

संग्रह-१५

क्रम संख्या-१६

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू

[भाग - ३]

आचार्य

भिक्षु अमृतानन्द

Dhamma Digital

सन् १९७९ सेप्टेम्बर लुम्बिनी वर्षको उपलक्षमा ।

भारु. १२/-

नेरु. १५/-

संग्रह-१५

क्रम संख्या-१६

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू

[भाग - ३]

आचार्य

भिक्षु अमृतानन्द

Dhamma Digital

सन् १९७९ सेप्टेम्बर लुम्बिनी वर्षको उपलक्षमा ।

भारु. १२/-

.नेरु. १५/-

प्रकाशकः

“आनन्दकुटी बिहारगुठी”

(सं. द. नं. १/०३१ प्र. जि. अ. का. का.)

आनन्दकुटी, स्वयम्भू,

काठमाडौं, नेपाल ।

फो. नं. १४४२०

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

बुद्धाब्दः २५२३

बि. सं. २०३६

Dhamma.Digital

प्रथमावृत्ति १०००

मुद्रकः

नेपाल प्रेस

काठमाडौं, नेपाल ।

श्री ५ महाशाखाधिराज
प्रमुख विद्यो लक्ष्मणलाल

राज अखबार
नेपाल

श्री ५ महाशाखाधिराज कीरेन्दु वीर विक्रम शाहदेवबाट

बन्सेको सन्देश

बौद्ध पाठी बाढ्नुका उत्कृष्ट ग्रन्थ मानिएको त्रिपिटकमा कतत्र हरिस्ता बुझाउनुका विभिन्न उल्लेखीय पात्रहरू क्रमबद्ध रूपले संकलित र वर्गीकृत गरी तयार पारिएको यो पुस्तकले बौद्ध इतिहास र दर्शनको बतिरिक्त बुद्धकाठीन साप्ताहिक चित्रण पनि प्रस्तुत गरेको प्रयास राखेको देखिन्छ । यस्तो प्रकारबाट नेपालमा वार्षिक सन्धिष्णुतामात्र होइन नेपालीहरू संसारका अन्य भाषा पनि सहितो महा राष्ट्रमा मन्ने बुरा पनि देखाउनु बढीया हुनेछ । नेपाली साहित्यको ज्ञानराशीमा नेपालमा बन्नेका विश्व ज्ञान्तिका अद्भुत सिद्धार्थ गौतम बुद्ध सम्बन्धी यस किष्मको उपयोगी ग्रन्थ यस्मिन् निरुद्धय पनि प्रसङ्गीय योगदान मस्को मान्नुपर्छ । यस किष्मका ग्रन्थ निर्माणमा व्यक्त परिश्रम गरी खोजपूर्ण कार्य सम्पादन गर्ने किष्मको अनुमानन्द महासाखिर बन्नेबादका पात्र हुन् ।

Collection No. 15

Buddhakalina Grihasthiharu **(PART III)**

Bhikshu Amritananda

Lumbini Year 1979

Published by
ANANDA KUTI VIHARA TRUST
Ananda Kuti, Kathmandu
NEPAL.
1979

यसमा—

PREFACE

प्रकाशकीय

भूमिका

प्राक्कथन

मूल-ग्रन्थहरू

सहायक ग्रन्थहरू

संकेत शब्दको अर्थ

त्रिपिटक-सूची

विषय-सूची

“बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” भाग-३

नामावली

शब्दावली

गाथा-सूची

Homage to the Buddha, the Supreme Enlightened One.

PREFACE

The present volume is the fourteenth one in the series of "Volumes on People of the Buddha's Time." This is the concluding volume on the Laypeople of the Buddha's time and the sixteenth publication of the Ananda Kuti Vihara Trust.

All the laypeople who had foremost positions at the time of the Buddha have been included in the first volume of "The Laypeople of the Buddha's Time." They are ten in number. In the second and the third volumes other prominent laypeople mentioned in different parts of the Tripitakas have been accommodated and arranged in alphabetical order. In the second volume of "The Laypeople of the Buddha's Time", twenty five names starting from 'A' to 'N' have been put in while the third volume which is in your hand contains twenty three names

alphabetically arranged from 'P' to 'H'. Thus the total number of people included in all those three volumes of "The Laypeople of the Buddha's Time" comes to fifty eight. They were the prominent people I have so far been able to collect in course of my research—the people who had lived and got prominence during the Buddha's life time. Other minor names which have been casually mentioned in Tripitakas have not been included in these collections. For example, following names which I have not dealt with are found mentioned in the Sutras of the Bhallikadi (p. 149) of Chakkanipata of the Anguttara Nikaya :—

Tavakannika Grihapati, Purana Grihapati, Isidatta Grihapati, Vijaya Grihapati, Arittha Upasaka and Saragga Upasaka. They are all like Tapussa Grihapati, the devotees of the Buddha and have been endowed with six qualities. Besides them, the following names also have been mentioned in the Mahapari Nibbana Sutra II. (p. 74):— Sudatta Upasaka, Kukkuta Upasaka, Kalimbo Upasaka, Nikata Upasaka, Katissabho Upasaka, Tuttho Upasaka, Santuttho Upasaka, Bhadda Upasaka, and others.

In these collections I have omitted the names of Abhaya Licchavi, Pandita Kumaraka Licchavi,¹ the

---

1. A. I. p. 204; Nigantha suttam, Tikanipata.

Sakya of Kapilavastu (Kapilavatthava Sakkyā²) and Kalakhemaka Sakya.³ The following table indicates the number of Sūtras (discourses) so far studied for the collection of 58 names mentioned in these volumes.

Text Book	Vol. I	Vol. II	Vol. III
1. Anguttaranikāyapali:	57+	6+	3=66
2. Udanapali:	*+	2+	1=3
3. Cullavaggapali:	6+	*+	1=7'
4. Theragāthapali:	1+	*+	*=1
5. Dighanikāyapali:	1+	1+	2=4
6. Parajikāpali:	*+	1+	*=1
7. Pacittiya-pali:	3+	1+	1=5
8. Majjhimanikāyapali:	4+	3+	6=13
9. Mahavaggapali:	12+	1+	3=16
10. Suttanipatapali:	*+	3+	*=3
11. Samyuttanikāyapali:	30+	13+	13=56
Total	114+	31+	30=175

30 Sūtras dealing with the 23 prominent people that contain in this volume have been translated into Nepali. Of them three are from Anguttaranikāya, one from

2. S. IV. p. 347: Vassamvuttha suttam, Sotapattisamyuttam.

3. M. III. p. 174: Mahasunnata suttam.

Udanapali, one from Cullavaggapali, two from Dighanikayapali, one from Paccittiyapali, six from Majjhimanikayapali, three from Mahavaggapali and thirteen from Samyuttanikayapali.

The names of the above mentioned discourses are as follows :—

1. AJITA MANAVA

page ¹ :		page:
1. M. II. 72:	Bahuvedaniya suttam	R. ² I. 396
2. M. II. 274:	Samanamundika suttam	R. II. 22
3. M. III. 212:	Anuruddha suttam	R. III. 144

2. PATALIYA GAMANI

4. S. III. 299:	Pataliya suttam, Gamanisamyuttam	R. IV. 340
-----------------	----------------------------------	------------

3. PATALIYAGAMIKA UPASAKA

5. Mh. 242:	Pataligama vatthu, Bhesajjakkhandhakam	R. 226
-------------	--	--------

-
- References given here are to the pages of Pali Text, Nagari Edition of Nalanda, India.
  - R. refers to the pages of the Pali Text Society, Roman Editions, London.

4. PUNNA KOLIYAPUTTA

6. II. 61: Kukkuravatika sutta R. I. 387

5. PESSO HATTHAROHA PUTTA

7. M. II. 3: Kandaraka sutta R. I. 339

6. POTALIYA GAHAPATI

8. M. II. 27: Potaliya sutta R. I. 359

7. BELATTHA KACCANA

9. Mb. 240: Belatthakaccana vatthu, Bhesajjak-
kkhandhakam R. 224

8. BHADDRAKA GAMANI

10. S. III. 289: Bhadraka sutta,
Gamanisamyutta R. IV. 327

9. MANICULA GAMANI

11. S. III. 287: Maniculaka sutta,
Gamanisamyutta R. IV. 325

10. MANADINNA GAHAPATI

12. S. IV. 152: Manadinna sutta,
Satipatthanasamyutta R. IV. 178

11. MENDAKA GAHAPATI

13. Mh. 254: Mendaka gahapati vatthu,
Campeyyakakkhandhakam R. 240

12. YODHAJIVA GAMANI

14. S. III. 274: Yodhajiva suttam,
Gamanisamyuttam R. IV. 308

13. RAJAGAHASETTHI

15. Cv. 239: Viharanujanana,
Senasanakkhandhakam R. 145

14. RASIYA GAMANI

16. S. III. 291: Rasiya suttam,
Gamanisamyuttam R. IV. 330

15. VAJJIYAMAHA GAHAPATI

17. A. IV. 252: Vijjiyamahita suttam, Upalivaggo
R. V. 189

16. VASETTHA UPASAKA

18. A. III. 355: Vasettha suttam, Uposathavaggo
R. IV. 258

17. SANDHANA GAHAPATI

19. D. III. 29: Udumbarika suttam R. 36

18. SALHA MIGARANATTA

20. A. I. 179: Salha sutta, Mahavaggo R. I. 193
 21. Pc. 283: Pathamaparajikam, Parajikakandam,
 Bhikkhuni vibhango R. 211

19. SINGALAKA GAHAPATIPUTTA

22. D. III. 139: Singalaka sutta R. 180

20. SIRIVADDHA GAHAPATI

23. S. IV. 151: Sirivaddha sutta,
 Satipatthanasamyutta R. V. 176

21. SUPPABUDDHA KUTTHI

24. U. 119: Suppabuddha kutthi sutta,
 Sonavaggo R. 48

22. SONA GAHAPATIPUTTA

25. S. II. 279: Sona sutta,
 Khandhasamyutta R. III. 48
 26. S. II. 281: Dutiya sonasutta,
 Khandhasamyutta R. III. 50
 27. S. III. 104: Sona sutta,
 Salayatanasamyutta R. IV. 337

23. HALIDDIKANI GAHAPATI

28. S. III. 106: Haliddikani sutta,
 Salayatanasamyutta R. IV. 115

29. S. II. 248: Haliddikani sutta,
Khandhasamyuttam R. III. 9
30. S. II. 251: Dutiya haliddikani sutta,
Khandhasamyuttam R. III. 12

The present volume should have been published in May 1979. But because of my indisposition, its publication was delayed.

Since my visit to Moscow in 1978 for participating in Asian Buddhist Conference for Peace Executive Meeting, I was not feeling well and I had to be hospitalised for one month in Moscow. The same year I left Moscow for Japan to participate in the 12th World Buddhist Conference. In Japan too, my health could not improve and even after return to Kathmandu from Japan I was under the treatment because of my heart trouble. Later on, I was admitted into Bir Hospital as my illness worsened. I had to be in hospital for about one month and it was in the mean time that the printing of this volume was started. I could not work because of the continuation of the same ailment. So the proof reading was entirely done by Mr. Batukkrishna 'Bhushan' M. A. and Ven. Kumar Kasyapa. The printing of the original Sutras had already been completed in May 1979 but the preparation of index of the names and words remained incomplete.

The ground work of the same was done by Ven. Kumara Kasyapa but the finalisation of it had to be suspended. In June 1979 invitation was sent to six members of the Ananda Kutī Vihara Trust for participation in the fifth general conference of the Asian Buddhist Conference for Peace which was held in Mongolia. I, therefore, thought it better to go to Moscow on my way to Mongolia and also to get my health checked-up. So, along with other Nepalese delegates, I left for Moscow on June 7, 1979 and reached there on June 9, 1979. Other delegates proceeded towards Mongolia while I got hospitalised in Moscow for my health-check-up. On returning to Kathmandu on July 4, 1979 after thorough health check-up and little improvement in my health I started to work on the present volume that had remained suspended. Ven. Mahanama scrutinised the arrangement of index of the words done by Ven. Kumara Kasyapa and then I gave the final shape to the index of the words and names arranging in alphabetical order.

Out of the volumes on People of the Buddha's time, three volumes each on the Brahmins and the laypeople of the Buddha's time have been completed as planned. Only one volume each on the prominent members of the Royal families, women, mendicants, monks, nuns and Brahma-

didevas has been brought out so far. The collection and compilation of sequels on these volumes still remain to be completed.

For the successful implementation of any project there is the need of the combination of many factors. No work can be completed single handed. For example, the compilation of these volumes do need patience, money, health, willingness to work on my part and the willing co-operation on the part of other people concerned.

The first volume in the series of "The People of the Buddha's Time" was published on 25. 12. 2028 B. S. that is 5. 4. 1972 A. D. and the co-operation which I have been receiving ever since that time from Mr. Batukkrishna 'Bhushan' M. A. has been most significant. I shall, therefore, remain obliged to him for my whole life.

Thanks are also due to Ven. Mahanama and Ven. Kumara Kasyapa for their invaluable help in preparing this volume. Prof. Asha Ram Sakya also deserves my hearty thanks for rendering this preface into English. I am also thankful to Mr. Khadga Bahadur Upasak who has also spared no pains in bringing proof sheets from press everyday. Finally I feel it my duty to thank Mr. Tirtha Narayan Manandhar, the secretary, and other

members of Ananda Kuti Vihara Trust for kindly publishing this volume. I also remain ever thankful to Mr. Radyeshyam Saraf for his generosity to donate all the necessary printing papers for the publication of this volume.

“Long live Buddhism.”

Bhikshu Amritananda

Ananda Kuti Vihar

18th Aug. 1979

Swayambhu Hill

Kathmandu, Nepal.

Phone : 14420

प्रकाशकीय

पहिलेका प्रकाशित बुद्धकालीन ग्रन्थहरू जस्तै यो १४ घौं बुद्धकालीन गृहस्थी भाग ३ पनि प्रकाशनार्थ यस विहार गुठीलाई नै पूज्य आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरबाट प्रदान गर्नु भएकोमा यस विहार गुठीका तरफबाट सगौरव वहाँप्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । २५०० वर्ष अघिको अवस्थामा भन्दा अहिलेको युगलाई अति आवश्यक भएको बौद्ध धर्म ग्रन्थहरू यसरी प्रकाशित गरिरहन पाएकोमा पूज्यवर महास्थविरज्यूलाई जति कृतज्ञता ज्ञापन गरे पनि कम नै होला । यो सब वहाँले दिन रात एक एक गरी अति मेहनत साथ लेखिरहनु भएकोले मात्र सम्भव भएको हो । देशभित्र र बाहिरका सारा नेपालीहरूको लागि खाँचो भइरहेको यस्ता अपूर्व ग्रन्थहरूद्वारा कुनै व्यक्ति विशेष, समाज तथा देशका लागि कुनै हदसम्म मात्र भए पनि उपयोगी हुन आएको खण्डमा यस विहार गुठीका प्रयासहरू सफल भएको ठान्दछु । हुनत यस्ता उपयोगी पुस्तकहरू हाम्रो देश—जहाँ भगवान् बुद्धको जन्म भएको हो—भन्दा बाहिरका बौद्ध देशहरू जस्तै—बिलायत, शोभियत संघ आदि देशहरूमा पनि प्रशस्त प्रकाशित भइरहेका छन् भने जापान, कोरिया, थाईलैण्ड, बर्मा तथा श्रीलङ्का जस्ता बौद्ध देशहरूमा कति

पुस्तकहरू तथा पत्रिकाहरू प्रकाशित भइरहेका छन् गिन्ति गर्न सकिदैन । त्यस्ता मुलुकहरूको दाँजोमा हेर्ने हो भने भगवान् बुद्धका बंशका भनी दावी गर्ने र भगवान् बुद्धको जन्मस्थल भएलाई नै हामीलाई लाज लाग्नु पर्ने हो । हुनत अहिलेको अवस्थामा हाम्रो जस्तो शैक्षिक प्रतिशत कम भएको देशमा यस्ता पुस्तकहरू हेर्ने कमै होलान् तापनि पछि आउने समयमा अर्थात् फन फन बढ्दै गएको शिक्षित वर्गको पिढीलाई यस्ता ग्रन्थहरू अवश्य पनि अति उपयोगी हुने कुरामा हामी विश्वस्त छौं ।

अन्तमा यो पुस्तक प्रकाशनको लागि सहृदयी श्री राधेश्याम सराफज्यूबाट फेरि पनि चाहिने जति कागज रीम ४२ को सम्पूर्ण भार बोकिदिनु भैं यस गुठीलाई हलुका पारिदिनु भएकोमा वहाँप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

भवतु सब्ब मङ्गलं ।

Dhamma.Digital

तिर्थनारायणमानन्धर

२९. ४. २०३६

सदस्य-सचिव

आनन्दकुटी विहार गुठी

भूमिका—

प्रस्तुत बुद्धकालीन गृहस्थीहरू मागधि भाषामा लेखिएका त्रिपिटकका विभिन्न ग्रन्थहरूबाट संग्रहित तथा नेपालीमा अनुदित (शब्दानुवाद) बुद्धकालीन संग्रहको प्रकाशन क्रम मध्येको यो १६ रौं हो र गृहस्थीको तेस्रो (साहिलो) भाग हो । यहाँ मुख्यतया राजगृह, वंशाली, श्रावस्ती, पाटली (मगध), अवन्ति, उरुवेलकप्प, चम्पा नगर, मद्रोय नगर, कोलिय जनपद र अङ्गजनपद समेत गरी २३ पात्रहरू भन्दा बढीले बुद्धधर्मको ऋण्डा बोकेर हिडेका छन् र यसमा विशेष गरी ११ पात्रहरू भने राजगृहवासी नै छन् । जसको संक्षिप्त परिचय लिन खोज्दा—

पण्डित उदायीसँग ३ वेदनाको बारेमा, अनुरुद्ध महास्यविरसँग अप्रमाण र महत्गतको बारेमा तथा उगगाहमान परिव्राजकको सम्पन्न कुशल भ्रमण हुन चाहने चार कारणहरूको बारेलाई लिएर बुद्धसँग छलफल गर्न जेतवनाराममा जाने श्रावस्तीवासी पञ्चकङ्क स्वपति; भ्रमण-हरूलाई आवास बनाइदिने र दशकुशलादि उपदेश सुन्ने बित्तिकै धर्म परिवर्तन गरी बुद्धधर्मको अनुयायी बन्ने मगध स्थित पाटली गाउँका नाइके पाटलिय गामणी र पाटली गाउँका उपासकहरू; पहिलेका

गोब्रती र पछि बुद्धधर्म ग्रहण गर्ने कोलीय जनपदवासी पुष्प कोलीय पुत्र; बुद्धधर्म सम्बन्धी विषयलाई लिएर बुद्धसँग हर्ष प्रकट गर्ने चम्पा नगरवासी पेस माहुतेपुत्र; बुद्धधर्ममा उपासकत्व ग्रहण गर्ने अङ्ग जनपदस्थित आपण निवासी पोतलीय गृहपति; जति गुँब दान गरे पनि सिध्याउन नसकी आपत्मा परेका तथा बुद्धको उपदेश अनुसार बाँकी गुँबलाई जमीनमा फाल्दा त्यसको भयङ्कर प्रतिक्रिया देख्ने गुँब व्यापारी; मार्गफल प्राप्तगर्ने राजगृहवासी बेलट्टकच्चान; बुद्धको दुःख र समुदय निरोधको उपदेश सुन्ने उरुवेलकप्पनिवासी भद्रक ग्रामणि; श्रमणहरूले सुन चाँदी आदि लिनु वा राख्नु हुन्न भनी सभामा व्यक्त गरेको कुरा बुद्धलाई सुनाउने राजगृहवासी मणिचूलक ग्रामणि; आनन्द महास्थविरलाई घरमा निम्ता गरी पाँच अधोभागीय संयोजनहरू उन्मूलन गरिसकेका अनागामी फल प्राप्तगर्ने राजगृहवासी मानविष्णु गृहपति; असंख्य धनी तथा बानी भद्रिय नगरवासी मेण्डक गृहपति; युद्धमा मरेर स्वर्ग पुग्नुको सट्टा नरकतिर खसिन्छ भन्ने कुरामा बुद्धद्वारा शतप्रतिशत विश्वास प्राप्तगर्ने र बुद्धोपदेशमा पट्टु कुले कं कुले योधाजीव ग्रामणि; बुद्धलाई ६० (साठी) वटा विहारहरू दान गर्ने राजगृहवासी राजगृहका सेठ; तपस्याको निन्दागर्नु हुन्छ ? भनेर बुद्धसँग प्रश्न सोध्दा उल्टै मध्यम मार्गको उपदेशरूपी घेराबाट उम्कन नसकी बुद्धधर्ममै समावेश गर्ने उरुवेलकप्प स्थित रासिय ग्रामणी; बुद्धधर्म मर्मज्ञ तथा तर्कवितर्कमा चतुर चम्पावासी वज्जियमाहित गृहपति; आर्यशीलावलम्बी बुद्धधर्मका विशिष्ट उपासकहरू मध्येका पनि विशिष्ट उपासक वैशालीवासी वासेट्ट उपासक; ५०० परिवाररूपी

जासमा जेलिएका अनागामी फल प्राप्तगर्ने राजगृहवासी सन्धान गृहपति; अतिकामुक तथा भिक्षुणीहरूलाई विहार दान गर्न सक्ने श्रावस्तीवासी साल्ह मृगारनाती; बुद्धधर्मलाई पहिले पटक्कं मन नपराउने पछि यसै धर्मलाई सबैथोक ठान्ने धनाढ्य राजगृहवासी सिगालक गृहपतिपुत्र; आनन्द महास्थविरको चारसतिपट्टानको उपदेश-द्वारा अनागामी हुने रत्नगृहवासी सिरिवड्ढ; दरिद्र कुलोत्पन्न तथा गाईद्वारा मृत्यु भई स्तोतापत्तिफल प्राप्तगर्ने राजगृहवासी सुप्पबुद्ध कुण्ठी; धर्म दर्शन सम्बन्धी विषयमा विशेष दिलचस्पी राख्ने राजगृहवासी सोणगृहपति र महाकात्यायन महास्थविरभक्त अवन्तिस्थित कुररघर-निवासी हालिद्रिकानि गृहपति जस्ता २३ पात्रहरूले आफ्नो जीवन दर्शनरूपी अभिनयमा प्रत्येक जसोले भा-आर्कं डम्फुको भाधारमा गृहस्थीरूपी संकेतनृत्य देखाएको पाइन्छ जहाँ दर्शकहरूले पनि भा-आफने पनले अभिरुची लिई हेर्न पाउने विस्तृत क्षेत्रप्रदर्शन भएको छ जसलाई हेर्दा—सामाजिक तथा दार्शनिक, धार्मिक र राज-नैतिक यस्तै ऐतिहासिक र साहित्यिक क्षेत्रको फराकिलो मैदान छर्लङ्ग देखिन्छ । जुन कुरा ग्रन्थको सुरुदेखि समाप्तिसम्मका विभिन्न कथा जीवनी, तर्कवितर्क, धनी र गरीबको मनोभावना, श्रद्धा र अभ्रद्धा, सद्दिवेकको फल, अहंमन्यता र नम्रता आदिले परिपोषण गरेको छ जसको फल बुद्धमार्गी बन्न सके मात्र प्राप्तगर्न सकिन्छ अन्यथा त्यतातिर चिहाउने पर्देन भन्ने कुराको सारांशलाई आरम्भदेखि लिएर समापन-सम्मका कुराहरूले देखाउने चेष्टा राखेका मात्र होइनन् त्यसको रसास्वादन समेत गर भनी प्रवेशद्वार समेत खोलिबिएका छन् जसलाई

अङ्गुत्तरनिकायबाट ३, उदानपालिबाट १, चुल्लवग्गपालिबाट १, दीघनिकायपालिबाट २, पाचित्तियपालिबाट १, मज्झिमनिकायबाट ६, महावग्गपालिबाट ३ र संयुत्तनिकायबाट १३ गरी जम्मा ३० सूत्रहरूले उक्त २३ पात्र र अन्य केहि पात्रहरूको आवश्यकोपान्त जीवनीलाई गृहस्थी-रूपी पर्खाल भित्र बसेर सन्मार्गको बाटो पहिल्याउने पक्षलाई लिएर छलफल गरिरहेको छ । जसको सारांशलाई मनन गर्दै जाँदा गृहस्थीसँग मात्र सम्बन्धित नभई अन्य विभिन्न पक्षहरूसँग पनि सजिलैसँग चिनापर्ची गर्न पाइन्छ ।

यसको क्रममा प्रस्तुत संग्रहभित्र जे जति पढिन्छन् सुनिन्छन् र देखिन्छन् ती सबैमाथि मोटामोटी रूपमा मनन गर्दा व्यक्तिगत, सामुहिक र परोपकारिता सम्बन्धी स्वार्थरूपी प्रवाहभित्र विभिन्न प्रकारका गृहस्थीहरू अलमलिएको अनुभव हुन्छ र यसलाई राजहाँसले जस्तै बुधको बुध पानीको पानी छुट्ट्याएर देखाइदिने कामको परियोजनालाई यस संग्रहले प्रस्तुत गर्नुको साथै कुमार्गबाट सुमार्गतिर उन्मुख गराउने प्रबल चेष्टा लिंदै मुखले बक्नुभन्दा बढी सत्कार्यरूपी संग्राममा आई व्यक्तिगत स्वार्थमा अन्धो भई आर्थिक आवि फाइदा उठाउनेमाथि कुठाराघात गर्दै सामुहिक स्वार्थतिर अग्रगण्य गराउने योद्धाहरूको मूल्याङ्कन गरी समाजलाई उपमाको रूपमा प्रदर्शन गरिएका सच्चरित्रहरूको नामाङ्कन गर्नु नै यसको लक्ष भएको छ र इहलोक तथा परलोक सुधानै मौका प्रदान गर्न तम्सिएको छ । अन्यथा सामाजिक व्यवहार, नियम र अवस्था आविले पतनोन्मुखको बशीभूत हुनु सिवाय उन्नतिको नमूनासम्म पनि फेला पार्न सक्दैन भन्ने कुरालाई यसले समेटेको छ र गृहस्थीहरूलाई

चारित्रिक नमूना बन्ने प्रेरणा तथा हीसला बिदे—

पाणातिपातो अदिन्नादानं मुसावादो च वुच्चति ।

परदारगमनञ्चेव नप्पसंसन्ति पण्डिता ॥

(पृ. ३६३)

भनेर शृंगाल गृहपति पुत्रलाई सत्कार्यमा प्रवृत्त गराउने विशेष प्रयास बुद्धद्वारा भएको छ । यसरी प्रयास हुनाको खास कारणतिर चिहाउँदा— विशेष धनीवर्गले मात्र सामाजिक व्यवस्था भाँडने र अनुशासनरूपी शृंखला तोडने व्यावहारिक जालरचनामा कुशल हुन्छन् भन्ने कुरा तत्कालीन समययमा मात्र भएको नभई हिजो आजको सामान्य समाजले पनि यही अभिशाप भोग्नु परिरहेको छ । जसलाई समाप्त पार्ने संघर्षको अभियान आजको मात्र होइन परम्परादेखि चल्दै आएको छ र अहिले पनि यसकोनिमित्त बुद्धवादलाई कार्यरूपमा परिणत गर्नुपर्ने उत्प्रेरणा यसबाट मिलेको छ । त्यसैले सामान्य गृहस्थी जीवनको उत्थानकोनिमित्त चाहे बौद्धिकताले सम्पन्न हुन्, चाहे धनले वा चाहे धर्मले । यस्तै यस्ता समाज भित्र रहेका तत्वहरूलाई प्रस्तुत संग्रहले नसिहत बिदे सामाजिक आदर्शको बाटोतिर चिच्याएको छ र धर्मरूपी नाग पास लगाई सन्मार्ग-तिर डोर्‍याएको छ । यो ध्रुव सत्य हो कि हिजो आज पनि यही क्रमलाई क्रियाशील बनाउनसके लोभ, द्वेष, मोह र व्यापाद जस्ता कलुषित विचारको उच्छेदन भई अहिंसक तथा लोभ, द्वेष र मोह रहित भएको गृहस्थीरूपी सन्मार्ग फराकिलो बन्ने मात्र होइन तफा र सुगम-भन्दा पनि सुगम हुनसक्तछ भनेर आयुष्मान् नन्वकले साल्ह मृगार-

नातीलाई बताएको कुराको आधारमा अवलोकन गर्न सकिन्छ । अन्यथा अरूको भलाई गर्ने बाहिरी नारा मात्र दिई आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्न नयाँ प्रकारको षड्यन्त्रको रचना भएको अङ्कल पनि सजिलैसँग गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको उद्गमस्थल पनि यसै संग्रहको आधारमा भेटिएको छ ।

यति मात्र होइन तत्कालीन समयका जनताले नुनको सोझो गरेर बस्ता पनि अनुचित दुःखको सामना दुःखलाई नै अँगालेर गर्नुपर्दथ्यो भन्ने कुरा पनि लिच्छवी र अजातशत्रु जस्ता राजाका राजपुरुषहरू पाटलीपुत्रतिर घुम्न आउँदा आफ्नो सुख सुविधाकोनिमित्त गाउँलेहरूलाई घरघरबाट निकाली कयौं दिन त्यहीँ आफुहरू रजाई गर्दथे र गाउँलेहरूलाई हुनसम्म दुःख र सास्ती दिन्थे र यस सम्बन्धमा उजुर बाजुर गर्ने ठाउँ कतै थिएन भन्ने कुरा त्यहाँका उपासकहरूले भोग्नुपरेको घाँघलीजन्य अवस्थाबाट थाहा हुन्छ र अनि थाहा हुन्छ यस्तो अत्याचार सहेर पनि पुनः सहनु नपरोस् भन्ने उद्देश्य लिई उल्टै उनीहरू आउँदा बस्नकोनिमित्त भव्य तथा वास्तु कलापूर्ण आवासयागार बनाइदिन बाध्य हुनुपर्ने स्थितिको सिर्जना उक्त प्रशासकहरूले गराएको कुरालाई सम्झदा शक्ति सम्पन्न मानिसहरूकोनिमित्त मात्र निष्पक्ष प्रशासनको बिकुल फुकिदो रहेछ न कि सामान्य जनताकोनिमित्त ।

यस्तै यस्ता ढमेलबाट गृहस्थीहरूलाई उन्मुक्तपारी शान्तिपूर्वक सुखमय जीवन निर्माण गरी सुखको सास फेर्न पाउनु भनेर नै एकताको हतियार समाउने मार्ग प्रदर्शन गर्न नै बुद्धको प्रादुर्भाव भएको हुनुपर्दछ भन्ने कुराको अङ्कल गर्न पनि सकिन्छ । यसको तात्पर्य के हो भने—गृहस्थी

जीवन सुधारी सुखमय बनाउन गृहस्थो गृहस्थीहरूले नै सत्प्रयास गर्नु पर्दछ । अकलि मात्र सुधारेर सुध्रिने होइन । उसको काम त केवल बाटो देखाइदिने मात्र हो न कि हिड्ने काम भन्ने कुरा पनि त्यत्तिकै छर्लङ्गिएको छ जति विभिन्न वर्गीय जीवनको असामञ्जस्यछ । यसरी हेर्दा हेर्दै जाँदा के पनि प्रष्ट हुन्छ भने—कानूनको भाड लिएर होइन नैतिक उपदेशको भाडमा मानिसलाई इहलोकदेखि परलोकसम्म सुख प्राप्त गराइदिनकोनिमित्त दुशील स्वभावरूपी अन्धकूपमा डूबेको स्वार्थान्ध मानिसले अज्ञानतावस जति नाक फुलाए ता पनि कुनै न कुनै दिन कुनै न कुनै प्रकारले अपना विभिन्न सम्पत्तिहरू गुमाउन पर्ने, 'कीर्ति कमाएको छु' भनेर केही समय घमण्ड गरे पनि त्यस्तो कीर्ति कुकीर्तिमा परिणत हुने, सभा आदिमा जाँदा डरको कारणले सम्मान पाएता पनि कुनै बेला यस्तो स्थिति आउँछ जुनबेला कुकुर समान पनि बन्न नपाउने जस्ता सामाजिक दण्ड यस लोकमा पाउँछ भने अर्कोलोकमा भयङ्कर नरक यातना भोग्नुपर्ने कुरा जस्ता गृहस्थीहरूले भोग्नुपर्ने ५ अवगुणहरूको विभिन्न उदाहरणद्वारा एक प्रकारले विस्तृत व्याख्या भएको छ भने अर्को प्रकारले शीलसम्पन्न मानिसले उक्त दुःखको अनुभव त के दुःख भनेको कुरै कुन चिडियाको नाम हो उसलाई पत्तै हुँदैन र उसले सद्बुपायद्वारा सत्सम्पत्ति, सत्कीर्ति, सभामा अग्रस्थान जस्ता कुरा यसलोकमा सजिलैसँग प्राप्त गर्न सक्छ भने अर्को लोकमा स्वर्ग प्राप्त गर्ने अधिकार उसकै हातमा हुन्छ भन्ने कुरालाई पनि पाटलीपुत्रका उपासकहरूको सभामा उत्तिकै कलात्मक, मनोवैज्ञानिक र रोचक ढंगले बुझ्नुद्वारा भएको उपदेश हिजो आजैका हाम्रो समाजलाई दिए जस्तो अनुभव

हुन्छ । यति मात्र होइन समाजमा भएका विभिन्न मानिसरूपी पखालको चारित्रिक पक्षरूपी ढोका खोलेर के पनि देखाइदिएको छ भने—कुनै यस्ता मानिस वा समाज हुन्छन् जसले आफू र अर्कालाई पनि मविषयमा दुःख आइपर्ने काम गर्छ, कुनै यस्ता मोहान्ध छन् जसले अर्कालाई दुःख दिने काममा मात्र आफ्नो शक्ति प्रयोग गरिरहन्छन् भने कुनै यस्ता मानिस वा समाज छन् जसबाट आफ्नो उन्नति-मार्ग फराकिलो पार्ने र अरुलाई पनि त्यसैमा होडबाजी गर्ने लगाउने । यसैले यसबाट के प्रष्ट भइरहेको छ भने चाहे प्राचिनकालको व्यक्ति, समाज वा राष्ट्र होस् चाहे आजको विज्ञान सम्पन्न व्यक्ति, समाज वा राष्ट्र होस् यसभित्र असल र खराब दुवै तत्व हुन्छन् र यीमध्ये खराब तत्वलाई निर्मूल पार्ने हतियार चारित्रिक बलभन्दा शक्तिसम्पन्न बल अर्को कुनै छैन भन्ने कुरा पनि त्यत्तिकै टड्कारिएको छ जति दुश्चरित्रहरूको राक्षसी क्रियाकलापले समाज भाँडिएको नग्न दृश्य देखिएको छ । यसै कारण वृत्ति, समाज र राष्ट्रको समुचित उत्थानकोनिमित्त प्रत्येक गृहस्थीहरू संलग्न हुनु पर्ने कुराको सहिबाटो देखाउँदै एक टुक्रा हाडमा कुकुरले जस्तै मारामार गरी लुछाचुडी गर्नु गृहस्थीहरूको कर्तव्य होइन र यस प्रकारको अनुचित काम विषयबाट विमुख भई सहयोगभावनारूपी वृक्षलाई फड्क्याउने मात्र होइन फुलाउन र फलाउन पनि पर्दछ भन्ने कुरा पनि पोतलिय गृहपतिले लिएको उपदेशले पुष्ट्याई गरेको मात्र होइन सबको कान ठाडो पारि दिएको छ ।

यसकै क्रममा अर्कोतिर दुःखको मूलतत्व नै इच्छा हो र यसलाई विर्सिन सके दुःख निर्मूल हुन्छ भनेर जुन आदर्शवादी सिद्धान्त यहाँ

स्थापना गरिएको छ यसलाई त्यसै सरसरति मात्र हेर्दा गृहस्थीहरूको निमित्त अतिशयोक्ति देखिए पनि अन्त्यमा गृहस्थी पनि त्यागी बन्नसके पृथ्वी नै स्वर्ग बन्न सक्ने तर्कतिर पनि संकेत गरिएको छ जसको अभावमा दुःख, कलह, अविवेक, अन्याय, अशान्ति, स्वार्थलोलुपता, अहंमन्यता, अन्धविश्वास, ईर्ष्या, द्वेष र अबहेलना आदिले सजिलैसंग राज्य जमाउन सक्तछन् भन्ने कुराको अभिव्यक्ति पनि संग्रहभिन्न सिमित भएर मनन गर्दा अनुभव हुने मात्र होइन कहिले काँही यस प्रकारको भावनाले परिप्रेरित समाजरूपी घरलाई जग्गेदेखि भत्काइदिन पाए पनि हुन्थ्यो भन्ने भावनाले दाउ खोजिरहेको पनि देखिन्छ । जुन कुरा ऐतिहासिक पानाबाट मात्र टिपोट नगरी हिजो आज लेखे जस्तो भनुभव पाठकहरूलाई हुनु अस्वाभाविक हुन्न गृहस्थीहरूको वातावरणको आधारमा विवेचना गरेर हेर्दा ।

हुनत समाजभिन्न रहेका विभिन्न गृहस्थीहरूको भिन्नाभिन्न आचरण र मनोवृत्ति आदिलाई बुढुविधान अनुसार भिन्नाभिन्न प्रकारले संविभाजन गरिएको छ र यसरी संविभाजन गर्दा—एक प्रकारका गृहस्थीहरू यस्ता छन् जसले धर्माधर्म तथा साहस र असाहस पूर्वक काम गरी जुनसुकै उपायको सहारा लिएर पनि आफुलाई सुखी बनाउने विभिन्न उपायहरूसँग साँठगाँठ त गर्छन् तर संविभाजन र पुण्यादि कार्य भने नगर्ने जस्ता तीन प्रकारका कामभोगीहरूलाई एकातिर औल्याइएको छ भने अर्कोतिर तीन प्रकारका निर्वनीय कामभोगीहरूको पनि चर्चा न उठाइएको होइन । यस्तै तीन प्रकारका रक्षजीवी तपस्वी-हरूको सबल तथा दुबल पक्षरूपी ढोका पनि रार्न्नसँग घच्घचाइरहेको

छ र यौटं मागंलाई अवलम्बन गरेर पगि राग, द्वेष र मोह जस्ता तीन प्रकारका क्लेशहरूलाई निर्मूल पार्ने सक्रीय अभियान चलाउने तर्फ पनि धीगणेश गर्दै हामीलाई संकेत गरेको छ कि—मानिसहरूले त्यस्तो शिक्षा लिनु पर्छ जसको आधारमा अकर्तव्य (अधर्म) को उखितो खेलाई कर्तव्य (धर्म) बथगामी बन्ने होसला प्राप्त हुन्छ । अन्यथा पशुजीवनसँग मनुष्यजीवनलाई तुलना गर्न पनि सुहाउने ठाउँ भेटिँदैन भन्ने कुराको ऋक्लको यहाँ लागेको छ अनि लागेको छ स्वार्थपूर्ण तपस्यारूपी कुभावनाको बल्छी लिई सद्भावनारूपी माछा तान्ने खालको अनतिकताले प्रोत्साहन पाउने मात्र होइन साम्राज्य समेत जमाउन सक्ने हुनाले — यसको परिहारकोनिमित्त अष्टाङ्ग उपोसथ शील पालना गर्नेतिर निर्देशन विदे यसबाट उद्भिद् पदार्थदेखि प्राणीसम्मकोनिमित्त कल्याणकारी भएको कुरा वासेट्टको सन्बन्धमा बुढले विनु भएको उपदेशको माध्यमको आधारमा प्रत्यङ्कन गर्न सकिन्छ र सारांशमा भन्न सकिन्छ कि—समाजलाई अनुशासित बनाउन चाहने हो भने धर्म नै त्यस्तो धर्म हुनुपर्छ जो स्वयं अनुशासित छ । नत्र भने धर्मको आडमा केवल शक्तिको होडबाजी बाहेक अरु केही हातलाग्न सक्तेन ।

कामअनुसारको माम भने जस्तै कर्म अनुसारको फल मात्र पाइन्छ र अकलि हात्ती चढ्यो भनेर घुरी चढन खोज्नु जस्तो मूर्खता अरु केही पनि हुँदैन भनेर विभिन्न गृहस्थीहरूतिर इशारा गर्दै मानिसको त के कुरा देवताहरूले पनि कर्म अनुसारकै फल पाउँछन् भनेर परित्ताभा र अप्पमाणाभा देवलोकमा उत्पन्न हुनाको कारण बताउँदै महत्गतचित्त र ध्यानचित्त सम्बन्धी गम्भीर विषयलाई त्यत्तिकै सरल, रोचक र

कलात्मक ढंगले प्रस्तुतिकरण गरिएको कुरा । पञ्चकङ्क स्थपितकै प्रश्नोत्तरको सन्दर्भमा थाहा पाउन सकिन्छ र अनि देख्न सकिन्छ रक्सीबाज, फुडो, जुवाडे आदि जस्ता बुगुणहरूसँग मित्रता राख्नेको कविध्यरूपी नाचगानको नग्न तमाशा ।

यसरी सिंहावलोकन गर्दै जाँदा अन्यदर्शन जस्तै बुद्धदर्शन फलामको च्युरा होइन, हो भने गृहस्थी जीवनलाई यथार्थ छायाचित्र प्रदर्शन गरी बढी रोचकता प्रदान गर्ने प्रमुख साधन हो भन्ने कुरालाई —जसले रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान आदिमा घमण्ड गर्छ उसले वास्तविक रहस्य पत्तालगाउन सक्तेन भन्ने जस्ता कुराको विवेचना गर्दै जसरी सोणगृहपतिको अज्ञानरूपी अन्धकारलाई पन्छाई ज्ञानज्योति प्रदान गरेको छ त्यसरी नै कर्ते चेतना र कर्ते कर्मलाई प्रधानता दिने कुरामाथि विश्लेषण गर्दै दार्शनिक भाषाको माध्यमद्वारा आफ्नो मन्तव्य विंदै भनेको छ कि—रूप, शब्द, गन्ध, रस र स्पर्श जस्ता पञ्चकामगुणहरूद्वारा उत्पन्न सुखलाई नै कामसुख हो भन्ने कुराको चर्चा गर्दै गृहस्थीहरूले जसलाई सुख भन्दछन् त्यो सुखलाई यस संग्रहले मान्यता नदई प्रथमदेखि चतुर्थध्यानसुख तथा आकाशानन्त्यायतन, विज्ञानन्त्यायतन, आकिञ्चन्त्यायतन, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन र संज्ञावेदयित-निरोध जस्ता ९ प्रकारका ध्यानज सुखलाई नै सुख भनी परिभाषित गरिएको कुरा बुद्धसंगबाट आनन्दले सुन्ने मौका पाएका छन् । अर्थात् उक्त कुरालाई एकं वाक्यमा व्यक्त गर्ने हो भने—दुःखरहित अवस्था नै सुख हो भन्ने कुरामा पुगेर अडानलिन पर्ने हुन्छ । यस्तै उगाहमान परिव्राजकले आफ्नो पनलाई लिएर—पापकर्म, पापवाचा, पापसंकल्प

र पापक आजीविका नगर्ने पुरुष नै सम्पन्न कुशल पुरुष हो भनेर जसरी
 वकालत गरेकाछन् त्यसरी नै बुद्धले आफ्नै पनद्वारा यसको खण्डन गर्दै
 उनको सिद्धान्तलाई बुधेबालकको उपमाद्वारा धमिल्याई दिएको प्रति-
 ष्वनित हुन्छ । यस्तै यस्ता विषयहरूमध्ये टिपोट गर्न लायकको अर्को
 के छ भने—प्राणातिपात, अविज्ञादान, असत्यवचन, पशुन्यवाचा,
 गिद्धलोभ, निन्दा र बोध, क्रोध र पीडा र अतिमान जस्ता यी आठ
 प्रकारका मानवमनका शत्रुहरूलाई पराजय गर्न सकेमा सबै व्यवहार
 समुच्छेद हुने कुराको आकाशवाणी गर्दै पोतलीय गृहपतिको प्रसंगमा
 साधारण गृहस्थीलाई मात्र होइन स्वयं घोषित व्यक्तित्वशालीहरूलाई
 पनि सम्झाउने सफल प्रयासरूपी चौतारिको शिलान्यास भएको छ ।
 यस्तै—रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानलाई दुःख मूलक ठानी
 अनित्य मानिएको कुरालाई लिएर सम्झाउन सोण गृहपतिलाई
 प्रतिनिधिको रूपमा लिएको छ र चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय र
 मन जस्ता इन्द्रियहरू नै सुख दुःखका लक्ष्णा भएको हुनाले तबनुरूप
 विवेकलाई ध्यानमाराखी गृहस्थाश्रम चलाउने योजना सम्बन्धी पूर्वरूपको
 विक्षा पनि महाकात्यायन महास्थविरद्वारा हालिद्विकानि गृहपतिले जसरी
 पाएका छन् त्यसै गरी आधुनिक बनाउवो समाजले सिक्ष्यो भने सुख
 खोज्न कसको चाकडी गर्नु नपर्ने मूल मन्त्र पनि यसैबाट सिकी शोक,
 दुःख र दोर्मनस्यलाई आन्तरिक हृदयदेखि नै हटाई अविषमतापूर्ण
 न्यायको छत्रछाँयामा बाँची अन्त्यमा निर्वाण प्राप्त गर्नकोनिमित्त
 विभिन्न ठाउँबाट भएको बुद्ध घोषणाको प्रतिध्वनि मुखरित भएर उठेको
 छ भन्ने कुरालाई चारसतिपट्टानरूपी कान थापेर बस्दा रात्ररी सुन्न

पाइन्छ र अनि पाइन्छ प्रोत्साहन— यसै हो भने हामी पनि किन यसतर्फ आँखा चिम्लि रहने !

जसरी उक्त कुराहरूको सामान्य मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरेको छ त्यसरी नै हेर्दै जाँदा तपस्या त्यस्तो तपस्या हुनुपर्दछ जसले सबैको उद्धार गर्न सकोस् न कि तपस्याको नाउँमा आफ्नो दुना सोझ्याउने काम मात्र होस् भनेर प्रसस्त विरोध पनि दर्शाउँदै मेण्डक परिवारले अनुभव गरेको श्रद्धि सम्बन्धी चमत्कारपूर्ण कुराले पनि हामीहरूलाई कम लोभ्याएको छैन जसलाई पढ्दा तुरन्तै सुरु गर्दा कि भन्ने भावनाले चिमोटेन थालि हाल्छ भने अर्कोतिर बुद्धको पछारि पाखुरा निभठ्ठनेहरूले पनि बुद्धवाद-तिर भ्रम पंदा गराउन न खोजेको होइनन् खोजेका छन् तर पछि आफ्नै पश्चाताप गर्दै अनुयायी बनेका कुरालाई न्यग्रोध र उनका आउरे बाउरे-हरूले चरितार्थ गरेर देखाइदिएका छन् ।

आखिर जसरी हेरे पनि सबै प्राणी माथि अहिंसा, दया, परोपकारिता र मित्रता आदि कायम राखी व्यक्तिगत स्वार्थलाई हृदयवेष्टि नै पन्छाई 'मध्यममार्ग' लाई ज्ञानभण्डारको उपमा लिई ज्ञानचक्षु, अभिज्ञा, सत्यज्ञान, सम्बोधि, उपशम र निर्वाणको बाटो सोझ्याउन पछि अन्यथा कसैले पनि सुख प्राप्त गर्न सक्तीन भन्ने कुरामा गएर यस संप्रहले (बुद्धकालीन गृहस्थीहरूको तेश्वो र अन्तिम भाग) विश्राम लिएको छ ।

अन्त्यमा—

यसका अनुवादक कर्तव्यपरायण आचार्य भिक्षु अमृतानन्द

महास्थविरज्यूले पालिवाङ्मय (मागधि) बाट विभिन्न वर्गका गृहस्थी-ह्रुलाई छानी यथावत् शंलीमे शब्दानुवाद गरी 'बुद्धकालीन संग्रहहरू' प्रकाशन गर्दै लैजाने योजना अनुसार आफु हृदय रोगले पीडित भई अस्वस्थ हुंवाहुँदै पनि सपरिश्रम पाठकहरूको हातमा यो बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३, संग्रह-१५ (हालको योजना अनुसार गृहस्थीहरूको अन्तिम संग्रह) राखिदिनु भएको छ र संग्रहको माध्यमबाट गृहस्थीहरूले स्वचरित्र निर्माणमा ध्यान दिए मात्र कर्म अनुसारको फल प्राप्त गर्न सक्तछन् भन्ने संकेत विनु भएको अनुभव पनि भएको छ ।

x

x

x

नोट :—

प्रस्तुत संग्रह सम्बन्धी अन्य विशेष कुराहरू बुद्धकालीन गृहस्थी-हरू भाग-१, संग्रह-२ मा (०२९ भाद्र ५ गते) र भाग-२, संग्रह-१४ (०३५ आषाढ १५ गते) का भूमिकाहरूमा उल्लेख गरिसकेको हुंदा भूमिकाको आकार ठूलो हुन जाला भन्ने डरले यस संग्रह सम्बन्धित अन्य विषयहरू दोहो-प्याउनु पिष्टपेषण गर्नु जस्तै हो भन्ने ठानेको छ ।

— वटुकृष्ण "भूषण"

विजयेश्वरी, काठमाडौं

भाद्र १ गते २०३६

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

प्राक्कथन

प्रस्तुत 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' बुद्धकालीन ग्रन्थहरूमध्ये चौधौं हो र 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' को तेस्रो भाग हो । यस संग्रहबाट बुद्धकालीन गृहस्थीहरूको संकलनलाई यहीं टुंग्याएको छ । यो पुस्तक आनन्दकुटी विहारगुठीको प्रकाशन क्रमको सोरोँ ग्रन्थ हो ।

भगवान् बुद्धको पालामा जति गृहस्थी उपासकहरूले बुद्धबाट अप्रस्थान पाएका थिए ती सबैलाई 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' पहिलो भागमा समावेश गरिसकेको छ । तिनीहरू जम्मा दश जना छन् । दोस्रो भागदेखि तेस्रो भागसम्ममा उपरोक्त १० जना बाहेक पालि-साहित्यमा यत्र तत्र छरिएका गृहस्थीहरूको संकलन गरी पाठकहरूको सुविधाको लागि अकारादि क्रमको आधारमा राखिदिएको छ । यसमध्ये बुद्धकालीन गृहस्थीहरू दोस्रो भागमा नामको पहिलो अक्षर 'अ' देखि 'न' सम्म भएका जम्मा २५ जनाका नामहरू र प्रस्तुत तेस्रो भागमा 'प' देखि 'ह' सम्मका नाम समेत गरी जम्मा २३ जनाका नामहरू समावेश भएका छन् । बसरी 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' तीनै भागका पात्रहरू

जम्मा गर्वा ५८ जना गृहस्थीहरूको संकलन भएको छ । मैले खोजि गर्वा पाइएका प्रमुख गृहस्थीहरूका कुरा यति नं हुन् ।

यस बाहेक पालिसाहित्यमा जसको नाम मात्र यत्र तत्र उल्लेख भएको पाइन्छ त्यस्ता नामहरू यी संग्रहहरूमा उल्लेख गरेको छैन । जस्तै अङ्गुत्तरनिकायको छक्कनिपातको मल्लिकावि सूत्र (पृ. १४९) मा निम्न नामहरू उल्लेख भएका पाइन्छन्—

तवकण्णिक गृहपति, पूरण गृहपति, इसिदत्त गृहपति, बिजय गृहपति, भरिदु उपासक र सारग उपासक । यिनीहरू सबै तपुस्त गृहपति कें^१ तथागतमा निष्ठाराखी अमृत साक्षात्कार गरी ६ गुणहरूमा प्रतिष्ठित छन् ।

यसको अतिरिक्त बोधनिकाय भाग-२ को महापरिनिब्बानसुत्त^२ (पृ. ७४) मा पनि निम्न नामहरू मात्र उल्लेख भएका पाइन्छन्—

सुदत्त उपासक, कुक्कुट उपासक, कालिम्बो^३ उपासक, निकट उपासक, कटिस्सभो उपासक, तुट्टो उपासक, सन्तुट्टो उपासक, भद् उपासक, सुभद् उपासक इत्यादि ।

यी गृहस्थीहरूको संग्रहमा मैले अभय लिच्छवी र पण्डित कुमारक लिच्छवी^४, कपिलवस्तुका शाक्यहरू (कपिलवत्थवासक्या^५)

१. हेनू लेखकको बु. गु. भा-१, पृ. २३ मा ।

२. रोमनमा: 'कालिङ्गो', स्याममा: 'कारलिम्बो' ।

३. अं. नि-३, पृ. २०४: निगण्ठसुत्तं ।

४. सं. नि. IV. पृ. ३४७: वस्संवुत्थसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तं ।

तथा कालखेमक शाश्वत^१ जस्ताका नामहरू समावेश गरेको छैन ।

माथि उल्लिखित ५८ जना पात्रहरूको सम्बन्धमा संकलित सूत्रहरूमा जम्मा कति पुगेका रहेछन् भन्ने कुरालाई निम्न तालिकाले स्पष्ट गरेको छ—

मूल ग्रन्थहरू	बु. गृ. भा-१	बु. गृ. भा-२	बु. गृ. भा-३	जम्मा:
(१) अङ्गुत्तरनिकायबाटः	५७+	६+	३=	६६
(२) उदानपालिबाटः	५+	२+	१=	३
(३) चुल्लवग्गपालिबाटः	६+	५+	१=	७
(४) थेरगाथापालिबाटः	१+	५+	५=	१
(५) दीघनिकायपालिबाटः	१+	१+	२=	४
(६) पाराजिकपालिबाटः	५+	१+	५=	१
(७) पाचित्तियपालिबाटः	३+	१+	१=	५
(८) मज्झिमनिकायबाटः	४+	३+	६=	१३
(९) महावग्गपालिबाटः	१२+	१+	३=	१६
(१०) सुत्तनिपातपालिबाटः	५+	३+	५=	३
(११) संयुत्तनिकायपालिबाटः	३०+	१३+	१३=	५६
जम्मा:				
	११४+	३१+	३०=	१७५

१. म. नि. III. पृ. १७४: महासुञ्जतसुत्तं ।

प्रस्तुत ग्रन्थमा समावेश भएका २३ पात्रहरू सम्बन्धी जम्मा ३० सूत्रहरूको अनुवाद भएको छ । तीमध्ये अङ्गुत्तरनिकायबाट ३, उदानपालिबाट १, चुल्लवग्गपालिबाट १, दीघनिकायबाट २, पाचित्तियपालिबाट १, मज्झिमनिकायबाट ६, महावग्गपालिबाट ३ र संयुत्तनिकायपालिबाट १३ छन् ।

यसको तालिका यसप्रकार छ—

	पृष्ठः ^१
१. पञ्चकङ्क थपति	
१. म. नि. II. पृ. ^२ ७२: बहुवेदनीयसुत्तं	५
२. म. नि. II. पृ. २४७: समणमुण्डिकसुत्तं	१७
३. म. नि. III. पृ. २१२: अनुरुद्धसुत्तं	३८
२. पाटलिय गामणि	
४. सं. नि. III. पृ. २९९: पाटलियसुत्तं, गामणिसंयुत्तं	५८
३. पाटलिय गाउँका उपासकहरू	
५. महा. व. पा. पृ. २४२: पाटलियगामवत्थु, भेसज्जसखन्धकं	८९
४. पुण्य कोडियपुत्र	
६. म. नि. II. पृ. ६१: कुक्कुरवतिकसुत्तं	१०२

-
१. यसै पुस्तकको पृष्ठ ।
 २. नालन्दापालिको पृष्ठ ।

५. पेस्स माहुतेपुत्र

७. म. नि. II. पृ. ३: कन्दरकमुत्तं १२०

६. पोतलिय गृहपति

८. म. नि. II. पृ. २७: पोतलियमुत्तं १४२

७. बेलट्टकच्चान

९. महा. व. पा. पृ. २४०: बेलट्टकच्चानवत्थु, भेसज्जवखण्धकं १७५

८. भद्रक गामणि

१०. सं. नि. III. पृ. २८९: भद्रकमुत्तं, गामणिसंयुत्तं १८२

९. मणिचूल गामणि

११. सं. नि. III. पृ. २८७: मणिचूलकमुत्तं, गामणिसंयुत्तं १८८

१०. मानदिन्न गृहपति

१२. सं. नि. IV. पृ. १५२: मानदिन्नमुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं १९३

११. मेण्डक गृहपति

१३. महा. व. पा. पृ. २५४: मेण्डकगृहपतिवत्थु,
चम्पेयवखण्धकं २१३

१२. योघाजीव गामणि

१४. सं. नि. III. पृ. २७४: योघाजीवमुत्तं, गामणिसंयुत्तं २२७

१३. राजगृहसेठ

१५. चुल्ल. व. पा. पृ. २३९: विहारानुजानना, सेनासनक्खन्धकं २३५

१४. रासिय गामणि

१६. सं. नि. III. पृ. २९९: रासियसुत्तं, गामणिसंयुत्तं २४४

१५. वज्जियमाहित गृहपति

१७. अं. नि-१०, पृ. २५२: वज्जियमाहितसुत्तं, उपालिवग्गो २६४

१६. वासेट्ट उपासक

१८. अं. नि-८, पृ. ३५५: वासेट्टसुत्तं, उपोसथवग्गो २७४

१७. सन्धान गृहपति

१९. बी. नि. III. पृ. २९: उदुम्बरिकसुत्तं २८१

१८. साल्ह मृगारनाती

२०. अं. नि-३, पृ. १७९: साल्हसुत्तं, महावग्गो ३३०

२१. वाचि. पा. पृ. २८३: पठमपाराजिकं, पाराजिकाकण्डं
मिक्खुनीविमङ्गो ३४०

१९. सिङ्गालक गृहपतिपुत्र

२२. बी. नि. III. पृ. १३९: सिङ्गालकसुत्तं ३५७

२०. सिरिबड्ड गृहपति

२३. सं. नि. IV. पृ. १५१: सिरिबड्डमुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं ४१४

२१. सुप्पबुद्ध कुष्ठी

२४. उवा. वा. पृ. ११९: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तं, सोणवग्गो ४३१

२२. सोण गृहपति

२५. सं. नि. II. पृ. २७९: सोणमुत्तं, खन्धसंयुत्तं ४४४

२६. सं. नि. II. पृ. २८१: बुतियसोणमुत्तं, खन्धसंयुत्तं ४५०

२७. सं. नि. III. पृ. १०४: सोणमुत्तं, सलायतनसंयुत्तं ४५२

२३. हालिहिकानि गृहपति

२८. सं. नि. III. पृ. १०६: हालिहिकानीमुत्तं,
सलायतनसंयुत्तं ४५५

२९. सं. नि. II. पृ. २४८: हालिहिकानिसुत्तं, खन्धसंयुत्तं ४६०

३०. सं. नि. II. पृ. २५१: बुतियहालिहिकानिसुत्तं,
खन्धसंयुत्तं ४७०

×

×

×

हुनत प्रस्तुत पुस्तक २०३६ साल अर्थात् ईस्वी १९७९ मई
महीनातिर नै प्रकाशित भई सकनु पर्ने थियो । किन्तु आफूलाई निकै
विसंधो हुनाको कारणले केही दिन काम स्वगित राखनपन्थो ।

गतसाल ईस्वी १९७८ सेप्टेम्बर महीनामा जब म 'एशियन बुद्धिष्ट कन्फरेन्स फर पीस' (A. B. C. P.) को कार्यकारिणी बैठककोनिमित्त मास्को गएको थिएँ त्यहाँदेखि मलाई संचो भएको थिएन र त्यसंबखत म मास्कोमा एक महीना जति अस्पतालमा बस्नुपयो । सोही वर्षको अक्टोबर महीनामा जापानमा हुने ११ रौं विश्वबौद्ध-सम्मेलनमा भागलिन म त्यहाँबाटै जापान गएँ । त्यहाँ पनि म अस्वस्थ नै भएँ र जापानबाट काठमाडौं फर्किसकेपछि पनि हृदय सम्बन्धी रोगको उपचार गरिरहेको थिएँ । पछि सो रोगले धेरै चापेकोले काठमाडौं स्थित बीर अस्पतालमा एक महीना जति बसी उपचार गराउँदै थिएँ र यसै बीच प्रस्तुत पुस्तकको छपाइको काम पनि प्रारम्भ भइसकेको थियो । तर केही दिन पछि काम गर्न सकिन र प्रूफ हेर्ने काम जम्मै प्राध्यापक श्री वटुकृष्ण 'भूषण' र आयुष्मान् कुमार काश्यपले गर्नुभयो । मूल सूत्रहरूको छपाइको काम २०३६ साल बंशाख महीनातिर नै सिद्धिसकेको थियो । किन्तु नामावली र शब्दावली तयार पार्ने काम बाँकी नै थियो । यसको प्रारम्भिक लेखाइको काम चाहिँ आयुष्मान् कुमार काश्यपले गरिदिनु भएको थियो । तर अन्तिमरूप दिने काम चाहिँ बाँकी नै थियो र यो काम थाती रहेको थियो ।

यस साल अर्थात् ईस्वी १९७९ जून महीनातिर 'एशियन बुद्धिष्ट कन्फरेन्स फर पीस' को पाँचौं वार्षिक सभाको लागि मंगोलियाबाट आनन्दकुटी बिहारगुठीका ६ जना सदस्यहरूलाई निम्तो आएको थियो । मंगोलिया जानलाई मास्को भएर जानु पर्छ । अतः मैले यो सोचेँ कि यसै मौकामा मास्को गई आफ्नो स्वास्थ्य परीक्षण गराउने छु । अतः

म र मंगोलिया जाने अरू प्रतिनिधिहरू जून ७ तारिखमा काठमाडौं छाडी जून ९ तारिखमा मास्को पुग्यो । अरू प्रतिनिधिहरू मंगोलिया गए । म चाहीं स्वास्थ्य परीक्षण गराउनकोनिमित्त मास्कोमै बसें । स्वास्थ्य परीक्षण गराइसकेपछि १९७९ जुलाई ४ तारिखको दिन म काठमाडौं फर्केर आएँ र थाती रहेको प्रस्तुत पुस्तकको काम शुरु गर्न थालें ।

आयुष्मान् कुमार काश्यपद्वारा प्रारम्भिकरूपमा लेखिएका शब्दावलीहरूको प्रारम्भिक छनोट आयुष्मान् महानामले गरिदिनु भयो । अनि पछि मैले अकारादि क्रम मिलाई अन्तिम छनोट गरी नामावली र शब्दावली तयार पारें ।

अहिलेसम्म बुद्धकालीन ग्रन्थहरूमध्ये बुद्धकालीन ब्राह्मण र बुद्धकालीन गृहस्थीहरूको संकलन तीन तीन भागमा सम्पूर्ण भएको छ । अरू बाँकी बुद्धकालीन राजपरिवार, बुद्धकालीन महिलाहरू, बुद्धकालीन परिव्राजकहरू, बुद्धकालीन श्रावक चरित, बुद्धकालीन भ्राविका चरित तथा बुद्धकालीन ब्रह्माविदेव पुस्तकहरूको प्रथम भाग मात्र प्रकाशित भएको छ । यी ग्रन्थहरूको संकलन पूरा गर्ने काम चाहीं बाँकी नै रहेको छ ।

जुनसुकै काम सफल पार्नकोनिमित्त धेरै कारणहरूको संयोग आवश्यक पर्छ । कुनै एक कारणले मात्र कुनै काम सफल हुन सक्दैन । जस्तै कि यी पुस्तकहरू तयार पार्नकोनिमित्त तन, मन, धन, धैर्य, अनुकूल वातावरण, सुस्वास्थ्यता र सहयोगी आदिको संयोग महत्त्वपूर्ण रहन गएको छ ।

बुद्धकालीन पहिलो ग्रन्थ २५।१२।२०२८ सालमा प्रकाशित भएको थियो । त्यस समयदेखि आजसम्म प्राध्यापक श्री वटुकृष्ण 'भूषण' एम्० ए० को निरन्तर सहयोग सबभन्दा महत्त्वपूर्ण कारण रहन गएको छ । अतः वहाँप्रति म आजीवन आभारी रहने छु ।

प्रस्तुत पुस्तक तयार गर्नमा सबदो सहयोग दिएकोमा आयुष्मान् कुमार काश्यप र आयुष्मान् महानामलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । त्यस्तैगरी प्रस्तुत पुस्तकको प्राक्कथनलाई अंग्रेजीमा अनुवाद गरिदिनु भएकोमा प्राध्यापक श्री आशाराम शाक्य एम्० ए० लाई र बिनुहुं कें प्रेसमा गई प्रूफ ल्याउने र लेजाने काम गरिदिएकोमा श्री खड्गबहादुर उपासललाई पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । अन्तमा प्रस्तुत पुस्तक पनि आनन्दकुटी विहारगुठीको तरफबाट प्रकाशित गरिदिएकोमा गुठीका सदस्य-सचिव श्री तीर्थनारायण मानन्धर सहित गुठीका सबै सदस्यहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिएको छु । प्रस्तुत पुस्तक छपाउनको लागि चाहिनेजति कागज उदारतापूर्वक प्रदान गर्नु भएकोमा श्री राधेश्याम सराफज्यूलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु ।

“चिरंतिद्वतु सद्धम्मो”

— भिक्षु अमृतानन्द

आनन्दकुटी विहार,
स्वयम्भू, काठमाडौं,
नेपाल ।

२०३६ भाद्र २ गते

फोन : १४४२०

मूल ग्रन्थहरू—

अङ्गुत्तरनिकाय I, II, III, IV.

उदानपालि ।

चुल्लवग्गपालि ।

दीघनिकायपालि ।

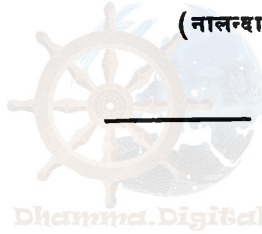
पाचित्तियपालि ।

मज्झिमनिकायपालि I, II, III.

महावग्गपालि ।

संयुत्तनिकायपालि I, II, III, IV.

(नालन्दा प्रकाशन)

सहायक ग्रन्थहरू—

- अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II.)
अपदानपालि (नालन्दा प्रकाशन)
अपदानट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन)
अभिधम्मत्थसंगहो ।
अभिधानप्पदीपिका (वास्कुदुव सुभूति)
उदानट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन)
जातकपालि (नालन्दा प्रकाशन I, II.)
जातकट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II, III, IV, V,
VI, VII.)
थेरगाथापालि (नालन्दा प्रकाशन)
थेरगाथट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II.)
थेरीअपदानपालि (नालन्दा प्रकाशन)
दीघनिकायट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II.)
धम्मपदपालि (नालन्दा प्रकाशन)
धम्मपदट्टकथा (जे. डि. फ्रनेण्डो प्रकाशन)
पटिसम्भिमदामग्गपालि (नालन्दा प्रकाशन)
पपञ्चसूदनो (हेवावितारण प्रकाशन I, II, III, IV.)
बुद्धकालीन ग्रन्थहरू (आनन्दकुटी विहारगुठी प्रकाशन)

- बुद्धवंसपालि (नालन्दा प्रकाशन)
बुद्धवंसट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन)
मनोरथपूरणी (हेवावितारण प्रकाशन I, II.)
विमङ्गपालि (नालन्दा प्रकाशन)
विमङ्गट्टकथा (नालन्दा प्रकाशन)
विमानवत्थुपालि (नालन्दा प्रकाशन)
विमुद्धिमग्गो (हेवावितारण प्रकाशन)
संयुत्तनिकायट्टकथा (हेवावितारण प्रकाशन I, II, III.)
समन्तपासाविका (नालन्दा प्रकाशन I, II, III.)
सुत्तनिपातपालि (नालन्दा प्रकाशन)
सुत्तनिपातट्टकथा (नालन्दा प्रकाशन I, II.)
अमरकोष- श्री मन्नालाल 'अभिमन्यू' एम्. ए. को हिन्दी टीका ।
Dictionary of Pali-Proper Names.
The Pali Text Society's Pali-English Dictionary.
-

संकेत-शब्दको अर्थ—

अ. क. = अट्टकथा ।

अं. नि. = अङ्गुत्तरनिकाय ।

अं. नि-१ = अङ्गुत्तरनिकाय एककनिपात ।

अं. नि. अ. क. }
अं. अ. क. } = अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा ।

अप. दा. पा. = अपदानपालि ।

अप. दा. अ. क. = अपदानट्टकथा ।

अभि. ध. सं. = अभिघम्मट्टसंगहो ।

अभि. धा. प. गा. नं. = अभिधानप्पदीपिका गाथा नम्बर ।

उदा. पा. = उदानपालि ।

उदा. अ. क. }
उदा. अ. } = उदानअट्टकथा ।

चुल्ल. व. पा. = चुल्लवग्गपालि ।

जा. अ. क. = जातकट्टकथा ।

जा. पा. = जातकपालि ।

थेर. गा. पा. = थेरगाथापालि ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथट्टकथा ।

थेरी. अप. दा. पा. = थेरीअपदानपालि ।

थेरी. गा. अ. क. = थेरीगाथट्टकथा ।

दी. नि. = दीघनिकाय ।

दी. नि. अ. क. = दीघनिकायट्टकथा ।

धम्म. प. पा. = धम्मपवपालि ।

धम्म. प. अ. क. = धम्मपवट्टकथा ।

पपं. सू. = पपञ्चसूदनी ।

पटि. म. पा. = पटिसम्भदामगगपालि ।

पाचि. पा. = पाचित्तियपालि ।

बु. ब्रा. भा-१ = बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१, २, ३

बु. गृ. भा-१ = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१, २

बु. रा. भा-१ = बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१

बु. म. भा-१ = बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१

बु. प. भा-१ = बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-१

बु. श्रा. च. भा-१ = बुद्धकालीन श्रावक चरित भाग-१

बु. श्रावि. च. भा-१ = बुद्धकालीन श्राविकाचरित भाग-१

बु. प्रे. = बुद्धकालीन प्रेतकथा ।

बु. वं. पा. = बुद्धवंसपालि ।

बु. वं. अ. क. = बुद्धवंसअट्टकथा ।

म. नि. = मज्झिमनिकाय ।

म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकाट्टकथा ।

महा. व. पा. = महावग्गपालि ।

मनो. र. पू. = मनोरथपूरणी ।

विभं. पा. = विभङ्गपालि ।

विमा. व. पा. = विमानवत्थुपालि ।

विमु. म. = विमुद्धिमगग ।

सं अ. क. }
सं. नि. अ. क. } = संयुत्तनिकायट्टकथा ।

सं. नि. = संयुत्तनिकाय ।

सम. पा. = समन्तपासादिका ।

सार. प. = सारत्थपकासिनी ।

सुत्त. नि. पा. = सुत्तनिपातपालि ।

सुत्त. नि. अ. क. = सुत्तनिपातट्टकथा ।

सुत्त. नि. = सुत्तनिपात ।

सुमं. वि. = सुमङ्गलविलासिनी ।

D. P. P. = Dictionary of Pali-Proper Names

Dhamma.Digital

त्रि-पिटक-सूची

सुत्तपिटक :	विनयपिटक :		अभिधम्मपिटक :
१-दीघनिकाय	१-पाराजिकपालि	} सुत्तविभङ्ग	१-धम्मसङ्गणि
२-मज्झिमनिकाय	२-पाचित्तियपालि		२-विभङ्ग
३-संयुत्तनिकाय	३-महाबग्गपालि	} खन्धक	३-घातुकथा
४-अङ्गुत्तरनिकाय	४-चुल्लवग्गपालि		४-पुग्गलपञ्चअत्ति
५-खुद्दकनिकाय	५-परिवारपालि		५-कथावत्थु
			६-यमक
			७-पट्टान

(१)	खुद्दकपाठ
(२)	धम्मपद
(३)	उदान
(४)	इतिवुत्तक
(५)	सुत्तनिपात
(६)	विमानवत्थु
(७)	पेतवत्थु
(८)	थेरगाथा
(९)	थेरीगाथा
(१०)	जातक
(११)	निद्देस { १-महानिद्देस { २-चुल्लनिद्देस
(१२)	पटिसम्भबामग्ग
(१३)	अपदान
(१४)	बुद्धवंस
(१५)	अरियापिटक

विषय – सूची

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१. पञ्चकङ्क थपति	१-५४	
परिचय		१
१- बहुविध वेवना		५
पर्यायदेशित वेवना		८
सुन्दरतर र प्रणीततर सुखहरू		११
(पञ्चकामसुख, प्रथमध्यानसुख, द्वितीय-तृतीय- चतुर्थध्यानसुख, आकाशानन्त्यायतनसुख, विज्ञान- न्त्याहतनसुख, आकिञ्चन्यायतनसुख, नैवसंज्ञाना- संज्ञायतनसुख, संज्ञावेदयितनिरोधसुख)		
२- उगगहमान परिव्राजकको वाद		१७
सम्पन्न कुशल पुरुष		२१
सम्पन्न कुशल हुनेका दश धर्महरू		२५
(कुशलाकुशल जान्नुपर्छ, अकुशलशीलहरू, कुशल- शीलहरू, अकुशल संकल्पहरू, कुशल-संकल्पहरू)		
३- आयुष्मान् अनुरुद्धलाई पञ्चकङ्कको निम्तो		३८
अप्रमाण र महत्गत-चित्तविमुक्ति		४०

विषयः	पृष्टः	पृष्टः
चार भव उत्पत्तिहरू		४३
परिसाभा र अप्पमाणाभा देवता		४८
संक्लिष्टाभा र परिशुद्धाभा देवता		५१
२. पाटलिय गामणि	५५-७८	
परिचय		५५
१- भगवान् मायावी हुनुहुन्छ (वशअकुशल)		५८
प्राणातिपातीले यसं जीवनमा दुःखभोग गर्छं		६३
चार शास्ताहरू		७०
धर्मसमाधि		७२
३. पाटलि गाउँका उपासकहरू	७६-६४	
परिचय		७९
१- पञ्चदुरशोलका बुष्परिणामहरू		८९
४. पुष्ण कोस्त्रियपुत्र	६५-११७	
परिचय		९५
पुष्ण (=पूर्ण) नामका विभिन्न पात्रहरू		९७
१- गाई र कुकुर-व्रत गर्नेहरूका गतिहरू		१०२
चार कर्महरू		१०८
(कृष्णकर्म, शुक्लकर्म, कृष्णशुक्लकर्म, अकृष्ण- अशुक्लकर्म)		

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
गोत्रतीको शरणागमन		११४
कुकुरव्रतीको उपसम्पदा		११५
३. पेस्स माहुतेपुत्र	११८-१३८	
परिचय		११८
१- पेस्स र कन्दरक परिव्राजक		१२०
कन्दरक परिव्राजकको उद्धार		१२०
मानिसहरू गहन छन्		१३०
चार प्रकारका पुद्गलहरू		१३२
चार पुद्गलहरू सम्बन्धी व्याख्यान		१३४
४. पोतलिय गृहपति	१३६-१७१	
परिचय		१३९
पोतलिय नामहरू		१४०
१- गृहपति व्यवहारबाट समुच्छिन्न छ		१४२
भार्यबिनयको व्यवहार समुच्छिन्न		१५०
(प्राणिघात छाड्नुपर्छ, अविभ्रावान छाड्नुपर्छ, मृषावाद छाड्नुपर्छ, पैशुन्यवाचा छाड्नुपर्छ, गिद्धलोम छाड्नुपर्छ, निन्वा र दोष छाड्नुपर्छ, क्रोधपीडा छाड्नुपर्छ, अतिमान छाड्नुपर्छ)		
सबै व्यवहार समुच्छेव		१६२

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
कङ्काल जस्तै		१६२
मासुको टुक्रा जस्तै		१६४
तृण-चीराक जस्तै		१६५
अङ्गारको आगो बस्तै		१६५
स्वप्न जस्तै		१६६
मागेको वस्तु जस्तै		१६७
रखको फल जस्तै		१६८
पोतलिय गृहपतिको उपासकत्व		१७०
७. बेलट्ट कच्चान	१७२-१८०	
परिचय		१७२
केही बेलट्ट नामहरू		१७३
१- बेलट्ट कच्चानको गुँद बान		१७५
८. भद्रक गामणि	१८१-१८६	
परिचय		१८१
१- दुःख र समुदयको निरोध बताउनु होस्		१८२
९. मणिचूल गामणि	१८७-१९१	
परिचय		१८७
१- सुन चाँदी अनुरूप छैन		१८८

	विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१०.	मानदिन्न गृहपति परिचय	१६२-१६५	१९२
	१- बिरामी मानदिन्न गृहपति		१९३
११.	मेण्डक गृहपति परिचय	१६६-२२३	१९६
	अतीत कथा		१९७
	प्रार्थना		२०२
	वर्तमान कथा		२०५
	मेण्डकको मार्गफल लाभ		२०८
	१- मेण्डक गृहपतिको ऋद्धि-प्रभाव		२१३
	मेण्डक गृहपतिको उपासकत्व ग्रहण		२१७
	पञ्चगोरसको अनुमति		२२१
१२.	योधाजीव गामणी परिचय	२२४-२२६	२२४
	योधाजीव भन्ने केही नामहरू		२२५
	१- युद्धमा मरे स्वर्ग पुगिन्छ		२२७
१३.	राजगृहसेठ परिचय	२३०-२४१	२३०
	१- विहारहरू वान		२३५

	विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१४.	रास्त्रिय गामणि परिचय	२४२-२६०	२४२
	१- भगवान्‌ले सबै तपस्याको निन्दा गर्छन् रे ! तीन प्रकारका कामभोगीहरू		२४४ २४७
	तीन कारणद्वारा निन्दनीय कामभोगीहरू तीन प्रकारका रक्षजीवी तपस्वीहरू		२४९ २५६
	तीन निर्जरता		२५९
१५.	वज्जियमाहित गृहपति परिचय	२६१-२७०	२६१
	१- विभज्जवादी भगवान्		२६४
१६.	वासेट्ट उपासक परिचय	२७१-२७६	२७१
	केही वासेट्ट नामहरू		२७२
	१- अष्टाङ्गयुक्त उपोसथशील कल्याणकारी छ		२७४
१७.	सन्धान गृहपति परिचय	२७७-३२२	२७७
	१- सन्धान गृहपति परिव्राजकाराममा गए भगवान् परिव्राजकाराममा पुग्नुभयो		२८१ २८६

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
निग्रोध परिव्राजकको प्रश्न		३९३
तपजुगुप्साका उपवेशहरू		३९४
परिशुद्ध तपस्या		३००
अग्रत्व प्राप्त तपजुगुप्सा (ब्रह्मविहार)		३०३
निग्रोध परिव्राजकको पञ्चात्ताप		३१२
निग्रोधले आफ्नो गल्ती स्वीकारे		३१६
शिष्य बनाउनकोनिमित्त उपदेश गरिएको होइन		३१७
१८. साल्ह मृगारनाथी	३२३-३४७	
परिचय		३२३
केही साल्ह नामहरू		३२७
१- अनुश्रुतिको आधारमा ग्रहण नगर		३३०
२- भिक्षुणी-आराम बनाउने इच्छा		३४०
१९. सिङ्गालक गृहपतिपुत्र	३४८-४०८	
परिचय		३४८
केही सिङ्गालक वा सिगालक नामहरू		३५३
१- सिङ्गालकको दिशा नमस्कार		३५७
६ दिशाहरू नमस्कार गर्ने विधि		३६१

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
चार कर्मव्लेशहरू		३६३
चार कारणद्वारा पापकर्म गर्देन		३६४
भोग विनाशका ६ कारणहरू		३६६
सुरापानमा ६ दोषहरू		३६८
कुवेलामा घुम्नेका ६ दोषहरू		३६९
नाचगान तमाशा हेर्नेमा ६ दोषहरू		३७०
जुवाडेमा ६ दोषहरू		३७१
खराब साथी हुनेमा ६ दोषहरू		३७२
अल्छीपनमा ६ दोषहरू		३७३
मित्ररूपी अमित्रहरू		३७८
सुहृद्मित्र		३८३
६ दिशा नमस्कार		३८९
मातापिता पूर्वदिशा		३९०
आचार्य दक्षिणदिशा		३९४
भार्या पश्चिमदिशा		३९६
मित्रामात्य उत्तरदिशा		३९९
दाशकामदार अधोदिशा		४००
धमण ब्राह्मणहरू उर्ध्वदिशा		४०२

२०. सिरिवड्ढ गृहपति

४०६-४१६

परिचय

४०९.

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
विभिन्न सिरिवड्ड नामहरू		४१०
१- बिरामी सिरिवड्ड गृहपति		४१४
२१. सुप्पबुद्ध कुष्ठी	४१७-४३६	
परिचय		४१७
केही सुप्पबुद्ध नामहरू		४२९
१- सुप्पबुद्ध कुष्ठीको घर्मावबोध		४३१
२२. सोण गृहपतिपुत्र	४३७-४५२	
परिचय		४३७
सोण नामका विभिन्न पात्रहरू		४३८
१- अनित्यरूप		४४४
२- रूपहरूलाई नजान्ने भ्रमण होइन		४५०
३- यसै जीवनमा किन निर्वाण हुसन् ?		४५२
२३. हाळिदिकानि गृहपति	४५३-४७१	
परिचय		४५३
१- घालुनानात्व		४५५
२- "घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्नु" को अर्थ के हो ?		४६०

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
३- अत्यन्त निष्ठावान् भनेको के हो ?		४७०
नामावली		४७३
शब्दावली		४९७
गाथा-सूची		५५८

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू

[भाग-३]

Dhamma.Digital

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

१. पञ्चकङ्ग थपति

प रि च य

यो पञ्चकङ्ग थपति (=स्थपति) श्रावस्तीवासी हुन् र असेनजित कोशल राजाका सिकर्मी नाइके पनि थिए भन्ने कुरा मज्झिमनिकाय III. पृ. २१२ को अनुरूढसुत्तमा उल्लेख भएको 'पञ्चकङ्ग थपति राजकीय कामकाजले गर्दा बहुकृत्य र बहुकरणीय छन्' भन्ने वाक्यबाट बुझ्न सकिन्छ । पपञ्चसूदनी भाग II. पृ. ७८ को बहुवेदनीयसुत्तवण्णनाले दिएको स्पष्टिकरण बमोजिम यिनको नाम 'पञ्चकङ्ग' हो र सिकर्मी नाइके भएकाले 'थपति' (=स्थपति) भनिएको हो । जुन कुरा अगाडिको पहिलो सूत्रको वादटिप्पणीमा उल्लेख गरिदिएको छ ।

यिनका सम्बन्धमा तीनवटा सूत्रहरू पाइएका छन् । जुन सूत्रहरू क्रमबद्ध तरिकाले अगाडि अनुदित गरिदिएको छ । ती सूत्रहरूका कुराहरूमाथि ध्यानविवादा यिनी धर्मसम्बन्धी छलफल गर्न अति रुचाउँछन् भन्ने कुरा बुझिन्छ र समय समयमा यिनले छलफल गरेका कुराहरू अगाडिका सूत्रहरूका आधारमा स्पष्टसँग बुझ्न सकिन्छ ।

पहिलो सूत्रमा यिनको र आयुष्मान् पण्डित उदायीको बीचमा वेदनाको सम्बन्धमा तर्कवितर्क भएको छ । यिनी भन्दथे—भगवान्‌ले बुइबटा मात्र वेदनाका कुरा भन्नुभएको छ । आयुष्मान् उदायी भन्नुहुन्थ्यो—भगवान्‌ले तीनवटा वेदनाका कुरा भन्नु भएको छ । यस तर्कवितर्कमा एक अर्काको कुरालाई स्वीकार गरिएको छैन । यो तर्कवितर्क सम्बन्धी कुरा आयुष्मान् आनन्दले सुनिरहनु भएको थियो र पछि वहाँले यो कुरा भगवान्‌लाई सुनाउनु भयो । अनि भगवान्‌ले बुवैको तर्क ठीक छ भन्ने कुरा दर्शाउनकोनिमित्त सातप्रकारले वेदनाको विभाजन गरी उपदेश गर्नुभयो । त्यसैले यस सूत्रको नाम 'बहुवेदनीय' भन्ने रहन गएको हो । अन्त्यमा भगवान्‌ले आयुष्मान् आनन्दलाई क्रमशः तल्लो स्तरदेखि माथिल्लो स्तरसम्मका १० प्रकारका सुख-वेदनाका कुरा पनि बताउनु भएको छ । ती मध्ये सबभन्दा तल्लो स्तरको सुख 'कामसुख' र सबभन्दा माथिल्लो स्तरको सुख 'संज्ञावेदयित् निरोधसुख' लाई बताउनु भएको छ ।

दोश्रो सूत्रमा—एकदिन पञ्चकङ्क थपति भगवान्‌कहाँ जाने विचार गरी दिनको मध्याह्न समयमा घरबाट निस्के । तर बाटोमा जाँदाजाँदै उनको मनमा 'बुद्ध तथा अरु भिक्षुहरूकहाँ जाने यो उचित समय होइन' भन्ने लागेपछि उनी त्यतिञ्जेलसम्म श्रमणमण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकको आराममा गए । जुन आराम अर्थात् उदधान प्रसेनजित कोशल राजाकी महिषी मल्लिकादेवीको थियो । त्यसैले

१. पपं. सू. III. पृ. १८२: समणमण्डिकसुत्तवण्णना र सुमं. वि. I.

पृ. २३८: पोट्टपादसुत्तवण्णना ।

अगाडिको सूत्रमा 'मल्लिकाको आराममा' भनी उल्लेख भएको हो ।

जब पञ्चकङ्क थपति त्यस आरामतिर जाँदैथिए तब त्यसबखत त्यहाँ भेला भई बसिरहेका परिव्राजकहरू चिच्याउँदै कराउँदै अनेक-प्रकारका तिरश्रीन कुराहरू गरी बसिरहेका थिए । अनि उग्गाहमान परिव्राजकले जब उनी आइरहेको देखे तब उनले आफ्नो परिषद्लाई निःशब्द पारे । पञ्चकङ्क थपति त्यहाँ पुगेपछि उग्गाहमान परिव्राजकले आफ्नो शिष्य बनाउने बिचार गरी उनलाई चार कारणले युक्त हुने पुरुषलाई सम्पन्न कुशल भ्रमण भन्दछु भनी उपदेश गर्नथाले । तर उनले त्यस उपदेशलाई न खण्डन गरे न त प्रशंसा नै^२ । त्यसपछि उनी त्यहाँबाट जेतवनाराममा बसिरहनु भएका भगवान्कहाँ गई उग्गाहमान परिव्राजकले भनेका कुराहरू जम्मै सुनाए । अनि भगवान्ले परिव्राजकको कुरालाई दुधेवालकको कुरासँग बाँजी सम्पन्न कुशल हुने भ्रमणमा वशधर्महरू हुनुपर्छ भन्ने उपदेश गर्नुभयो । जुन कुरालाई पञ्चकङ्क थपतिले अभिनन्दन गरे ।

तेस्रो सूत्रमा—एकदिन पञ्चकङ्क थपतिले अनुरुद्ध महास्थ-विर सहित चार जना भिक्षुहरूलाई निम्त्याई भोजन गराए । अनि त्यसबेला उनले महास्थविरसँग 'अप्रमाण' र 'महत्गत' भनेको एउटै हो कि भिन्न हो भन्ने प्रश्न सोधे । जसको उत्तर महास्थविरले विस्तार-पूर्वक विनुभयो र ती दुइ भिन्न हुन् भन्ने कुरा पनि बताउनु भयो ।

१. षपं. सू. III. पृ. १८२: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

२. षपं. सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

‘अप्रमाण’ मनी चतुब्रह्मविहारलाई र ‘महत्गत’ मनी प्रथमावि
ध्यानिक कसिण ध्यानहरूलाई भनिएको हो । जसको उदाहरणकोनिमित्त
वहाँले ‘परित्ताभा’ र ‘अप्रमाणाभा’ ध्यानद्वारा प्राप्त हुने ब्रह्मलोकको
कुरा बताउनु भयो ।

त्यसबखत त्यहाँ सभिय कात्यायन स्थविर पनि उपस्थित
हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले सूत्रमा सभिय कात्यायन स्थविरले बीचमा प्रश्न
सोध्नु भएको कुरा उल्लेख भएको हो । यसबाट यो कुरा प्रष्टहुन्छ कि
निम्त्याएका चारजना भिक्षुहरूमध्ये सभिय कात्यायन पनि एक
हुनुहुन्थ्यो । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित सूत्रहरूमै वर्णित भएका छन् र
सम्बन्धित ठाउँहरूमा बिद्दएका पादटिप्पणीहरूले अन्य अस्पष्ट कारणहरू-
लाई प्रष्ट पार्न सहयोग गर्ने छन् भन्ने आशा लिएको छु ।

x

Dhamma.Digital

x

x

१-बहुविध वेदना

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् भ्राबस्ती स्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बसिरहनुभएको थियो । अनि पञ्चकङ्क थपति^२ (=पञ्चकङ्क स्थपति) जहाँ आयुष्मान् उदायी (=पण्डित उदायी) हनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् उदायीलाई अभिवादन

१. म. नि. II. पृ. ७२: बहुवेदनियसुत्तं, अ. क. III. पृ. ७८; यही सूत्रलाई सं. नि. III. पृ. १९८: वेदनासंयुत्तमा 'पञ्चकङ्कसुत्तं' भनी उल्लेख भएको छ ।
२. (१) बसिला, (२) बञ्चरो, (३) खन्ती, (४) मुग्रो र (५) कालो धागो—यी पाँचवटा अङ्गहरूले युक्त भएको हुनाले 'पञ्चकङ्क' भनिएको हो । यो उनको नाम हो । सिकर्मी नाइके भएको हुनाले 'थपति' (=स्थपति) भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. ७८: बहुवेदनियसुत्तवण्णनाले र सं. अ. क. III. पृ. ८६: पञ्चकङ्कसुत्तवण्णना रहोगतवग्गले उल्लेख गरेका छन् ।

गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यस्तो भने—

“भन्ते उदायी ! भगवान्ले कति वेदनाहरू बताउनु भएको छ ?”

“थपति ! भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ—
(१) सुख-वेदना, (२) दुःख-वेदना र (३) अदुःख-असुख-वेदना ।
थपति ! भगवान्ले यी तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ ।”

यस्तो भन्नुहुँदा पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यस्तो भने—

“भन्ते उदायी ! भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छ—(१) सुख-वेदना र (२) दुःख-वेदना । भन्ते ! जो त्यो अदुःख-असुख-वेदना हो त्यो त भगवान्ले शान्त प्रणीत सुख-वेदनाको विषय हो भनी बताउनु भएको छ ।”

दोश्रो पटक पनि आयुष्मान् उदायीले पञ्चकङ्क थपतिलाई यस्तो भन्नुभयो—

“थपति ! भगवान्ले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ—सुख-वेदना, दुःख-वेदना तथा अदुःख-असुख-वेदना । थपति ! यिनै तीन वेदनाहरू भगवान्ले बताउनु भएको छ ।”

दोश्रो पटक पनि पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यस्तो भने—

“भन्ते उदायी ! भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छ—सुख-वेदना र दुःख-वेदना । भन्ते ! जो त्यो अदुःख-असुख-वेदना हो त्यो त भगवान्ले शान्त प्रणीत सुख-वेदनाको विषय हो भनी बताउनु भएको छ ।”

तेश्रो पटक पनि आयुष्मान् उदायीले पञ्चकङ्क थपतिलाई यस्तो भन्नुभयो—

“थपति ! भगवान्ले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ—सुख-वेदना, दुःख-वेदना तथा अदुःख-असुख-वेदना । थपति ! यिनै तीन वेदनाहरू भगवान्ले बताउनु भएको छ ।”

तेश्रो पटक पनि पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यस्तो भने—

“भन्ते उदायी ! भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले दुइ वेदनाहरू बताउनु भएको छ—सुख-वेदना र दुःख-वेदना । भन्ते ! जो त्यो अदुःख-असुख-वेदना हो त्यो त भगवान्ले शान्त प्रणीत सुख-वेदनाको विषय हो भनी बताउनु भएको छ ।”

न आयुष्मान् उदायीले पञ्चकङ्क थपतिलाई सम्झाउन सक्नुभयो न पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई नै सम्झाउन सके ।

पर्यायदेशित वेदनाहरू

अनि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् उदायी र पञ्चकङ्क थपतिको बीचमा यस्तो कुरा भइरहेको सुन्नुभयो । अनि आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् आनन्दले पञ्चकङ्क थपति र आयुष्मान् उदायीको बीचमा जे जति कुराकानी भएका थिए ती सबै भगवान्लाई सुनाउनु भयो । यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् आनन्दलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

“आनन्द ! पञ्चकङ्क थपतिले उदायीको कुरालाई अनुमोदन नगर्नाको कारण छ, उदायीले पनि पञ्चकङ्क थपतिको कुरालाई अनुमोदन नगर्नाको कारण छ । आनन्द ! (१) पर्यायद्वारा मैले दुइ वेदनाहरूलाई^१ पनि बताएको छु, (२) पर्यायद्वारा मैले तीन वेदनाहरूलाई^२ पनि बताएको छु, (३) पर्यायद्वारा मैले पाँच वेदनाहरूलाई^३”

१. यहाँ कायिक र चेतसिकको हिसाबले दुइ वेदना भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नपछि भनी पपं. सू. III. ७८: बहुवेदनीयमुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. सुख, दुःख र असुख-अदुःखको हिसाबले तीन वेदना भनिएको हो । (अभि. ध. सं. ततियपरिच्छेदो; बु. श्रावि. भा-१, पृ. ३००)
३. इन्द्रियको हिसाबले यहाँ, सुखइन्द्रिय, दुःखइन्द्रिय, सौमनस्यइन्द्रिय, दौर्मनस्यइन्द्रिय र उपेक्षाइन्द्रियलाई पाँच वेदना भनिएको हो भनी उपर्युक्त अट्टकथाले उल्लेख गरेको छ । (दी. नि. III. पृ. १८५: सङ्गीतिसुत्तंमा पनि छ)

पनि बताएको छु (४) पर्यायद्वारा मैले छ वेदनाहरूलाई^१ पनि बताएको छु, (५) पर्यायद्वारा मैले अठार वेदनाहरूलाई^२ पनि बताएको छु, (६) पर्यायद्वारा मैले छत्तीस वेदनाहरूलाई^३ पनि बताएको छु, (७) पर्यायद्वारा मैले एकशय आठ वेदनाहरूलाई^४ पनि बताएको छु । आनन्द ! यसरी मैले पर्यायद्वारा (=बिबिधाकारले) धर्मदेशना गरेको छु । आनन्द ! यसरी पर्यायरूपले देशना गरिराखेको मेरो धर्ममा जसले एक अर्काको सुभाषित र सु-लपित (कुरा) लाई स्वीकार गर्दैन, मान्दैन तथा अनुमोदन गर्दैन भने—उनीहरूको बीचमा—कगडा हुनसक्छ, कलह हुनसक्छ, विवाद हुनसक्छ र एक अर्कालाई वचनरूपी तीरले फोस्दें बस्नसक्छ भन्ने कुराको अपेक्षा गर्न सकिन्छ । आनन्द ! यसरी मैले पर्यायरूपले धर्मदेशना गरेको छु । आनन्द ! यसरी पर्यायरूपले देशना गरेको धर्ममा जसले एक अर्काको सु-भाषित, सु-लपित (कुरा) लाई

१. यहाँ द्वारको हिसाबले वेदनाहरू बताइएका छन् । जस्तै—
चक्षुसंस्पर्शजन्य-वेदना, श्रोतसंस्पर्शजन्य-वेदना, घ्राणसंस्पर्शजन्य-
वेदना, जिह्वासंस्पर्शजन्य-वेदना, कायसंस्पर्शजन्य-वेदना र मनः-
संस्पर्शजन्य-वेदनालाई ६ वेदना भनिएको हो । (दी. नि. III.
पृ. १८८: सङ्गीतिमुत्तं)
२. चक्षुले रूप देख्दा सौमनस्य स्थानीय रूपमा चित्त जान्छ (चक्षुना
रूपं दिस्वा सोमनस्सट्ठानियं रूपं उपविचरति), श्रोतले शब्द
सुन्दा..., घ्राणले गन्ध सुँध्दा..., जिह्वाले रस चाख्दा..., कायले
स्पर्श गर्दा...तथा मनले धर्म जान्दा सौमनस्यस्थानीय धर्ममा चित्त

जान्छ भन्ने आदि छवटालाई 'छ सोमनस्सुपविचारा' भनी भन्दछन् ।

यस्तै गरी दौर्मनस्यस्थानीय छवैवटा विषयमा जाने चित्तलाई 'छ दोमनस्सुपविचारा' भनी भन्दछन् ।

यस्तै गरी उपेक्षास्थानीय छवैवटा विषयमा जाने चित्तलाई 'छ उपेक्खुपविचारा' भनी भन्दछन् ।

अतः यी 'छ सोमनस्सुपविचारा, छ दोमनस्सुपविचारा तथा छ उपेक्खुपविचारा' लाई 'अठार वेदना' भनिएको हो । (विभं. पा. पृ. ४५८: खुद्दकवत्थुविभङ्गो) पपं. सू. III. पृ. ७८: बहुवेदनियसुत्तवण्णना ।

३. 'छत्तीसवेदनाहरू' भनी—छवटा गृहनिश्रित सौमनस्यहरू, छवटा नैष्कर्म्यनिश्रित सौमनस्यहरू; छवटा गृहनिश्रित दौर्मनस्यहरू, छवटा नैष्कर्म्यनिश्रित दौर्मनस्यहरू; छवटा गृहनिश्रित उपेक्षाहरू, छवटा नैष्कर्म्यनिश्रित उपेक्षाहरूलाई 'छत्तीस वेदनाहरू' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७८: बहुवेदनियसुत्तवण्णना । (विभं. पा. पृ. ४५९: खुद्दकवत्थुविभङ्गो)
४. 'एकशय आठ वेदनाहरू' भनी—उपर्युक्त छत्तीस वेदनाहरूलाई अतीतका छत्तीसवटा, अनागतका छत्तीसवटा तथा वर्तमानका छत्तीसवटाको हिसावले जोडदा जम्मा एकशय आठ (१०८) हुन्छन् । यसैलाई 'एकशय आठ वेदनाहरू' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७८: बहुवेदनियसुत्तवण्णना ।

स्वीकार गर्छ, मान्छ तथा अनुमोदन गर्छ भने उनीहरू मेलमिलाप भई सम्मोदन गरी, विवाद नगरी, दूधमा पानी जस्तै भई एक अर्कालाई प्रियचक्षुले हेरी बस्ने छन् भन्ने कुराको आशालिन सकिन्छ ।

सुन्दरतर र प्रणीततर सुखहरू

(१) पञ्चकामसुख—“आनन्द ! यी पञ्चकामगुणहरू हुन् । कुन पाँच भने ? — (१) इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित तथा रजनीय चक्षुर्विज्ञेय रूपहरू छन्, (२) इष्ट, कान्त, मनाप...तथा रजनीय श्रोतविज्ञेय शब्दहरू छन्, (३) इष्ट, कान्त, मनाप...तथा रजनीय घ्राणीविज्ञेय गन्धहरू छन्, (४) इष्ट, कान्त, मनाप...तथा रजनीय जिह्वाविज्ञेय रसहरू छन्, (५) इष्ट, कान्त, मनाप...तथा रजनीय कायविज्ञेय स्पर्शहरू छन् । आनन्द ! यिनै हुन् पञ्चकामगुणहरू । आनन्द ! जो यी पञ्चकामगुणहरूको कारणले उत्पन्न हुने सुख-सौमनस्य हो—यसलाई ‘कामसुख’ भन्दछन् ।

(२) प्रथमध्यानसुख—“आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने—यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्को छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु कामहरूबाट अलग भई, अकुशलहरूबाट अलग भई, सवितर्क सविचार युक्त विवेकजः

(=ध्यानजः) प्रीतिमुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ ।
आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा
प्रणीततर छ ।

(३) द्वितीयध्यानमुख—“आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा
भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने—यो
कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर
तथा प्रणीततर सुख अर्को छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा
प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु वितर्क
विचारलाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर-सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी,
वितर्क-विचार रहित समाधिजः प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त
गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर
तथा प्रणीततर छ ।

(४) तृतीयध्यानमुख—“आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा
भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने—यो
कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर
तथा प्रणीततर सुख अर्को छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा
प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु प्रीतिलाई पनि
त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान् र प्रज्ञावान् भई—शरीरद्वारा सुखानुभव
गर्छ—जसलाई आर्यहरू—‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी
भन्दछन् । त्यसप्रकारको तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द !
यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

(५) चतुर्थध्यानसुख—“आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहुरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने—यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्को छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सौमनस्य र सौमनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

(६) आकाशानन्त्यायतनसुख—“आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहुरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने—यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्को छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबैप्रकारले रूपसंज्ञालाई समतिक्रम गरी, प्रतिघ (=मानसिक द्वेषभाव, घर्षण) संज्ञालाई अन्तगरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन नगरी—‘आकाश अनन्त हो’ भनी ‘आकाशानन्त्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

(७) विज्ञानानन्त्यायतनसुख—“आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहुरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने—यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर

तथा प्रणीततर सुख अर्को छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबैप्रकारले आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी—‘विज्ञान अनन्त हो’ भनी ‘विज्ञानान्त्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

(८) आकिञ्चन्यायतनसुख—“आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरू-द्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्वछ भने—यो कुरालाई म स्वीकार्दैन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्को छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबैप्रकारले विज्ञानानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी—‘केही छैन’ भनी ‘आकिञ्चन्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

(९) नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसुख—“आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्वछ भने—यो कुरालाई म स्वीकार्दैन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्को छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सर्वप्रकारले आकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रम गरी—‘नैवसंज्ञानासंज्ञायतन’ (न संज्ञा छ न संज्ञा छैन) भन्ने (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

(१०) संज्ञावेदयितनिरोधसुख — “आनन्द ! यदि कसंले ‘सत्वहू-
द्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने — यो
कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर
तथा प्रणीततर सुख अर्को छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा
प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबप्रकारले
नेवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई समतिक्रम गरी—‘संज्ञावेदयितनिरोध’ (=संज्ञा
र वेदनाको निरोध^१) भन्ने (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द !
यही त्यो सुख हो जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।

“आनन्द ! (यस सम्बन्धमा) अन्य तीर्थीय परित्राजकहरूले
यस्तो भन्न सक्छन् कि—‘श्रमण गौतम संज्ञावेदयितनिरोध भन्दछन्,
अनि त्यो सुखमय पनि भन्दछन् । त्यो कसरी हुनसक्ला, त्यो कसरी
हुनसक्ला?’ आनन्द ! यस्तो भन्ने अन्यतीर्थीय परित्राजकहरूलाई यस्तो
भन्नुपर्छ—‘आवुसो ! सुख-वेदनालाई मात्र भगवान्ले ‘सुख’ भन्नुहुन्छ ।
आवुसो ! बत्कि जहाँ जहाँ सुख^२ उपलब्ध हुन्छ त्यस त्यसलाई
तथागतले सुख हो भनी भन्नुहुन्छ’ ।”

भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई आयुष्मान्
आनन्दले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

x

x

x

१. हेतू बु. श्रावि. भा-१, पृ. ३७५: को पादटिप्पणीमा ।

२. यहाँ ‘सुख’ भन्नाले ‘विदितसुख’ अथवा ‘अविदितसुख’—यी दुवै

प्रकारका सुखलाई 'सुख' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७९ः
बहुवेदनीयसुत्तवण्णना ।

द्रष्टव्य—

यस सूत्रमा 'विदितसुख' अर्थात् अनुभव हुने सुख र
'अविदितसुख' अर्थात् अनुभव नहुने सुखलाई 'सुख' भनिएको हो ।

चतुर्थध्यानदेखि लिएर 'अदुःख असुख-वेदना' हुन्छ ।
शान्तको हिसाबले र उत्तमता तथा सूक्ष्मताको हिसाबले यो वेदना-
लाई प्रणीत 'सुख' भनिएको हो ।

संज्ञावेदयितनिरोधसुखलाई अविदितसुखको हिसाबले
प्रणीततर 'सुख' भनिएको हो ।

पञ्चकामगुणको हिसाबले र अष्टसमापत्तिको हिसाबले
उत्पन्न हुने 'सुख' 'विदित सुख' हो । निरोधसुख चाहिँ 'अविदित
सुख' हो । अतः चाहे 'विदित सुख' होस् चाहे 'अविदित सुख'
होस्—दुःख रहित अवस्थालाई सुख सम्झ्ने भएको हुनाले यस
सूत्रमा 'जहाँ जहाँ सुख उपलब्ध हुन्छ त्यस त्यसलाई तथागतले
'सुख हो' भनी भन्नुहुन्छ' भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. III.
पृ. ७८-७९ः बहुवेदनीयसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै गरी
सं. अ. क. III. पृ. ८७ः पञ्चकङ्गसुत्तवण्णनाले पनि लेखेको छ ।

मूल सूत्र—

२—उग्गाहमान परिव्राजकको वाद

यस्तो मैले सुनें ।

एक समय भगवान् श्रावस्ती स्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो । त्यस समय श्रमणमुण्डिकापुत्र^१ उग्गाहमान^२ परिव्राजक तिन्दुकाचीरको^३ समय-प्रवादक^४ (मन्ने) एकशालक^५ (नामक) मल्लिकाको आराम^६ (=उवधान) मा पाँचशय महान परिव्राजक-परिषद्को साथ बस्वथे ।

-
१. म. नि. II. पृ. २४७: समणमुण्डिकसुत्त, अ. क. III. पृ. १८२; सिंहल र रोमनमा: 'समणमण्डिकासुत्त' । अट्टकथामा: 'समण-मण्डिकसुत्त' ।
  २. सिंहल र रोमनमा: 'श्रमणमण्डिकापुत्र' ।
  ३. 'उग्गाहमान' भनेको परिव्राजकको नाम हो । अलि अलि पढ्नसक्ने भएका हुनाले यिनलाई 'उग्गाहमान' भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १८२: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४. तिम्बर (= डुम्री) रुखहरूको पंक्तिले घेरिएको हुनाले 'तिन्दुकाचीर' भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १८२: समण-मण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । स्याममा: 'तिण्डुकाचीर' ।
५. सिद्धान्तहरूलाई 'समय' भन्दछन् । अतः 'समय' अर्थात् सिद्धान्त-हरूको प्रवचन गरिने ठाउँ भएको हुनाले 'समय प्रवादक' भनिएको हो । (समय पवदन्ति एत्थाति समयप्पवादकं) यो ठाउँमा चङ्गी, तारुक्ख, पोक्खरसाती प्रभृति ब्राह्मणहरू र निगण्ठ चेलक परिव्राजक आदि परिव्राजकहरू भेला भई आ-आपना सिद्धान्तका व्याख्यान गर्छन् । यसरी आ-आपना सिद्धान्तका कुराहरूको प्रवचन गर्ने ठाउँ भएकोले त्यस ठाउँलाई 'समय प्रवादक' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८२: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।
६. उपरोक्त तिन्दुकाचीरमा अर्थात् तिम्बर रुखहरूले घेरिएको स्थानमा पहिले एउटा शाला थियो । पछि महापुण्यवान् पोट्टपाद् परिव्राजकको कारणमा अनेक शालाहरू बनाइएका थिए । अधि शुरु शुरुमा एउटै शाला मात्र भएको हुँदा एउटै शालाको नामले 'एकशालक' भन्ने नाम रहन गएको थियो । अतः पछि धेरै शालाहरू बने पनि 'एकशालक' भन्ने नाम नै रहन गएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १८२: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले र सुमं. वि. I. पृ. २३८: पोट्टपादसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् । (पोट्टपाद परिव्राजकको कुरा दी. नि. I. पृ. १५०: पोट्टपादसूत्रमा उल्लेख भएको छ ।)
७. यो आराम अथवा उदयान प्रसेनजित् कोशल राजाकी महिषी

अनि पञ्चकङ्क थपति (=पञ्चकङ्क स्थपति) भगवान्को दर्शन गर्नकोनिमित्त मध्यान्ह समयतिर (दिवा दिवस्स) श्रावस्तीबाट निस्के । अनि पञ्चकङ्क थपतिलाई यस्तो लाग्यो—“भगवान्को दर्शन गर्ने यो समय होइन । भगवान् (अहिले) ध्यानमा बसिरहनु भएको होला । मनोभावनीयः (=मन पराउँवा) भिक्षुहरूको दर्शन गर्ने समय पनि होइन । मनोभावनीय भिक्षुहरू पनि (अहिले) ध्यानमा बसिरहनु भएको होला । अतः किन म जहाँ तिन्दुकचीरको समयप्रवादक एकशालक (नामक) भन्ने मल्लिकाको आराम हो जहाँ श्रमणमुण्डिका-उग्गाहमान परिव्राजक बसेका छन् त्यहाँ नजाऊँ । अनि पञ्चकङ्क पुत्र थपति जहाँ तिन्दुकचीरका समयप्रवादक एकशालक (नामक) भन्ने मल्लिकाको आराम हो जहाँ श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक थिए त्यहाँ गए ।

मल्लिका देवीको हो । यस आराममा फल-फूलहरू घेरै थिए । अतः मल्लिकाको आराम भएको हुँदा ‘मल्लिकाको आराममा’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८२: समण-मण्डिकसुत्तवण्णना र सुमं. वि. I. पृ. २३८: पोट्टपादसुत्तवण्णना । (मल्लिकाका कुरा बु. रा. भा-१, पृ. १५५ मा हेर्नु ।)

१. जसको स्मरण गर्दा नीवरणहरू हट्छन् र चित्त प्रसन्न हुन्छ अथवा जसलाई भेट गर्दा चित्त प्रफुल्लित हुन्छ त्यस्तालाई ‘मनोभावनीय’ भन्दछन् । पपं. सू. III. पृ. १८२: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

त्यस समय श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक उल्लाद गरिरहेका र चिचयाइरहेका महत् परिव्राजक-परिषद्को बीचमा बसिरहेका थिए । उनीहरू अनेकप्रकारका तिरश्चीन कुरा गरी बसिरहेका थिए । जस्तै — (१) राजकथा, (२) चोरकथा, (३) महामात्यकथा, (४) सेनाकथा, (५) भयकथा, (६) युद्धकथा, (७) अन्नकथा, (८) पानकथा, (९) वस्त्रकथा, (१०) शयनासनकथा, (११) मालाकथा, (१२) गंधकथा, (१३) ज्ञातिकथा, (१४) ध्यानकथा, (१५) ग्रामकथा, (१६) निगमकथा, (१७) नगरकथा, (१८) जनपदकथा, (१९) स्त्रीकथा, (२०) शूरकथा (— बहादुरीकथा), (२१) चौबाटोकोकथा, (२२) पँधेराकोकथा, (२३) पूर्वप्रेतकथा, (२४) नानात्वकथा, (२५) लोकाह्वयायिकथा, (२६) समुद्राह्वयायिकथा, (२७) भवामवकथा आदि । अनि श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकले पञ्चकङ्क थपतिलाई टाढैबाट आइरहेका देखे । देखेर आफ्नो परिषद्-लाई शान्त पारे—

“तपाइहरू निःशब्द हुनुहोस्, तपाइहरू हल्ला नगर्नुहोस् । श्रमण गौतमका श्रावक यो पञ्चकङ्क थपति आउँदछन् । श्रमण गौतमका जति शुद्धजीवि गृही श्रावकहरू श्रावस्तीमा छन् तीमध्ये यो पञ्चकङ्क थपति पनि एक हुन् । ती आयुष्मान्हरू निःशब्दकामी छन्, निःशब्दताद्वारा विनीत छन् र निःशब्दताकै वर्णवादी हुन् । निःशब्द परिषद् देखेर शायद उनी यहाँ आउन सक्छन् ।”

१. भवामवकथा भनेको कस्तो हो भन्ने सम्बन्धमा बु. प. भा-१, पृ. ४२० को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

अनि ती परिव्राजकहरू चुपलागे ।

अनि पञ्चकङ्क थपति जहाँ भ्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भ्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिलाई भ्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकले यस्तो भने^१—

सम्पन्न कुशल पुरुष

“गृहपति ! चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तम प्राप्त र अयोध्य (= जाँसँग बाबरूपी युद्ध गर्न सकिँदैन) भ्रमण भनी म भन्दछु । कुन चारले भने—(१) गृहपति ! यहाँ शरीरद्वारा पापकर्म गर्दैन, (२) पापकवाचः बोल्दैन, (३) पापसंकल्प गर्दैन र (४) पापक आजीविका गर्दैन^१ । गृहपति ! यिनं चार

१. यी पञ्चकङ्क थपति चलाक छैनन् । उपदेशद्वारा यिनको संग्रह गरी यिनलाई आफ्नो शिष्य बनाउन पत्न्यो भन्ने कुरा सोचेर परिव्राजकले यसो भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १८२: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यहाँ ‘गर्दैन’ भनी केवल ‘नगर्नुलाई’ मात्र भनिएको हो । तर कुन ढँगले नगर्ने भन्ने कुरा भने यहाँ बताइएको छैन । संयम-प्रहाणबाट नगर्ने अथवा प्रतिसंख्यान-प्रहाणबाट नगर्ने सो प्रष्ट छैन । पपं. सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भनी म भन्वछु ।”

अनि पञ्चकङ्क थपतिले श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परि-
ब्राजकको भाषणलाई न अभिनन्दन गरे^१ न खण्डन नै^२ । “भगवान्-
कहाँ गई यस कुराको अर्थ बुझ्नेछु” भन्ने सोची अभिनन्दन पनि नगरी
खण्डन पनि नगरी आसनबाट उठी उनी फर्केर गए । अनि पञ्चकङ्क
थपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई
अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिले
जति कुराहरू श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिब्राजकसँग भएका थिए
ती सबै कुराहरू भगवान्लाई सुनाए ।

यस्तो भन्दा पञ्चकङ्क थपतिलाई भगवान्ले यस्तो भन्नु-
भयो—

“थपति ! यस्तो भएमा श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परि-
ब्राजकको कथनानुसार त उत्तानोपरी सुत्ने स्यानो अबोध बालक जर्थात्

१. तीर्थीयहरूले जानेर वा नजानेर जे पायो त्यो भन्दछन् भन्ने सोचेर
अभिनन्दन नगरेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिक-
सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. शासनमा जस्तै अनुलोम गरी प्रसन्नाकारले भन्दछन् भन्ने सोचेर
खण्डन वा प्रतिक्रमण नगरेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १८३:
समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

बुधेवालक सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तम प्राप्त र अयोध्य भ्रमण हुन
 आउंछ । (१) थपति ! स्यानो अबोध बुधेवालकलाई शरीर^१ भन्ने
 (ज्ञान) त हुन्न भने कहाँबाट उसले शरीरद्वारा पापकर्म गर्ला ? सिवाय
 छट्पटिने मात्र^२ । (२) थपति ! स्यानो अबोध बुधेवालकलाई वचन^३
 भन्ने (ज्ञान) त हुन्न भने कहाँबाट उसले वचनद्वारा पापकवचन बोल्ला ?
 सिवाय हुने मात्र^४ । (३) थपति ! स्यानो अबोध बुधेवालकलाई
 संकल्प^५ भन्ने (ज्ञान) त हुन्न भने कहाँबाट उसले पापकसंकल्प गर्ला ?

१. आफ्नो शरीर भन्ने र अर्काको शरीर भन्ने विशेष ज्ञान उसमा हुन्न । पपं. सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।
२. वल्लघानको कारणले वा स्पर्शको कारणले अथवा उडुसको टोकाइको कारणले शरीर छट्पटिने हुन्छ । यो बाहेक शरीरद्वारा अरू कुनै प्रकारको कृत्या हुन्न । त्यो पनि क्लेशसहगत चित्तले नै हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. १८३.
३. मिथ्यावचन र सम्यक्वचन भन्ने नानात्व उसमा हुन्न । पपं. सू. III. पृ. १८३.
४. भोक र प्यासको कारणले गर्दा हुने मात्र हुन्छ । त्यो पनि क्लेश सहगत चित्तले नै हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिक-सुत्तवण्णना ।
५. मिथ्यासंकल्प र सम्यक्संकल्प भन्ने नानात्व ज्ञान उसमा हुन्न । पपं. सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

सिवाय हाँस्ने मात्र^१ । (४) थपति ! स्यानो अबोध दुधेवालकलाई जीविका^२ भन्ने (ज्ञान) त हुन्न भने कहाँबाट उसले पापक आजीविका गर्ला ? सिवाय आमाको दूध^३ (चोर्ने) । थपति ! यस्तो भएमा श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकको कथनानुसार त स्यानो अबोध दुधेवालक सम्पन्न कुशल, परमकुशल, उत्तमकुशल र अयोध्य श्रमण हुन आउँछ ।

“थपति ! म पनि चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई प्रज्ञापन गर्छु तर सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तम प्राप्त र अयोध्य श्रमण भने होइन । परन्तु उही स्यानो अबोध दुधेवालकलाई विशेषरूपले ग्रहण गरी बस्छ । कुन चारले भने ?—(१) थपति ! यहाँ कायद्वारा पापकर्म

१. केवल हाँस्ने मात्र हुन्छ । स्यानो दुधेवालकको चित्तारम्मण अतीतको विषयसँग सम्बन्धित हुन्छ । अतः नरकबाट आएको भए नरकको दुःख स्मरण गरी रुन्छ; देवलोकबाट आएको भए स्वर्गीय सुखको स्मरण गरी हाँस्छ । त्यो पनि क्लेश सहगत चित्तले नै हुन्छ ।
पपं. सू. III. पृ. १८३.

२. मिथ्याजीविका र सम्यक्जीविका भन्ने नानात्व ज्ञान उसमा हुन्न ।
पपं. सू. III. पृ. १८३.

३. दुध चोर्ने चाहिँ हुन्छ । जस्तै—आमाले दुध पियाउँदा चाहिँ नपिई, अर्को वखतमा आमाको पछाडि पट्टिबाट आई दुध पिउँछ । यो बाहेक अर्को मिथ्याजीविका भन्ने छैन । यो पनि क्लेश सहगत चित्तले नै हुन्छ भनी पपं. सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिकमुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

गर्देन, (२) पापक वाचा बोल्देन, (३) पापकसंकल्प गर्देन र (४) पापक आजोविका गर्देन । थपति ! यिनं चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गल-लाई म प्रज्ञापन गर्छु तर सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य भ्रमण भने होइन । परन्तु उही स्थानो अबोध दुधेवालकलाई फें विशेषरूपले ग्रहण गरी बस्छ ।

सम्पन्नकुशल हुनेका दश धर्महरू

(क) थपति ! दश धर्महरूले युक्त हुने पुरुष-पुद्गललाई म सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य भ्रमण भनी भन्दछु (पञ्जापेमि) ।

कुशलाकुशल जान्नुपर्छ—(१) “a. थपति ! यी अकुशल-शीलहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । b. थपति ! यहाँबाट अकुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । c. थपति ! यहाँ निशेषरूपले अकुशल-शीलहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । d. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।

(२) “a. थपति ! यी कुशल-शीलहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । b. थपति ! यहाँबाट कुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । c. थपति !

यहाँ निशेषरूपले कुशल-शीलहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । d. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।

(३) “a. थपति ! यी अकुशल-सङ्कल्पहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । b. थपति ! यहाँबाट अकुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । c. थपति ! यहाँ निशेषरूपले अकुशल-सङ्कल्पहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । d. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।

(४) “a. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । b. थपति ! यहाँबाट कुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । c. थपति ! यहाँ निशेषरूपले कुशल-सङ्कल्पहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । d. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।

अकुशल-शीलहरू — (१) “a. थपति ! कुनचाहिँ अकुशल-शीलहरू हुन् त ? अकुशल-कायकर्म, अकुशल-वाचाकर्म र पापक आजोविका । थपति ! यिनैलाई अकुशल-शीलहरू भन्दछन् ।

“b. थपति ! यो अकुशल-शीलहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनोहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘चित्तसमुत्थान हो’ अर्थात् चित्तबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन चित्त हो त ? चित्त भनेका पनि धेरै छन्, अनेकविध र नाना प्रकारका छन् । जुन चित्त सराग^१, स-द्वेष^२ तथा स-मोह^३—यिनैबाट अकुशल-शीलहरू समुत्थान हुन्छन् ।

१. यहाँ ‘स-राग’ भनी आठ प्रकारका लोभ सहगत चित्तलाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णना । आठ लोभसहगत चित्त भनेका के के हुन् भन्ने बारेको सम्बन्धमा अभि. ध. सं. प्रथमपरिच्छेदमा हेर्नु । अथवा बु. ब्रा. भा-२ पृ. १९३ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।
२. यहाँ ‘स-द्वेष’ भनी प्रतिघसम्प्रयुक्त दुइ चित्तहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णना । यस सम्बन्धका कुराहरू पनि अभि. ध. सं. प्रथमपरिच्छेदमा अथवा बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९४ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।
३. यहाँ ‘स-मोह’ भनी उद्धच्च र कुक्कुच्च सहगत दुइचित्तलाई भनिएको हो । तर सबै अकुशल चित्तहरूमा मोहचित्त भएकै हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णना । यस सम्बन्धका कुराहरू पनि अभि. ध. सं. प्रथमपरिच्छेदमा अथवा बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९४-९५ मा हेर्नु ।

“c. थपति ! यी अकुशल-शीलहरू कहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ भिक्षु—कायदुश्चरितलाई त्यागी कायमुचरितलाई भाविता गर्छ (=अभ्यास गर्छ, बढाउँछ), वचनदुश्चरितलाई त्यागी वचनमुचरितलाई भाविता गर्छ, मनःदुश्चरितलाई त्यागी मनःमुचरितलाई भाविता गर्छ, मिथ्याजीविकालाई त्यागी सम्यक्जीविकाले जीविका गर्छ । यहीं' ती अकुशल-शीलहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।

“d. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त ? थपति ! यहाँ भिक्षु

१. 'यहीं' शब्दको अर्थ बुझाउँदै पपं. सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिक-सुत्तवण्णनाले यसरी दिएको छ ।

'यहीं' भन्नाले स्रोतापत्तिफललाई भनिएको हो । किनभने स्रोतापत्तिफलमा पुगेर नै प्रातिमोक्षसंवर शीलहरू परिपूर्णरूपले पूरा हुन्छन् । यही स्थानमा पुगेपछि मात्र अकुशल-शीलहरू अर्थात् दुःशीलहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।

२. 'कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त ?' भन्ने बारेको स्पष्टिकरण दिँदै पपं. सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ ।

स्रोतापत्ति मार्गसम्मलाई निरोधकोनिमित्त प्रतिपन्न गरिरहेको भनी भन्दछन् र स्रोतापत्ति फलमा पुग्नेबित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको भनी भन्दछन् ।

(१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको-
निमित्त इच्छा गर्छ (छन्दंजनेति), कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त
निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । (२) उत्पन्न भएको पापक अकुशल-
धर्महरूलाई हटाउनकोनिमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ,
चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । (३) उत्पन्न नभएका कुशल-
धर्महरूलाई उत्पन्न गराउनकोनिमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ
गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । (४) उत्पन्न भएको कुशल-
धर्महरूलाई स्थिर राख्नकोनिमित्त, बिलाएर जान नदिनकोनिमित्त, घेरें
बढाउनकोनिमित्त, बिपुलपार्नकोनिमित्त र भावनाद्वारा परिपूर्ण गर्नको-
निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र
मेहनत पनि गर्छ' ।

“थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धको-
निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।

१. यहाँ उल्लिखित अकुशल र कुशल-धर्महरू भनेका के के हुन् भन्ने
बारेमा र उत्पन्न नभएका पापक अकुशल-धर्महरूलाई रोकनाले र
उत्पन्न भएका पापक अकुशल-धर्महरूलाई हटाउनाले के फल पाइन्छ
र उत्पन्न नभएका कुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न गराउनाले र उत्पन्न
भएका कुशल-धर्महरूलाई बढाउनाले के फल पाइन्छ ? भन्ने आदि
विषयमा अनेक विभाजनका कुराहरू पपं. सू. III. पृ. १६६ देखि
१७४ सम्म महासकुलुदायिसुत्तवण्णनामा वर्णित भएका छन् ।
आवश्यक संकनेहरूले त्यहाँ हेनु ।

कुशल-शीलहरू—(२) “a. थपति ! कुनचाहि कुशल-शीलहरू हुन् त ? कुशल-कायकर्म र कुशल-वाचाकर्म । थपति ! आजीव पारिशुद्धिलाई पनि म शीलमै समावेश गर्दछु । थपति ! यिनैलाई कुशल-शीलहरू भन्दछु ।

“b. थपति ! यी कुशल-शीलहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनीहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘चित्तसमुत्थान ह्य’ अर्थात् चित्तबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन चित्त हो त ? चित्त भनेका पनि धेरै छन्, अनेकविध र नानाप्रकारका छन् । जुन चित्त वीतराग’, वीतद्वेष (=द्वेष रहित) तथा वीतमोह (=मोह रहित) छ — यिनैबाट कुशल-शीलहरू समुत्थान हुन्छन् ।

“c. थपति ! यी कुशल-शीलहरू कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ ‘भिक्षु शीलवान् हुन्छ तर शीलमय होइन, तर त्यो चित्तविमुक्ति र

१. ‘वीतराग’ भनी आठ कामावचर कुशलचित्तहरूलाई नै भनिएको हो । यिनैबाट कुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. १८४: समणमण्डकसुत्तवण्णना । (आठ कामावचर कुशल चित्तहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुरा बु. प. भा-१, पृ. १५८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।)

प्रज्ञाविमुक्तिलाई? यथार्थत जान्दछ—जहाँ^२ ती कुशल-शीलहरू निशेष-
रूपले निरुद्ध हुन्छन् ।

“d. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धको-
निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त^३ ? थपति ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न
नभएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनकोनिमित्त इच्छा
गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्तनिग्रह गर्छ र मेहनत पनि
गर्छ ।...^४

१. यहाँ 'चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्ति' भनेको केहो भन्ने कुराको अर्थ
बु. प. भा-१, पृ. ३२८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।
२. यहाँ 'जहाँ' भनी अरहत् फललाई भनिएको हो । अरहत् फलमा
पुगेपछि कुशल-शीलहरू निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । भनाइको
मतलब अरहत् फलमा पुग्नेको कुशल र अकुशल दुवै हुँदैनन् ।
पपं. सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।
३. 'कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न
गरेको हुन्छ त ?' भन्ने वाक्यको स्पष्टिकरण दिँदै पपं. सू. III.
पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ ।

अरहत् मार्गसम्मलाई निरोधकोनिमित्त प्रतिपन्न गरिरहेको
भनिएको हो र अरहत् फलमा पुग्नेबित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध
भइसकेको हो भनी भनिएको हो ।

४. यहाँका अरू बाँकी २ देखि ४ सम्मका कुराहरू माथि पृ. २९ मा
उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

“थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धको-
निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।

अकुशलसंकल्पहरू— (३) “a. थपति ! कुनचाहिँ अकुशल-
सङ्कल्पहरू हुन् त ? कामसङ्कल्प, व्यापादसङ्कल्प र विहिंसासङ्कल्प ।
थपति ! यिनैलाई अकुशल-सङ्कल्पहरू भन्दछन् ।

“b. थपति ! यी अकुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान कहाँबाट
हुन्छ त ? यिनोहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘संज्ञासमुत्थान हो’
अर्थात् संज्ञाबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन संज्ञा हो त ? संज्ञा
भनेका पनि धेरै छन्, अनेकविध र नानाप्रकारका छन् । कामसंज्ञा छ^१,
व्यापादसंज्ञा छ र विहिंसासंज्ञा छ — यिनैबाट अकुशल-सङ्कल्पहरू
समुत्थान हुन्छन् ।

“c. थपति ! यी अकुशल-सङ्कल्पहरू कहाँ निरशेषरूपले निरुद्ध
हुन्छन् त ? यिनोहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ
मिक्षु कामहरूबाट अलग भई, अकुशलहरूबाट अलग भई, सवितर्क

-
१. यहाँ ‘कामसंज्ञा’ भनी आठवटा लोभ सहगत चित्त सहित संज्ञालाई
‘कामसंज्ञा’ भनिएको हो । अरू ‘व्यापाद र विहिंसासंज्ञा’ भनी
दौर्मनस्य सहगत चित्त सहित दुइवटा चित्तलाई ‘व्यापाद र
विहिंसासंज्ञा’ भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १८५: समण-
मण्डिकमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । (हेर बु. ब्रा. भा-२,
पृ. १९३ र १९४ को पादटिप्पणीमा)

सविचारयुक्त र विवेकजः (=ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान^१ प्राप्तगरी बस्छ । यहीं^२ ती अकुशल-सङ्कल्पहरू निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।

“d. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त^३ ? थपति ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको-निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । ...^४”

१. यहाँ ‘प्रथमध्यान’ भनी अनागामी फल प्राप्त प्रथमध्यानलाई ‘प्रथमध्यान’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८५: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

२. ‘यहीं’ भन्नाले अनागामीफललाई भनिएको हो । अनागामी फलमा पुगेपछि अकुशल-सङ्कल्पहरू निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । पपं. सू. III. पृ. १८५: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

३. ‘कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त ?’ भन्नेको स्पष्टिकरण पपं. सू. III. पृ. १८५: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ ।

अनागामी मार्गसम्मलाई प्रतिपन्न गरिरहेको र अनागामी फलमा पुग्नेबित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको भनी भन्दछन् ।

४. यहाँका अरू बाँकी २ देखि ४ सम्मका कुराहरू माथि पृ. २९ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढ्नु ।

थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको-
निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।

कुशल-सङ्कल्पहरू—(४) “a. थपति ! कुनचाहि कुशल-
सङ्कल्पहरू हुन् त ? नैष्कर्म्य-सङ्कल्प, अब्यापाद-सङ्कल्प र अविहिंसा-
सङ्कल्प । थपति ! यिनैलाई कुशल-सङ्कल्पहरू भन्दछन् ।

“b. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ
त ? यिनीहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘संज्ञासमुत्थान हो’
अर्थात् संज्ञाबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन संज्ञा हो त ? संज्ञा
भनेका पनि धेरै छन्, अनेकविध र नानाप्रकारका छन् । नैष्कर्म्यसंज्ञा’,

१. यहाँ ‘नैष्कर्म्यसंज्ञा’ आदि भनेका आठवटा कामावचर कुशल चित्त
सहजात संज्ञालाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १८५: समण-
मण्डिकमुत्तवण्णना ।

आठवटा कामावचर कुशलचित्त भनेका यी हुन्—

१. सौमनस्य सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
२. सौमनस्य सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—
३. सौमनस्य सहगत ज्ञानविप्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
४. सौमनस्य सहगत ज्ञानविप्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—
५. उपेक्षा सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
६. उपेक्षा सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—
७. उपेक्षा सहगत ज्ञानविप्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
८. उपेक्षा सहगत ज्ञानविप्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—

(अभि. ध. सं. प्रथमपरिच्छेद)

अव्यापावसंज्ञा र अविहिंसासंज्ञा—पिनेबाट कुशल-सङ्कल्पहरू समुत्थान हुन्छन् ।

“C. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरू कहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ मिश्र वितर्क-विचारलाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क-विचार रहित समाधिजः प्रीति-सुख भएको द्वितीय-ध्यान प्राप्त गरी बस्छ । यहीं! ती कुशल-सङ्कल्पहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।

d. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त ? थपति ! यहाँ मिश्र

१. ‘यहीं’ भन्नाले अरहत् फल प्राप्त द्वितीयध्यानलाई भनिएको हो । अरहत् फलमा पुगिसकेपछि सबै प्रकारका कुशल-सङ्कल्पहरूको निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । पपं. सू. III. पृ. १८५: समणमण्डिक-सुत्तवण्णना ।

२. ‘कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त ?’ भन्नेको स्पष्टिकरण पपं. सू. III. पृ. १८५: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी गरेको छ ।

अरहत् मार्गसम्मलाई निरोधकोनिमित्त प्रतिपन्न गरिरहेको र अरहत् फलमा पुग्नेबित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको भनी भन्दछन् ।

(१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको-
निमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र
मेहनत पनि गर्छ । ... ?

“थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको-
निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।

(ख) “थपति ! कसरी दशधर्महरूले युक्त हुने पुरुषपुद्गललाई
सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भनी भन्वछु
बने ? —

“थपति ! यहाँ भिक्षु (१) अशंक्ष^२ सम्यक्दृष्टिले युक्त हुन्छ,
(२) अशंक्ष सम्यक्सङ्कल्पले युक्त हुन्छ, (३) अशंक्ष सम्यक्वाचाले
युक्त हुन्छ, (४) अशंक्ष सम्यक्कर्मले युक्त हुन्छ, (५) अशंक्ष सम्यक्-
आजीवले युक्त हुन्छ, (६) अशंक्ष सम्यक्ख्यायामले (= उदधोगले)
युक्त हुन्छ, (७) अशंक्ष सम्यक्स्मृतिले युक्त हुन्छ, (८) अशंक्ष सम्यक्-
समाधिले युक्त हुन्छ, (९) अशंक्ष सम्यक्ज्ञानले युक्त हुन्छ र
(१०) अशंक्ष सम्यक्विमुक्तिले युक्त हुन्छ । थपति ! यिनै दशधर्महरूले

१. अरू बाँकि कुराहरू माथि पृ. २९ मा उल्लेख भए बमोजिम
दोहन्याई पढ्नु ।

२. कुनै पनि कुरा सिक्न बाँकी नरहेको अरहत्लाई “अशंक्ष”
भन्दछन् ।

युक्त हुने पुरुषपुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र
अयोध्य भ्रमण भनी म मन्दछु ।”

यति भगवान्ले मनुभयो । अनि सन्तुष्ट भई पञ्चकङ्क
थपतिछे भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

×

×

×

मूल सूत्र—

३—आयुष्मान् अनुरुद्धलाई पञ्चकङ्कको निम्तो

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्ती स्थित अनाधपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो । अनि पञ्चकङ्क थपतिछे एक पुरुषलाई आमन्त्रण गरे—

“अम्हो पुरुष ! तिम्रो यहाँ आऊ । जहाँ आयुष्मान् अनुरुद्ध हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि मेरो बचनले आयुष्मान् अनुरुद्धको चरणकमलमा शीरले बन्वना गर—‘भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति आयुष्मान् अनुरुद्धको चरणकमलमा शीरले बन्वना गर्छ ।’ यस्तो पनि भन—‘भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले आफू समेत चारजनाको भोजनको-निमित्त पञ्चकङ्क थपतिको मौलिको निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् । भन्ते ! बरु आयुष्मान् अनुरुद्ध चाडै आउनुहोस् । भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति राजकीय कामले गर्दा बहुकृत्य र बहुकरणीय छ’ ।”

१. म. नि. III. पृ. २१२: अनुरुद्धसुत्तं, अ. क. IV. पृ. १३३.

“हवस्, भन्ते !” भनी पञ्चकङ्क थपतिलाई प्रत्युत्तर दिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् अनुरुद्ध हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् अनुरुद्धलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको त्यो पुरुषले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई यस्तो भन्यो—

“भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति आयुष्मान् अनुरुद्धको चरण-कमलमा शीरले बन्दना गर्छन् र यस्तो पनि भन्छन्—‘भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले आफू समेत चारजनाको भोजनकोनिमित्त पञ्चकङ्क थपतिको भोलिको निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् । भन्ते ! बरु आयुष्मान् अनुरुद्ध चाँडै आउनुहोस् । भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति राजकीय कामले गर्दा बहुकृत्य र बहुकरणीय छन्’ ।”

अनि आयुष्मान् अनुरुद्धले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

Dhamma.Digital

अनि त्यस रात बितिसकेपछि आयुष्मान् अनुरुद्ध पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ पञ्चकङ्क थपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुघाइरालेको आसनमा बस्नुभयो । अनि पञ्चकङ्क थपतिले प्रणीत खाद्य-भोज्यहरू आफ्नै हातले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई सन्तर्पित गरी सन्तृप्त गराए । अनि भोजन सिद्धिएपछि आयुष्मान् अनुरुद्धले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि एक होचो आसन लिई पञ्चकङ्क थपति एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् अनुरुद्धसँग यस्तो भने—

अप्रमाण र महत्गत-चित्तविमुक्ति

“मन्ते ! यहाँ स्थविर भिक्षुहरू आई मलाई यस्तो भन्नुभयो — ‘गृहपति ! अप्रमाण (= प्रमाण रहित) चित्तविमुक्तिलाई भाविता गर ।’ केही स्थविरहरूले यस्तो भन्नुभयो—‘गृहपति ! महत्गत (= विशाल = ठूलो) चित्तविमुक्तिलाई भाविता गर ।’ मन्ते ! जो त्यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो, जो त्यो महत्गत चित्तविमुक्ति हो—यो (दुबै) धर्महरू (= विषयहरू) नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन् कि अपवा एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना हुन् ?”

“गृहपति ! त्यसोभए यहाँ तिमिले नै मन । जो तिमिलाई निश्चय (अपण्णकं) लाग्छ ।”

“मन्ते ! मलाई यस्तो लाग्छ—‘जो यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो, जो यो महत्गत चित्तविमुक्ति हो—यो (दुबै) धर्महरू (= विषयहरू) एकार्थ हुन् र व्यञ्जन मात्र नाना हुन्’ ।”

“गृहपति ! जो यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो, जो यो महत्गत चित्तविमुक्ति हो—यो (दुबै) धर्महरू नानार्थ पनि हुन् र नानाव्यञ्जन पनि हुन् । गृहपति ! यी धर्महरू (= विषयहरू) नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन् भन्ने कुरा यी कारणहरूबाट (परिधोयेन) पनि बुझ्नुपर्छ ।

ब्रह्मविहार—“गृहपति ! कुन चाहिँ अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो त ? गृहपति ! यहाँ भिक्षु मैत्रीसहगत चित्तलाई एक विशामा

फैलाई बस्छ तथा द्वितीय, तृतीय र चतुर्थ दिशामा फैलाई बस्छ ।
 यस्तै गरी माथि, तल, तेर्सो, सबै ठाउँमा, सबैतिर र सबै चक्रवाड लोकमा
 —मैत्रीसहगत विपुल, महत्गत, अप्रमाण र अवर अठ्यापदघ चित्तलाई
 फैलाई बस्छ । करुणासहगत...मुदितासहगत...उपेक्षासहगत चित्तलाई...
 फैलाई बस्छ । गृहपति ! यसैलाई अप्रमाण चित्तविमुक्ति भन्दछन् ।

“गृहपति ! कुन चाहि महत्गत चित्तविमुक्ति हो त ?
 (१) गृहपति ! (जस्तै) यहाँ भिक्षु एक रूख जत्रो प्रमाणलाई महत्गत
 भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ’ । गृहपति ! यसैलाई
 महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (२) गृहपति ! यहाँ भिक्षु बुढ
 वा तीन रूख जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन

---

१. ‘एक रूख जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई
 लीनभई बस्छ’ भन्ने वाक्यको स्पष्टिकरण दिदै पपं. सू. IV.
 पृ. १३३: अनुरुद्धसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ ।

“एक रूख जत्रो ठाउँलाई कसिणनिमित्तले ढाकी त्यो
 कसिणनिमित्तमा महत्गत ध्यान फैलाई त्यसैमा लीनभई बस्छ ।”

यहाँ महत्गत ध्यान भनी रूपावचर र अरूपावचर ध्यान-
 हरूलाई भनिएको हो । यी ध्यानहरूलाई ‘महत्गत’ भन्दछन् ।

महत्गत भनी यसको कुनै आभोग चाहि हुँदैन । केवल
 महत्गत ध्यानको प्रवृत्ति मात्र भएको हुनाले ‘महत्गत’ अर्थात् महान
 वा ठूलो भनिएको हो । यस्तैगरी सबै ठाउँहरूमा पनि बुक्तुपछै ।

भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (३) गृहपति ! यहाँ भिक्षु एउटा गाउँ जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (४) गृहपति ! यहाँ भिक्षु बुइ वा तीनवटा गाउँ जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (५) गृहपति ! यहाँ भिक्षु एउटा राज्य जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (६) गृहपति ! यहाँ भिक्षु बुइ वा तीनवटा राज्य जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (७) गृहपति ! यहाँ भिक्षु समुद्रपर्यन्त पृथ्वी जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । गृहपति ! यी कारणहरूबाट पनि बुज्नुपर्छ कि यी धर्महरू नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन् ।

१. 'यी कारणहरूबाट पनि बुज्नुपर्छ' भन्ने वाक्यको स्पष्टिकरण दिंदै पपं. सू. IV. पृ. १३३: अनुरुद्धमुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

यहाँ 'अप्रमाण' भनी ब्रह्मविहारहरूलाई भनिएको हो । ब्रह्मविहारहरूको निमित्त चाहिं वर्धन पनि हुन्न (निमित्त न षड्ढति),

चार भव उत्पत्तिहरू

“गृहपति ! यी चार भव उत्पत्तिहरू हुन् । कुन चार भने ? —

(१) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष ‘परित्ताभा’ (=अल्प आभा) भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ । उ शरीर छाडी मृत्युपछि ‘परित्ताभा’ देवलोकहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (२) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष ‘अप्पमाणाभा’ (=अप्रमाण आभा) भनी

उद्घाटन पनि हुन्न (उग्घाटनं न जायति) । यी ध्यानहरू अभिज्ञाको लागि वा निरोधको लागि आधार पनि हुन्नन् । यसबाट विषयनाको आधार र प्रवृत्तिगामी भवउत्पत्तिको कारण भने हुन्छ ।

‘महत्गत’ भन्ने कसिण ध्यानहरूको चाहि निमित्त-वर्धन पनि हुन्छ (निमित्तं वड्ढति), उद्घाटन पनि हुन्छ (उग्घाटनं जायति), अतिक्रमण पनि हुन्छ, अभिज्ञाको लागि र निरोधको लागि आधार पनि हुन्छ तथा प्रवृत्तिको आधार पनि ।

यसपछि महत्गत समापत्तिहरूबाट ल्याएर सूत्रमा भवोत्पत्तिका कारणहरू बताउनु हुँदै अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो भनी उहीं उल्लेख भएको छ ।

१. यहाँ ‘परित्ताभा’ र ‘अप्पमाणाभा’ मा कसरी संक्लिष्ट र परिशुद्ध हुन सकिन्छ भन्ने विषयमा कारणहरू देखाउँदै पं. सू. IV. पृ. १३३-३४: अनुरुद्ध सुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

‘परित्ताभा’ भनी ध्यानचित्त फैलाएर बस्नेको यो आभोग हुन्छ । अर्थात् ‘परित्ताभा’ ध्यान गर्ने परित्ताभा देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यो ‘परित्ताभा’ ध्यान संक्लिष्ट आभा पनि हुनसक्छ, परिशुद्धाभा पनि हुनसक्छ । यस्तैगरी ‘अप्रमाणाभा’ ध्यान पनि संक्लिष्टाभा पनि हुनसक्छ, परिशुद्धाभा पनि हुनसक्छ । कसरी भने ?

नाङ्गलो जत्रो वा चन्द्रमा जत्रो कसिण मण्डलमा परिकर्मद्वारा (परिकर्म भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा बु. म. भा-१, पृ. ३९२ को पादटिप्पणीमा हेर्नु) समापत्ति लाभगरी, पाँचप्रकारले वशीभाव प्राप्त गरी प्रतिपक्ष कारणहरूलाई राम्ररी शुद्ध पार्न नसक्नाले गर्दा उसले दुर्बल समापत्ति मात्र सेवन गर्छ । दुर्बल समापत्ति भएको हुनाले थोरै गुण हुन्छ । अतः यसरी थोरै गुण भएको ध्यानमा बसेर उ मृत्युपछि ‘परित्ताभा’ भन्ने देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । उसको वर्ण पनि थोरै हुन्छ र मलिन (= क्लिष्ट) पनि हुन्छ ।

पाँच प्रकारले वशीभाव प्राप्त गरी प्रतिपक्ष कारणहरूलाई राम्ररी शुद्ध पार्न सक्नेले सुविशुद्ध समापत्ति सेवन गर्छ । यसरी सुविशुद्धरूपले ध्यान गरी, ध्यानमा बलियो अभ्यास गरी मृत्युपछि उ ‘परित्ताभा’ देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । उसको वर्ण भने थोरै नै हुन्छ तर परिशुद्ध देखिन्छ । यसरी ‘परित्ताभा’ संक्लिष्ट पनि हुन्छ परिशुद्ध पनि ।

‘अप्पमाणाभा’ भनी ध्यान चित्त फेलाएर बस्नेको यो आभोग हुन्छ । अर्थात् ‘अप्पमाणाभा’ ध्यान गर्ने अप्पमाणाभा देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यो ‘अप्पमाणाभा’ ध्यान संकिलष्ट आभा पनि हुनसक्छ, परिशुद्धाभा पनि । कसरी भने ?

विपुल कसिणमण्डलमा परिकर्मद्वारा समापत्ति लाभ गर्छ । तर पाँच प्रकारले वशीभाव प्राप्त गरी प्रतिपक्ष कारणहरूलाई राम्ररी शुद्ध पार्न सक्दैन । यसकारणले गर्दा उसले दुर्बल समापत्ति मात्र सेवन गर्छ । दुर्बल समापत्ति भएको हुनाले थोरै गुण हुन्छ । अतः यसरी थोरै गुण भएको ध्यानमा बसेर उ मृत्युपछि ‘अप्पमाणाभा’ देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । त्यसको वर्ण भने घेरै हुन्छ तर मलिन ।

पाँच प्रकारले वशीभाव प्राप्त गरी प्रतिपक्ष कारणहरूलाई राम्ररी शुद्ध पार्न सक्नेले सुविशुद्ध समापत्ति सेवन गर्छ । यसरी सुविशुद्धरूपले ध्यान गरी, ध्यानमा बलियो अभ्यास गरी मृत्युपछि उ ‘अप्पमाणाभा’ देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ । उसको वर्ण पनि घेरै हुन्छ र परिशुद्ध पनि देखिन्छ । यसरी ‘अप्पमाणाभा’ संकिलष्ट पनि हुन्छ र परिशुद्ध पनि । पपं. सू. IV. पृ. १३३-३४: अनुरुद्धसुत्त-वण्णना ।

(ध्यानचित्त) फंलाई लीन भई बस्छ । उ शरीरछाडी मृत्युपछि 'अप्पमाणाभा' देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (३) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष 'सङ्किल्लिटाभा' (=संक्लिष्ट आभा) भनी (ध्यानचित्त) फंलाई लीन भई बस्छ । उ शरीरछाडी मृत्युपछि 'सङ्किल्लिटाभा' देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (४) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष 'परिसुद्धाभा' (=परिशुद्ध आभा) भनी (ध्यानचित्त) फंलाई लीन भई बस्छ । उ शरीरछाडी मृत्युपछि 'परिशुद्धाभा' देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । गृहपति ! यीनै चार भव उत्पत्तिहरू हुन् ।

“गृहपति ! त्यस्तो समय हुन्छ जुन समयमा ती देवताहरू एकै ठाउँमा भेला हुन्छन् । एकै ठाउँमा भेला भएका ती देवताहरूको शरीर-वर्णमा भने नानात्व देखिन्छ तर आभामा भने नानात्व देखिन्छ । गृहपति ! जस्तै कुनै पुरुषले घेरै तेलका बत्तीहरू एक घरभित्र लैजान्छ; एक घरभित्र लगेका ती बत्तीहरूको अर्चीमा भने नानात्व देखिन्छ तर आभामा भने नानात्व देखिन्छ । गृहपति ! यस्तै गरी—त्यस्तो समय हुन्छ जुन समयमा ती देवताहरू एकै ठाउँमा भेला हुन्छन् । एकै ठाउँमा भेला भएका ती देवताहरूको शरीरवर्णमा भने नानात्व देखिन्छ तर आभामा भने नानात्व देखिन्छ ।

“गृहपति ! त्यस्तो समय हुन्छ जुन समयमा ती देवताहरू त्यहाँबाट बाहिर जान्छन् । त्यहाँबाट बाहिर जानेहरूको शरीरवर्णमा पनि नानात्व देखिन्छ र आभामा पनि नानात्व देखिन्छ । गृहपति ! जस्तै—कुनै पुरुषले ती घेरै तेलका बत्तीहरू त्यस घरबाट बाहिर

ल्याउंछ; त्यहाँबाट बाहिर ल्याइएका ती बत्तीहरूको अर्चीमा पनि नानात्व^१ देखिन्छ र आभामा पनि नानात्व देखिन्छ । गृहपति ! त्यस्तै गरी—त्यस्तो समय हुन्छ जुन समयमा ती देवताहरू त्यहाँबाट बाहिर जान्छन् । त्यहाँबाट बाहिरजानेहरूका शरीरवर्णमा पनि नानात्व देखिन्छ र आभामा पनि नानात्व देखिन्छ ।

“गृहपति ! ती देवताहरूलाई यस्तो लाग्दैन कि ‘हामीहरूको यो स्थान नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत हो ।’ बरु जहाँ जहाँ^२ ती देवताहरू बस्छन् त्यहाँ त्यहाँ ती देवताहरू अभिरमण गर्छन् । गृहपति ! जस्तै— खरपनबाट^३ वा डालोबाट लगिरहेका फिगाहरूलाई यस्तो लाग्दैन

१. यहाँ नानात्व भनेको—लामो, छोटो, स्थानो र ठूलोको हिसाबले अर्चीमा नानात्व देखिन्छ भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. १३४: अनुरुद्धसुत्तवण्णना ।
२. ‘जहाँ जहाँ’ भन्नाले—उदयान, विमान, कल्पवृक्ष, नदीको तीर र पुष्करिणीको तीर आदि जहाँ जहाँ जुन जुन ठाउँमा बस्छन् त्यहाँ त्यहाँ भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. १३४: अनुरुद्धसुत्तवण्णना ।
३. ‘खरपनबाट’ भनी — यागु, भात, तेल, फाणित, माछा र मासु आदि भएको खरपनलाई भनिएको हो । त्यसमा बसेर जाने फिगाहरूलाई यहाँ ‘फिगा’ भनिएको हो । उनीहरूले त्यो खानालाई नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत ठान्दैनन् । पपं. सू. IV. पृ. १३४: अनुरुद्धसुत्तवण्णना ।

कि—‘यो हामीहरूको (खाना) नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत हो ।’ बरु जहाँ जहाँ ती ङिगाहरू बस्छन् त्यहाँ त्यहाँ तिनीहरू अभिरमण गर्छन् । गृहपति ! यस्तै गरी—ती देवताहरूलाई यस्तो लाग्दैन कि—‘हामी-हरूको यो स्थान नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत हो ।’ बरु जहाँ जहाँ ती देवताहरू बस्छन् त्यहाँ त्यहाँ ती देवताहरू अभिरमण गर्छन् ।”

परित्ताभा र अप्रमाणाभा देवता

यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् स्रभिय कात्यायनले आयुष्मान् अनुरुद्धसँग यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते अनुरुद्ध ! यहाँ मलाई अगाडि केही कुरा सोध्नुपर्ने छ । भन्ते ! जुन ती आभादेवताहरू हुन् उनीहरू सबै परित्ताभा (=अल्प आभा हुने) हुन् कि अथवा तिनीहरूमा केही अप्रमाणाभा (=घेरें आभा हुने) देवताहरू पनि छन् ?”

“आवुसो कात्यायन ! त्यस त्यस कारणले यहाँ केही देवताहरू परित्ताभा पनि छन् केही अप्रमाणाभा पनि ।”

“भन्ते अनुरुद्ध ! एउटै देवनिर्कायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरू मध्येमा कुनै देवताको परित्ताभा र कुनै देवताको अप्रमाणाभा हुनाको के हेतु र के प्रत्यय हो त ?”

“आवुसो कात्यायन ! त्यसोभए तिमीसँगै सोध्नेछु । जस्तो तिमीलाई लाग्छ त्यस्तै बताऊ ।

(१) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु एक रुख जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन रुखको जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यी दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा (चित्तभावमानं) कुन चाहिँ ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु दुइवटा रुख जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर (=ठूलो) छ ।”

(२) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन रुख जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु एक गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यी दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहिँ ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो एक गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

(३) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु एक गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी

(ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यो दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहिँ ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

(४) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु एक महाराज्य जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यो दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहिँ ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु एक महाराज्य जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

(५) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु एक महाराज्य जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन महाराज्यहरू जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यो दुइ ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहिँ ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु दुइ वा तीन राज्यहरू जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फेलाई लीन भई बस्छ—यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

(६) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु बुद्ध वा तीन महाराज्यहरू जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु समुद्रसम्मको पृथ्वी जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ—यो बुद्ध ध्यानचित्तहरू मध्येमा कुन चाहि ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु समुद्रसम्मको पृथ्वी जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ—यही नै ती बुद्ध ध्यानचित्तहरू मध्येमा महत्गततर छ ।”

“आवुसो कात्यायन ! एउटै देवनिकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरू मध्येमा कुन देवताको परित्ताभा र कुन देवताको अप्रमाणाभा हुनाको यही हेतु र यही प्रत्यय हो ।”

संक्लिष्टाभा र परिशुद्धाभा देवता

“भन्ते अनुरुद्ध ! यहाँ मलाई अगाडि केही कुरा सोध्नुपर्ने छ । भन्ते ! जति आभादेवताहरू छन् ती सबै संक्लिष्टाभा छन् कि अथवा त्यहाँ केही परिशुद्धाभा पनि छन् ?”

“आवुसो कात्यायन ! त्यस त्यस कारणले यहाँ केही देवताहरू संक्लिष्टाभा पनि छन् र केही परिशुद्धाभा पनि ।”

“भन्ते अनुरुद्ध ! एउटै देवनिकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरू मध्येमा कुनै देवता संक्लिष्टाभा र कुनै देवता परिशुद्धाभा हुनाको के हेतु र के प्रत्यय हो त ?”

‘आवुसो कात्यायन ! त्यसो भए तिम्रीलाई उपमा बताउनेछु । उपमाद्वारा पनि यहाँ केही विज्ञपुरुषहरूले कुराको अर्थ बुझ्न सक्छन् । (क) आवुसो कात्यायन ! भनौं कि—बलिरहेको बत्तीको तेल पनि मलिन छ बत्ती पनि मलिन छ । अनि तेलको मलिनताको कारणले र बत्तीको मलिनताको कारणले गर्दा बत्ती मलिन भई बल्छ । आवुसो कात्यायन ! त्यस्तै गरी—यहाँ कुनै भिक्षु ‘संक्लिष्टाभा’ भनी (ध्यानचित्त) फंलाई लीन भई बस्छ । उसको काय शिथिलता पनि रात्ररी शान्त भएको हुन्छ, थोनामिद्ध (=आलस्यपन) पनि नष्ट भएको हुन्छ र उद्धच्चकुक्कुच्च (=चंचलपन) पनि रात्ररी हटेको हुन्छ; अनि कायशिथिलता रात्ररी शान्त नभएको हुनाले, थोनामिद्ध पनि नष्ट नभएको हुनाले र उद्धच्चकुक्कुच्च पनि रात्ररी नहटेको हुनाले उसले अपरिष्कृत रूपले ध्यानगर्छ । अनि उ काय छाडी मृत्युपछि संक्लिष्टाभा देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (ख) आवुसो कात्यायन ! भनी कि -- बलिरहेको बत्तीको तेल पनि परिशुद्ध छ बत्ती पनि परिशुद्ध छ । अनि तेलको परिशुद्धताको कारणले र बत्तीको परिशुद्धताको कारणले गर्दा मलिन भई बल्दैन । आवुसो कात्यायन ! त्यस्तै गरी—यहाँ कुनै भिक्षु ‘परिशुद्धाभा’ भनी (ध्यानचित्त) फंलाई लीन भई बस्छ । उसको कायशिथिलता पनि रात्ररी शान्त भएको हुन्छ, थोनामिद्ध पनि नष्ट भएको हुन्छ र उद्धच्चकुक्कुच्च पनि रात्ररी हटेको हुन्छ; अनि

कायशियलता रास्त्री शान्त भएको हुनाले, थोनामिद्ध पनि नष्ट भएको हुनाले र उद्धच्छकुक्कुच्छ पनि रास्त्री हटेको हुनाले उसले परिष्कृत रूपले ध्यान गर्छ । अनि उ काय छाडी मृत्युपछि परिशुद्धाभा देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ ।

“आवुसो कात्यायन ! एउटै देवनिकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरू मध्ये कुनै देवता ‘संक्लिष्टाभा’ र कुनै देवता ‘परिशुद्धाभा’ हुनाको यही हेतु र यही प्रत्यय हो ।”

“यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सभिय कात्यायनले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई यस्तो भन्नुभयो—

“साधु भन्ते अनुरुद्ध ! भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले यस्तो भन्नु भएन कि— ‘यस्तो मैले सुनें वा ‘यस्तो हुन सक्छ’ । बर, भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले ‘यस्ता ती देवताहरू हुन्, यस्ता ती देवताहरू हुन्’ भनेर नै भन्नुभयो । भन्ते ! सो मलाई यस्तो लाग्यो कि— ‘अवश्य पनि आयुष्मान् अनुरुद्ध ती देवताहरूसँग अधि बसिसक्नु भएको होला, कुरा गरिसक्नु भएको होला, छलफल गरिसक्नु भएको होला र (त्यस्तो समाधि पनि) प्राप्त गरिसक्नु भएको होला’ ।”

“आवुसो कात्यायन ! अवश्य पनि (तिमीले) यो वाक्य मेरो गुणसँग दाँजिर भन्थौ (आसज्ज उपनीयवाचा भासिता) । अब म तिमोलाई भन्वछु कि— ‘आवुसो कात्यायन ! धेरैदिनसम्म’ अधि म

---

१. अधि अधि पारमी पूरा गर्दै आइरहेको बेलामा ऋषिप्रब्रज्यात्वमा प्रव्रजित भई समापत्ति प्राप्त गरी निरन्तर तीनशय आत्मभावसम्म

ती देवताहरूसँग बसिसकेकोछु, कुरागरिसकेकोछु, छलफल गरिसकेकोछु र (त्यस्तो ध्यान पनि) प्राप्त गरिसकेकोछु' ।”

यस्तो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सभिय कात्यायनले पञ्चकङ्क
थपतिछाई यस्तो भन्नुभयो—“गृहपति ! तिम्नोनिमित्त लाभ हो,
गृहपति ! तिम्नोनिमित्त सुलाभ हो । जो कि तिम्रीले पनि त्यो शंकालाई
दूर गर्‍यो र मैले पनि यी धर्मका कुराहरू सुन्नपाएँ ।”

वहाँ स्थविर ब्रह्मलोकमा हुनुहुन्थ्यो । यसै कारणलाई लिएर वहाँले
'धेरै दिनसम्म अघि म ती देवताहरूसँग बसिसकेको छु' भनी
भन्नुभएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. १३४: अनुसुद्धसुत्तावण्णनाले
उल्लेख गरेको छ ।

२. पाटलिय गामणि

प रि च य

भगवान् बुद्ध एक समय कोलिय जनपद स्थित कोलियहरूको उत्तर वा उत्तरक भन्ने निगममा बसिरहनु भएको थियो । त्यस समय कोलियवासी पाटलिय (पाटलीय) गामणि (= ग्रामणी) भगवान्कहाँ केही प्रश्न सोध्नकोनिमित्त गएका थिए । गाउँको नायक भएकाले यिनलाई 'गामणि' (=ग्रामणी) भनिएको हो ।

उनले 'मानिसहरू भगवान् माया जान्दछन् भनी भन्दछन्' के यो कुरा सत्य हो ? भनी भगवान्सँग प्रश्न सोधेका थिए । भगवान्ले 'हो' भनी भन्नुभयो । तर वहाँले 'माया जान्दमा उ मायावी हुन्छ' भन्ने कुरालाई भने स्वीकार्नु भएन । पाटलिय गामणि भने 'जो माया जान्दछ उ मायावी पनि हो' भन्ने कुरामा विश्वास गर्दथे । अनि भगवान्ले उनलाई यस्तो उदाहरण प्रस्तुत गर्नुभयो जसद्वारा पाटलिय गामणि सन्तुष्ट भए । अनि भगवान्ले 'माया जान्दमा उ मायावी हुन्छ' भन्ने कुराबाट आफूलाई मुक्त गराई आफूले माया जानेता पनि

आफू मायावी नभएको कुरा बताउनु भयो र अगाडि भगवान्‌ले आफूले माया मात्र जानेको होइन बल्कि मायाको विपाक समेत जान्नु भएको कुरा पनि बताउनु भयो र त्यसपछि पाटलिय गामणिलाई दश अकुशलका कुराहरू बताउनु भयो । जुन कुरा अगाडिको सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

त्यसपछि वहाँले गामणिलाई ज-जसले प्राणातिपात गर्छन् ती सबैले यसै जीवनमै दुःख दीर्घमस्य भोग्छन् भन्ने केही भ्रमणहरूको कुराको खण्डन गर्नुहुँदा राजपुरुषको उवाहरण प्रस्तुत गर्नुभयो र यसै जीवनमा दुःख दीर्घमस्य भोग्न पनि सक्छन् न भोग्न पनि सक्छन् भन्ने कुरा प्रष्ट पार्नुभयो ।

पाटलिय गामणि एक श्रद्धालु व्यक्ति थिए । उनले आफ्नो घरको एक छेउमा एकजना मात्र आरामसाथ बस्नसक्ने एउटा आवास-घर बनाइ राखेका थिए^१ । त्यहाँ आउने जुनसुकै भ्रमणलाई पनि उनी श्रद्धापूर्वक यथाशक्य आगन्तुक सत्कार गर्थे^२ । कुराको सिलसिलामा उनले भगवान्‌लाई आफ्नो आवास-घरमा आएका चारजना भ्रमणहरूले सुनाएका कुराहरू माथि आफूमा शंका र सन्देह भएको कुरा सुनाए । यी चार प्रकारका शास्ताहरूका कुराहरू अगाडिकै सूत्रमा समुल्लेख भएका छन् । यसपछि उनको शंका दूर गराइबिनको-

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. १०४: पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

२. सं. नि. अ. क. III. पृ. १०४: पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

निमित्त वहाँले दशकुशलका कुराहरू बताउनु भई चतुर्ग्रहविहारको कुराद्वारा उपदेशको अन्त्य गर्नुभयो । यो उपदेश सुनेर पाटलिय गामणि प्रसन्नभई भगवान्को शरणमा गएर उपासकत्व पनि ग्रहण गरे ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१—भगवान् मायावो हुनुहुन्छ

एक समय भगवान् कोलिय (जनपद) को उत्तर^१ भन्ने कोलियहरूको निगममा बसिरहुनु भएको थियो^२ ।

अनि पाटलिय गामणि (= पाटलीय ग्रामणी) जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पाटलिय गामणिले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भन्ते ! मैले सुनें कि—‘श्रमण गौतम माया जान्नुहुन्छ ।’ भन्ते ! जसले ‘श्रमण गौतम माया जन्दछन्’ भनी भन्दछन्—भन्ते ! के उनीहरूले भगवान्ले भन्नुभए, जस्तै भन्दछन् ? भगवान्लाई ऊटो आरोप त लगाएको होइन ? के उनीहरूले धर्मानुकूल भन्दछन् ? कारण

१. सिंहलमा: ‘उत्तरकं’ ।

२. सं. नि. III. पृ. २९९: पाटलियसुत्तं, गामणिसंयुत्तं, अ. क. III.

पृ. १०४.

सहित बताइएका कुराको वादारोपण अथवा निन्दा त हुन गएन ? भन्ते ! हामी भगवान्माथि फूटो आरोप लगाउन चाहन्थौं ।”

“गामणि ! जसले—‘श्रमण गौतम माया जान्दछन्’ भनी भन्दछन्, उनीहरू मैले भनेको जस्तै भन्दछन्, उनीहरू मलाई फूटो आरोप लगाउँदैनन्, धर्मानुकूल भन्दछन्, कारण सहित बताइएको कुराको वादारोपण अथवा निन्दा पनि हुन्न । भो ! परन्तु यो कुरा भने सत्य हो कि हामी ती श्रमण ब्राह्मणहरूको कुरालाई विश्वास गर्दैनौं कि जसले यस्तो भन्दछन्—‘श्रमण गौतम माया जान्दछन् अतएव श्रमण गौतम मायावी पनि हुन् ।’ गामणि ! के त कसले ‘म माया जान्दछु अतएव म मायावी हुँ’ भनी भन्दछ । (भने के यो कुरा सत्य हुन सक्छ ?)”

“भगवान् ! त्यो त्यस्तै हुन्छ, सुगत ! त्यो त्यस्तै हुन्छ ।”

“गामणि ! त्यसो भए यहाँ तिमिसँग सोध्नेछु, जस्तो तिमिलाई लाग्नेछ त्यस्तै बताऊ ।”

“गामणि ! के तिमिलाई थाहाछ के कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू भएका कुरा ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! मलाई थाहाछ कि कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू भएका कुरा ।”

“गामणि ! कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू भएका के कारणले हो त ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! कोलियहरूका जो चोरहरू छन् तिनीहरूलाई हटाउनकोनिमित्त हो, कोलियहरूको जो दूतको काम हो त्यो गर्नकोनिमित्त हो । भन्ते ! यसैकोनिमित्त कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू भएका हुन् ।”

“गामणि ! तिमीलाई थाहाछ के कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू शीलवान् छन् वा दुश्शील ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! मलाई थाहाछ कि—कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू दुश्शील तथा पापधर्मी छन् । यो लोकमा जति दुश्शील तथा पापधर्मीहरू छन्—तिनीहरू मध्ये कोलियका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू एक हुन् ।”

“गामणि ! यदि कसैले—‘कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू दुश्शील तथा पापधर्मी छन् भन्ने कुरा पाटलिय गामपिन्नाई थाहाछ अतएव पाटलिय गामणि पनि दुश्शील तथा पापधर्मी हुन्’ भनी भन्दछ भने के उसले यो कुरा ठीक बताएको हुन्छ त ?”

“भन्ते ! हुँदैन । भन्ते ! कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरू अर्कै हुन्, म अर्कै हुँ । कोलियहरूका लामालामा केश भएका सिपाहीहरूको स्वभाव अर्कैछ, मेरो स्वभाव अर्कैछ ।”

“गामणि ! जब कि तिमी—‘कोलियहरूका लामालामा केश

भएका सिपाहीहरू दुःशील तथा पापधर्मी छन् भन्ने कुरा पाटलिय गामणिलाई थाहाछ अतएव पाटलिय गामणि पनि दुःशील तथा पापधर्मी हुन् भन्ने कुराबाट मुक्त हुन सक्छौ भने किन तथागत 'तथागत माया जान्दछन् तर तथागत मायावी होइनन्' भन्ने कुराबाट मुक्त नहुनु ?' गामणि ! म माया पनि जान्दछु, मायाको विपाक पनि । जसरी आचरण गर्दा मायावी शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा पुग्ने हो त्यो कुरो पनि म जान्दछु ।

दशअकुराल—(१) “गामणि ! प्राणातिषात पनि म जान्दछु’ र प्राणातिषातको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा प्राणातिषाती पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (२) गामणि ! अविस्त्रादान (=चौरकार्य) पनि म जान्दछु र अविस्त्रादानको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा अविस्त्रादायी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (३) गामणि ! काममिथ्याचार पनि म जान्दछु र काममिथ्याचारको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा काममिथ्याचारी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (४) गामणि ! मृषावाच पनि म जान्दछु र

१. किन यो कुरा तथागतले भन्नु भएको होला ? भन्ने बारेमा अट्टकथाले ‘सर्वज्ञ ज्ञानलाई दर्शाउनकोनिमित्त बताउनु भएको हो’ भनी उल्लेख गरेको छ । सं. अ. क. III. पृ. १०४: पाटलियमुत्त-वण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

मृषावादको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा मृषावादी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (५) गामणि ! पेशुन्यवाचा पनि म जान्दछु र पेशुन्यवाचाको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा पेशुन्यवादी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (६) गामणि ! परुषवाचा पनि म जान्दछु र परुषवाचाको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा परुषवाची पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (७) गामणि ! सम्प्रलाप पनि म जान्दछु र सम्प्रलापको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा सम्प्रलापी पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (८) गामणि ! अभिध्या (= महालोभ) पनि म जान्दछु र अभिध्याको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा अभिध्यालु पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (९) गामणि ! ब्यापाद (= द्वेषभाव) पनि म जान्दछु र ब्यापादको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा ब्यापादी पुरुष अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म जान्दछु । (१०) गामणि ! मिथ्यादृष्टि पनि म जान्दछु र मिथ्यादृष्टिको विपाक पनि । अनि जसरी आचरण गर्दा मिथ्यादृष्टिक पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुने हो त्यो कुरा पनि म जान्दछु ।

प्राणातिपातीले यसै जीवनमा दुःखभोग गर्छ

“गामणि ! यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी पनि छन् — ‘(१) जो कोही प्राणातिपाती हुन्छन् ती सबैले यसै जीवनमा (विट्ठेवंधम्मे) दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन् । (२) जो कोही अविज्ञादायी हुन्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन् । (३) जो कोही काममिथ्याचारी हुन्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन् । (४) जो कोही मृषावादी हुन्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन् ।’

(१) “गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जो माला लगाई, कुण्डल लगाई, नुहाई, राम्रो लेप लगाई, केश बाह्रौं खोरी स्त्री कामी राजा जस्तै ऐश आराममा बसिरहेको हुन्छ । अनि मानिसहरू यस्तो भन्थेछन्—‘हे ! यो पुरुषले के गर्छो र जो माला लगाई, कुण्डल लगाई, नुहाई, राम्रो लेप लगाई, केश बाह्रौं खोरी, स्त्री कामी राजा जस्तै ऐश आराममा बसिरहेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्थेछन्—‘हे ! यो पुरुषले राजाको बँरीलाई जबरजस्ती मारिदियो । त्यसैले खुशी भएर राजाले यसलाई उपहार दिए । त्यसैले यो पुरुष माला लगाई, कुण्डल लगाई, नुहाई, राम्रो लेप लगाई, केश बाह्रौं खोरी, स्त्री कामी राजा जस्तै ऐश आराममा बसिरहेको हो ।’

“गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई, शीर मुण्डन गरी, बेसकरी ढोलक (पणव) बजाई

सडकबाट सडक र दोबाटोबाट दोबाटोमा लगी दक्षिण ढोकाबाट निकाली नगरको दक्षिणतिर लग्ने शीर काटेको । अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—‘हे ! यो पुरुषले के गन्यो र जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई, शीर मुण्डन गरी, बेसकरी ढोलक बजाई, सडकबाट सडक, दोबाटोबाट दोबाटोमा लगी दक्षिण ढोकाबाट निकाली नगरको दक्षिणतिर लगी शीर काटेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—‘हे ! यो पुरुष राज-वंरी हो । यसले स्त्री वा पुरुषलाई मान्यो । त्यसैले उसलाई समाती राजाले यस्तो गर्न लगाएका हुन् ।’

“गामणि ! के त तिमिले यस्तो (घटना) देखेका वा सुनेका छौ कि ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! देखेको पनि सुनेको पनि छु र अझ सुनिने पनि छ ।”

“गामणि ! यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वाबी हुन्—‘जे जतिले प्राणातिपात गर्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख बोधनस्य भोग गर्छन्’—उनीहरूले भनेका यो कुरो सत्य हो कि असत्य हो त ?”

“भन्ते ! असत्य हो ।”

“जसले तुच्छ असत्य कुरा गर्छन् उनीहरू शीलवान् हुन् कि बुशशीली हुन् त ?”

“भन्ते ! बुशशीली हुन् ।”

“जो बुशशीली र पापधर्मो हुन् उनीहरू मिथ्याप्रतिपन्न हुन् कि सभ्यक् प्रतिपन्न हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्याप्रतिपन्न हुन् ।”

“जो मिथ्याप्रतिपन्न हुन् उनीहरू मिथ्यादृष्टिक हुन् कि सम्यक्-
दृष्टिक हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्यादृष्टिक हुन् ।”

“जो मिथ्यादृष्टिक हुन् उनीहरूमाथि प्रसन्न हुनु योग्य छ के ?”

“भन्ते ! छैन ।”

(२) “गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जो माला लगाई...^१ एश आराममा बसिरहेको हुन्छ । अनि मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—
‘हे ! यो पुरुषले के गन्यो र जो माला लगाई,...एश आराममा
बसिरहेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—‘हे ! यो पुरुषले
राजाको बैरीबाट जबरजस्ती रत्नहरू लियो । त्यसैले खुशी भएर
राजाले यसलाई उपहार दिए । त्यसैले यो पुरुष माला लगाई, ... एश
आराममा बसिरहेको हो ।’

“गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जसलाई बलियो डोरीले
बाँधी पाताफर्काई,... दक्षिणतिर लगे शीर काटेको । अनि त्यहाँ
मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—‘हे ! यो पुरुषले के गन्यो र जसलाई
बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई,.. दक्षिणतिर लगे शीर काटेको ?’
अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—‘हे ! यो पुरुषले गाउँबाट वा

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ६३ को (१) मा उल्लेख भए
बमोजि दोह्याई पढ्नु ।

अरुण्यबाट चोरेर लियो । त्यसैले उसलाई समाती राजाले यस्तो गर्न लगाएका हुन् ।’

“गामणि ! के त तिमिले यस्तो (घटना) देखेका वा सुनेकाछौ के ? यसमा तिमो के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! देखेको पनि सुनेको पनि छु र अरु सुनिने पनि छ ।”

“गामणि ! यहाँ जो ती भ्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी हुन्— ‘जे जतिले नदिएका वस्तु चोरेर लिन्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख वीर्मनस्य भोग गछन्’—उनीहरूले भनेका यो कुरो सत्य हो कि असत्य हो त ?”

“भन्ते ! असत्य हो ।”

“जसले तुच्छ असत्य कुरा गछन् उनीहरू शीलवान् हुन् कि दुःशीली हुन् त ?”

“भन्ते ! दुःशीली हुन् ।”

“जो दुःशीली र पापघर्मी हुन् उनीहरू मिथ्याप्रतिपन्न हुन् कि सम्यक् प्रतिपन्न हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्या प्रतिपन्न हुन् ।”

“जो मिथ्या प्रतिपन्न हुन् उनीहरू मिथ्यादृष्टिक हुन् कि सम्यक्-दृष्टिक हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्यादृष्टिक हुन् ।”

“जो मिथ्यादृष्टिक हुन् उनीहरूमाथि प्रसन्नहुनु योग्य छ के ?”

“मन्ते ! छैन ।”

(३) “गामणि ! यहाँ कुन पुरुष देखिन्छ जो माला लगाई, ... ऐश आराममा बसिरहेको हुन्छ । अनि मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले के गन्यो र जो माला लगाई, ... ऐश आराममा बसिरहेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले राजाको वंरोको स्त्रीलाई बिगारिदियो । त्यसैले खुशी भएर राजाले यसलाई उपहार दिए । त्यसैले यो पुरुष माला लगाई, ... ऐश आराममा बसिरहेको हो ।’

“गामणि ! यहाँ कुन पुरुष देखिन्छ जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई, ... दक्षिणतिर लगी शीर काटेको । अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले के गन्यो र जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई, ... दक्षिणतिर लगी शीर काटेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्— ‘हे ! यो पुरुषले कुलस्त्रीहरूलाई र कुलकुमारीहरूलाई बिगायो । त्यसैले उसलाई समाती राजाले यस्तो गर्न लगाएका हुन् ।’

“गामणि ! के त तिमिले यस्तो (घटना) देखेका वा सुनेकाछौ के ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“मन्ते ! देखेको पनि सुनेको पनि छु र अह सुनिने पनि छ ।”

“गामणि ! यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी हुन्— ‘जे जतिले काममिथ्याचार गर्छन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख वीरमनस्य भोग गर्छन्’—उनीहरूले भनेका यो कुरो सत्य हो कि असत्य हो त ?”

“भन्ते ! असत्य हो ।”

“जसले तुच्छ असत्य कुरा गठन् उनीहरू शीलवान् हुन् कि
दुःशीली हुन् त ?”

“भन्ते ! दुःशीली हुन् ।”

“जो दुःशीली र पापधर्मो हुन्, उनीहरू मिथ्या प्रतिपन्न हुन्, कि
सम्यक् प्रतिपन्न हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्या प्रतिपन्न हुन् ।”

“जो मिथ्या प्रतिपन्न हुन्, उनीहरू मिथ्यादृष्टिक हुन्, कि
सम्यक्दृष्टिक हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्यादृष्टिक हुन् ।”

“जो मिथ्यादृष्टिक हुन् उनीहरूमाथि प्रसन्न हुनु योग्य छ के ?”

“भन्ते ! छैन ।”

(४) “गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जो माला लगाई, ...
ऐश आराममा बसिरहेको हुन्छ । अनि मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—
‘हे ! यो पुरुषले के गर्‍यो र जो माला लगाई, ... ऐश आराममा
बसिरहेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—‘हे ! यो पुरुषले
राजालाई जूटो कुराद्वारा हँसायो । त्यसैले खुशी भएर राजाले यसलाई
उपहार दिए । त्यसैले यो पुरुष माला लगाई, ... ऐश आराममा
बसिरहेको हो ।’

“गामणि ! यहाँ कुनै पुरुष देखिन्छ जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई, ... दक्षिणतिर लगी शीर काटेको । अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—‘हे ! यो पुरुषले के गर्‍यो र जसलाई बलियो डोरीले बाँधी पाताफर्काई, ... दक्षिणतिर लगी शीर काटेको ?’ अनि त्यहाँ मानिसहरू यस्तो भन्दछन्—‘हे ! यो पुरुषले गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई ऊटो कुराद्वारा अर्थलाई बिगारिदियो । त्यसैले उसलाई समाती राजाले यस्तो गर्न लगाएका हुन् ।’

“गामणि ! के त तिमिले यस्तो (घटना) देखेका वा सुनेकाछौ के ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! देखेको पनि सुनेको पनि छु र अछ सुनिने पनि छ ।”

“गामणि ! यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वावी हुन्—‘जे जतिले ऊटो बोल्दछन् ती सबैले यसै जीवनमा दुःख दौर्मनस्य भोग गर्छन्’—उनीहरूले भनेका कुरा सत्य हो कि असत्य हो त ?”

“भन्ते ! असत्य हो ।”

“जसले तुच्छ असत्य कुरा गर्छन् उनीहरू शीलवान् हुन् कि बुरशिली हुन् त ?”

“भन्ते ! बुरशिली हुन् ।”

“जो बुरशिली र पापधर्मी हुन् उनीहरू मिथ्या प्रतिपन्न हुन् कि सम्यक् प्रतिपन्न हुन् त ?”

“भन्ते ! मिथ्या प्रतिपन्न हुन् ।”

“जो मिथ्या प्रतिपन्न हुन्, उनीहरू मिथ्यादृष्टिक हुन्, कि सम्यक्दृष्टिक हुन्, त ?”

“भन्ते ! मिथ्यादृष्टिक हुन् ।”

“जो मिथ्यादृष्टिक हुन्, उनीहरूमाथि प्रसन्न हुनु योग्यछ के ?”

“भन्ते ! छैन ।”

चार शास्ताहरू

“आश्रयं हो भन्ते ! अद्भूत हो भन्ते ! भन्ते ! मेरो आवासथागार छ^१ । त्यसमा खाटहरू, आसनहरू, पानी पिउने भाँडाहरू र तेलका बत्तीहरू छन् । जुन् श्रमण वा ब्राह्मणहरू त्यहाँ बास बस्न आउँछन्—उनीहरूलाई म यथाशक्ति, यथावल भोजन दिन्छु । अधि एक दिनको कुरा हो । भन्ते ! नाना दृष्टिका, नाना विचारका तथा नाना रुचिका चारजना शास्ताहरू त्यो आवासथागारमा बास बस्न आए । (ती मध्ये) (१) एक शास्ता यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका थिए— ‘१—दानको फल छैन, ...^२ १०—यो लोकमा त्यस्ता कुनै श्रमण ब्राह्मणहरू

-
१. पाटलीय ग्रामणीको घरको आसपासमा एउटा बस्ने घर बनाइ-
राखेको थियो । त्यसैले उनले ‘मेरो आवासथागरा छ’ भनी भनेका हुन् । सं. नि. अ. क. III. पृ. १०४: पाटलियसुत्तवण्णना, गामणि-
संयुत्तं ।
  २. यहाँका बाँकी २ देखि ९ सम्मका कुराहरू बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३८१
मा उल्लेख भए जस्तै हुन् ।

छैनन् जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्नु ।’
 (२) अर्का एक शास्ता यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका थिए—‘१-दानको फल छ, ...’ १०-यो लोकमा त्यस्ता भ्रमण ब्राह्मणहरू पनि छन्— जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोक-लाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्छन् ।’ (३) अर्का एक शास्ता यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका थिए—‘१-गरेर तराएर, ...’ १८-दानद्वारा, (इन्द्रिय) दमनद्वारा, (शील) संयमद्वारा र सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँदैन पुण्य आउँदैन ।’ (४) अर्का एक शास्ता यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका थिए—‘१-गरेर तराएर, ...’ १८-दानद्वारा (इन्द्रिय) दमनद्वारा. (शील) संयमद्वारा र सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँछ पुण्य आउँछ ।’

“मन्ते ! अनि मलाई शंका र सन्देह हुनथात्थ्यो — ‘यी आवरणिय भ्रमण ब्राह्मणहरू मध्येमा कसको कुरा सत्य हो र कसको कुरा असत्य हो’ ।”

१. यहाँका बाँकी २ देखि ९ सम्मका कुराहरू बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३८४ मा उल्लेख भए जस्तै हुन् ।
२. यहाँका बाँकी २ देखि १७ सम्मका कुराहरू बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३९६-९७ मा उल्लेख भए जस्तै हुन् ।
३. यहाँका बाँकी २ देखि १७ सम्मका कुराहरू बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३९७-९८ मा उल्लेख भए जस्तै हुन् ।

“गाम्णि ! तिमीमा जुन शंका र उपशंका उठ्यो त्यो ठिकै हो । शंका र उपशंका हुनुपर्ने ठाउँमै तिमीमा शंका उत्पन्न भयो ।”

“भन्ने म भगवान्प्रति बडो प्रसन्न छु । भगवान्ले मलाई त्यसरी धर्मोपदेश गर्न सक्नु हुन्छ जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा मैले यो शंकालाई दूर गर्न सक्नेछु ।”

धर्मसमाधि

“गाम्णि ! धर्मसमाधि भन्ने छ । यदि तिमीले त्यसमा चित्त-समाधि प्राप्त गर्न सक्थौ भने—तिमीले यो शंकालाई दूर गर्न सक्नेछौ ।

“गाम्णि ! त्यो धर्मसमाधि भनेको के हो भने ?—

(१) “गाम्णि ! यहाँ आर्यश्रावक प्राणीघातलाई त्यागी प्राणीघातबाट विरत रहन्छ, (२) अदिस्नादानलाई त्यागी अदिस्नादान-बाट विरत रहन्छ, (३) काममिथ्याचारलाई त्यागी काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ, (४) मृषावादलाई त्यागी मृषावादबाट विरत रहन्छ, (५) पेशुन्यवाचालाई त्यागी पेशुन्यवाचाबाट विरत रहन्छ, (६) परुषवाचालाई त्यागी परुषवाचाबाट विरत रहन्छ, (७) सम्प्रलापलाई त्यागी सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ, (८) अभिम्या (= महालोभ) लाई

१. भनाइको तात्पर्य—जुन धर्ममा बसेर तिमीले विषयनाद्वारा चारै मार्गरूपी ‘चित्तसमाधि’ प्राप्त गर्न सक्थौ भने—तिमीले यो

शंका दूर गर्न सक्नेछौ भनी भनिएको हो । सार. प. III. पृ. १०४: पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

यस सूत्रमा उल्लेख भएका 'धर्मसमाधि' र 'चित्तसमाधि' को अर्थ उक्त अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

यहाँ 'धर्मसमाधि' भनी दशकुशल-धर्मपथलाई भनिएको हो । 'चित्तसमाधि' भनी विपश्यना ध्यानद्वारा प्राप्त हुने चार मार्गहरू हुन् ।

अथवा—'प्रामोदघबाट प्रीति उत्पन्न हुन्छ' भन्ने ठाउँमा जुन प्रामोदघ, प्रीति, प्रशब्धी, सुख र समाधि आदि पाँच कारण-हरूलाई 'धर्मसमाधि' भनिएको हो । 'चित्तसमाधि' चाहि विपश्यनाका साथ चार मार्ग नै हुन् ।

अथवा—दशकुशल धर्मपथ र चतुब्रह्मविहार 'धर्मसमाधि' हो र त्यसलाई पूरा गर्दा उत्पन्न हुने चित्त एकाग्रता 'चित्तसमाधि' हो ।

अतः यी भनिएका धर्मसमाधि र चित्तसमाधि प्राप्त गर्न सकेमा तिमिले शंकालाई दूर गर्न सक्नेछौ भनी भनिएको हो भनी सार. प. III. पृ. १०४: पाटलियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तले उल्लेख गरेको छ ।

त्यागी अनभिध्यालु हुन्छ, (९) व्यापाद (= द्वेषभाव) प्रवेषलाई त्यागी अभ्यापन्न चित्त भएर बस्छ, (१०) मिथ्यादृष्टिलाई त्यागी सम्यक्दृष्टिक भएर बस्छ ।

(१) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी, व्यापादलाई दूर गरी, मोह रहित सम्प्रज्ञानी तथा स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यभावकले मैत्रीसहगत चित्तलाई एक दिशामा फेलाई बस्छ । त्यस्तै गरी...^१ सबै चक्रवाड लोकमा, ...^१ अभ्यापदघ चित्तलाई फेलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ—‘यहाँ जुन शास्ताको—‘दानको फल छैन...^२, भन्ने वाद र दृष्टि हो—यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ (अपण्णकाय मट्हं)—किन कि मैले कुनै स्यावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन । मेरा दुवै अर्थहरू सिद्ध नै हुने छन् (उभयेत्थ कटग्गाहो) — जो कि मैले कायद्वारा, वचनद्वारा तथा मनःद्वारा संयम गरेको छु । जसबाट म काय छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछु ।’ (यस्तो मनमा विचार गर्दा) उसलाई प्रामोव उत्पन्न हुन्छ । प्रमुदित भएकालाई प्रीति उत्पन्न हुन्छ । प्रीति चित्त हुनेको काय शान्त हुन्छ । शान्त काय हुनेले सुखानुभव गर्छ । सुखित चित्त समाधिष्ठ हुन्छ । गामणि ! यही हो धर्मसमाधि । यदि

१. यहाँका ठाउँ ठाउँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ४०-४१ “आयुष्मान् अनुसद्धलाई पञ्चकङ्ग थपतिको निम्तो” मा उल्लेख भए जस्तै मिलाएर पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७० मा ऊँ हुन् ।

तिमीले त्यसमा चित्तसमाधि^१ प्राप्त गर्न सक्थौ भने — यसरी तिमिले त्यो शंकालाई दूर गर्न सक्नेछौ ।

(२) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी... स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले मैत्रीसहगत चित्तलाई... फेलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘यहाँ जुन शास्ताको— ‘दानको फल छ...’^२ भन्ने वाद र दृष्टि हो — यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ— किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन ।...”^३

(३) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी... स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले मैत्रीसहगत चित्तलाई... फेलाई बस्छ । अनि

१. यस ठाउँमा ‘धर्मसमाधि’ भनी दशकुशल धर्मपथलाई र ‘चित्तसमाधि’ भनी विपश्यना ध्यान सहित चार मार्गहरूलाई भनिएको हो । अर्को किसिमले भन्ने हो भने— दशकुशल धर्मपथ र चतुर्ब्रह्मविहारलाई ‘धर्मसमाधि’ र त्यसलाई पूर्ण गर्दा हुने चित्त एकाग्रतालाई ‘चित्तसमाधि’ भनिएको हो भनी सार. प. III. वृ. १०४: पाटलिय-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७१ मा उल्लेख भए ऊँ दोहन्थाई पढ्नु ।

३. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७४ मा उल्लेख भए ऊँ दोहन्थाई पढ्नु ।

उसले यस्तो विचार गर्छ - 'यहाँ जुन शास्ताको—'गरेर गराएर... १
पुण्य आउंदैन' भन्ने वाद र दृष्टि हो— यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन
सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ—किन कि मैले
कुनै स्यावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन... ।

(४) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी...स्मृतिमान्
भएको त्यो आर्यश्रावकले मैत्रीसहगत चित्तलाई...फैलाई बस्छ । अनि
उसले यस्तो विचार गर्छ—'यहाँ जुन शास्ताको—'गरेर गराएर... २
पुण्य आउंछ' भन्ने वाद र दृष्टि हो— यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन
सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ—किन कि मैले
कुनै स्यावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन ।

(५) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी...स्मृतिमान्
भएको त्यो आर्यश्रावकले करुणासहगत चित्तलाई...मुदितासहगत चित्त-
लाई...उपेक्षासहगत चित्तलाई...फैलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो
विचार गर्छ—'यहाँ जुन शास्ताको'—'दानको फल छैन...' भन्ने वाद
र दृष्टि हो—यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो
मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ—किन कि मैले कुनै स्यावर वा जङ्गम-
हरूलाई पीडा दिएको छैन... ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७१ मा उल्लेख भए ऊँ दोहन्याई
पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ७१ मा उल्लेख भए ऊँ दोहन्याई
पढ्नु ।

(६) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी...स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले करुणासहगत चित्तलाई...मुदितासहगत चित्तलाई...उपेक्षासहगत चित्तलाई.. फंलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ—‘यहाँ जुन शास्ताको—‘दानको फल छ...’ भन्ने वाद र दृष्टि हो—यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ—किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन... ।

(७) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी...स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले करुणासहगत चित्तलाई...मुदितासहगत चित्तलाई...उपेक्षासहगत चित्तलाई...फंलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ—‘यहाँ जुन शास्ताको—‘गरेर गराएर...पुण्य आउँदैन’ भन्ने वाद र दृष्टि हो—यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ—किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन... ।

(८) “गामणि ! यसरी अभिध्यालाई दूर गरी...स्मृतिमान् भएको त्यो आर्यश्रावकले मैत्रीसहगत चित्तलाई...मुदितासहगत चित्तलाई...उपेक्षासहगत चित्तलाई...फंलाई बस्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ—‘यहाँ जुन शास्ताको—‘गरेर गराएर...पुण्य आउँछ’ भन्ने वाद र दृष्टि हो—यदि सो श्रद्धेय शास्ताको वचन सत्य छ भने पनि यो मेरो प्रतिपद् अद्विविधा नै हुनेछ—किन कि मैले कुनै स्थावर वा जङ्गमहरूलाई पीडा दिएको छैन । मेरा दुवै अर्थहरू सिद्ध नै हुनेछन्—जो कि मैले कायद्वारा, वचनद्वारा तथा मनःद्वारा संयम गरेको छु ।

जसबाट म काय छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछु ।’
 (यस्तो मनमा विचार गर्दा) उसलाई प्रामोद उत्पन्न हुन्छ । प्रमुदित
 भएकालाई प्रीति उत्पन्न हुन्छ । प्रीति चित्त हुनेको काय शान्त हुन्छ ।
 शान्त काय हुनेले सुखानुभव गर्छ । सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।
 गामणि ! यही हो धर्मसमाधि । यदि तिमिले त्यसमा चित्तसमाधि
 प्राप्त गर्न सक्थौ भने — यसरी तिमिले त्यो शंकालाई दूर गर्न
 सक्नेछौ ।”

यस्तो भन्नुहुँदा पाटल्लिय गामणिले भगवान्लाई यस्तो भने—
 “धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते ! भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई
 उत्तानो पारिदिदा.. अथवा अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिदा आँखा
 हुनेले रूप देख्दछ—त्यस्तै गरी तपाइ गौतमले मलाई अनेक प्रकारले
 धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्छु, धर्म
 र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजोवन शरणमा आएको उपासक हो
 भनी तपाइ गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

३. पाटलि गाउँका उपासकहरू

प रि च य

‘पाटलि’ भन्ने गाउँ मगध देशको एक गाउँ हो । यो गाउँ बनाउँदा जमिनबाट पाटली-फूल (= गुलाबी रंगको फूल) निस्केको कारणले गर्दा यसको नाम ‘पाटलि’ भन्ने रहन गएको हो भनी उदानट्टकथाले^१ उल्लेख गरेको छ ।

महाबगपात्ति^२ अनुसार अजातशत्रु राजाको पालापा बज्जीहरूलाई (= लिच्छवीहरूलाई) रोक्नकोनिमित्त त्यस गाउँमा सुनीध र बस्सकार मगधमहामात्याहरूलाई नगर बनाउने काम अजात-शत्रुले सुम्पेका थिए । जुन नगर पछि गएर पाटलिपुत्रले प्रख्यात भयो ।

१. पृ. २८४: पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्गो ।
२. पृ. २४३: सुनीधवस्सकारवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं; दी. ति. II.
पृ. ७०: पाटलिपुत्तनगरमापन, महापरिनिब्बानसुत्तं; उदा. पा.
पृ. १७०: पाटलिगामियसुत्तं, पाटलिगामियवग्गो ।

यस नगरको बारेमा भगवान् बुद्धले यस्तो भविष्यवाणी गर्नुभएको छ—

“आनन्द ! जति आर्यहरू बस्ने ठाउँहरू छन् र जति व्यापारका केन्द्रहरू छन्— तिनीहरू मध्ये यो नगर (पाटलिपुत्र) प्रमुख हुनेछ र यहाँ भारीका भारी मालसामानहरू खोल्ने ठाउँ हुनेछ । आनन्द ! पाटलिपुत्रलाई यी तीन प्रकारका भयहरू हुने छन्— (१) आगोको भय, (२) पानीको भय र (३) आपसमा फूटको भय ।”

भगवान् बुद्ध त्यस गाउँमा आइपुग्नु भएको छबेर सुनेर सुनीध र वस्सकार मगधमहामात्यहरूले वहाँलाई निम्त्याएका थिए । अनि भगवान् जुनद्वारबाट निस्केर जानुभयो त्यसद्वारलाई ‘गौतमद्वार’ र जुन स्थानबाट गङ्गापारी जानुभयो त्यस स्थानलाई ‘गौतमतीर्थ’ भन्ने नाम उनीहरूले राखे^१ । यो घटना बुद्धपरिनिर्वाण हुने वर्षमा घटेको हो । कुन समयमा पाटलिपुत्र नगर मगधराज्यको राजधानी हुन गयो भन्ने कुरा चाँहि निश्चितरूपले भन्न सकिन्न ।

१. महा. व. पा. पृ. २४४: सुनीधवस्सकारवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं; दी. नि. II. पृ. ७०-७१: पाटलिपुत्तनगरमापने, ‘महापरिनिब्बानसुत्तं’, उदा. पा. पृ. १७१ पाटलिगामियसुत्तं, पाटलिगामियवग्गो ।
२. महा. व. पा. पृ. २४५: सुनीधवस्सकारवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं; दी. नि. II. पृ. ७२: पाटलिपुत्तनगरमापने, महापरिनिब्बानसुत्तं; उदा. पा. पृ. १७२: पाटलिगामियसुत्तं, पाटलिगामियवग्गो ।

जैन सम्प्रदाय अनुसार अजातशत्रुको छोरा उदयभद्रको पालापा भएको हो भन्ने कुरा बुझिन्छ । यही ठीक हुनसक्छ भनी डा० मल्लसेकरले उल्लेख गरेका छन्^१ ।

अङ्गुत्तरनिकाय पञ्चकनिपातको नारदसुत्तमा^२ चाहि उदयभद्रका छोरा मुण्ड पाटलिपुत्रमा बस्वथे र नारद स्थविर पाटलिपुत्रको कुक्कुटाराममा बस्वथे भन्ने कुराको आधारमा अध्ययन गर्दा भने यसबखत पाटलिपुत्र मगध राज्यको राजधानी भइसकेको कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

अगाडि अनुदित सूत्रमा 'भगवान् राजगृहमा इच्छानुसार विहार गरी जहाँ पाटलि (पाटली) गाउँ हो त्यहाँ साँढे बाह्रशय^३ महान भिक्षु सङ्घका साथ चारिकार्थ जानुभयो' भन्ने र त्यसपछि वहाँ 'चारिका गर्दै क्रमशः जहाँ पाटलि गाउँ हो त्यहाँ पुग्नुभयो' भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

यस विषयमा भगवान् कुन समयमा त्यहाँ पुग्नुभयो भन्ने सम्बन्धलाई लिएर केही कुरा तल उल्लेख गरेको छ ।

१. D. P. P. II. पृ. १७८.

२. अं. नि-५, पृ. ३२२; नारदसुत्तं, मुण्डराजवग्गो ।

३. दीघनिकायको महापरिनिब्बान सूत्र र उदानपालिको पाटलिगामिय सूत्रहरूमा 'साँढे बाह्रशय महान भिक्षुसङ्घका साथ' भनी उल्लेख नभई केवल महानभिक्षुसङ्घका साथ भन्ने मात्र उल्लेख भएको छ ।
दी. नि. II. पृ. ६८; उदा. पा. पृ. १६८.

भगवान् चाहि बेलुब गाउँमा' वर्षावास गरी^२ त्यहाँबाट निस्की क्रमशः श्रावस्तीमा गई जेतवनमा बस्नुभयो । त्यस समय

१. दी. नि. II. पृ. ७९: बेलुवगामवस्सूपगमनं, महापरिनिब्बानसुत्तं । 'बेलुव' वा 'बेलुव' दुवै शब्दहरू प्रयोग भएका पाइन्छन् । दीघनिकायमा 'बेलुव' र उदानट्टकथा संयुत्तनिकायट्टकथामा 'बेलुव' भनी उल्लेख भएको छ ।

२. यो वर्षावास भगवान् बुद्धको ४५ सौं तथा अन्तिम वर्षावास हो ।

अतः धम्म. प. अ. क. पृ. २: चक्खुपालत्थेरवत्थुमा—
अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा १९ पटक र विशाखाको पूर्वाराममा ६ पटक गरी २५ वर्षावास भगवान्ले श्रावस्तीमा बिताउनु भयो भनी लेखेको कुरा मिल्दैन । यसमा बेलुव गाउँमा बस्नु भएको अन्तिम १ वर्षावास कटाउँदा २४ वर्षावास मात्र श्रावस्तीमा बस्नु भएको कुरा निर्विवाद हुन आउँछ । अतः पपं. सू. II. पृ. १३७ पासरासि-
सुत्तवण्णनामा जुन आखिरको २५ वर्षावासहरू भगवान्ले श्रावस्ती-
मा बिताउनु भयो भनी उल्लेख भएको छ तथा अं. नि. अ. क. पृ. ३१४: समचित्तवग्गो, दुकनिपातवण्णनामा पनि उल्लेख भएको छ यो कुरा मिल्दैन । यसमा १ वर्षावास कटाउनु पर्छ । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी मैले बु. म. भा-१, पृ. ८२ मा
“...त्यसपछि जेतवन महाविहार र पूर्वाराम महाविहार तयार भइसकेपछि यिनै दुबै विहारहरूमा आलोपालो गरी चौबीस (२४) वर्षावासहरू बिताउनु भयो...” भनी उल्लेख गरेको हुँ ।

धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविरले आफ्नो आयुको सम्बन्धमा विचारगरी हेर्नु हुँदा एकहप्ता मात्र आयु बाँकी भएको कुरा बुझी भगवान्को वचन लिई नालक गाउँमा गई आफ्नी आमालाई स्रोतापन्ना गराई वहाँ परिनिर्वाण हुनु भयो । अनि चुन्द (= सारिपुत्रका भाइ) स्थविरले ल्याउनु भएका धातुहरू (= अस्थिहरू) ग्रहण गरी धातुचंत्य बनाउन लगाई महा भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई भगवान् राजगृहमा जानुभयो^१ । अनि राजगृहमा बसिरहुनु भएको बेलामा त्यहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको पनि चंत्य बनाउन लगाई^२ त्यहाँबाट अम्ब-क्षट्टिकायमा बसी त्यहाँबाट अतुरित चारिकाको^३ रूपमा जनपद

१. उदा. अ. क. पृ. २२६: आयुसङ्खारोस्सज्जनसुत्तवण्णना, जच्चन्ध-वग्गो ।

२. सं. नि. अ. क. III. पृ. १८१: उक्कचेलसुत्तवण्णना, नालन्दावग्गो-दुतियो, सतिपट्टानसयुत्तमा—धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविर कार्तिक महीनाको पूर्णिमाको दिनमा र महामौद्गल्यायन महास्थविर त्यसको आधामहिनापच्छि कालपक्षको उपोसथ दिनमा परिनिर्वाण हुनु भएको कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको छ ।

“तेसंहि धम्मसेनापति कत्तिकमासपुष्णमायं परिनिब्बुतो महामोग्गल्लानो ततो अड्ढमासातिक्कमेन कालपक्खे उपोसथे ।”

३. ‘अतुरितचारिका’ भनेको कस्तो चारिका हो भन्ने कुरा बुझ्नको-निमित्त बु. ब्रा. भा-३, पृ. ४३४ को ‘तुरित र अतुरित चारिका’ शीर्षकमा हेर्नु ।

चारिका गर्दै सम्बन्धित ठाउँमा एक एक रात बसी, लोकसंग्रह गर्दै क्रमशः भगवान् पाटलि गाउँमा पुग्नुभयो^१ ।

त्यसैले तल अनुदित सूत्रमा “अनि भगवान् चारिका गर्दै क्रमशः जहाँ पाटलि गाउँ हो त्यहाँ पुग्नुभयो” भनी उल्लेख भएको हो^२ ।

पाटलि गाउँका मानिसहरूले किन आवासथागार बनाएका हुन् ? किन भगवान्लाई त्यस आवासथागारमा निम्त्याएका हुन् ? भन्ने विषयमा अर्थकथाहरूले उल्लेख गर्दै यसरी कारणहरू दिएका छन् ।

अजातशत्रु राजाका र लिच्छवी राजाहरूका मानिसहरू पाटलि गाउँमा समय समयमा आउँथे । उनीहरू आउँदा उनीहरूले घरका मानिसहरूलाई घरबाट निकाली आधामहिना भन्थे वा एक महीना पनि घरमा बसिदिन्थे । यस कारणले गर्दा पाटलि गाउँका मानिसहरू सधैं पीडित हुन्थे । अतः उनीहरू आउँदा बास बसाल्नकोनिमित्त हुनेछ

१. उदा. अ. पृ. २८४: पाटलिगामियमुत्तवण्णना, पाटलियगामियवग्गो ।

२. यहाँ माथि उल्लेख भएका कारणहरूमाथि विचार गर्दा दीपलिकाय महापरिनिब्बानमुत्तमा जुन क्रमले यस पाटलि गाउँमा आउनु भएको कुरा र बेलुव गाउँमा वर्षावास बस्नु भएको कुरा उल्लेख भएका छन् ती अगाडि पछाडि भएका महसुस हुन्छन् । यदि त्यहाँ पाटलि गाउँमा आउनु भएको कुरा बेलुव गाउँमा वर्षावास बस्नु भएको कुरा पछि राखिदिएको भए सजिलैसँग क्रम छुट्याउन मिल्ने हुन्थे ।

भन्ने सोचेर उनीहरूले नगरको बीचमा एक ठूलो शाला बनाएका हुन् । त्यस शालामा मानिसहरू बस्नको लागि, सरसामानहरू राख्नको लागि, बटुवाहरू बस्नको लागि, गरीब गुरुवाहरू बस्नको लागि र रोगीहरू बस्नको लागि छुट्टा छुट्टै ठाउँहरूमा कोठाहरू बनाएका थिए । यसै शालाको नाम 'आवासथागार' हो ।

जब यो शालाको काम सिद्धियो तब उनीहरू त्यहाँ हेर्न गए । त्यस शालाको काठको काम, भित्रको काम तथा रंगरोगनको काम जम्मे राप्परी तयार भइसकेको थियो र त्यो शाला दिव्यविमान जस्तै देखिन्थ्यो । अनि शालाको द्वारदेखि लिएर हेर्दै गइरहेको बेलामा उनीहरूको मनमा यस्तो लाग्यो — "यस्तो बिघ्न मनोरम्य तथा श्रीसम्पन्न भएको यो शालाको परिभोग कसद्वारा पहिले गराउन पाए हामीहरूको दीर्घकालिक हित सुख हुनेछ होला ?" यसै बखत उनीहरूले भगवान् त्यस गाउँमा आइपुग्नु भएको खबर सुने । 'भगवान्कहाँ गई हामीले वहाँलाई निम्तो गरी त्याउन पर्ने ठाउँमा वहाँ स्वयं यस गाउँमा आइपुग्नु भएको छ' भन्ने खबरबाट उनीहरू अत्यन्त खुशी भए । अनि उनीहरूले सोचे —

"आज भगवान्लाई निम्तो गरी यहाँ बास गराउन पऱ्यो । भगवान्द्वारा यस शालाको सर्वप्रथम परिभोग गराउन पऱ्यो र भिक्षु-सङ्घद्वारा पनि । भिक्षुसङ्घहरू आजैदा सारा त्रिपिटक बुद्धवचन पनि आएको हुने छ । भगवान्द्वारा मङ्गल धर्मोपदेश पनि गराउन पऱ्यो । यसरी सर्वप्रथम त्रिरत्नद्वारा परिभोग गर्न लगाई त्यसपछि हाप्पे र

अरुहरूको परिभोग हुने छ । यसरी हामीहरूको दीर्घकालिक हित सुख हुने छ भन्ने निश्चय गरे ।”

त्यसपछि यसै उद्देश्यलाई लिएर उनीहरू भगवान्‌कहाँ गई भगवान्‌सँग “भन्ते ! भिक्षुसङ्घका साथ भगवान्‌ले हामीहरूको आवास-यागार स्वीकार गर्नुहोस्” भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो^१ ।

यी कारणहरू पनि अट्टकथाछे उल्लेख गरेको छ—

भगवान् स्वभावतः अरण्यामा बस्न चाहनु हुन्छ । अतः वहाँ नगर भित्रको आवासयागारमा बस्न चाहनु हुन्छ कि हुन्न भन्ने कुरा पनि बुझ्नु पर्छ । जब उनीहरूको निम्तो भगवान्‌ले स्वीकार गर्नुभयो तब उनीहरू फर्केर आई तुरन्तातुरन्तै त्यो भरखर सिद्धिएको आवासयागार सफा सुगंध पारी बुद्धलाई अनुकूल हुने गरी अनेक प्रकारले आसनहरू सजाए । त्यसैले अगाडिको सूत्रमा “भन्ते ! आवासयागारका सबै ठाउँहरूमा वस्त्रधानहरू लगाई सकिएका छन् ” भन्ने आदि कुरा उल्लेख भएका हुन् ।

कसरी सजाए भन्ने विषयमा उदानट्टकथाछे यसरी वर्णन गरेको छ ।—

सबभन्दा पहिले सबै काममा मङ्गल ठानिने गोबर चाहिन्छ भन्ने बिचार गरी लिउन आदि लगाइराखेको भुइँमा पनि गोबरले लिप्न

१. दी. ति. अ. क. II. पृ. २४०-४१: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना (ता); उदा. अ. क. पृ. २८४-८५: पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्गो ।

लगार्ई परिशुद्ध पारी जस्तो गर्दा भुइँमा टेक्दा पंतालाको चिन्ह भुइँमा नदेखिने हो त्यस्तै गरी चार प्रकारका सुगन्धहरूले लिप्न लगार्ई त्यसमाथि अनेक रंगका कपडाहरू बिछ्याउन लगार्ई त्यसमाथि अति-सुन्दर तथा नरम कवचहरू बनाई सबै ठाउँहरूमा अनेक प्रकारका बछ्यानहरू बछ्याउन लगाए । आसनहरूको बीचमा मङ्गल स्तम्भको आडमा भव्य बुढासन तयार पारी त्यसमा जे जे नरम तथा मनोरम्य कपडाहरू हुन् ती ती बछ्याई आसनको दुबैतिर रातो रंगका राभ्रा देखिने तकियाहरू राखी माथि सुन चाँदीका ताराहरू जस्तै टल्कने चँडुवा टाँगी सुगन्धित फूलका मालाहरूद्वारा अलंकृत पारी बाह्रहात-सम्मको ठाउँमा फूलका जालीहरू टाँगी तीस हातसम्मको ठाउँमा रेशमको पर्दाले घेरी पश्रिमको भित्तातिर भिक्षुसङ्घको लागि खाट, मेच तथा कवचहरू राखी त्यसमाथि सेतो कपडा बछ्याई शालाको पूर्वतिर आफूहरू बस्नकोनिमित्त आसनहरू तयार पार्न लगाए । त्यसैले अगाडिको सूत्रमा “आसनहरू राखिसकिएका छन्” भनी उल्लेख भएको हो ।

त्यसपछि हातखट्टा धुनको लागि र मुख कुल्ला गर्नको लागि ठाउँ ठाउँमा निर्मल तथा सुगन्धित पानीका भाँडाहरू राखेर केराको पातले छोपे । अनि सुन चाँदी युक्त लट्टीहरूमा तेलको चिराक बाली हातमा लिइराखेका सुन चाँदी युक्त भाँडाहरूमा पनि तेलको बत्ती बाले । यिनीहरूले केवल आवासथागारमा मात्र यसरी बत्ती बालेका होइनन्

१. उदा. अ. क. पृ. २८५-८६: पाटलिगामियसुत्तवण्णना ।

परन्तु गाउँका सबै भागमा तथा सडकहरूमा समेत शृंगार गर्न लगाई ध्वजा पताकाहरू फहराउन लगाई घरका दैला दैलामा पूर्णघटहरू र केराका बोटहरू राख्न लगाई सबै नगरमा प्रदीपमालाद्वारा ताराहरू चम्किए जस्तै गरी सजाएका थिए । “बूध खाने बालकहरूलाई बूध खुवाऊ, स्थाना बालकहरूलाई अलि अलि खाना खुवाई सुताऊ, होहल्ला नमर । आज एक रात भगवान् गाउँभित्र बस्नु हुनेछ । बुद्धहरू निःशब्द चाहनु हुन्छ” भन्ने फेरी लगाई आफूहरू चिराक हातमा लिई भगवान्-कहाँ गए ।

त्यसपछि दुपट्टे चीवर पारुपन गर्नु भई महाकाश्यप महास्थ-विर आदि महा भिक्षुसङ्घका साथ^२ महत् बुद्धलीलाले पाटलि गाउँमा गई क्रमशः त्यस आवासथागारभित्र भगवान् पस्नुभयो । अरु कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रमै उल्लेख भएका छन् ।

Dhamma.Digital

x

x

x

१. उदा. अ. क. पृ. २८६: पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामिय-वग्गो ।

२. उदा. अ. क. पृ. २८७: पाटलिगामियसुत्तवण्णना ।

मूल सूत्र—

१-पञ्चदुशशोलका दुष्परिणामहरू

अनि भगवान् राजगृहमा इच्छानुसार विहार गरी जहाँ पाटलि (= पाटली) गाउँ हो (पाटलिगामो) त्यहाँ साँढे बाह्रशय महान भिक्षुसङ्घका साथ चारिकार्थ जानुभयो^१ । अनि भगवान् चारिका गर्दै क्रमशः जहाँ पाटलि गाउँ हो त्यहाँ पुग्नुभयो । अनि पाटलि गाउँका (पाटलिगामिका) उपासकहरूले^२ “भगवान् पाटलि गाउँमा आइपुग्नु भयो” भन्ने खबर सुने । अनि पाटलि गाउँका उपासकहरू जहाँ

-
१. महा. व. पा. पृ. २४२: पाटलिगामवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं; उदा. पा. पृ. १६८: पाटलिगामियसुत्तं, अ. क. २८४; दी. नि. II. पृ. ६८: महापरिनिब्बानसुत्तं ।
  २. यिनीहरूको सर्वप्रथम बुद्धसँग भेट हुँदा यिनीहरूमध्ये केही शरणमा गए, केहीले शील ग्रहण गरे र केही शरणमा पनि शीलमा पनि प्रतिष्ठित भएका थिए । त्यसैले यिनीहरूलाई ‘उपासक’ भनी भनिएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २८४: पाटलिगामियसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पाटलि गाउँका उपासकहरूलाई भगवान्ले धार्मिक कथाद्वारा सन्वशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्वशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित भएका पाटलि गाउँका उपासकहरूले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गरे—

“भन्ते ! भिक्षुसङ्घका साथ भगवान्ले हामीहरूको आवासथागार स्वीकार गर्नुहोस् ।”

तृष्णीभावद्वारा भगवान्ले स्वीकार गर्नुभयो ।

त्यसपछि पाटलि गाउँका उपासकहरूले भगवान्को स्वीकृतिलाई जानी आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी जहाँ आवासथागार हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आवासथागारको सबै ठाउँमा वृक्षघानहरू लगाई आसनहरू राखी पानीको भाँडा राखी तथा तेलको दियो बाली जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पाटलि गाउँका उपासकहरूले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गरे—

“भन्ते ! आवासथागारको सबै ठाउँहरूमा वृक्षघानहरू लगाइसकिएका छन्, आसनहरू राखिसकिएका छन्, पानीका भाँडाहरू पनि राखिसकिएका छन् र तेलको दियो पनि बालिसकिएको छ । अब भगवान्ले जस्तो समय हो जान्नुहोस् ।”

अनि चीवर पहिरो पात्र-चीवर ग्रहण गरी भगवान् साँढे बाह्रशब महान भिक्षुसङ्घका साथ जहाँ आवासथागार हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि खुट्टा पखाली आवासथागार भित्र पसी बीचको स्तम्भको अडेस लिई पूर्वाभिमुख गरी भगवान् बस्नुभयो । भिक्षुसङ्घ पनि खुट्टा पखाली आवासथागार भित्र पसी पश्चिमतिरको भित्ताको अडेस लिई भगवान्लाई नै अगाडितिर पारी पूर्वाभिमुख गरी बसे । पाटलि गाउँका उपासकहरू पनि खुट्टा पखाली आवासथागार भित्र पसी पूर्वतिरको भित्ताको अडेस लिई भगवान्लाई नै अगाडितिर पारी पश्चिमाभिमुख गरी बसे । अनि भगवान्ले पाटलि गाउँका उपासकहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो? —

(क) “गृहपति हो ! शीलबाट विमुख भई दुःशील^२ स्वभाव हुनेका यी पाँच बुष्परिणामहरू (आदिनबा) हुन्छन् । कुन पाँच भने ? —

(१) गृहपति हो ! यहाँ शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुनेको

१. ती उपासकहरूमध्ये घेरै जना शीलमा प्रतिष्ठित थिए । अतः सर्वप्रथम शील विपत्तिका दोषहरू देखाई त्यसपछि शीलसम्पत्तिका गुणहरू देखाउने उद्देश्य लिएर भगवान्ले उनीहरूलाई सम्बोधन गर्नुभएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २९०: पाटलिगामियसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. यहाँ ‘दुःशील’ भनी शील नहुनेलाई र समादान गरेको शील भङ्ग गर्नेलाई भनिएको हो । उदा. अ. क. पृ. २९०: पाटलिगामियसुत्त-वण्णना, पाटलिगामियवग्गो ।

प्रमादको कारणले गर्दा महति भोगसम्पत्तिको हानी हुन्छ । शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुनेको यो पहिलो दुष्परिणाम (आविनवो) हो । (२) फेरि गृहपति हो ! शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुनेको कु-कीर्ति शब्द फैलिन्छ । शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुनेको यो दोश्रो दुष्परिणाम हो । (३) फेरि गृहपति हो ! शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुने पुरुष क्षत्रीपरिषद्मा, ब्राह्मणपरिषद्मा, गृहपतिपरिषद्मा अथवा श्रमणपरिषद्मा— जुनमुक्तं परिषद्मा गए पनि अविशारदभई चूप लागी बस्छ । शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुनेको यो तेस्रो दुष्परिणाम हो । (४) फेरि गृहपति हो ! शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुनेको मृत्यु मोह सहित हुन्छ । शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुनेको यो चौथो दुष्परिणाम हो । (५) फेरि गृहपति हो ! शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुने पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय^१, दुर्गति^२, विनिपात^३ र नरकमा^४ उत्पन्न हुन्छ । शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुनेको यो पाँचौं दुष्परिणाम हो । गृहपति हो ! शीलबाट विमुख भई दुःशील स्वभाव हुनेका यी नौ पाँच दुष्परिणामहरू हुन्छन् ।

-
१. अपाय भन्नाले तिरश्चीन योनिलाई देखाइएको हो ।
  २. दुर्गति भन्नाले प्रेतगतिलाई देखाइएको हो ।
  ३. विनिपात भन्नाले असुर कायलाई देखाइएको हो ।
  ४. नरक भन्नाले अवीचि आदि अनेक प्रकारका नरकहरूलाई देखाइएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २९९: पाटलिगामियसुत्त-वण्णना, पाटलिगामियवग्गोले उल्लेख गरेको छ ।

(ख) 'गृहपति हो ! शीलवान्' हुनेका शीलसम्पदाद्वारा हुने यी पाँच गुणहरू हुन्छन् । कुन पाँच भने ?—(१) गृहपति हो ! यहाँ शीलवान् हुनेको शीलसम्पन्न र अप्रमादको कारणले गर्दा उसलाई ठूलो भोगसम्पत्ति लाभ हुन्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो पहिलो गुण हो । (२) फेरि गृहपति हो ! शीलसम्पन्न शीलवान् हुनेको कल्याणकीर्ति शब्द फैलिन्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो दोस्रो गुण हो । (३) फेरि गृहपति हो ! शीलसम्पन्न शीलवान् हुने पुरुष—क्षत्रीपरिषद्मा, ब्राह्मणपरिषद्मा, गृहपतिपरिषद्मा अथवा भ्रमणपरिषद्मा—जुनसुकै परिषद्मा गए पनि विशारद भई चूप न लागी बस्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो तेस्रो गुण हो । (४) फेरि गृहपति हो ! शीलसम्पन्न शीलवान् हुनेको मृत्यु मोह रहित हुन्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो चौथो गुण हो । (५) फेरि गृहपति हो ! शीलसम्पन्न शीलवान् हुने पुरुष शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । शीलवान् हुनेको शीलसम्पदाद्वारा हुने यो पाँचौं गुण हो । गृहपति हो ! शीलवान् हुनेका शीलसम्पदाद्वारा यी नै पाँच गुणहरू हुन्छन् ।”

त्यसपछि पाटलि गाउँका उपासकहरूलाई रातको धेरै बेरसम्म^२

-
१. यहाँ शील समादान गरी बसिरहेकालाई 'शीलवान्' भनिएको हो । उदा. अ. क. पृ. २९१.
  २. रातको धेरैबेरसम्म भनेको आधारगत भन्दा पनि धेरै भनिएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २९२: पाटलिगामियसुत्तत्रणनाले उल्लेख गरेको छ ।

धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नुभई भगवान्ले उनीहरूलाई यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपति हो ! रात बितिसक्यो । अब तिमीहरू जस्तो उचित समय ठान्दछौ (गर) ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तरदिई पाटलि गाउँका उपासकहरू आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रवक्षिणा गरी फर्केर गए । अनि पाटलि गाउँका उपासकहरू फर्केर गइसकेपछि भगवान् शून्यागारमा पस्नुभयो ।

१. ‘शून्यागार’ भन्नाले कुनै एकान्त बस्ने कोठामा पस्नुभयो भनी भनिएको होइन । सो ठूलो शालामा भगवान्लाई उपयुक्त हुने गरी पर्दा लगाई चाँद लगाई एक ठाउँमा खाट राखी बारिराखेको थियो । ता कि भगवान्ले त्यहाँ आराम गर्नु हुनेछ भनी । सोही ठाउँमा गई भगवान्ले आफ्नो सङ्घाटि वच्छ्याई सिंहशय्यामा लेट्नु भयो भनी भनिएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २९३: पाटलिगामियसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्गले उल्लेख गरेको छ; सुमं. वि. II. पृ. २४२. (ना) ।

४. पुण्ण कोलियपुत्र

प र च य

पुण्ण (= पूर्ण) कोलियपुत्र कोलिय जनपदवासी हुन् । यिनी कसका छोरा हुन् भन्ने कुरा चाहिँ कहीं उल्लेख भएको पाइँदैन ।

एक समय जब भगवान् बुद्ध कोलिय जनपदको हलिह्वसन भन्ने निगममा बसिरहनु भएको थियो तब यी पुण्ण कोलियपुत्र आफ्ना साथी गोत्रतिक अचेल (= नाङ्गो) सेनियसँग भगवान्कहाँ गएका थिए । जुन कुरालाई अगाडि अनुदित मूल सूत्रको आधारमा थाहा पाउन सकिन्छ । भगवान् हलिह्वसन भन्ने निगममा कुनै विहारमा बस्नु भएको कुरा सूत्रमा उल्लेख भएको छैन । त्यसैले अट्टकथाले^१ भन्दछ कि भगवान् त्यस निगमको कुनै एक अनुरूप स्थानमा बस्नु भएको थियो भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ ।

हलिह्वसन भन्ने निगम बनाउँदाखेरि पहेँला लुगा लगाएका मानिसहरूले उत्सव मनाएका थिए । त्यसैले यस निगमको नाम

१. पपं. सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

‘हलिहवसन’ भन्ने रहन गएको हो भनी पपञ्चसूदनीले’ उल्लेख गरेको छ । हलिह भनेको हलेदो हो ।

सेनिय भन्ने पुरुष पुण्ण कोलियपुत्रका बालकदेविका साथी थिए^२ । जसले पछि गएर कुकुर-व्रत पालन गर्न थाले र पुण्णले (पूर्णले) गो-व्रत पालन गर्न थाले । अर्थात् गाई जस्तै गरी जीवन बिताउन थाले । यस्तो व्रत बालन गर्दै आफ्नो टाउकोमा सिङ्गहरू बाँधी पछाडितिर पुच्छर पनि बाँधी गाईका बथानसँग चर्न गई घाँस खाई हिड्थे । यिनका साथी सेनिय नाङ्गो भई कुकुर जस्तै गरी बस्ने व्रत पालन गर्दथे^३ । त्यसैले अगाडिको सूत्रमा ‘कुकुर-व्रत गर्ने अचेल (= नाङ्गो) सेनिय’ भनी उल्लेख भएको हो ।

भगवान्कहाँ पुगेपछि पुण्ण कोलियपुत्रले आफ्ना साथी सेनियले बसेको कुकुर-व्रतको फलद्वारा उनको के गति हुनेछ भन्ने र सेनियले आफ्ना साथी पुण्णको गो-व्रतको फलद्वारा उनको के गति हुनेछ भन्ने प्रश्न वहाँसँग सोधे । भगवान्ले यो कुरा मसँग नसोध भनी भन्दा पनि उनीहरू नमानेपछि वहाँले—जसले यी व्रतहरूद्वारा स्वर्ग वा मोक्ष पाइनेछ भनी विश्वास गर्छन् उनीहरूको यो विश्वास मिथ्या हुनेछ र मिथ्या विश्वास हुनेहरू नरक वा तीर्थक गति मध्ये कुनै एक गतिमा उत्पन्न हुनेछन् भनी भन्नुभयो । यो सुनेर उनीहरू रोएका थिए ।

१. III. पृ. ६९: कुकुरव्रतियसुत्तवण्णना ।

२. पपं. सू. III. पृ. ६९: कुकुरव्रतियसुत्तवण्णना ।

३. पपं. सू. III. पृ. ६९: कुकुरव्रतियसुत्तवण्णना ।

पछि 'एकजना प्रव्रजित भई अरहत् हुनेछन् र अर्का एक जना बुद्धको शरणमा पर्ने छन्' भन्ने हेतु देख्नुभई उनीहरूलाई भगवान्ले चार प्रकारका कर्महरूको बारेमा उपदेश सुनाउनु भयो । यस सूत्रमा भगवान्ले चेतनालाई प्रधानता दिई उपदेश गर्नु भएको छ जहाँ कि 'उपालिसुत्तमा' कर्मलाई प्रधानता दिई उपदेश गर्नु भएको छ भनी पपञ्चसूदनीले^१ उल्लेख गरेको छ । जुन उपदेश सुनेर खेनियले बुद्धशासनमा प्रव्रजित भई अरहत्व प्राप्त गरे र पुण्य कोलियपुत्र त्रिशरणमा गई उपासक भए । अरु विशेष कुराहरू अगाडि अनुवित सूत्रमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् र सम्बन्धित ठाउँहरूमा पादटिप्पणीहरू पनि उल्लेख गरिबिएको छ ।

× × ×

पुण्य (= पूर्ण) नामका विभिन्न पात्रहरू

(१) पुण्य वा पुण्यक (थेर)—यी आयुष्मान् पुण्य सुनापरन्त^२ देशको सुप्पारकपट्टन भन्ने नगरवासी हुनुहुन्छ^३ ।

१. हेर बु. गृ. भा-२, पृ. ७०.
२. III. पृ. ७१: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।
३. सुनापरन्त भन्ने देश हाल भारतको सूरत जिल्ला र त्यसको आसपासका केही भागहरू हुन् भनी राहुलसांकृत्यायनले आफ्नो बुद्धचर्या पृ. ४०२ को पादटिप्पणीमा लेखेका छन् ।
४. थेर. गा. अ. क. I. पृ. १५७: पुण्यथेरगाथावण्णना, एकनिपात ।

वहाँ सुनापरन्तको एक ब्यापारी कुलमा जन्मिनु भएको थियो । एकदिन ब्यापार गर्नकोनिमित्त श्रावस्तीमा जाँदा बुद्धकहाँ गइरहेका मानिसहरू देखेर उनीहरूबाट 'बुद्ध' भन्ने वचन सुनेर सारं प्रभावित भई वहाँ उहाँ प्रव्रजित हुनुभयो । पछि बुद्धको आज्ञा लिई वहाँ आफ्नो देश सुनापरन्तमा फर्केर गई उही वर्षमै परिनिर्वाण हुनुभयो । आयुष्मान् पुण्णत्ते भगवान्लाई सुनापरन्तमा निम्त्याउनु भएको थियो र वहाँ पनि श्रावस्तीबाट ३०० योजन^१ टाढा रहेको सुनापरन्तमा जानु भएको थियो ।

सुनापरन्तबासी पुण्ण (= पूर्ण) थेरलाई म. नि. III. पृ. ३५७ मा उल्लिखित पुण्णोवादसुत्तको उपदेश गर्नु भएको थियो । यो सूत्र सं. नि. III. पृ. ५६ मा पनि छ । पुण्णथेरको बारेमा विस्तृत विवरणहरू पपं. सू. IV. पृ. २०८: पुण्णोवादसुत्तवण्णना र सं. नि. अ. क. III. पृ. १४: पुण्णसुत्तवण्णना, सलायतनसंयुत्त तथा थेर. गा. अ. क. I. पृ. १५६: पुण्णथेरगाथावण्णनामा पाइन्छ । अपबा. पा. II. पृ. ४२७: पुण्णकथेरअपदान; थेर. गा. पा. पृ. २५०: पुण्णथेरगाथा तथा बु. ब्र. भाग-१, पृ. २०३ मा पनि हेर्नु ।

(२) पुण्ण—यो पुण्ण (=पूर्ण) वा पुण्णस्त्रीह (=पूर्णसिंह) राजगृहबासी सुमन भन्ने साहुकहाँ बस्ने एक गरीब पुरुष हुन् । यिनकी एक उत्तरा भन्ने पुत्री थिइन् । यिनका कुराहरू बु. म. भा-१, पृ. २६७ देखि २८९ सम्ममा हेर्नु ।

---

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. १७: पुण्णसुत्तवण्णना, सलायतनसंयुत्त ।

(३) पुण्ण—यिनी भद्दिय नगरवासी मेण्डक सेठका नोकर हुन् । यिनले एक हलो जोताइ जोत्वा सात जोताइ बराबर हुन्थ्यो । यिनको विषयमा अरू कुराहरू यसै पुस्तकमा अगाडि 'मेण्डक गृहपति' शीर्षकमा उल्लेख भएका छन् । त्यस्तै गरी धम्म. प. अ. क. पृ. ५०९: मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु; अं. नि. अ. क. I. पृ. २१९: विसाखा, एककनिपातवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. १९०: विसाखायवत्थु, पुष्कवग्गो; विमु. म. पृ. २८५: इद्धिविधनिहेसोमा पनि छ ।

(४) पुण्ण मुख—यो एक कोकिल चराको नाम हो । जा. अ. क. V. पृ. २५५: कुणालजातकं, नं. ५३६.

(५) पुण्ण—यी ती पुण्ण (=पूर्ण) हुन् जो अस्सलायन सूत्रमा उल्लिखित सातजना ऋषिहरूका भान्से थिए । हेतू बु. श्रा. भा-२, पृ. ३६: अस्सलायन माणव ।

(६) पुण्ण-मन्तानिपुत्त (स्थविर)—वहाँ स्थविर कपिल-वस्तु नगरको दोणवत्थु (=दोणवस्तु) ब्राह्मण गाउँको एक ठूलो घनाढ्य कुलमा जन्मनु भएको थियो । वहाँकी आमाको नाम 'मन्ताणि'^१ हो र यिनी कोण्डब्ब^२ (=कौडिन्य) महास्थविरकी बहिनो हुन् । पुण्ण-मन्तानिपुत्त (=पूर्ण मन्त्राणीपुत्त) कोण्डञ्ज महास्थविर-

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. ११४: पुण्णोमन्तानिपुत्तो, एककनिपातवण्णना ।

२. बु. श्रा. च. भा-१, पृ. ५९: कौडिन्यचरित ।

कहाँ कपिलवस्तुमा प्रव्रजित हुनु भएको थियो^१ । पछि वहाँलाई भगवान्‌ले धर्मकथिकहरूमध्ये अग्रस्थानमा राख्नुभयो^२ ।

सारिपुत्र महास्थविरले वहाँको बयान गर्नुहुन्थ्यो र वहाँ श्रावस्तीमा आउनु भएको बेलामा महास्थविरले भेट्न जानु भई वहाँसँग—“आवुसो ! के तपाइ शीलविशुद्धिकोनिमित्त भगवान्‌को धर्ममा बस्नु भएको हो ?” भन्ने आदि प्रश्नहरू सोध्नु भएको थियो^३ । वहाँकै उपदेश सुनेर आनन्द महास्थविरले स्रोतापत्तिकल पाउनु भएको थियो^४ । भगवान्‌सँग भेट्नुभन्दा अगाडि कपिलवस्तुमा बसिरहुनु भएको बेलामै वहाँले अरहत्त्व साक्षात्कार गर्नु भएको थियो^५ ।

यी पुण्य मन्त्राणिपुत्त अधि अधिको जन्ममा बोधिसत्त्व (=बुद्ध) का सात भाइहरूमध्ये एक भाइ भएका थिए भन्ने कुरा जा. अ. क. IV.

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. ११४-१५: पुण्योमन्त्राणिपुत्तो, एककनिपात-वण्णना; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ३७: पुण्यथेरगाथावण्णना, एकनिपात ।

२. अं. नि-१, पृ. २४: एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. ११३.

३. म. नि. I. पृ. १९४: रथविनीतसुत्तं, अ. क. II. पृ. १२९.

४. थेर. गा. अ. क. II. पृ. १२४: आनन्दत्थेरगाथावण्णना, तिसत्ति-निपातो ।

५. अं. नि. अ. क. I. पृ. ११५: पुण्योमन्त्राणिपुत्तो, एककनिपात-वण्णना; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ३७-३८: पुण्यत्थेरगाथावण्णना ।

पृ. २९: भिससजातक, नं. ४८८ मा उल्लेख भएको छ । त्यस्तै गरी जा. अ. क. I-II. पृ. ६३१: कुरुधम्मजातकमा यिनी द्वारपाल भएका थिए । जा. नं. २७०.

वहाँको बारेमा अरु कुराहरू जान्नकोनिमित्त निम्न ग्रन्थहरू हेर्नु योग्य हुनेछ ।

म. नि. I. पृ. १९२: रथविनीतसुत्तं, अ. क. II. पृ. १११;
सं. नि. II. पृ. १३२: चक्कमसुत्तं, धातुसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. १०५;
सं. नि. II. पृ. ३२७: आनन्दसुत्तं, खन्धसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. २२५;
थेर. मा. पा. पृ. २३४: पुण्णत्थेरगाथा, अ. क. I. पृ. ३७: अपवा.
पा. I. पृ. ४४: पुण्णमन्ताणिपुत्तत्थेरअपदानं, अ. क. I. पृ. २२८;
थेर. गा. अ. क. I. पृ. ३६२: उपात्तिथेरगाथाबण्णना; जा. अ. क.
I-II. पृ. ६३१: कुरुधम्मजातकं; जा. अ. क. V. पृ. २९: भिस-
जातकं ।

Dhamma.Digital

(७) पुण्ण कोलियपुत्र—यिनकं कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरिएको छ ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१—गाई र कुकुर-व्रत गर्नेहरूका गतिहरू

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय भगवान् कोलिय (जनपद) को हलिद्वसन^१ भन्ने कोलियहरूको निगममा बसिरहनु भएको थियो । अनि गो-व्रत गर्ने^२ पुण (= पूर्ण) कोळियपुत्र र कुकुर-व्रत गर्ने अचेत्त

१. म. नि. II. पृ. ६९: कुकुरवतिकसुत्तं, अ. क. III. पृ. ६९; स्याममा: 'कुकुरवादसुत्तं'; अट्टकथामा: 'कुकुरवतियसुत्तं' ।
२. यो निगम बनाउँदा मानिसहरूले पहिलो लुगा लगाएर उत्सव मनाएका थिए । त्यसैले यस निगमको नाम 'हलिद्वसन' भन्ने रहन गएको हो भनी पपं सू. III. पृ. ६९: कुकुरवतियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
३. यहाँ गो-व्रत गर्नेछु भन्ने चित्तोत्पाद गरी टाउकोमा सिद्धहरू बाँधी पुच्छर हाली तथा गाईहरूका साथ घाँस खाई बस्नेलाई 'गो-व्रत गर्ने' भनिएको हो भनी पपं सू. III. पृ. ६९: कुकुरवतियसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

(= नाङ्गो) सेनिय जहाँ भगवान् हनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि गो-व्रत गर्ने पुण्य कोलियपुत्रले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । कुरुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि कुरुर जस्तै कराई कुरुर बस्ने जस्तै गरी एक छेउमा बसे । अनि एक छेउमा बसेका गो-व्रत गर्ने पुण्य कोलियपुत्रले भगवान्सँग यस्तो भने—

“भन्ते ! कुरुर-व्रत गर्ने यी अचेल सेनियले बुल्करचर्या गरी भुइमा राखेको खाना छान्छन् । उनले पूर्णरूपले त्यो कुरुर-व्रत पालन गरेको घेरै समय बितिसक्यो । उनको के गति र के अभिसम्पराय हुनेछ होला ?”

“पूर्ण ! यो कुरुरा छाडिदेऊ भइहाल्यो । यो कुरुरा मसँग नसोध ।”

दोश्रो पटक पनि...तेश्रो पटक पनि गो-व्रत गर्ने पुण्य कोलिय-पुत्रले भगवान्सँग यस्तो भने —

१. जस्तै कुरुर आफ्नो मालिकको अगाडि बस्दा दुइ खुट्टाले जमिन कोतरी टाउको हल्लाई भूकेर बस्छ—त्यस्तै गरी यी अचेल सेनिय पनि कुरुरले जस्तो गर्नुपर्थ्यो भन्ने सोचेर भगवान्सँग सम्मोदन गरी दुइ हातले भुइ कोतरेर टाउको हल्लाएर कुरुरले जस्तै ‘भुक् भुक्’ गरी कराई हात खुट्टा खुम्च्याई कुरुर बसे जस्तै गरी बसे ।
पपं. सू. III. पृ. ६९: कुरुरवतियसुत्तवण्णना ।

“भन्ते ! कुकुर-व्रत गर्ने यी अचेष्ट सेनियले वृष्करचर्या गरी भइमा राखेको खाना खान्छन् । उनले पूर्णरूपले त्यो कुकुर-व्रत पालन गरेको धेरै समय बितिसक्यो । उनको के गति र के अभिसम्पराय हुनेछ होला ?”

“पुण्य ! यो कुरा छाडिदेऊ भइहाल्यो । पुण्य ! यो कुरा मसँग नसोध भनी भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन । अब म तिम्रीलाई बताउनेछु । पुण्य ! यहाँ कसैले निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-व्रतलाई^१ अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-शीललाई^२ अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-चित्तलाई^३ अभ्यास गर्छ तथा निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-आकल्प^४ (कुक्कुराकल्पं = कुकुरको स्वभाव) लाई अभ्यास गर्छ । अनि निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-व्रतलाई अभ्यास गरी निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-शीललाई अभ्यास गरी, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-चित्तलाई अभ्यास गरी तथा निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-आकल्पलाई (= कुकुर स्वभाव) लाई अभ्यास गरी शरीर छाडी मृत्युपछि उ कुकुरहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । यदि ‘यो शीलद्वारा वा व्रतद्वारा वा तपद्वारा वा ब्रह्मचर्यद्वारा^५ देवता वा देवताहरूमध्ये कुनै एक देवता हुनेछु^६’ भन्ने उसको दृष्टि हुन्छ भने — यो उसको मिथ्यादृष्टि^७ (= गलत धारणा) हुनेछ । पुण्य !

१. यहाँ ‘कुकुर-व्रत’ भनी ‘आजदेखि कुकुरले गर्ने जस्तै गर्नेछु’ भन्ने चित्त उत्पन्न गरी निश्चय गर्नुलाई ‘कुकुर-व्रत’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।
२. यहाँ ‘कुकुर-शील’ भनी कुकुरको स्वभावलाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

३. यहाँ 'कुकुर-चित्त' भनी आजदेखि कुकुरले गर्नु पर्ने काम गर्नेछु भनी चित्त उत्पन्न गर्नेलाई 'कुकुर-चित्त' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।
४. यहाँ 'कुकुर-आकल्प' भनेको कुकुरको आकार प्रकारलाई भनिएको हो । जस्तै — कुकुर हिड्ने आकार, बस्ने आकार, उभिने आकार, सुत्ने आकार, दिसा-त्रिसाब गर्ने आकार, अर्का कुकुरलाई देख्दा दाह्ला डिच्याई जाने आदि आकार (स्वभाव) छन्—यी सबैलाई 'कुकुर-आकल्प' भनिएको हो । यस्तै गरी अभ्यास गर्नेलाई 'कुकुर-आकल्पलाई अभ्यास गछं' भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९-७०: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।
५. यस कुकुर-शील, व्रत, तप, दुष्करचर्याद्वारा अथवा मैथुनविरति, ब्रह्मचर्यद्वारा भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०: कुकुर-वतियसुत्तवण्णना ।
६. यहाँ 'देवता' भनी शक्र सुयामा आदि देवतालाई भनिएको हो । 'देवताहरूमध्ये कुनै एक' भनी शक्र वा सुयामा देवताहरूको मनि बस्ने दोश्रो वा तेश्रो देवतालाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।
७. देवलोक नपुग्ने मार्गलाई देवलोक पुगिने मार्ग भनी विश्वास गर्नुलाई नै यहाँ 'मिथ्यादृष्टि' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०: कुकुर-वतियसुत्तवण्णना ।

मिथ्यादृष्टिक हुनेको बुझ गति मध्ये कुनै एक गति हुनेछ भनी म भन्वछु
— नरक वा तिर्यक्योनि । पुण्ण ! यसप्रकार कुकुर व्रत पालनद्वारा
कुकुरहरूको सहवासमा पुगिन्छ नभए नरकमा ।”

यस्तो भन्नुहुँदा कुकुर-व्रत गर्ने अचेत्त सेनिय रुनथाले र आँसु
बघाउन थाले । अनि भगवान्‌ले गो-व्रत गर्ने पूर्ण कोलियपुत्रलाई
यस्तो भन्नुभयो—“पूर्ण ! यो कुरा छाडिदेऊ भइहाल्थो । पूर्ण ! यो
कुरा मसँग नसोध भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन ।”

“भन्ते ! म यस कुराबाट रोएका होइन जो कि भगवान्‌ले
यस्तो भन्नुभयो । परन्तु भन्ते ! यो कुकुर-व्रतलाई मैले धेरै समयदेखि
पालनगरिसकेको छु । भन्ते ! पुण्ण कोलियपुत्र गो-व्रत गर्ने हुन् ।
उनले यो गो-व्रत धेरै समयदेखि पालनगरिसकेका छन् । उनको के गति
र के अभिसम्पराय हुनेछ होला ?”

“सेनिय ! भइहाल्थो यो कुरा छाडिदेऊ । यो कुरा मसँग
नसोध ।”

-
१. यहाँ उल्लेख भएको वाक्यको अभिप्राय यस्तो हो— भन्ते ! मैले यो
कुकुर-व्रतलाई चिरकालदेखि पालन गर्दै आएको छु । यो व्रत
परिपूर्ण भएता पनि वृद्धि हुने छैन परिपूर्ण नभएता पनि वृद्धि हुने
छैन । यतिका दिनसम्म पालन गरेको मेरो फल तुच्छ भयो ।
यसै कुरालाई सम्झेर म रोएको हुँ भनी भनिएको हो । पपं. सू.
III. पृ. ७०: कुकुरव्रतियसुत्तवण्णना ।

दोश्रो पटक पनि...तेश्रो पटक पनि कुकुर-व्रत गर्ने अचेल
सेनियले भगवान्‌सँग यस्तो भने —

“भन्ते ! यो पुण्ण कोलियपुत्र गो-व्रत गर्ने हुन् । यिनले यो
गो-व्रत धेरै समयदेखि पालनगरिसकेका छन् । उनको के गति र के
अभिसम्पराय हुनेछ होला ?”

“सेनिय ! भइहाल्यो यो कुरा छाडिदेऊ । सेनिय ! यो कुरो
मसँग नसोध भनी भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन । अब म तिम्रीलाई
बताउने छु । सेनिय ! यहाँ कसैले निरन्तर परिपूर्णरूपले गो-व्रतलाई
अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले गो-शीललाई अभ्यास गर्छ, निरन्तर
पूर्णरूपले गो-चित्तलाई अभ्यास गर्छ तथा निरन्तर पूर्णरूपले गो-आकल्प-
लाई अभ्यास गर्छ । अनि निरन्तर पूर्णरूपले गो-व्रतलाई अभ्यास गरी
निरन्तर पूर्णरूपले गो-शीललाई अभ्यास गरी निरन्तर पूर्णरूपले
गो-चित्तलाई अभ्यास गरी तथा निरन्तर पूर्णरूपले गो-आकल्पलाई
अभ्यास गरी शरीर छाडी मृत्युपछि उ गाईहरूको सहवासमा उत्पन्न
हुन्छ । यदि --‘यो शीलद्वारा वा व्रतद्वारा वा तपद्वारा वा ब्रह्मचर्यद्वारा
देवता वा देवताहरूमध्ये कुनै एक देवता हुनेछु’ भन्ने उसको दृष्टि हुन्छ
भने—यो उसको मिथ्यादृष्टि (=गलत धारणा) हुनेछ । सेनिय !
मिथ्यादृष्टिक हुनेको दुइ गतिमध्ये कुनै एक गति हुनेछ भनी म भन्दछु—
नरक वा तिर्यक्योनि । सेनिय ! यसप्रकार गो-व्रत पालनद्वारा गाई-
हरूको सहवासमा पुगिन्छ नभए नरकमा ।”

यस्तो भन्नुहुँदा गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्र रुनथाले आँसु

बघाउन थाले । अनि भगवान्‌ले कुकुर-व्रत गर्ने अचेत्त सेनियलाई यस्तो भन्नुभयो—‘सेनिय ! भइहाल्यो यो कुरो छाडिदेऊ । सेनिय ! यो कुरो मसँग नसोध भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन ।’

‘भन्ते ! म यस कुराबाट रोएको होइन—‘जो कि भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभयो । परन्तु भन्ते ! यो गो-व्रतलाई मैले धेरै समयदेखि पालनगरिसकेको छु । भन्ते ! म भगवान्‌प्रति सारं प्रसन्न छु । भगवान्‌ त्यसरी धर्मोपदेश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा मैले पनि यो गो-व्रतलाई छाड्नसक्ँ र यो कुकुर-व्रत गर्ने अचेत्त सेनियले पनि कुकुर-व्रतलाई छाड्न सकुन् ।’

‘पुण्य ! त्यसोभए सुन रात्ररी मनमा राख भन्नेछु ।’

‘हवस्, भन्ते !’— भनी गो-व्रत गर्ने पुण्य कोत्तियपुत्रले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभयो—

Dhamma.Digital

चार कर्महरू

‘पुण्य ! स्वयं मैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी प्रकाश गरेका चार कर्महरू छन्^१ । कुन चार भने ?— (१) पूर्ण ! कृष्णकर्म छ र कृष्णविषाकी^२ पनि, (२) पुण्य ! शुक्लकर्म छ र शुक्लविषाकी^३ पनि, (३) पुण्य ! कृष्णशुक्लकर्म छ र कृष्णशुक्लविषाकी^४ पनि, (४) पुण्य ! अकृष्णअशुक्लकर्म छ र अकृष्णअशुक्लविषाकी^५ पनि— जुन कर्मक्षयकोनिमित्त (हेतु) हुन्छ ।

१. भगवान्‌ले यो कुरा किन भन्नुभएको होला भन्ने सम्बन्धमा पपं. सू. III. पृ. ७०: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले यसरी स्पष्टिकरण दिएको छ ।

यी चार प्रकारका कर्मका कुराहरू प्रकाशपार्दा यिनीहरूको क्रिया प्रकट हुनेछ भन्ने विचारले यो उपदेश गर्नु भएको हो । अह् यी चारकर्मका कुराहरू बताउँदा यिनीहरूले कारण बुझ्नेछन् र ती मध्ये एकजना शरणमा पर्ने छन् र अर्का एक प्रव्रजित भई अरहत् हुने छन् । यही उपदेश उनीहरूकोनिमित्त अनुकूल हुने छ भन्ने विचारले पनि वहाँले यो उपदेश दिन थाल्नु भएको हो ।

२. यहाँ 'कृष्ण कर्म' भनी दश-अकुशलपथलाई भनिएको हो । यसद्वारा ब्रपायादिमा उत्पन्न हुने भएकोले 'कृष्ण विपाकी' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

३. यहाँ 'शुक्लकर्म' भनी दश-कुशलपथ कर्मलाई भनिएको हो । यसद्वारा स्वर्गादिमा उत्पन्न हुने भएकोले 'शुक्लविपाकी' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०-७१: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

४. यहाँ 'कृष्णशुक्लकर्म' भनी दुबै मिसिएको कर्मलाई भनिएको हो । त्यस्तै गरी सुख दुःख दुबै विपाक हुने भएकोले 'कृष्णशुक्लविपाकी' भनिएको हो । जस्तै—संमिश्रित कर्म गरी अकुशलको प्रभावद्वारा तिर्यक्योनिमा मङ्गलहस्ती आदि स्थानमा उत्पन्न भई कुशलताको प्रभावद्वारा त्यहाँ सुखानुभव गर्छ; कुशल कर्मको प्रभावद्वारा

कृष्णकर्म—(१) “पूर्ण ! कृष्णकर्म र कृष्णविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिँ हो त ? पुण्य ! यहाँ कोही (पुरुषले) व्यापादयुक्त (=दुःख युक्त) कायसंस्कार (=कायिक अकुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ (=संचित गर्छ), व्यापादयुक्त वचीसंस्कार (=वाचिक अकुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ तथा व्यापादयुक्त मनःसंस्कार (=मानसिक अकुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ । अनि व्यापादयुक्त कायसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी, व्यापादयुक्त वचीसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी तथा व्यापादयुक्त मनःसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी उ व्यापादयुक्त (=दुःखयुक्त) लोकमा उत्पन्न हुन्छ । व्यापादयुक्त लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई व्यापादयुक्त स्पर्श (=दुःखयुक्त स्पर्शविपाक) अनुभव हुन्छ । व्यापादयुक्त स्पर्श अनुभव हुने उसले नारकीय प्राणीहरूले जस्तै एकान्त दुःखमय व्यापादयुक्त वेदना (=दुःखमय विपाक वेदना) को अनुभव गर्छ । पूर्ण ! यसरी भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ अर्थात्

राजकुलमा उत्पन्न भएता पनि अकुशलताको प्रभावद्वारा त्यहाँ दुःखानुभव गर्छ । पपं. सू. III. पृ. ७१: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

५. ‘अकृष्ण अशुक्लकर्म’ भनी कर्मक्षय गर्ने चतुर्मागं चेतना कर्मलाई भनिएको हो । किनभने ? — यस कर्मले अकुशल तथा कुशलको फल पनि दिदैन । त्यसैले यस्तो कर्मलाई ‘अकृष्ण अशुक्लकर्म’ भनिएको हो । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी सूत्रको अगाडि — ‘जुन कर्मक्षयकोनिमित्त (हेतु) हुन्छ’ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७१: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

जस्तो गच्छं त्यसं अनुरूप उत्पन्न हुन्छ; जुन गच्छं त्यस अनुसार उत्पन्न हुन्छ । अनि उत्पन्न हुने उसलाई स्पर्श अनुभव हुन्छ । पुण्य ! यसैले पनि मैले 'सत्त्वहरू कर्मदायाद हुन्' भनी भनेको हुँ । पुण्य ! यही हो कृष्णकर्म र कृष्णविपाकी कर्म ।

शुक्लकर्म—(२) “पुण्य ! शुक्लकर्म र शुक्लविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिँ हो त ? पुण्य ! यहाँ कोही (पुरुषले) ब्यापावरहित कायसंस्कार (=कायिक कुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गच्छं, ब्यापावरहित वचिसंस्कार (=वाचिक कुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गच्छं तथा ब्यापावरहित मनःसंस्कार (=मानसिक कुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गच्छं । अनि ब्यापावरहित कायसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी, ब्यापावरहित वचिसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी तथा ब्यापावरहित मनःसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी उ ब्यापावरहित लोकमा उत्पन्न हुन्छ । ब्यापावरहित लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई ब्यापावरहित स्पर्श अनुभव हुन्छ । ब्यापावरहित स्पर्श अनुभव हुने उसले सुभकिण्डा (=शुभकृत्स्ना) देवताहरूले जस्तै एकान्त सुखमय ब्यापावरहित वेदनाको अनुभव गच्छं । पूर्ण ! यसरी भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ अर्थात् जस्तो हो त्यस्तो उत्पन्न हुन्छ; जुन गच्छं त्यस अनुसार उत्पन्न हुन्छ । अनि उत्पन्न हुने उसलाई स्पर्श अनुभव हुन्छ । पूर्ण ! यसैले पनि मैले 'सत्त्वहरू कर्मदायाद हुन्' भनी भनेको हुँ । पूर्ण ! यही हो शुक्लकर्म र शुक्लविपाकी कर्म ।

कृष्णशुक्लकर्म—(३) “पुण्य ! कृष्णशुक्लकर्म र कृष्णशुक्ल-

विपाकी कर्म भनेको कुनचाहि हो त ? पुण्ण ! यहाँ कोही (पुरुषले) ब्यापादयुक्त र ब्यापादरहित कायसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गर्छ, ब्यापादयुक्त र ब्यापादरहित वचीसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गर्छ तथा ब्यापादयुक्त र ब्यापादरहित मनःसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गर्छ । अनि ब्यापादयुक्त र ब्यापादरहित कायसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गरी, ब्यापादयुक्त र ब्यापादरहित वचीसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गरी, ब्यापादयुक्त र ब्यापादरहित मनःसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गरी उ ब्यापाद पनि भएको र ब्यापाद पनि नभएको लोकमा उत्पन्न हुन्छ । ब्यापाद पनि भएको र ब्यापाद पनि नभएको लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई ब्यापादयुक्त र ब्यापादरहित भएको स्वप्न अनुभव हुन्छ । ब्यापादयुक्त र ब्यापादरहित भएको स्वप्न अनुभव हुने उसले मनुष्यहरूले जस्तै, कुन कुन देवताले जस्तै तथा कुन कुन विनिपातिकाले जस्तै सुख दुःख भिसिएको ब्यापादयुक्त र ब्यापादरहित

१. यहाँ 'मनुष्यहरूले जस्तै' भन्ने आदि कुराको अर्थ यसरी बुझ्नुपर्छ—

मनुष्यहरूलाई कहीले सुख र कहीले दुःख हुने कुरा प्रष्ट छ । देवताहरूमा भूमिगत देवताहरूलाई पनि कहीले सुख र कहीले दुःखको अनुभव हुन्छ । विनिपातिक लोकमा चाहि वैमानिक प्रेतहरूलाई पनि कहीले सुख र कहीले दुःख अनुभव हुन्छ । हात्ती आदि तीर्यक जातिहरूमा पनि यस्तो अनुभव हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. ७२: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना । (वैमानिक प्रेत र विनिपातिकाको सम्बन्धमा बु. प्रे. प्राक्कथनको पृ. ११ र बु. ब्र. भा-१, पृ. ४०५: मा हेनुं ।)

वेदनाको अनुभव गर्छ । पूर्ण ! यसरी भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ अर्थात् जस्तो हो त्यस्तो उत्पन्न हुन्छ; जुन गर्छ त्यस अनुसार उत्पन्न हुन्छ । अनि उत्पन्न हुने उसलाई स्पर्श अनुभव हुन्छ । पुण्य ! यसैले पनि मैले 'सत्वहरू कर्मबायाव हुन्' भनी भनेको हुँ । पुण्य ! यही हो कृष्णशुक्ल-कर्म र कृष्णशुक्लविपाकी कर्म ।

अकृष्णअशुक्लकर्म—(४) “पुण्य ! अकृष्णअशुक्लकर्म र अकृष्णअशुक्लविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिँ हो त ? पूर्ण ! यहाँ जुन त्यो कृष्णकर्म र कृष्णविपाकी कर्म हो—त्यसलाई हटाउने जुन चेतना हो; जुन त्यो शुक्लकर्म र शुक्लविपाकी कर्म हो—त्यसलाई हटाउने जुन चेतना हो तथा जुन त्यो कृष्णशुक्ल कर्म र कृष्णशुक्लविपाकी कर्म हो—त्यसलाई हटाउने जुन चेतना (—मार्ग चेतना) हो—पुण्य ! यसैलाई अकृष्णअशुक्ल कर्म र अकृष्णअशुक्लविपाकी कर्म' भन्दछन्—जुन कर्मक्षयकोनिमित्त (हेतु) हुन्छ । पुण्य ! यिनीहरू नै चार कर्महरू हुन्—जुन स्वयं मैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी प्रकाश गरेको छु ।”

१. यस सूत्रमा जुन कृष्ण, शुक्ल र अकृष्ण अशुक्ल भनी उल्लेख भएको छ—त्यसको अर्थ यसरी लेखिएको छ—

कृष्णको अर्थ कालो र अशुद्ध हो । शुक्लको अर्थ सेतो र शुद्ध हो ।

यहाँ उल्लिखित चतुस्क कर्म विभाजनमा बाह्र अकुशल चेतनाहरूलाई 'कृष्ण', त्रैभूमिक कुशल चेतनाहरूलाई 'कुशल' र

गो-व्रतीको शरणागमन

यस्तो भन्नु हुँदा गो-व्रत गर्ने पुण्य कोलियपुत्रले भगवान्लाई
यस्तो भने—

“धन्य हो भन्ते ! धन्य हो भन्ते ! जस्तं घोप्टेकोलाई
उत्तानोपारि दिदा वा...अन्धकारमा तेलको बियो बालिदिवा आँखा
हुनेले रूप देखबछ त्यस्तं गरी—तपाइ गौतमले मलाई अनेक प्रकारले
धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछु,

मार्ग चेतनालाई ‘अकृष्ण अशुक्ल’ भनिएको हो । पपं. सू. III.
पृ. ७२: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

त्रैभूमिक कुशल भनी—कामावचर, रूपावचर र अरू
पावचर कुशल चित्तलाई भनिएको हो ।

स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी र अरहत् मार्गलाई
‘मार्ग चेतना’ भनिएको हो ।

यी मध्ये कामावचर कुशलचित्तको बारेमा बु. ष.
भा-१, पृ. १५८ को पादटिप्पणीमा र रूपावचर र अरूपावचर
चित्तको बारेमा बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९६ को पादटिप्पणीमा अथवा
बु. प. भा-१, पृ. १९५ को पादटिप्पणीमा हेर्नु । अनि बाह्वटा
अकुशल चित्तहरूको सम्बन्धमा बु. प. भा-१, पृ. १५८ को
पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाइ गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

कुकुर-व्रतीको उपसम्पदा

कुकुर-व्रत गर्ने अचेकन सेनियले चाहि भगवान्लाई यस्तो भने—

“धन्य हो भन्ते ! धन्य हो भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्सानो पारिविवा वा...अन्धकारमा तेलको दियो बालिविवा आँखा हुनेले रूप देखवछ त्यस्तै गरी—तपाइ गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिबिनु भयो । अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । भन्ते ! भगवान् समक्ष मैले प्रव्रज्या पाऊँ” उपसम्पदा पनि ।”

१. “प्रव्रज्या पाऊँ” को स्पष्टिकरण दिदै अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

“धेरै समयदेखि आफूलाई अनैर्याणिकपक्षमा लगाई नुहाउने इच्छा गरी सुखानदीमा नुहाए जस्तै मैले आफूलाई बीडा र कष्ट दिएँ । भूसलाई कुटे जस्तै गरी कुनै अर्थ पाउन सकिन । अब मैले आफूलाई योगमा लगाउनुपन्थो भन्ने सोचेर प्रव्रज्या पाऊँ” भनी भनेको हो । पपं. सू. III. पृ. ७२: कुकुर-वतियसुत्तवण्णना ।

“सेनिय ! अधि अन्यतीर्थीय भएका मध्ये जसले यो धर्मविनयमा प्रवृज्या र उपसम्पदा चाहन्छ उसले चार महीनासम्म परिवास (= परीक्षणार्थ) बस्नुपर्छ^१ । चार महीना सिद्धिएपछि आराधित भएका भिक्षुहरूले प्रवृजित गर्छन् र भिक्षुत्वको लागि उपसम्पदा पनि गर्छन् । किन्तु यहाँ मलाई पुद्गल विशेषता बारे पनि थाहा छ ।”

“भन्ते ! यदि अधि अन्यतीर्थीय भएका यस धर्मविनयमा प्रवृज्या र उपसम्पदा चाहनेले चार महीनासम्म परीक्षणार्थ बस्नुपर्छ र चार महीना सिद्धिएपछि आराधित भएका भिक्षुहरूले प्रवृज्या र भिक्षुत्वको लागि उपसम्पदा गराउँछन् भने—भन्ते ! म चारवर्ष परिवास बस्नेछु । चारवर्ष सिद्धिएपछि आराधित हुने भिक्षुहरूले (मलाई) प्रवृज्या र भिक्षुत्वको लागि उपसम्पदा गरून् ।”

अनि कुकुर-व्रत गर्ने अर्चेछ सेनियछे भगवान्को समक्ष प्रवृज्या र उपसम्पदा पनि पाए^२ । प्रवृजित भएको केही समय नबित्दै आयुष्मान्

१. यस्तो नियम महा. व. पा. पृ. ७३: अञ्जतित्थियपुब्बकथा, महा-खन्धकं, अ. क. III. पृ. १०४१ मा उल्लेख भएको छ । यस्तो परिवास दिनुपर्ने केवल नाङ्गा साधुहरूलाई मात्र हो भनी सम. पा. III. पृ. १०४१ मा उल्लेख भएको छ । यस्ता नाङ्गा साधुहरूलाई कसरी प्रवृजित गर्ने भन्ने आदि विषयका कुराहरू महा. व. पा. पृ. ७४ मा समुल्लेख भएका छन् ।
२. जब कुकुर-व्रत गर्ने सेनिय अचेलले आफ्नो दृढता प्रकट गरे तब भगवान्ले एक भिक्षुलाई बोलाई उनलाई नुहाई धुहाई प्रवृज्या

सेनिय एकान्तमा बसी अप्रमत्त भई आतप्तयुक्त मेहनत गरी विहार गरिरहेको बेलामा—जसकोनिमित्त कुलपुत्रहरू सर्वप्रकारले घरबार छाडी अनगारिय भई प्रवृजित हुन्छन्,—त्यो अनुत्तर फल प्राप्त गरी ब्रह्मचर्यवास पूरा गरी यसै जीवनमा अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई बस्नुभयो । 'जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसके र अब उप्रान्त केही गर्नुपर्ने छैन' भन्ने ज्ञान पनि भयो । आयुष्मान् सेनिय अरहन्तहरूमध्येमा एक हुनु भयो ।

(=श्रामणे) गरेर ल्याऊ भनी भन्नुभयो । उनले त्यसै गरी ल्याएपछि नियमानुसार गण पूरा गरी भगवान् पनि त्यहाँ बस्नुभई उपसम्पदा गरे भनी पपं. सू. III. पृ. ७३: कुक्कुरवतियसुत्तबण्णनाले उल्लेख गरेको छ । त्यसैले सूत्रमा 'उपसम्पदा पनि पाए' भनी उल्लेख भएको हो ।

५. पेस्स माहुतेपुत्र

प रि च य

एक समय भगवान बुद्ध चम्पा नगरको गगगरा भन्ने पुष्करिणीको तीरमा बसिरहुनु भएको थियो । चम्पा नगरको बगंचा तथा पोखरीहरूका वरिपरि प्रशस्त चांपका रुखहरू थिए । त्यसैले यस नगरको नाम 'चम्पा^१' रहन गएको हो । त्यसबेला पेस्स भन्ने माहुतेपुत्र कन्दरक परिव्राजकका साथ बुद्धकहाँ गएका थिए ।

भगवान्‌कहाँ पुगिसकेपछि शान्त स्वरूप भिक्षुसङ्घलाई देखेर प्रभावित भई कन्दरक परिव्राजकले बुद्धको प्रशंसा गरेका थिए । त्यसबखत भगवान्‌ले भिक्षुसङ्घ शान्त हुनाको कारण बताउनु हुँदै उनलाई उपदेश गर्नुभयो । जुन कुरा अगाडि अनुदित सूत्रमा उल्लेख

-
१. पपं. सू. III. पृ. १: कन्दरकसुत्तवण्णना । यो चम्पा नगर वर्तमान भारतको भागलपुर जिल्ला (विहार) को 'चम्पा नगर हो' भनी राहुल सांकृत्यायनले आफ्नो बुद्धचर्या पृ. २४१ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेका छन् ।

भएको छ । भगवान्को उपदेश सुनेर माहुतेपुत्र पेस्सले भगवान्को प्रशंसा गर्दै “भिक्षुहरूले मात्र सतिपट्टान भावना गरेका होइनन् हामी-हरूले पनि समय समयमा सतिपट्टान भावना गर्ने गरेका छौं” भनी उद्गार प्रकट गरेका थिए । यसैबखत उनले मानिसहरू गहन छन् अर्थात् टेढा छन् र पशुहरू सोजा हुन्छन् भन्ने कुरा पनि सुनाएका थिए । जुन कुरा अगाडिको मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ । जब उनले मानिसहरू टेढा तथा छली हुन्छन् भन्ने भावि कुरा भने तब बुद्धले उनलाई लोकमा चार प्रकारका मानिसहरू छन् भन्ने कुराको उपदेश सुनाउन थाल्नुभयो । किन्तु उपदेश पूरा हुनुभन्दा अगाडि नै उनी फर्किए गए । अनि उनी गइसकेपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षुहो ! पेस्स माहुतेपुत्र पण्डित थिए । यदि उनी उपदेशको अन्तसम्म बसेका भए उनले महान-फल प्राप्त गर्ने थिए होलान्” भनी भन्नुभयो ।

माहुतेपुत्र भएको हुनाले ‘माहुतेपुत्र’ र उनको नाम ‘पेस्स’ भएको हुनाले सूत्रमा ‘पेस्स माहुतेपुत्र’ भनी उल्लेख भएको हो । अरु विशेष कुराहरू अगाडिको सूत्रमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१-पेस्स र कन्दरक परिव्राजक

कन्दरक परिव्राजकको उद्धार

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् चम्पाको गगगरा भन्ने पुष्करिणीको तीरमा^२ महत् भिक्षुसङ्घका साथ बसिरहनु भएको थियो ।

अनि पेस्स माहुतेपुत्र र कन्दरक परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि पेस्स माहुतेपुत्रले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । कन्दरक परिव्राजकले भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए ।

१. म. नि. II. पृ. ३: कन्दरकसुत्तं, अ. क. III. पृ. १.

२. चम्पक नगरको आसपासमा गगगरा भन्ने महिषीले खनेर बनाइएको पुष्करिणी भएको हुँदा 'गगगरा' भन्ने नाम रहन गएको हो । सोही 'गगगरा पुष्करिणीको तीरमा अनेक रंगीविरंगी फूलहरूले सजिएको एक ठूलो चम्पक वन थियो र भगवान् त्यस रमणीय वनमा बस्नु भएको थियो ।

एक छेउमा उभिएका कन्दरक परिब्राजकले शान्तपूर्वक चूपलागी बसिरहेका भिक्षुसङ्घलाई देखेर भगवान्लाई यस्तो भने—

“आश्चर्य हो^२, भो गौतम ! अद्भूत हो, भो गौतम !! कति रात्ररी तपाइ गौतमले भिक्षुसङ्घलाई प्रतिपादन गर्नु भएको हो । भो गौतम ! अतीत समयमा जो ती अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू बिए वहाँ भगवान्हरूले पनि यस्तै गरी भिक्षुसङ्घलाई प्रतिपादन गर्नुभयो होला । जस्तै अहिले तपाइ गौतमले भिक्षुसङ्घलाई रात्ररी प्रतिपादन गर्नु भएको छ । भो गौतम ! जो ती अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू भविष्यमा हुने छन् । वहाँ भगवान्हरूले पनि यस्तै गरी भिक्षुसङ्घलाई रात्ररी प्रतिपादन

१. जहाँ जसलाई हेरे पनि भिक्षुहरू शान्तपूर्वक चूप लागेर बसिरहेका देखे । त्यहाँ कुनै पनि भिक्षुको हात खुट्टाको चञ्चलपन देखिन्नथ्यो । त्यहाँ भेला भइरहेका सबै भिक्षुहरू भगवान्प्रति गौरवको कारणले गर्दा वा आफैँ शिक्षित भएका हुनाले उनीहरू परस्परमा कुराकानी पनि नगरी खोक्दा पनि नखोकी मानो रात्ररी गाडेको स्तम्भ जस्तै वा बतास नभएको ठाउँमा निश्चलरूपले रहेको समुद्रको पानी ठैँ काय पनि निश्चल र चित्त पनि निश्चल गरी सुमेरुको टुप्पो समान हुनु भएका भगवान्लाई घेरा लगाई बसिरहेका थिए । यसरी शान्तपूर्वक बसिरहेका भिक्षुसङ्घलाई देखेर परिब्राजकको मनमा

महत् प्रीति सौमनस्य उत्पन्न भयो । मनमा उत्पन्न भएको प्रीति सौमनस्यलाई मनैमा राखिराखन नसकी उनले प्रीति समुद्गार प्रकट गरे । त्यसैले 'आश्रयं हो, भो गौतम ! अद्भूत हो, भो गौतम !!' भनी भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १-२: कन्दरक-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. आश्रयं गनं योग्यलाई 'आश्रयं' तथा चुट्की बजाउने योग्यलाई पनि 'आश्रयं' भन्दछन् ।

अघि नभएको जस्तो भएकोलाई 'अद्भूत' भन्दछन् । यी दुवै शब्दहरू आश्रयं सूचक हुन् । यो आश्रयं शब्द—निन्दायुक्त-आश्रयं र प्रशंसायुक्त-आश्रयं गरी दुइ किशिमबाट प्रयोग भएका कुरा पालिसाहित्यमा पाइन्छ । जस्तै — "आश्रयं हो, मौद्गल्यायन ! अद्भूत हो, मौद्गल्यायन ! हात नसमातुञ्जेलसम्म पनि सो तुच्छ भिक्षु पखिरह्यो" भन्ने जस्ता ठाउँमा निन्दायुक्त आश्रयं हो । (चुल्ल. व. पा. पृ. ३५३-५४: पातिमोक्खट्टपनक्खन्धकं अथवा उदा. पा. पृ. १२४: उपोसथसुत्तं) "आश्रयं हो, नन्दमाते ! अद्भूत हो, नन्दमाते ! जहाँ कि चित्तोत्पादलाई पनि शुद्धि गर्छ" भन्ने जस्ता ठाउँमा प्रशंसायुक्त आश्रयं हो । (अं. नि-७, पृ. २०२: नन्दमातासुत्तं) यहाँ पनि प्रशंसायुक्त आश्रयंलाई 'आश्रयं र अद्भूत' भनिएको हो ।

गर्नु हुनेछ होला । जस्तै अहिले तपाइ गौतमले भिक्षुसङ्घलाई राश्ररी प्रतिपादन गर्नु भएको छ ।”

“कन्दरक ! यस्तै हो, कन्दरक ! यस्तै हो^२ । कन्दरक ! जो ती अतीत समयमा अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू हुनुभयो वहाँ भगवान्-हरूले पनि यस्तै गरी भिक्षुसङ्घलाई राश्ररी प्रतिपादन गर्नु भएको थियो—जस्तो अहिले मैले भिक्षुसङ्घलाई राश्ररी प्रतिपादन गरेको छु । कन्दरक ! जो ती अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू भविष्यमा हुनुहुने छन् वहाँ भगवान्हरूले पनि यस्तै गरी भिक्षुसङ्घलाई राश्ररी प्रतिपादन गर्नुहुने छ—जस्तो अहिले मैले भिक्षुसङ्घलाई राश्ररी प्रतिपादन गरेको छु ।

१. यस्तो भन्नलाई के उनले अतीतका वा अनागतका कुरा जानेका थिए ? होइन, यो त केवल उनको अनुमानिक बुद्धिले मात्रै भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. २: कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. कन्दरक परिव्राजकको कुरा सुनी भगवान्ले—“कन्दरक ! भिक्षुसङ्घ शान्त छ भनी तिमी भन्दछौ । तर भिक्षुसङ्घ शान्त हुनाको कारण भने तिमीलाई थाहा छैन । न त तिमीले कुशलको हेतुलाई परिपक्व गरी समन्वित पारमीहरू पूरा गरी बोधि आसनमा सर्वज्ञ ज्ञान प्राप्त गरेका छौ । मैले चाहिँ पारमीहरू पूरा गरी ज्ञात्यार्थ-चर्या, लोकार्थचर्या र बुद्धार्थचर्याको चुचुरोमा पुगी बोधिआसनबाटै सर्वज्ञ ज्ञान प्राप्त गर्ने । अतः यिनीहरूको शान्तिको कारण मलाई थाहा छ” भनी भन्नुहुँदै यो देशना गर्न थाल्नु भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २-३: कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

(क) “कन्दूरक ! यस भिक्षुसङ्घमा (ब्रह्मचर्य) बास बसिसकेका^१, गर्नुपर्ने गरिसकेका^२, (स्कन्ध) भार बिसाइ सकेका^३, स्व-अर्थ अनुप्राप्त गरेका^४, भवसंयोजनहरू^५ परिक्षीण भएका तथा सम्यक् रूपले जानी^६ विमुक्त^७ भएका अरहन्त^८ क्षीणाल्लवी^९ भिक्षुहरू पनि छन् ।

१. यहाँ ‘बास बसिसकेका’ भनी गौरवनीय व्यक्तिहरूसँग बसेका, आर्यमार्गमा बसेका, दश आर्यवासमा बसेका, पूरा गरेका, तथा अभ्यास गरेकालाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ३९: मूलपरि-यायमुत्तवण्णना ।

यहाँ ‘दशआर्यवास’ भनेका यी हुन्—(१) पञ्चाङ्ग विप्रहीन, (२) षडाङ्ग सम्पन्न, (३) एकारक्षा, (४) चारै तरफ् हेर्ने (चतुरापस्सेनो), (५) प्रत्येक सत्यबाट उन्मुक्त, (६) गवेषणा नभएको, (७) अमलिनसंकल्प, (८) शान्तकाय संस्कार, (९) सुधिमुक्तचित्त र (१०) सुविमुक्त प्रज्ञा ।

यी दश प्रकारका बास पूरा गरिसकेको हुनाले सूत्रमा ‘बास बसिसकेका’ भनी भनिएको हो । यी दशआर्यवासहरूको अर्थ अं. नि-१०, पृ. १२२: दुतिय अरियवाससुत्तमा लेखिएका छन् ।

चारप्रकारका पुद्गलहरू

(क) “यस्तै हो, पेस्स ! यस्तै हो, पेस्स ! पेस्स ! मानिसहरू गहन छन् । पेस्स ! पशुहरू उत्तान छन् । पेस्स ! यो लोकमा चार-प्रकारका पुद्गलहरू छन् । कुन चार भन्ने ?—(१) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई तापदिने हुन्छ र आफूलाई तापदिने काममा लागेको हुन्छ । (२) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल अर्कालाई तापदिने हुन्छ र अर्कालाई तापदिने काममा लागेको हुन्छ । (३) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि तापदिने हुन्छ र आफूलाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि तापदिने हुन्छ र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ । (४) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि तापदिने हुन्छ र आफूलाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि तापदिने हुन्छ र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ । अनि सो (पुरुष) आफूलाई पनि ताप नदिई अर्कालाई पनि ताप नदिई—यसै जीवनमा तृष्णा रहित भई निवृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई (ब्रह्मभूतेन) विहार गर्छ । पेस्स ! यो चारप्रकारका पुद्गलहरूमध्ये कुन पुद्गलले तिम्रो चित्तलाई आराधना गर्छ ?”

(ख) “(१) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा लागेको हुन्छ—यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (२) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल अर्कालाई तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा लागेको हुन्छ—यो पुद्गलले पनि मेरो

गर्नकोनिमित्त भगवान् ले यी चार सतिपट्टानहरू कति रान्नीरी घताउनु भएको हो । भन्ते ! हामी शुद्धजीवी गृहस्थीहरूले पनि यी चार सतिपट्टानहरूमा समय समयमा सुप्रतिष्ठित चित्त गरी विहार गर्दछौं । भन्ते ! यहाँ हामीहरू आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई यसं लोकबाट (= यसं पञ्चस्कन्धयुक्त शरीरबाट) अभिध्या वीर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त कायमा कायानुपश्यो भई विहार गछौं, वेदनामा वेदानुपश्यो भई विहार गछौं, ... चित्तमा चित्तानुपश्यो भई विहार गछौं, ... धर्ममा धर्मानुपश्यो भई विहार गछौं । आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भूत हो, भन्ते ! ! भन्ते ! मानिसहरू यस्तो बिघ्न गहन (= गहिरो = बुबोँघ = चिन्न गाह्रो) छन्, यस्तो बिघ्न मलिन छन् तथा यस्तो बिघ्न शठ छन्—तैपनि भगवान् ती सत्वहरूको हिताहितको कुरा जान्नु हुन्छ । भन्ते ! मानिसहरू गहन छन् । भन्ते ! पशुहरू उत्तान (= प्रकट = स्पष्ट = अकुटिल) छन् । भन्ते ! म हात्तीलाई तह लगाउन अबका वशमा राख्न समर्थछु । जति समयभित्र (हात्ती) चम्पामा गमनागमन गर्नेछ त्यति समयभित्र (हात्तीले आफूमा भएका) सबै सठता, कुटिलता, वक्रता र जिह्मता (टेढोपन) लाई प्रकट गर्नेछ । तर भन्ते ! हात्ती जो ती दाश वा प्रेथ्य वा कामदारहरू छन् उनीहरूको शारीरिक काम अर्कै ढंगको हुन्छ, वचन अर्कै ढंगको हुन्छ र मन पनि अर्कै ढंगको हुन्छ । आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भूत हो, भन्ते ! ! भन्ते ! मानिसहरू यस्तो बिघ्न गहन छन्, यस्तो बिघ्न मलिन छन् तथा यस्तो बिघ्न शठ छन्— तैपनि भगवान् ती सत्वहरूको हिताहितको कुरा जान्नु हुन्छ । भन्ते ! मानिसहरू गहन छन् । भन्ते ! पशुहरू उत्तान छन् । ”

पनि छन् । उनीहरू चारसतिपट्टानमा सु-प्रतिष्ठित भई विहार गर्छन् । कुन चार भने ? — (१) यसं लोकबाट (= यसं पञ्चस्कन्धयुक्त शरीर-बाट) अभिधया दौर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्तयुक्त भई (= वीर्ययुक्त भई) ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई कायमा कायानुपश्यना भई विहार गर्छ । (२) यसं लोकबाट अभिधया दौर्मनस्यलाई हटाउनको-निमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई वेदनामा वेदानु-पश्यी भई विहार गर्छ । (३) यसं लोकबाट अभिधया दौर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्छ । (४) यसं लोकबाट अभिधया दौर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई धर्ममा (= संज्ञा र संस्कार धर्म) धर्मानुपश्यी भई विहार गर्छ ।”

मानिसहरू गहन छन्

यस्तो भन्नुहुँदा माहुतेपुत्र पेस्सले भगवान्लाई यस्तो भने—

“आश्रयं हो, भन्ते ! अद्भूत हो, भन्ते !! भन्ते ! सत्वहरूलाई विशुद्ध पानंकोनिमित्त, शोकपरिदेवलाई हटाउनकोनिमित्त, दुःख दौर्मनस्य-लाई मिटाउनकोनिमित्त तथा न्याय अधिगमनार्थ र निर्वाण साक्षात्

१. यी कुराहरूद्वारा भिक्षुहरू उपशान्त हुने कारण बताइएका हुन् ।

बपं. सू. III. पृ. ४: कन्दरकमुत्तवण्णना ।

गर्नेलाई धार्मिक जीवनवृत्ति भनिदैन । प्रज्ञावृत्तिद्वारा जीविका गर्ने पनि भनिदैन । यसरी जीवनवृत्ति गर्ने भिक्षु मृत्युपछि 'श्रमणयक्ष' भएर उत्पन्न हुन्छ र उसको सङ्घाटी पनि बलेको हुन्छ तथा महा-दुःखभोग गर्छ ।

यस्तो जीवनवृत्ति नगरी जीवनको कारणले शिक्षापदलाई व्यतिक्रमण नगरी चतुपारिशुद्धिशीलमा प्रतिष्ठित भई यथावल बुद्धवचनहरू अध्ययन गरी रथविनीत-प्रतिपदा (म. नि. I. पृ. १९२: रथविनीतसुत्तं), महागोसिङ्ग-प्रतिपदा (दी. नि. II. पृ. १६५: महागोसिङ्गसुत्तं), महासुञ्जता-प्रतिपदा (म. नि. III. पृ. १७४: महासुञ्जतासुत्तं), अनङ्गण-प्रतिपदा (म. नि. I. पृ. ३३: अनङ्गणसुत्तं), धम्मदायाद-प्रतिपदा (म. नि. I. पृ. १८: धम्मदायादसुत्तं), नालक-प्रतिपदा (सुत्त. नि. पा. पृ. ३७४: नालकसुत्तं), तुवटक-प्रतिपदा (सुत्त. नि. पा. पृ. ४१०: तुवटकसुत्तं) र चन्दोपम-प्रतिपदा (सं. नि. II. पृ. १६५: चन्दोपमसुत्तं, कस्सपसंयुत्तं) —यी आर्य-प्रतिपदाहरू पूरा गर्दै चतुप्रत्ययमा संतोष भई ध्यानरत भई आर्यवंश-प्रतिपत्ति (अं. नि-४, पृ. ३०: अरियवंससुत्तं) लाई साक्षात्कार गरी हात्तीको समूहबाट निस्केको हात्ती जस्तै, सिंहको समूहबाट निस्केको सिंह जस्तै र कुनै बन्धन नभएको महान जहाज ऊँ गामनादि कार्यमा एकलै बस्ने भई विषयनालाई स्थापना गरी आज वा भोलि नै अरहत् प्राप्त गर्नेछु भन्ने पूर्ण उत्साहले विहार गर्छ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ३-४: कन्दरकसुत्त-वण्णना ।

(ख) “कन्दरक ! यस भिक्षुसङ्घमा निरन्तर शील हुने, निरन्तर सु-वृत्ति हुने, प्रज्ञावान् तथा प्रज्ञावृत्ति हुने” शंख भिक्षुहरू

१. ‘प्रज्ञावृत्ति हुने’ भनेको अधार्मिकरूपले जीवनवृत्ति नगरी धार्मिक-रूपले जीवनवृत्ति गर्ने भनिएको हो ।

यस शासनमा प्रव्रजित भएर पनि कुनै कुनै भिक्षु जीवनकोनिमित्त ६ अगोचर स्थानहरूमा पनि जान्छ । जस्तै—
(१) वेण्या-गोचर, (२) विधवी स्थूलकुमारी-गोचर, (३) नपुं-सकपानागार-गोचर, (४) भिक्षुणी-गोचर, (५) राज राजमहा-मात्य तथा तीर्थीय श्रावकहरूसँग संसर्ग गरी बस्छ र (६) अप्रतिकूलरूपले गृहीसंसर्ग गरी बस्छ ।

यसको अलावा २१ प्रकारका मिथ्यामार्गद्वारा जीविका गर्ने भाल्छ—(१) वैद्यक काम गर्छ, (२) दूतको काम गर्छ, (३) पठाउने काम गर्छ, (४) घाउ छटिरा फुटाल्ने वा चिर्ने काम गर्छ, (५) घाउको लेप दिन्छ, (६) उर्ध्व विरेचन दिन्छ, (७) अधोविरेचन दिन्छ, (८) नसको तेल दिन्छ, (९) पिउने तेल दिन्छ, (१०) बाँस दिन्छ, (११) पात दिन्छ, (१२) फूल दिन्छ, (१३) फल दिन्छ, (१४) नुहाउने साधन दिन्छ, (१५) इतिषन दिन्छ, (१६) मुखधुने पानी दिन्छ, (१७) चूर्ण दिन्छ, (१८) माटो दिन्छ, (१९) चिप्लो बोल्छ वा छलकपट गर्छ, (२०) दाल साटफेर गर्छ र (२१) मानिस पठाउने काम गर्छ । यसरी एककाइस प्रकारका कामबाट जीवनोपार्जन गर्छ । यसप्रकारले जीविका उपार्जन गर्नेलाई ‘अनेसना’ भन्दछन् । यसरी जीविका

हुरूबाट मुक्त हुने भएको हुनाले 'चित्तविमुक्ति' भनिएको हो । चित्तविमुक्तिबाट पनि मुक्त भएको 'निर्वाण' हो । पपं. सू. I. पृ. ४०: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

८. क्लेशहुरूबाट दूर भएको र क्लेशहरू प्रहीण भएको भन्ने अर्थले 'अरहं' भनिएको हो । त्यसैले भनिएको हो—

“कथं च, भिक्खवे, भिक्खु अरहं होति ? आरकास्से होन्ति पापका अकुसला धम्मा, सङ्किलेसिका पोनीभविका, सदरा दुक्खविपाका, आर्याति जातिजरामरणिया । एवं खो, भिक्खवे, भिक्खु अरहं होती’ ति ।” अर्थात्—“भिक्खुहो ! कसरी भिक्खु अरहं हुन्छ ? पापक अकुशल धर्महुरूबाट, संक्लेशिक पुनर्भविकबाट, दुःखदायी दुःखविपाकबाट तथा फेरि जन्ममरण हुनुबाट दूर हुन्छ । भिक्खुहो ! यसरी भिक्खु अरहं हुन्छ ।” (म. नि. I. पृ. ३४३: महाअस्सपुरसुत्तं) पपं. सू. I. पृ. ३९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

९. चार आस्रवहरू छन् । जस्तै—(१) कामास्रव, (२) भवास्रव, (३) दृष्टि आस्रव र (४) अविदघास्रव (विभं. पा. पृ. ४४८-४९: खुद्दकवत्थुविभङ्गो) । यी चारवटा आस्रवहरू अरहत्मा क्षीण भएका हुन्छन्, समुच्छिन्न भएका हुन्छन् र ज्ञानाग्निद्वारा भस्म भइसकेका हुन्छन् । त्यसैले यस्तालाई 'क्षीणास्रवी' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ३९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

अर्थले तथा आफ्नो हित गर्ने भन्ने अर्थले पनि 'स्व-अर्थ' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ३९-४०: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

५. यहाँ 'भवसंयोजनहरू' भनी—दशसंयोजनहरूलाई भनिएको हो । (हेर बु. प. भा-१, पृ. २५१ को पादटिप्पणीमा) यी संयोजनहरूले सत्त्वहरूलाई संसारमा सम्बन्ध गराउँछन्, बन्धन गराउँछन् तथा संसारबाट संसारमा बाँधिदिन्छन् त्यसैले 'संयोजन' भनिएको हो । अरहत्मा यस्ता संयोजनहरू परिक्षीण भएका हुन्छन् र ज्ञानाग्निद्वारा भस्म भइसकेका हुन्छन् । त्यसैले 'भवसंयोजनहरू परिक्षीण' भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ४०: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

६. 'सम्यक् रूपले जानी' भनी यथार्थरूपले जानेकोलाई भनिएको हो । अर्थात् के भनेको हो भने—स्कन्धलाई स्कन्ध भनी, आयतनलाई आयतन भनी, धातुलाई धातु भनी, दुःखलाई पीडा दिने भनी, सन्तुदर्यलाई प्रभव भनी, निरोधलाई शान्त भनी, मार्गलाई दशंन भनी, तथा सबै संस्कारहरू अनित्य हुन् भन्ने आदि प्रकारका प्रभेदहरूलाई यथार्थत जानी, निश्चिन्त गरी, नाप तौल गरी तथा स्पष्टरूपले जानेकोलाई 'सम्यक् रूपले जानी' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ४०: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

७. यहाँ 'विमुक्त' भनी दुइप्रकारका विमुक्तिलाई भनिएको हो । जस्तै—चित्तविमुक्ति र निर्वाण । अरहत्हरूको चित्त सबै क्लेश-

२. 'गर्नुपनें गरिसकेका' को स्पष्टिकरण यसप्रकार दिइएको छ ।

कल्याण पृथग्जन लगायत सातजना शैक्षहरूले चार मार्गद्वारा गर्नुपनें काम गरिरहेका भनी भनिन्छ । क्षीणास्त्रव हुनेले चाहि सबै गर्नुपनें काम गरिसकेको हुन्छ र अवशान पुगिसकेको हुन्छ । अतः दुःख क्षय गर्नकोनिमित्त उसले उत्तरोत्तर गर्नुपनें कुनै काम बाँकी राखेको हुन्न । त्यसैले यस्तालाई 'गर्नुपनें गरिसकेका' भनी भनिएको हो । त्यसैले यस्तो भनिएको हो—

“तस्स सम्माविमुत्तस्स सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।

कतस्स पत्तिचयोनत्तिव करणीयं न बिज्जती' ति ॥”

पपं. सू. I. पृ. ३९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

३. 'भार बिसाइसकेका' भनेर तीन प्रकारका भारहरू बिसाइसकेकालाई भनिएको हो । जस्तै—(१) स्कन्धभार, (२) क्लेशभार र (३) अभिसंस्कार भार । पपं. सू. I. पृ. ३९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

४. 'स्व-अर्थ अनुप्राप्त गरेका' भनी आफूले पाउनु पर्ने परमार्थलाई प्राप्त गरिसकेकालाई भनिएको हो । यहाँ 'स्व-अर्थ' भनी अरहत्त्वलाई भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । आफ्नो अनुगमन गर्ने भन्ने अर्थले, आफूलाई नछाड्ने भन्ने अर्थले, आफ्नो परमार्थ भन्ने

चित्तलाई आराधना गर्दैन । (३) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ तथा अर्कालाई पनि तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ—यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (४) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने तथा अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने हुन्छ; जो त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने अर्कालाई पनि ताप नदिने—यसं जीवनमा तृष्णा रहित भई निवृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्छ—यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्छ ।”

(ग) “पेस्य ! किन ती अर्का तीन पुद्गलहरूले तिम्रो चित्तलाई आराधना नगरेका त ?”

“(१) भन्ते ! जो पुद्गल आफूलाई तापदिन्छ र आफूलाई तापदिने काममा लागेको हुन्छ—सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले आफूलाई आतप्त पाछं र परितप्त पाछं—त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (२) भन्ते ! जो पुद्गल अर्कालाई तापदिन्छ र अर्कालाई तापदिने काममा लागेको हुन्छ—सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले अर्कालाई आतप्त पाछं र परितप्त पाछं—त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (३) भन्ते ! जो पुद्गल आफूलाई पनि तापदिन्छ र आफूलाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि तापदिन्छ र अर्कालाई तापदिने काममा

पनि लागेको हुन्छ—सुख चाहने र दुःख न चाहने उसले आफूलाई पनि अर्कालाई पनि आतप्त पाछं र परितप्त पाछं—त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (४) भन्ते ! जो पुद्गल आफूलाई पनि तापदिन्न र आफूलाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्न; अर्कालाई पनि तापदिन्न र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लागेको हुन्न—त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने अर्कालाई पनि ताप नदिने यसै जीवनमा तृष्णा रहित भई, निवृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई (ब्रह्मभूतेन) विहार गछं—सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले आफूलाई पनि अर्कालाई पनि आतप्त गर्दैन, परितप्त गर्दैन—त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गछं । भन्ते ! अब हामीहरू जान्छौं; हाम्रा घेरै काम छन् र घेरै गर्नुपर्ने छन् ।”

“पेस्स ! जस्तो तिम्रो ठान्दछौ (उस्तै गर) ।”

अनि भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी माहुतेपुत्र पेस्स आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

चार पुद्गलहरू सम्बन्धी व्याख्यान

अनि माहुतेपुत्र पेस्स गइसकेपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो —

“भिक्षुहो ! माहुतेपुत्र पेस्स पण्डित छन्, भिक्षुहो ! माहुतेपुत्र

पेस्स महाप्रज्ञावान् छन् । भिक्षुहो ! यदि माहुतेपुत्र पेस्स यी चार पुद्गलहरू सम्बन्धी व्याख्यान नतिद्धिउञ्जेलसम्म बसेका भएका भए उनी महान फलले युक्त भएर जाने थिए होलान् ? । भिक्षुहो ! किन्तु यतिले पनि माहुतेपुत्र पेस्स महान् फलले युक्त भएका छन् ? ।”

“भगवान् ! यी चार पुद्गलहरूको विषय सम्बन्धित व्याख्या गर्ने समय यही हो । सुगत ! यी चार पुद्गलहरूको विषय सम्बन्धी व्याख्या गर्ने समय यही हो । भगवान्सँग सुनेर भिक्षुहरूले धारण गर्ने छन् (= पढ्ने छन्) ।”

“भिक्षुहो ! त्यसोभए सुन, रात्ररी मनमा राख् भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिइ । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

१. ‘महान् फलले युक्त भएर जाने थिए होलान्’ भनेको स्रोतापत्तिफल पाउने थिए होलान् भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. III. वृ. ७: कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

त्यसोभए जसको मार्गफलको उपनिश्रय-सम्पत्ति हुन्छ, बुद्धको सन्मुखमा आएर पनि उनीहरूको हानी हुन्छ त ? हो, हुन्छ । तर बुद्धको कारणले भने होइन । बल्की (१) क्रिया परिहानीको कारणले अथवा (२) पापमित्रताको कारणले हानी हुन सक्छ ।

जस्तै — यदि धर्म सेनापतिले धानञ्जानी वा धनञ्जानी ब्राह्मणको आशयलाई बुझी धर्मोपदेश गर्नुभएको भए ती ब्राह्मण स्रोतापन्न हुने थिए होलान् । यस्तोलाई ‘क्रिया परिहानी’ भनिन्छ ।

(धनञ्जानी ब्राह्मणको कुरा बु. ब्रा. भा-२, पृ. ३९६ मा उल्लेख भएको छ)

पापमित्रताको कारणले भनेको—यदि अजातशत्रु राजाले देवदत्तको वचनलाई मानेर पितृघात नगरेका भए सामञ्जस्य-सुत्तको उपदेश सुनेर उनी स्रोतापन्न हुने थिए होलान् । परन्तु देवदत्तको वचन ग्रहण गरी पितृघात गरेको हुनाले अजातशत्रु राजाले स्रोतापत्तिफल प्राप्त गर्न नसकेका हुन् । यस्तोलाई 'पापमित्रताको कारण' भनिन्छ । (सामञ्जस्यसुत्त दी. नि. I. पृ. ४१ मा उल्लेख भएको छ ।)

यी उपासकको विषयमा पनि क्रिया परिहानीको कारण हुन गएको थियो । किन कि उपदेशको टुंगो लाग्नुभन्दा अगाडि नै उनी फर्केर गए । पपं. सू. III. पृ. ७: कन्दरकसुत्तवण्णना ।

२. कुन प्रकारको महान् फलले युक्त भएका थिए त भन्ने सम्बन्धमा अट्टकथाले दुइ गुणले युक्त भएका थिए भनी उल्लेख गरेको छ ।

ती उपासकले सङ्घप्रति प्रसन्नता लाभ गरेका थिए र सतिपट्टान भावना गर्ने विषयमा अभिनव उपाय लाभ गरेका थिए । त्यसैले सूत्रमा "भिक्षुहो ! किन्तु यत्तिले पनि माहुतेपुत्र पेस्स महान्फलले युक्त भएका छन्" भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. ७: कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

कन्दरकले चाहि सङ्घ प्रति प्रसन्नता प्राप्त गरेका थिए ।

१—“भिक्षुहो ! कुनच्चाहि हो त आफूलाई तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा लाग्ने पुद्गल ? ...^१

“भिक्षुहो ! यसंलाई भन्दछन्—आफूलाई तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा लाग्ने पुद्गल ।

२—“भिक्षुहो ! कुनच्चाहि हो त अर्कालाई तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा लाग्ने पुद्गल ? ...^२

“भिक्षुहो ! यसंलाई भन्दछन्—अर्कालाई तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा लाग्ने पुद्गल ।

३—“भिक्षुहो ! कुनच्चाहि हो त आफूलाई पनि तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि लाग्ने; अर्कालाई पनि तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ? ...^३

“भिक्षुहो ! यसंलाई भन्दछन्—आफूलाई पनि तापदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि लाग्ने; अर्कालाई पनि तापदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ।

१. यहाँ बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१६ देखि २१८ सम्ममा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१९ मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

३. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१९-२० मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

४—“मिक्षुहो ! कुनचाहि हो त आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने; अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने—जो आफूलाई पनि ताप नदिई अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा तृष्णा रहित भई निर्वृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई (ब्रह्मभूतेन) बिहार गर्ने पुद्गल ? ...”

“मिक्षुहो ! यसैलाई भन्वछन्—आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने; अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने—जो आफूलाई पनि ताप नदिई अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा तृष्णा रहित भई निर्वृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई बिहार गर्ने पुद्गल ।”

भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २२१ देखि २४३ सम्ममा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

६. पोतलिय गृहपति

प रि च य

अङ्गुत्तराप भन्ने नगर अङ्ग जनपदमै पछ भन्ने कुरा बु. ब्रा. भा-३, पृ. ४३८ को पादटिप्पणीमा लेखिसकेको छु । अतः यी पोतलिय गृहपति अङ्गुत्तराप स्थित आपण भन्ने निगमवासी हुन सक्छन् । किनभने एक समय भगवान् आपणको आसपासको एक वन खण्डमा बसिरहुनु भएको बेलामा यिनले बुद्धसँग भेट गरेको कुरो अगाडि अनुबित सूत्रबाट थाहा पाइन्छ ।

त्यसबखत जब भगवान्ले यिनलाई गृहस्थीवादले तम्बोधन गर्नुभयो तब यिनी बेखुस भएका थिए । किन कि यिनले गृहस्थीका सबै कामकाजहरूलाई छाडिसकेकाले यिनी आफूलाई 'गृहस्थी' बनाउन चाहन्थे । यिनको भेष-भूषा गृहस्थीहरूको जस्तै देखनु भई बहाने यिनलाई 'गृहपति' भनी सम्बोधन गर्नु भएको हो । आफूले गृहस्थीका जन्मै कामकाजहरूलाई छाडिसकेको र केवल खोले मात्र खाएर तथा शरीर मात्र छोप्ने एकजोर कपडा लगाई बस्ने हुनाले यिनी आफूलाई

गृहस्थी ठान्दैनथे र गृहस्थी भनाउन पनि चाहन्नथे । त्यसैले सो कुरो प्रष्ट पाउँ यिनले अगाडि सूत्रमा यसरी उल्लेख गरेका हुन्—

“भो गौतम ! यहाँ जो मेरा धनधान्य चाँदी तथा सुन हुन्— ती सबै मैले पुत्रहरूलाई अंशको रूपमा जिम्मा लगाई दिइसकेको छु ।... खोले मात्र खाएर तथा शरीर मात्र ढाकेर बस्छु... यसरी मैले सबै व्यवहार समुच्छिन्न गरिसकेको छु ।”

यसबाट उनी आफू गृहस्थी नभएको कुरा प्रमाणित गर्न चाहन्थे ।

अनि यसै प्रसंगमा भगवान्‌ले उनलाई सम्झाउनु हुँदै आर्यको विनयमा प्राणीघात आवि आठ कारणहरू छाड्नेलाई ‘व्यवहार समुच्छिन्न’ भन्दछन् भनी उपदेश गर्नुभयो । त्यसपछि ‘अट्टिकाङ्गूलूपमा’ (= कङ्काल जस्तै), ‘मंसपेसूपमा’ (= मासुको टुक्रा जस्तै) भन्ने आदि सातओटा उपमाका कुराहरू पनि बताउनु भयो । त्यसपछि पोतल्लिय गृहपति प्रसन्न भई त्रिरत्नको शरणमा गई उपासक भए ।

x

x

x

पोतल्लिय नामहरू

- (१) पोतल्लिय गृहपति यिनकै कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरि-
दिएको छु ।

- (२) पोतलिय परिव्राजक—यो ती परिव्राजक हुन् जसको बारेमा अङ्गुत्तरनिकाय, चतुष्कनिपातमा एक सूत्र पाइन्छ । यस सूत्रको नाम 'पोतलियसुत्त' हो । यस सूत्रमा (१) अवर्णन कुरा गर्ने तर वर्णन कुरा नगर्ने, (२) वर्णन कुरा गर्ने तर अवर्णन कुरा नगर्ने, (३) अवर्णन पनि वर्णन पनि कुरा गर्ने र (४) अवर्णन पनि वर्णन पनि कुरा नगर्ने भन्ने चार प्रकारका पुरुषहरू भएका कुराहरू बताइएका छन् ।

यो परिव्राजक कहाँका हुन् र बुद्धलाई यिनले कहाँ भेटेका थिए भन्ने कुराको उल्लेख न मूल सूत्रमा छ न त अट्टकथामा नै । डा० मल्लसेकरको भनाइ छ कि शायद यिनी उही पोतलिय गृहपति नै हुन सक्छन् ।

- (३) पोतलियसुत्त—यो सूत्र मज्झिमनिकाय II. पृ. २७ मा उल्लेख भएको छ । यस सूत्रमा पोतलिय गृहपति र बुद्धका बीच छलफल भएका कुराहरू छन् । जसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ ।
- (४) पोतलियसुत्त—यो सूत्र अङ्गुत्तरनिकाय, चतुष्कनिपातको असुरवग्गमा छ । यसमा पोतलि परिव्राजकलाई भगवान्ले चार प्रकारका पुरुषहरू हुन्छन् भन्ने कुरा बताउनु भएको छ ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१-गृहपति व्यवहारबाट समुच्छिन्न छ

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय भगवान् अङ्गुत्तराप^२ स्थित आपण भन्ने अङ्गुत्तरापको निगममा बसिरहुनु भएको थियो । अनि भगवान् पूर्वाह्न समयमा चौबर पहिरो पात्र-चौबर ग्रहण गरी भिक्षाटनकोनिमित्त आपणमा पस्नुभयो । आपणमा भिक्षाटन गरी भिक्षाटनबाट फर्केर

Dhamma.Digital

१. म. नि. II. पृ. २७: पोतलियसुत्तं, अ. क. III. पृ. २३.

२. अङ्गजनपदको महामही नदीको उत्तरतिरको स्थान भएकोले यसलाई 'अङ्गुत्तराप' भनिएको हो । अङ्ग + उत्तर + आप = अङ्गुत्तराप । अतः पानीको उत्तरतिर रहेको अङ्ग—अङ्गुत्तराप हो । पपं. सू. III. पृ. २३: पोतलियसुत्तवण्णना । (बु. ब्रा. भा-३, पृ. ४३८ को पादटिप्पणीमा पनि हेर्नु ।)

महामही नदी भनेको कुन नदी हो ? भन्ने कुरा

बुफाउनकोनिमित्त अट्टकथाले सुसुदेखिका कुराहरू यसरी उल्लेख गरेको छ । जस्तै—

यो जम्बुद्वीप दशहजार योजन प्रमाणको छ र यसमध्ये चारहजार योजन प्रमाणसम्ममा पानीले भरिएको छ । यसलाई समुद्र भन्दछन् । तीन हजार योजन प्रमाण भएको ठाउँमा मानिसहरू बस्तछन् । तीनहजार योजन प्रमाण भएका ठाउँहरूमा हिम-शृंखलाहरू छन् । यी हिम-शृंखलाहरूमध्ये ५०० योजनसम्म अगला पनि छन् । यी हिम-शृंखलाहरू ८४ हजार हिमचुलीहरूले प्रतिमण्डित छन् ।

यी हिमालहरूका चारैतिरबाट ५०० नदीहरू बगिरहेका छन् । लम्बाइ र चौडाइ अनि गहिराइमा ५०।५० योजन भएका तथा १५० योजनको घेरा भएका (१) अनोतप्त दह, (२) कर्णमण्ड दह, (३) रथकार दह, (४) छद्दन्त दह, (५) कुणाल दह, (६) मन्दाकिनी दह, (७) सिंहप्रताप दह गरी—जम्मा सातवटा दहहरू पनि छन् ।

यसमध्ये अनोतप्त दहलाई—(१) सुदर्शनकूट, (२) चित्रकूट, (३) कालकूट, (४) गन्धमादानकूट र (५) कैलाशकूटहरूले घेरेका छन् ।

यिनीहरूमध्ये सुदर्शनकूट सुवर्णमय छ र यसको २०० योजन

उचाइ छ । यसको भित्रीभाग वक्र र काकको मुख जस्तै छ । उही दहलाई ढाकेर बसेको छ । चित्रकूट चाहि सबै रत्नमय छ । कालकूट चाहि अञ्जनमय छ । गन्धमादानकूट चाहि सानमय (= सम्म) छ । यस भित्र मुगीवर्ण छ । यसमा— (१) मूल (= जरा) गन्ध, (२) सार (= काठ) गन्ध, (३) फल्गुगन्ध, (४) त्वचगन्ध, (५) पपटिकगन्ध, (६) रसगन्ध, (७) पत्रगन्ध, (८) पुष्पगन्ध, (९) फलगन्ध र (१०) गन्ध-गन्ध गरी दश गन्धहरू छन् । यी गन्धहरूद्वारा उत्पन्न नानाप्रकारका बीषधीहरू छन् र कृष्णपक्षको उपोसथको दिनमा यो गन्धमादानकूट गोलको आगो जस्तै बलिरहन्छ । कैलाशकूट चाहि रजत (= चाँदी) मय छ । यी सबैका उचाईहरू सुदर्शनकूट जस्तै छन् र उही दहलाई ढाकेर बसेका छन् । तिनीहरू सबैमा देवताको प्रभावद्वारा पानी पर्छ र नदीहरू पनि बग्छन् र ती सबै पानीहरू अनोतप्त दहमै प्रवेश हुन्छन् । चन्द्र सूर्यहरू दक्षिणतिरबाट वा उत्तरतिरबाट जाँदा पर्वतको बीच बीचबाट प्रकाश फैलाउँछन् र सोऊँ जाँदा फैलाउँ-
दैनन् । त्यसैले 'अनोतप्त' भन्ने नाम रहन गएको हो । त्यसमा माछा र कछुवाहरू छैनन् । स्फटिक जस्तै निर्मल पानी भएको त्यसमा नुहाउनकोनिमित्त मनोहर ढुंगाहरूका तीर्थस्थान (= नुहाउने स्थान) हरू बनाएका छन् । जुन ठाउँमा बुद्ध, प्रत्येक बुद्ध, क्षीणास्रवीहरू तथा ऋद्धिवान् ऋषिहरू स्नान गर्छन् । देव यक्षादिहरू पनि कृडा गर्छन् ।

त्यसको चार दिशाहरूमा—(१) सिंहमुख, (२) हस्ती-
मुख, (३) अश्रुमुख र (४) वृषभमुख गरी चारवटा मुहानहरू
छन् । जसबाट चारवटा नदीहरू बग्छन् । सिंहमुखबाट निस्केको
नदीको तीरमा सिंहहरू धेरै हुन्छन् र हस्तीमुखादिबाट निस्केका
नदीहरूको तीरमा हस्ती अश्रु र वृषभादिहरू हुन्छन् ।

पूर्वदिशाबाट निस्कने नदी अनोतप्त दहलाई तीन पटक
घुमी अरू नदीहरूको अनुगमन गरी पूर्वतिरको हिमालतिरबाटै
अमनुष्यपथतिर लागी महासमुद्रमा प्रवेश गर्छ । पश्चिम र उत्तर-
दिशाबाट निस्केका नदीहरू पनि त्यस्तै गरी घुमेर पश्चिम र उत्तर
हिमालतिरबाटै अमनुष्यपथतिर लागी महासमुद्रमा प्रवेश गर्छन् ।
दक्षिणदिशाबाट निस्केको नदी चाहि तीनपटकसम्म घुमी उत्तर-
दिशाबाट सोऊँ दुङ्गाको माथि माथिबाटै ६० योजन जति गई पछि
पहाडमा ठक्कर खाई त्यसबाट उठेको तीन गाउत प्रमाणको मोटाइ
भएको पानीको धार ६० योजनसम्म आकाशबाट गई **तियगल**
भन्ने ठुँगा माथि पर्नजान्छ । अनि पानीको धारको वेगले सो ठुँगा
फुटी त्यसमा ५० योजनको प्रमाणले '**तियगल**' भन्ने पोखरी
बन्यो । त्यो पोखरीको डिल फोरी ठुँगाभित्र पानी पसी ६०
योजनसम्म गयो । त्यसपछि घन पृथ्वीलाई फोरी कुमार्गमा लागी
६० योजन जति '**विङ्ग**' भन्ने तिरश्चीन पर्वतलाई प्रहार गरी
त्यसबाट हातको पञ्जाका पाँच औंलाहरू जस्तै पाँचवटा पानीका
धारहरू निस्के । त्यो पानी तीनपटक अनोतप्तलाई घुमेर गएको
ठाउँलाई (१) '**आवर्तगङ्गा**', सोऊँ ठुँगाको माथि माथिबाटै ६०

योजन गएको ठाउँलाई (२) 'कृष्णगङ्गा', आकाशबाट ६० योजन गएको ठाउँलाई (३) 'आकाशगङ्गा', तियगल ढुंगाको ५० योजन प्रमाणको ठाउँलाई (४) 'तियगलपोखरी', डिल फुटाली ढुंगा-भित्र गएको ६० योजन ठाउँलाई (५) 'बहलुगङ्गा' र कुमांगबाट ६० योजन गएको ठाउँलाई (६) 'उम्मगगङ्गा' भनी भन्दछन् । विज्जु भन्ने तिरश्चीन पर्वतलाई प्रहार गरी त्यसबाट निस्केका पाँच धाराहरूलाई क्रमशः— (१) गङ्गा, (२) यमुना, (३) अचिर-बती, (४) सरभू र (५) मही नामले पुकारिन्छ ।

यसरी यी पाँच महानदीहरू हिमालबाट प्रवाहित भएका हुन् । ती मध्ये पाँचौ नदीको नाम 'मही' हो । यसै मही नदीलाई यहाँ 'महामही' भनिएको हो । त्यसको उत्तरतिरको जुन 'आप' (=पानी) हो—त्यसको नजिकमा रहेको जनपद 'अङ्गुत्तराप' हो भनी बुझ्नुपर्छ ।

त्यस अङ्गुत्तराप जनपदमा 'आपण' भन्ने निगम थियो । त्यस निगममा २० हजार आपणहरू (=पसलहरू) थिए । यसरी अधिकतर पसलहरू भएकाले 'आपण' भन्ने नामले चिनिन गएको हो । त्यस निगम नजिकको एक नदीको तीरमा घनाछाया भएको एक रमणीय वनखण्ड पनि थियो । यसै वनमा भगवान् बसिरहनु भएकाले थियो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. २३-२५: पोतलिय-सुत्तवण्णना । यी कुराहरू मनो. र: पू. II. पृ. ७५९-६०: पहाराद-सुत्तवण्णना, महावग्गो, अट्टकनिपात; उदा. अ. क. पृ. २१०-१२: उपोसथसुत्तवण्णना, सोणवग्गो; र सुत्त. नि. अ. क. II. पृ. २६९: सेलसुत्तवण्णना, महावग्गोमा पनि पाइन्छन् ।

भोजन पछि दिवाविहारकोनिमित्त एक वनखण्डमा जानुभयो' । त्यो वनखण्डभित्र पसी एक रुखमनि दिवाविहारकोनिमित्त बस्नुभयो । त्यसबेला पोतलिय गृहपति पनि लुगा लगाई पछ्योरा ओढी, छाता र जुत्तालगाई पंदल घुम्दै यताउता डुल्दै जहाँ त्यो वनखण्ड हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि त्यो वनखण्डभित्र पसी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा उभिइरहे । एक छेउमा उभिइरहेका पोतलिय गृहपतिछाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

‘गृहपति ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।’

यस्तो भन्नुहुँदा पोतलिय गृहपति—“श्रमण गौतमले मलाई ‘गृहपति’ भनी बोलाउनु हुन्छ” भनी कुपित भई असन्तुष्ट भई चूपरहे ।

बोभो पटक पनि...तेभो पटक पनि भगवान्ले पोतलिय गृहपतिछाई यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपति ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।”

यस्तो भन्नुहुँदा पोतलिय गृहपति—“श्रमण गौतमले मलाई

-
१. भिक्षुसङ्घलाई बस्ने ठाउँमा पठाई आफू एकलै पोतलिय गृहपतिको कारणमा वहाँ जानुभयो । पपं. सू. III. पृ. २५: पोतलियसुत्त-वण्णना ।

‘गृहपति’ भनी बोलाउनु हुन्छ” भनी कुपित भई असन्तुष्ट भई उनले भगवान्लाई यस्तो भने —

“भो गौतम ! यो तपाइलाई सुहाउँदैन, यो तपाइलाई योग्य छैन जो कि तपाइले मलाई ‘गृहपति’ भनी भन्नुहुन्छ ।”

“गृहपति ! तिम्ना ती आकार-प्रकारहरू ती लिङ्गहरू तथा ती चिन्हहरू पनि गृहस्थीहरूका जस्तै छन् ।”

“भो गौतम ! मैले सबै कामकाजहरू छाडिसकेकोछु सबै व्यवहारहरू (= व्यापारहरू) समुच्छिन्न गरिसकेकोछु^१ ।”

“गृहपति ! कसरी तिमिले सबै कामकाजहरू छाडेका छौ ? कसरी तिमिले सबै व्यवहारहरू समुच्छिन्न गरेका छौ त ?”

“भो गौतम ! यहाँ जो मेरा धन-धान्य चाँडी तथा सुन हुन् — ती सबै मैले पुत्रहरूलाई अंशको रूपमा (वायज्जं) जिम्मा लगाई

१. भगवान्ले आफूलाई तीन तीन पटकसम्म ‘गृहपति’ भन्ने वचनले बोलाएको सहन नसकी उनले यस्तो भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. २५: पोतलियमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. जब भगवान्ले उनको आकार-प्रकार र भेष-भूषादि देखेर उनलाई ‘गृहपति’ भनी पुकार्नुभयो तब उनले जुन कारणले आफूलाई ‘गृहपति’ भनाउन रुचाउन्थे ती कारणहरू प्रकाश पार्दै यी कुराहरू भनेका हुन् । पपं. सू. III. पृ. २६: पोतलियमुत्तवण्णना ।

दिइसकेको छु । अब म त्यहाँ अनोवादी (=अति नगर्ने) र अनुपवादी^१ (=निन्दा नगर्ने) छु । खोले मात्र खाएर तथा शरीर मात्र ढाकेर म बस्छु (यसभन्दा बढता अरू कुनै मलाई चाहिँन) । भो गौतम ! यसरी मैले सबै कामकाजहरू छाडिसकेको छु । यसरी मैले सबै व्यवहार समुच्छिन्न गरिसकेको छु ।”

“गृहपति ! अर्कै ढंगले तिम्रो व्यवहार समुच्छिन्न भन्दछौ र अर्कै ढंगले आर्य-विनयमा (= धर्ममा) व्यवहार समुच्छिन्न हुन्छ ।”

“भन्ते ! कसरी आर्य-विनयमा व्यवहार समुच्छिन्न हुन्छ त ? भन्ते ! मलाई भगवान्ले त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुहोस् जसरी आर्य-विनयमा व्यवहार समुच्छिन्न हुन्छ ।”

---

१. 'हे तात ! जोत, रोप तथा व्यापार गर' भनी अति दिनेलाई 'ओवादी' भन्दछन् । त्यस्तो न भन्नेलाई 'अनोवादी' भन्दछन् । 'तिमीहरूले जोतन पनि जोत्दैनौं, रोपन पनि रोप्दैनौं तथा व्यापार पनि गर्दैनौ । अनि कसरी तिम्रीहरूले आफ्ना पुत्र-दारहरूको भरण-पोषण गरौला ?' भनी निन्दाको रूपमा अति दिनेलाई 'उपवादी' भन्दछन् । त्यस्तो न भन्नेलाई 'अनुपवादी' भन्दछन् । यी दुवै कारणहरूबाट अलग रहेको हुनाले उनले आफूलाई 'अनोवादी' र 'अनुपवादी' भनेका हुन् । भनाइको तात्पर्य—'म घरको कुनै पनि विषयमा चिन्ता गर्दिन र सबै कुराहरूलाई मैले त्यागीसकेको छु' भनी भनिएको हो । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी पोतलियले 'गृहपति' भनाउन न चाहेका हुन् । पपं. सू. III. पृ. २६: पोतलिय-सुत्तवर्णना ।

“गृहपति ! त्यसोभए सुन राम्ररी मनमा राख भन्ने छु ।”

“हवस् भन्ते !” भनी पोतक्लिष गृहपतिले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । त्यसपछि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

आर्यविनयको व्यवहार समुच्छेद

“गृहपति ! आर्य-विनयमा यी आठ धर्महरू व्यवहार समुच्छेदकोनिमित्त^१ पर्याप्त छन् । कुन आठ भने ?—(१) अ-प्राणाति-पातकोनिमित्त प्राणातिपातलाई छाड्नु पर्छ, (२) विघ्नादानकोनिमित्त अविघ्नादानलाई छाड्नु पर्छ, (३) सत्यवाचाकोनिमित्त असत्यवाचालाई छाड्नु पर्छ, (४) अ-पंशुन्यवाचाकोनिमित्त पंशुन्यवाचालाई छाड्नु पर्छ, (५) अ-गिद्ध र अ-लोभ (= अलालच र अलोभ) कोनिमित्त गिद्ध र लोभ (= लालच र लोभ) लाई छाड्नु पर्छ, (६) अनिन्दा र अवोषको-निमित्त निन्दा र दोषलाई छाड्नु पर्छ, (७) अ-क्रोध र अ-पीडाको-निमित्त क्रोध र पीडालाई छाड्नु पर्छ, (८) अनतिमानकोनिमित्त अतिमानलाई छाड्नु पर्छ । गृहपति ! विस्तारपूर्वक विभक्त नगरिएका र संक्षेपमा बताइएका यी आठ धर्महरू आर्य-विनयमा व्यवहार समुच्छेदकोनिमित्त पर्याप्त छन् ।”

१. 'व्यवहार समुच्छेदकोनिमित्त पर्याप्त छन्' भनिएकोमा - यहाँ व्यवहार चार प्रकारका छन्—(१) व्यवहार-व्यवहार, (२) प्रज्ञप्ति-व्यवहार, (३) वचन-व्यवहार र (४) चेतना-व्यवहार ।

यी मध्ये—

“यो हि कोचि मनुस्सेसु वोहारं उपजीवति ।

एवं वासेट्ट जानाद्दि वाणिजो सो न ब्राह्मणो’ति ॥” भन्ने ठाउँमा व्यवहारलाई अर्थात् व्यापारलाई ‘व्यवहार’ भनिएको हो । (सुत्त. नि. पा. पृ. ३६५: वासेट्टसुत्तं, महावग्गो, गा. नं. २१३ अथवा बु. ब्रा. भा-१, पृ. ३२३, गा. नं. २१ मा हेर्नु ।)

“सङ्घा समञ्जा पञ्चति वोहारोती’ति” भन्ने ठाउँमा प्रज्ञप्तिलाई ‘व्यवहार’ भनिएको हो ।

“तथा वोहरति अपरामसती’ति” भन्ने ठाउँमा वचनलाई ‘व्यवहार’ भनिएको हो ।

“अट्ट अरिय वोहारी, अट्ट अनरिय वोहारो’ति” भन्ने ठाउँमा चेतनालाई ‘व्यवहार’ भनिएको हो । (अं. नि-८, पृ. ३९५: अनरिय वोहारसुत्तं र अरिय वोहारसुत्तं ।)

यहाँ यस सूत्रमा पनि यस्तै व्यवहारलाई लक्ष गरिएको हो । किन कि प्रव्रजित भएपछि गृही भन्ने चेतना हुन्न र श्रमण भन्ने चेतना हुन्छ । गृही भन्ने प्रज्ञप्ति हुन्न र श्रमण भन्ने प्रज्ञप्ति हुन्छ । गृही भन्ने व्यवहार हुन्न र श्रमण वा प्रव्रजित भन्ने व्यवहार (= चलन) हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. २६: पोतलियसुत्तवण्णना ।

“भन्ते ! संक्षेपमा बताइएका र विस्तारपूर्वक विभक्त नगरिएका यी आठ धर्महरू आर्य-विनयमा जुन व्यवहार समुच्छेदकोनिमित्त पर्याप्त छन्—भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक भगवान्‌ले यी आठ धर्महरूलाई विस्तारपूर्वक विभक्त गरी बताउनु भए बेश हुने थियो ।”

“गृहपति ! त्यसो भए सुन र रात्ररी मनमा राख भन्ने छु ।”

“हवस् भन्ते !” भनी पोतल्लिय गृहपतिले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभयो—

(१) प्राणीघात छाड्नु पर्छ— “अ-प्राणातिपातकोनिमित्त प्राणातिपातलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यभावक यस्तो सोचदछ— ‘जुन संयोजनहरूको’ हेतुले गर्दा म प्राणातिपाती हुने हुँ—ती संयोजन-हरूलाई छाड्नुकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म प्राणातिपाती भएँ भने—आफैले आफैलाई प्राणीघातको कारणमा धिक्कानु पर्नेछ^१ । अनि यसलाई जानेर प्राणातिपातको कारणले

-
१. प्राणातिपात कर्मलाई नै यहाँ ‘संयोजन’ भनिएको हो । प्राणातिपातको हेतुले नै प्राणातिपाती भन्दछन् । पपं. सू. III. पृ. २६—२७: पोतलियसुत्तवण्णना ।
  २. भनाइको तात्पर्य यो हो कि—‘कीटपतङ्गादिलाई पनि नमाने शासनमा प्रव्रजित भएर पनि म प्राणीघातबाट विरत रहन सकिन । यो मेरो कस्तो प्रव्रज्या होला !’ भन्दै आफूले आफैलाई धिक्कानु पर्ने छ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७: पोतलियसुत्तवण्णना ।

विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्काने छन्^१ । (यति मात्र होइन) प्राणातिपातको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो^२—जुन प्राणातिपात हो । प्राणातिपातको हेतुद्वारा जुन आस्रव^३ र विघातपरिदाहहरू^४ उत्पन्न

१. 'प्राणिघात मात्रलाई पनि बचाउन नसक्नेको के प्रव्रज्या र !' भन्दै अरूले पनि उपहास गर्ने छन् र धिक्काने छन् भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७: पोतलियसुत्तवण्णना ।
२. यहाँ 'यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो' भनी जुन कुरा उल्लेख भएका छन् तिनीहरू सीधै दश संयोजन र पञ्चनीवरणको अन्तर्गत नपरे ता पनि—संसारमा बाँधिने अर्थले र हितलाई छोपिने भन्ने अर्थलाई ध्यानमा राखी प्राणातिपात आदि आठ कारणहरूलाई 'संयोजन' र 'नीवरण' पनि भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २७: पोतलियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
३. प्राणातिपातको कारणमा आस्रवहरूमध्ये एउटा अविदधा-आस्रव उत्पन्न हुन्छ भनी पपं. सू. III. पृ. २७: पोतलियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।
४. यहाँ 'विघात परिदाह' भन्नाले दुःख र जलनलाई भनिएको हो । 'विघात' भन्नाले क्लेश दुःख र विपाक दुःखलाई लिइएको छ तथा 'परिदाह' भन्नाले क्लेश परिदाह र विपाक परिदाहलाई लिइएको छ । यस्तै गरी अगाडि सबै ठाउँहरूमा पनि अर्थ बुझ्न सक्नुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. २७: पोतलियसुत्तवण्णना ।

हुने हुन्—प्राणातिपातबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘अ-प्राणातिपातकोनिमित्त प्राणातिपातलाई छाड्नु पछि’ भनी जुन कुरो भनिएको सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(२) अदिघ्नादान छाड्नु पछि—‘‘दिघ्नादानकोनिमित्त अदिघ्नादानलाई छाड्नु पछि’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यभावक यस्तो सोचवछ—‘जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म अदिघ्नादायी हुने हुँ—ती संयोजनहरूलाई छाड्नकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म अदिघ्नादायी भएँ भने—आफैले आफैलाई? अदिघ्नादानको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर अदिघ्नादानको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन् । (यति मात्र होइन) अदिघ्नादानको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो—‘जुन अदिघ्नादान हो । अदिघ्नादानको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्—अदिघ्नादानबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘दिघ्नादानकोनिमित्त अदिघ्नादानलाई छाड्नु पछि’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

-
१. ‘नदिङ्कन तृणशलाक समेत नलिनै शासनमा प्रव्रजित भएर पनि म अदिघ्नादानबाट अलग रहन सकिन । धिक्कार हो मेरो प्रवज्या !’ भनी आफैले आफैलाई धिक्कार्छ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७: पोतलियसुत्तवण्णना ।

(३) मृषावाद छाड्नु पछं—“सत्यवाचाकोनिमित्त असत्य-
वाचालाई छाड्नु पछं’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले
भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोचवछ—‘जुन
संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म असत्यवादी हुने हुँ— ती संयोजनहरूलाई
छाड्नुकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म
असत्यवादी भएँ भने—आफैले आफैलाई’ असत्यवाचाको कारणमा
धक्कानु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर असत्यवाचाको कारणले विज्ञहरूले
पनि मलाई धक्काने छन् । (यतिमात्र होइन) असत्यवाचाको कारणले
गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्ने छ । यही नै संयोजन
हो र यही नै नीवरण हो—जुन असत्यवाचा हो । असत्यवाचाको हेतु-
द्वारा जुन आत्मव र विघातपरिवाहहरू उत्पन्न हुने हुन्—असत्यवाचाबाट
विरत रहनेका ती आत्मवहरू र विघातपरिवाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘सत्य-
वाचाकोनिमित्त असत्यवाचालाई छाड्नु पछं’ भनी जुन कुरो भनिएको
हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(४) पैशुन्यवाचा छाड्नु पछं—“अ-पैशुन्यवाचाकोनिमित्त
पैशुन्यवाचालाई छाड्नु पछं’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले
भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोचवछ—‘जुन

-
१. ‘हाँसने र खेलने कारणमा पनि कूटो कुरो नबोल्ने शासनमा
प्रव्रजित भएर पनि म मृषावादबाट अलग रहन सकिन । धिक्कार
हो मेरो प्रव्रज्या !’ भनी आफैले आफैलाई धिक्काछं भनिएको हो ।
पपं. सू. III. पृ. २८: पोतलियसुत्तवण्णना ।

संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म पेशुन्यवादी हुने हुँ— ती संयोजनहरूलाई छाड्नकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म पेशुन्यवादी भएँ भने— आफैले आफैलाई पेशुन्यवादको कारणमा धिक्कानुं पर्ने छ । अनि यसलाई जानेर पेशुन्यवाचाको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्काने छन् । (यतिमात्र होइन) पेशुन्यवाचाको कारणले गर्दा शरीरछाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्ने छ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो— जुन पेशुन्यवाचा हो । पेशुन्यवाचाको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्— पेशुन्यवाचाबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् । 'अ-पेशुन्य-वाचाकोनिमित्त पेशुन्यवाचालाई छाड्नु पर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(५) गिद्ध-लोभ छाड्नु पर्छ—“अगिद्ध-अलोभ (=अलालच र अलोभ) कोनिमित्त गिद्ध-लोभ (=लालच र लोभ) लाई छाड्नु पर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक प्रस्तो सोचदछ—‘जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म गिद्ध-लोभी हुने हुँ— ती संयोजनहरूलाई छाड्नकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म गिद्ध-लोभी भएँ भने— आफैले आफैलाई गिद्ध-लोभको कारणमा धिक्कानुं पर्ने छ । अनि यसलाई जानेर गिद्ध-लोभको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्काने छन् । (यतिमात्र होइन) गिद्ध-लोभको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्ने छ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो जुन गिद्ध-लोभ हो । गिद्ध-लोभको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघात-

परिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन् — गिद्ध-लोभबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘अ-गिद्ध-अ-लोभकोनिमित्त गिद्ध-लोभलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(६) निन्दा र दोष छाड्नु पर्छ—“ ‘अनिन्दा-अदोषकोनिमित्त निन्दा-दोषलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोचछ — ‘जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म निन्दा-दोषी हुने हुँ — ती संयोजनहरूलाई छाड्नेकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म निन्दा-दोषी भएँ भने—आफैले आफैलाई निन्दा-दोषको कारणमा धिक्कानु पर्ने छ । अनि यसलाई जानेर निन्दा-दोषको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्काने छन् । (यतिमात्र होइन) निन्दा-दोषको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्ने छ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो — जुन निन्दा-दोष हो । निन्दा-दोषको हेतुद्वारा जुन आस्रव र निघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन् — निन्दा-दोषबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘अनिन्दा-अदोषकोनिमित्त निन्दा-दोषलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(७) क्रोध पीडा छाड्नु पर्छ—“ ‘अक्रोध अपीडाकोनिमित्त क्रोध पीडालाई (कोधूपायास) छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो

सोचवछ—‘जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म क्रोधी पीडावायी हुने हुँ—
ती संयोजनहरूलाई छाड्नकोनिमित्त र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म
लागेको छु । यदि म क्रोधी पीडावायी भएँ भने— आफँले आफँलाई
क्रोध पीडाको कारणमा धिक्कानुं पर्ने छ । अनि यसलाई जानेर क्रोध
पीडाको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्काने छन् । (यतिमात्र
होइन) क्रोध पीडाको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि बुर्गतिमा
पनि पुगनु पर्ने छ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो— जुन
क्रोध पीडा हो । क्रोध पीडाको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघातपरिवाहहरू
उत्पन्न हुने हुन्— क्रोध पीडाबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र
विघातपरिवाहहरू हुने छैनन् ।’ ‘अक्रोध अपीडाकोनिमित्त क्रोध पीडालाई
छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको
हो ।

(८) अतिमान छाड्नु पर्छ—“ ‘अतिमानकोनिमित्त अति-
मानलाई छाड्नु पर्छ’ भनी जुन कुरो भनिएको हो त्यो के कारणले
भनिएको हो त ? गृहपति ! बहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोचवछ— ‘जुन
संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म अतिमानी हुने हुँ—ती संयोजनहरूलाई
छाड्नकोनिमित्त’ र समुच्छेद गर्नकोनिमित्त म लागेको छु । यदि म
अतिमानी भएँ भने—आफँले आफँलाई अतिमानको कारणमा धिक्कानुं
पर्ने छ । अनि यसलाई जानेर अतिमानको कारणले विज्ञहरूले पनि

---

१. यहाँ ‘संयोजनहरूलाई छाड्नकोनिमित्त...’ को अर्थ यसप्रकार बुझ्नु
पर्छ ।

मलाई धिक्काने छन् । (यतिमात्र होइन) अतिमानको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्ने छ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो—जुन अतिमान हो । अतिमानको हेतुद्वारा जुन आस्रव' र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुने हुन्—अतिमानबाट बिरतरहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छन् । 'अनतिमानको-निमित्त अतिमानलाई छाड्नु पर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको हो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

यस सूत्रमा जुन आठ प्रकारका संयोजनहरू बताइएका छन् तिनीहरूलाई कसरी छाड्नु पर्छ भन्ने विषयमा अट्टकषाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

प्राणातिपात नगनलि र अदिन्नादान नलिनाले कायिक शीलसंवर हुन्छ, असत्यवाचा र पैशुन्यवाचा न बोल्नाले वाचिक शीलसंवर हुन्छ, गिद्ध-लोभी नहुनाले मानसिक शीलसंवर हुन्छ, निन्दा-दोष नगनलि कायिक र वाचिक शीलसंवर हुन्छ, अक्रोधी र अपीडादायी हुनाले मानसिक शीलसंवर हुन्छ र अतिमानी नहुनाले मानसिक शीलसंवर हुन्छ । अतः यी शीलसंवरद्वारा छाड्नुको-निमित्त, समुच्छेद गर्नकोनिमित्त लागेका हुन्छन् । पपं. सू. III. पृ. २७: पोतलियसुत्तवण्णना ।

१. यहाँ लेखिएको 'आस्रव' को सम्बन्धमा यसरी बुझ्न सक्नु पर्छ—

अदिन्नादानको कारणमा—कामास्रव, दृष्टि आस्रव र अविदद्यास्रव गरी तीन आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

“गृहपति ! संक्षेपमा बताइएका र विस्तारपूर्वक विभक्तन गरिएका यी आठ धर्महरू आर्य-विनयमा जुन व्यवहार समुच्छेदको-निमित्त पर्याप्त छन् तर यत्तिकैमा आर्यको विनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद भएका हुन्छन् ।”

मृषावाद र पैशुन्यवादको कारणमा पनि यसरी नै तीन आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

गिद्ध-लोभको कारणमा—दृष्टि आस्रव र अविदद्यास्रव उत्पन्न हुन्छन् ।

निन्दा-दोषको कारणमा—अविदद्यास्रव उत्पन्न हुन्छ र क्रोध पीडाको कारणमा पनि ।

अतिमानको कारणमा चाहिँ—भवास्रव र अविदद्यास्रव उत्पन्न हुन्छन् ।

प्राणीघातको कारणमा—अविदद्यास्रव उत्पन्न हुन्छ ।

यसरी आस्रवहरू उत्पन्न हुने कुरा बुझ्नसक्नु पर्छ ।

यी आठ कारणहरूको सम्बन्धमा भ्रम निवारणार्थ पुनः यसरी संक्षेपमा निर्णय गरिएको छ ।

प्राणातिपात, निन्दा-दोष र क्रोध पीडाको कारणमा— एउटै अविदद्यास्रव उत्पन्न हुन्छ ।

अदिन्नादान, मृषावाद र पैशुन्यवादको कारणमा—कामा-
स्रव, दृष्टि आस्रव र अविदद्यास्रव—यी तीन आस्रवहरू उत्पन्न
हुन्छन् ।

गिद्ध-लोभमा—दृष्टि आस्रव र अविदद्यास्रव—यी दुइ
आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

अतिमानमा—भवास्रव र अविदद्यास्रव—यी दुइ आस्रव-
हरू उत्पन्न हुन्छन् ।

शीलको हिसाबले—अप्राणातिपात र दिन्नादान—कायिक-
शील हो । अमृषावाद र अपैशुन्यवाद—वाचिक शील हो । अनिन्दा
अदोष बाहेक बाँकी तीनवटा (= अक्रोध, अपीडा, अगिद्ध-अलोभ र
अनतिमान) मानसिक शील हो ।

निन्दादोष चाहिँ कायद्वारबाट पनि वचनद्वारबाट पनि
हुनसक्ने हुनाले—अनिन्दा अदोष दुवै द्वारमा हुन सक्छ । भनाइको
मतलब कायिकशील पनि वाचिकशील पनि हुन्छ ।

यतिसम्मका कुराहरूले प्रातिमोक्ष शीललाई बताइएको
हो भनी बुझ्नुपर्छ । प्रातिमोक्षशीलमा बसेको भिक्षुको प्रतिसंख्या-
प्रहाणको रूपले गृहीव्यवहार समुच्छेद हुन्छ भनी बताइएको हो
भन्ने कुरा पनि बुझ्नुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. २८-२९: पोतलिय-
सुत्तवर्णना ।

सबै व्यवहार समुच्छेद

“भन्ते ! कसरी आर्यको विनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुन्छ त ? भन्ते ! मलाई भगवान्ले त्यसरी धर्मोपदेश गर्नु भए बेश हुने थियो जसरी धर्मोपदेश गर्नु हुँदा आर्यको विनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुने हो ।”

“गृहपति ! त्यसोभए सुन राम्ररी मनमा राख भन्ने छु ।”

“हवस् भन्ते !” भनी पोतल्लिय गृहपतिले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

(१) कङ्काल जस्तं

“गृहपति ! जस्तं यहाँ—भोकले अति कमजोर भएको कुकुर गाई मार्ने ठाउँमा गई बस्छ । अनि त्यसलाई दक्ष गोघातक वा गोघातक अन्तेवासीले सबैका सबै मासु काटिसकेको र मासु नभएको रगत मात्र लागेको कङ्काल^१ (=हाड) पयाकिदिन्छ । गृहपति ! सबैका सबै मासु

---

१. यहाँ ‘कङ्काल’ भनी तिग्राको हाड वा करडको हाड अथवा टाउकोको हाडलाई भनिएको हो । मासु नभएकोले त्यसलाई ‘कङ्काल’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९: पोतल्लियसुत-वण्णना ।

काटिसकेको मासु नभएको रगत मात्र लागेको त्यो कङ्काल चाटेर त्यो कुकुरको भोक मेटिन्छ के ? यसमा तिम्रो के भन्वछौ ?”

“भन्ते ! मेटिदैन ।”

“त्यो किन नि ?”

“भन्ते ! किनभने—त्यो कङ्कालमा सबैका सबै मासु काटिसकेको र मासु नभएको तथा रगत मात्र लागेको छ । त्यो कुकुर केवल थाबने र पीडाको भागी मात्र हुनेछ ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोचछ—‘यो काम-विषय कङ्काल जस्तै (अट्टिकङ्कालूपमा) हो—यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास’ (= पीडा) छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर—जुन नानाविध र नानानिश्रित उपेक्षाहरू छन्—तिनीहरूलाई छाडी जो त्यो एकत्व र एकत्वमा निश्चित उपेक्षा हो^२ जहाँ सबै लोकाभिष उपादानहरू

१. दृष्ट धार्मिक र सम्परायिक दुःखको रूपले ‘धेरै दुःख’ र उपायास-क्लेशको रूपले ‘धेरै उपायास’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९: पोतलियसुत्तवण्णना ।
२. पञ्चकामगुणिक उपेक्षाहरू नानाप्रकारका र नानास्वभावका हुन्छन् । अतः त्यस्ता उपेक्षाहरूलाई त्यागी एकत्व र एकत्वमा निश्चित भएको चतुर्थध्यानिक उपेक्षालाई भाविता गर भनिएको हो । यो चतुर्थ-ध्यानिक उपेक्षा दिनभरि एकै विषयमा एकै रूप हुने भएकोले एकै स्वरूप र एकै आरम्भणमा निश्चित भएकोले ‘एकत्वमा निश्चित’ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९: पोतलियसुत्तवण्णना ।

निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन्!—सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।

(२) मासुको टुक्रा जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ—गिद्ध वा चील वा बाजले मासुको टुक्रा लिई उड्छ । त्यसलाई गिद्धले पनि चीलले पनि बाजले पनि लखेटी लखेटी घुच्चोले ठुड्छन् र खोस्छन् । गृहपति ! यदि ती गिद्ध वा चील वा बाजले त्यो मासुको टुक्रालाई घाँडे नछोडेमा—त्यस कारणबाट त्यो मरण वा मरण समान दुःखमा पुग्न सक्छ कि सक्दैन त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यभ्रातृक यस्तो सोच्येछ -- ‘यी काम-विषयहरू मासुको टुक्रा जस्तै (मंसपेसूपमा) हुन्—यसमा घेरै दुःख र घेरै उपायास छन्, यसमा घेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर—बुन नानाविध र नानानिश्रित उपेक्षाहरू छन् - तिनीहरूलाई छाडी जो त्यो एकत्व र एकत्वमा निश्चित उपेक्षा हो जहाँ सबै लोकामिष उपादानहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन्—सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।

१. जुन चतुर्थध्यानिक उपेक्षामा आइपुग्दा अथवा जसको कारणबाट सबैका सबै लौकिक पञ्चकामगुणिक आमिषहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । पपं. सू. III. पृ. २९: पोतलियमुत्तवण्णना ।

(३) तृण-चीराक जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ—कुनै पुरुषले बलेको तृणचीराक समातेर बतास आइरहेकोतिर जान्छ । गृहपति ! यदि सो पुरुषले त्यो बलेको तृणचीराकलाई चाँडै फालेन भने त्यो बलेको तृणचीराकले उसको हात वा पाखुरा अथवा अङ्गप्रत्यङ्गका अरु भागहरूलाई पोल्नेछ र त्यसको कारणबाट उ मरण वा मरण समान दुःखमा पुग्न सक्छ कि सक्दैन त ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोचिन्छ—‘यी काम-विषयहरू बलेका तृणचीराक जस्तै (तिणक्कूपमा) हुन्—यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर...’ सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।

(४) अङ्गारको आगो जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ—धुँबा नभएको र अर्चि नभएको थुप्रै गोलको आगो बलिरहेको खाडल छ । अनि बाँचन चाहने, मर्न नचाहने,

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १६३ मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

सुखकामी तथा दुःख नचाहने कुनै पुरुष भाउँछ । अनि उसलाई बलिया बुइ पुरुषहरूले नानाबाहुमा समाती आगो बलिरहेको खाडलतिर तानेर लैजान्छन् भने—गृहपति ! के उसले बाँच्नको लागि आफूलाई यताउता तान्दैन त ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! तान्छ ।”

“सो किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो पुरुषलाई थाहाछ कि—यदि म आगोको खाडलमा खसेँ भने त्यसकारणबाट मरण वा मरण समान दुःखमा पुग्नेछु ।”

“गृहपति ! यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोचदछ—‘यो काम-विषयहरू गोलको आगोको खाडल जस्तै (अङ्गारकासूपमा) हुन्—यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्‌ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर—
...सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।

(५) स्वप्न जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ—पुरुषले स्वप्न देख्छ — रमणीय उबचान, रमणीय वन, रमणीय भूमि र रमणीय पोखरी । बिउँकेपछि उसले केही देख्दैन । गृहपति ! त्यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोचदछ ‘यो काम-विषयहरू स्वप्न जस्तै (सुपिनकूपमा) हुन्—यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्‌ले भन्नु भएको छ ।’

यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर— ...सोही उपेक्षालाई आविता गर्छ ।

(६) मागेको वस्तु जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ— (कुनै) पुरुषका मागेको भोग (=वस्तु) वा यान वा उत्तम भणिकुण्डलहरू हुन्छन् । सो पुरुष ती मागेका भोगहरू लिई बजारमा जान्छ । अनि उसलाई देखेर मानिसहरू यस्तो भन्छन्—‘भो ! यो पुरुष भोगी हो, यस्तै गरी भोगीले भोगवस्तुहरूको भोग गर्छ ।’ अनि जहाँ उसलाई देख्छ त्यहाँबाट आफ्ना वस्तुहरू लिएर मालिक जान्छ । गृहपति ! यसबाट उसको मनमा अन्यथा (=खिन्न) हुन सक्दैन त ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! मालिकले आफ्ना वस्तुहरू लिन्छ नै ।”

“गृहपति ! त्यस्तै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोचवछ—‘यी काम-विषयहरू मागेका वस्तु जस्तै (याचितकूपमा) हुन्—यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्‌ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर— ...सोही उपेक्षालाई आविता गर्छ ।

(७) रुखको फल जस्तै

“गृहपति ! जस्तै यहाँ— गाउँ वा निगम नगिच ठूलो वनखण्ड हुन्छ । त्यहाँ सम्पन्न फल (= मधुर फल) भएको र उत्पन्न फल (= धेरै फल) भएको रुख हुन्छ । उसका कुनै पनि फलहरू जमिनमा खसेका हुन्छन् । अनि फल चाहने, फल खोज्ने र फल खोज्दै हिडिरहने एक पुरुष आउँछ । अनि उ त्यो वनखण्डभित्र पस्दा उसले त्यो सम्पन्न फल र उत्पन्न फल भएको रुख देख्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ— ‘यो रुख सम्पन्न फल र उत्पन्न फल छ । यसका कुनै पनि फलहरू जमिनमा खसेका छैनन् । म रुख चढ्न जान्दछु । अतः चढी पेटभरी (फलहरू) खाऊँ र पोल्तोभरी पनि हालौँ ।’ अनि सो पुरुष रुखचढी पेटभरी (फलहरू) खाई पोल्तोमा पनि राख्छ । त्यसपछि फल चाहने, फल खोज्ने र फल खोज्दै हिडिरहने (एक अर्को) पुरुष बन्धुरो लिई आउँछ । उ त्यो वनखण्डभित्र पस्दा उसले सम्पन्न फल र उत्पन्न फल भएको (सो) रुख देख्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ— ‘यो रुख सम्पन्न फल र उत्पन्न फल छ । यसका कुनै पनि फलहरू जमिनमा खसेका छैनन् । म रुख चढ्न जान्दिन । अतः यो रुखको फेद काटेर पेटभरी (फलहरू) खाएर पोल्तोभरी (फल) हालौँ पनि ।’ अनि उसले त्यो रुखको फेद काट्छ । गृहपति ! जो त्यो अमुक पुरुष पहिले रुखमा चढेको थियो यदि सो चाँडै (रुखबाट) ओर्लेन भने—त्यो रुख ढल्दा उसको हात वा खुट्टा भाँचिने छ अथवा कुनै न कुनै अङ्गप्रत्यङ्ग भाँचिन सक्ने छ । त्यसकारणबाट उ मरण वा मरण समान दुःखमा पुग्न सक्छ कि सबदेन त ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?’ .

“भन्ते ! सक्ख ।”

“गृहपति ! यस्तं गरी आर्यंभावक यस्तो सोच्चव्छ— ‘यी काम-
विषयहरू रूखका फल जस्तं (रूखफलूपमा) हुन् - यसमा धेरै दुःख र
धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको
छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक् प्रज्ञाद्वारा हेरेर— ...सोही उपेक्षालाई
भाविता गर्छ ।

“गृहपति ! सो आर्यंभावकले यही अनुत्तर उपेक्षापारिशुद्धिमा
आएर अनेकविध पूर्वनिवास ज्ञानको अनुस्मरण गर्छ । जस्तं—एक
जन्म...’ आदि ।

“गृहपति ! सो आर्यंभावकले यही अनुत्तर उपेक्षापारिशुद्धिमा
आएर विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका र उत्पन्न भएका
सत्त्वहरूलाई देख्दछ...^२ मरणोपान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।

“गृहपति ! सो आर्यंभावकले यही अनुत्तर उपेक्षापारिशुद्धिमा
आएर आत्मवक्षयद्वारा अनात्मवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई
यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार
गर्छ । गृहपति ! यसरी आर्यको विनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै
व्यवहार समुच्छेद हुन्छन् ।

-
१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९८ अथवा बु. गृ.
भा-१, पृ. २५८ मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।
२. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २७८ अथवा बु. गृ.
भा-१, पृ. २५८ मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

पोतलिय गृहपतिको उपासकत्व

“गृहपति ! जस्तो आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुन्छन्, त्यस्तै रूपको व्यवहार-समुच्छेद तिमीले आफूमा देखेकाछौ त ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! कहाँ म, कहाँ आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद ! भन्ते ! आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेदबाट म टाढा छुँ । भन्ते ! अघि हामीले नजान्ने अन्यतीर्थीय परित्राजकहरूलाई नै जान्ने भनी सम्झेका थियौं । नजान्नेलाई नै जान्नेलाई खुवाउने भोजन गराएका थियौं । नजान्नेलाई नै जान्ने स्थानमा राखेका थियौं । भन्ते ! जान्ने भिक्षुहरूलाई हामीले नजान्ने सम्झेका थियौं । जान्नेलाई नै नजान्नेलाई खुवाउने भोजन गराएका थियौं । जान्नेलाई नै नजान्ने स्थानमा राखेका थियौं । भन्ते ! अबदेखि हामीले नजान्ने अन्यतीर्थीय परित्राजकहरूलाई नै नजान्ने भनी थाहापाउनेछौं । नजान्नेलाई नै नजान्नेलाई खुवाउने भोजन गराउनेछौं । नजान्नेलाई नै नजान्ने स्थानमा राख्नेछौं । भन्ते ! अब हामीले जान्ने भिक्षुहरूलाई नै जान्ने भनी थाहापाउनेछौं । जान्नेलाई नै जान्नेलाई खुवाउने भोजन गराउनेछौं । जान्नेलाई नै जान्ने स्थानमा राख्नेछौं । भन्ते ! भगवान्ले ममा श्रमणप्रति श्रमणप्रेम श्रमणप्रति श्रमणप्रसाद र श्रमणप्रति श्रमण गौरव उत्पन्न गराइदिनु भयो ।

१. गृही व्यवहार समुच्छेदको कारण नजान्ने । पपं. सू. III. पृ. ३० :
पोतलियसुत्तवण्णना ।

धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते ! जस्तै भन्ते ! घोप्टेकोलाई
उत्तानो पारिविवा...। भन्ते ! अब म भगवान्को शरणमा पर्दछु, धर्म र
भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान्ले मलाई आजीवन शरणमा
आएको उपासक हो मनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

---

७. बेलट्ट कच्चान

प रि च य

यो बेलट्ट कच्चान (= कात्यायन) राजगृहबासी हुन र यिनी गुँदको व्यापार गर्दथे । 'बेलट्ट' उनको नाम हो र 'कच्चान' (= कात्यायन) भनेको गोत्रको नाम हो ।

एकदिन भगवान् अन्धकबिन्दबाट राजगृहतिर गइरहनु भएको बेलामा बेलट्ट कच्चान पनि राजगृहबाट अन्धकबिन्दतिर गइरहेका थिए । यिनी आइरहेको देख्नु भई भगवान् बाटोको एकातिर एक रुखमनि बस्नुभयो । भगवान्लाई देखेर त्यहाँ गई बेलट्ट कच्चानले भिक्षुहरूलाई गुँद प्रदान गरे । त्यसपछि भगवान्ले उनलाई आनुपूर्वी-कथा सुनाउनु भयो र पछि वहाँले उनलाई चतुरार्यसत्यको उपदेश दिनुभयो । यो उपदेश सुनेर बेलट्ट कच्चानले मार्गफल प्राप्त गरे भन्ने कुरा अगाडिको सूत्रमा—“दुष्टधर्मो, प्राप्तधर्मो, ...शास्ताको धर्मलाई अवबोध गर्नकोनिमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि..” भन्ने

वाक्यद्वारा प्रष्ट बुद्धिन्ध । त्यसपछि उनी आजीवन बुद्धको शरणमा गई उपासक भए ।

×

×

×

केही बेलट्टु नामहरू

- (१) बेलट्टु—पिनी सञ्जयका पिता हुन् । हेर बु. प. भा-१, पृ. १२०; सुत्त. नि. अ. क. II. पृ. २५३: सभियसुत्तवण्णना । “सञ्जयोति नामं, बेलट्टो पनस्स पिता, तस्मा बेलट्टुत्तोति वुच्चति ।”
- (२) बेलट्टुपुत्त—हेर सञ्जय बेलट्टुपुत्र मनी उल्लेख भएको ठाउँमा । बु. प. भा-१, पृ. ३, १२०.
- (३) बेलट्टुसीस' (थेर)—यो स्थविर आनन्द महास्थविरका उपाध्याय हुनुहुन्छ । हेर महा. व. पा. पृ. २२०: मूलादि-भेसज्जकथा, भेसज्जखण्डकं; महा. व. पा. पृ. ३११: निसीदनादिअनुजानना, चीवरखण्डकं; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ६८: बेलट्टुसीसथेरगाथट्टकथा; थेर. गा. पा. पृ. २३७:

---

१. सिंहलमा: 'बेलट्टिसीस'; स्याममा: 'बेलट्टुसीस' ।

बेल्लट्टसीसत्थेरगाथा; धम्म. प. अ. क. पृ. ३०१: बेल्लट्ट-
सीसत्थेरवत्थु, अरहन्तवग्गो ।

बहाँ स्थविर भ्राबस्तीमा एक ब्राह्मण कुलमा जन्मिनु
भई भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि नै उरुवेत्त
कश्यपकहाँ तपस्वी भई अग्निचर्या गरी बस्नु भएको थियो ।
पछि उरुवेत्त कश्यपलाई वधन गरी भगवान्ले आदित्तपरि-
यायको^१ उपदेश सुनाउनु हुँदा उरुवेत्त सहित सबै एकहजार
जटिलहरूले अरहत्व साक्षात्कार गरेका थिए । यसै बखत वहाँले
पनि अरहत्व साक्षात्कार गर्नु भएको हो भनी थेरगाथट्टकथाले^२
उल्लेख गरेको छ ।

- (४) बेल्लट्ट कच्छान—यिनै बेल्लट्ट कच्छान (= कात्यायन) को
कुरा यहाँ अगाडि अनुबित गरिएको छ ।

Dhamma.Digital

×

×

×

१. महा. व. पा. पृ. ३४: आदित्तपरियायो ।

२. I. पृ. ६७: बेल्लट्टसीसत्थेरगाथट्टकथा ।

मूल पालि—

१—बेलट्ट कच्चानको गुँद दान

अनि भगवान् अन्धकबिन्दमा^१ इच्छानुसार विहार गर्नु भई जहाँ राजगृह हो त्यहाँ साँढे बाह्रशय महान भिक्षुसङ्घका साथ चारिकार्थ जानुभयो^२ । त्यस समय बेलट्ट कच्चान (= बेलट्ट कात्यायन) सब गुँदको घंटोले भरिएका पाँचशय गाडाहरू लिई राजगृहबाट अन्धकबिन्दमा जानकोनिमित्त बाटो लागि रहेका थिए ।

अनि भगवान्ले टाढैदेखि बेलट्ट कच्चान आइरहेको देखुभयो । देखु भएपछि बाटो छाडेर एक रुखमनि बस्नुभयो । अनि बेलट्ट कच्चान जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई

-
१. अन्धकबिन्द भन्ने ठाउँ राजगृहबाट ३ गाउत उता पर्छ । सम. पा. III. पृ. ११०६: अविप्पवास सीमानुजाननकथा, उपोसथक्खन्धकं । राजगृहलाई १८ वटा महाविहारहरूले घेरेका छन् । सम. पा. III. पृ. ११०६; हेनू बु. म. भा-१, पृ. १०६ को पादटिप्पणीमा पनि ।
२. महा. व. पा. पृ. २४०: बेलट्टकच्चानवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं; अ. क. III. पृ. ११५९.

अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका बेल्टुठ कञ्चानले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते ! म एक एक भिक्षुलाई एउटा एउटा गुँदको घँटो दिन चाहन्छु ।”

“कञ्चान ! त्यसो भए तिमिले एउटा मात्र गुँदको घँटो ल्याऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई बेल्टुठ कञ्चानले एउटा मात्र गुँदको घँटो लिएर जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग यस्तो भने—“भन्ते ! गुँदको घँटो ल्याएँ । अब म के गर्छु ?”

“कञ्चान ! त्यसो भए तिमिले भिक्षुहरूलाई गुँद देऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई बेल्टुठ कञ्चानले भिक्षुहरूलाई गुँद दिएपछि भगवान्लाई यस्तो भने—
“भन्ते ! भिक्षुहरूलाई गुँद दिइसकें । अझ धेरै गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गर्छु ?”

“कञ्चान ! त्यसो भए तिमिले भिक्षुहरूलाई जति चाहिन्छ (याबदत्थं) त्यति गुँद देऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई भिक्षुहरूलाई जति चाहिन्छ त्यति गुँद दिई भगवान्सँग यस्तो भने—“भन्ते ! भिक्षुहरूलाई जति चाहिन्छ त्यति गुँद दिएँ; अझ पनि गुँद बाँकी छ । अब म के गर्छु ?”

“कच्चान ! त्यसो भए भिक्षुहरूलाई गुँदद्वारा सन्तपित गर ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले भिक्षुहरूलाई गुँदद्वारा सन्तपित गरे । त्यहाँ केही भिक्षुले पात्रहरू भरे (केहीले) पानी छान्नीमा भरे (केहीले) थैलो भरे । अनि भिक्षुहरूलाई गुँदद्वारा सन्तपित गरी बेलट्ट कच्चानले भगवान्सँग यस्तो भने—“भन्ते ! भिक्षुहरूलाई गुँदद्वारा सन्तपित गरें, अऊ पनि घेरें गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गरुँ ?”

“कच्चान ! त्यसो भए तिमिले बचेको खानेहरूलाई (विधासावानं) गुँद देऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले बचेको खानेहरूलाई गुँद दिई भगवान्सँग यस्तो भने—“भन्ते ! बचेको खानेहरूलाई गुँद दिएँ, अऊ घेरें गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गरुँ ?”

“कच्चान ! त्यसो भए बचेको खानेहरूलाई जति चाहिन्छ (यावदत्थं) त्यति देऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई बेलट्ट कच्चानले बचेको खानेहरूलाई जति चाहिन्छ त्यति गुँद दिई भगवान्सँग यस्तो भने—“भन्ते ! बचेको खानेहरूलाई गुँद दिएँ, अऊ घेरें गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गरुँ ?”

“कच्चान ! त्यसो भए तिमिले बचेको खानेहरूलाई गुँदद्वारा सन्तपित गर ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई बेल्ट्ठ कञ्चानले बचेको खानेहरूलाई गुँदद्वारा सन्तपित गरे । त्यहाँ बचेको खाने केहीले भाँडा (कोलम्बो) र घँटो भरे, (केहीले) डालामा र पोल्टामा (उच्छङ्गे) पनि भरे । अनि बचेको खानेहरूलाई गुँदद्वारा सन्तपित गरेर बेल्ट्ठ कञ्चानले भगवान्सँग यस्तो भने—‘ भन्ते ! बचेको खानेहरूलाई गुँदद्वारा सन्तपित गर्ने । अठ धेरै गुँद बाँकी छ । भन्ते ! अब म के गर्छु ?”

“कञ्चान ! देवलोक मारलोक सहित ब्रह्मलोक’, भ्रमण सहित ब्राह्मण प्रजा तथा देवसहित मनुष्यहरूमा कसैले यो गुँद खाएर पचाउन सक्ला भन्ने म ठान्दिन । सिवाय तथागत वा तथागत भावकले । कञ्चान ! त्यसैले त्यो गुँद हरियो (घाँस) नभएको ठाउँमा अथवा प्राणी नभएको पानीमा बगाइवेऊ^३ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई बेल्ट्ठ कञ्चानले त्यो गुँदलाई प्राणी नभएको पानीमा बगाइदिए । अनि त्यो

१. यहाँ ‘देवलोक मारलोक सहित ब्रह्मलोक’ आदि भनेको अर्थ बु. ब्रा. भा-२. पृ. ७८ को पादटिप्पणीमा, पृ. २२१ को पादटिप्पणीमा र पृ. ३३६ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।
२. त्यसबखत त्यो बाँकी गुँदमा देवताहरूले सूक्ष्म ओजरसहरू राखि-दिएका थिए । त्यसैले भगवान्ले यस्तो भन्नु भएको हो भनी सम. पा. III. पृ. ११५९ ले उल्लेख गरेको छ ।

गुँद पानीमा राखदा 'चिच्चिट चिटच्चिट' गरी त्यसबाट आवाज आई धुँवा निस्के जस्तै बाफ पनि निस्क्यो । जस्तै दिनभरी घाममा तातेको फाली पानीमा राखदा 'चिच्चिट चिटच्चिट' गरी आवाज निस्कने हो त्यस्तै गरी त्यो गुँद पानीमा राखदा 'चिच्चिट चिटच्चिट' गर्न थालेको थियो ।

अनि बेलट्ट कच्चान संविगन र लोमहर्षित भई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका बेलट्ट कच्चानलाई भगवान्ले आनुपूर्विकबा भन्नुभयो । जस्तै—'दानकथा, ...' प्रकाश पार्नुभयो । जब भगवान्ले बेलट्ट कच्चानको चिन्त कल्य, मृदु, नीवरण रहित, हर्षित तथा प्रसन्न भयो भनी जान्नुभयो तब जुन आफैले प्राप्त गर्नु भएको बुझ्नुको धर्म हो (सामुक्कसिका धम्मवेसना) त्यो धर्म प्रकाश पार्नुभयो—'दुःख समुदय, निरोध तथा मार्ग ।' अनि जस्तै न मैलेको शुद्ध-बस्त्रमा राम्ररी रङ्गले समात्छ त्यस्तै गरी बेलट्ट कच्चानलाई उसै आसनमा विरज, वीतमल, धर्मक्षु उत्पन्न भयो—'जे जति समुदय धर्महरू हुन् ती सबै निरोध धर्म हुन् ।' अनि बेलट्ट कच्चान दृष्टधर्मा, प्राप्तधर्मा, विदित धर्मा भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शंकारहित, निश्चिन्त तथा वंशारवचमा पुगी शास्ताको धर्मलाई अबबोध गर्नको निमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि उनले भगवान्लाई यस्तो भने—

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. गृ. भा-२, पृ. १०० मा उल्लेख भए अनुसार पढ्नु ।

“धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते !! जस्तै भन्ते ! घोटेकोलाई उत्तानो पारिदिदा वा ढाकेकोलाई उघारिदिदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिदा वा अँध्यारोमा तेलको दियो राखिदिदा—चक्षु हुनेले रूप देखदछ—त्यस्तै गरी भगवान्ले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पार्नुभयो । भन्ते ! अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान्ले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

द. भद्रक गामणि

प रि च य

यो भद्रक गामणि (= ग्रामणी) मल्ल जनपदको उरुवेलकप्प भन्ने निगमवासी हुन् । यिनका चिरवासी भन्ने एक पुत्र थिए भन्ने कुरा अगाडिको मूल सूत्रबाट प्रष्ट हुन्छ ।

एक समय भगवान् बुद्ध त्यस निगममा बसिरहुनु भएको बेलामा 'दुःखको समुदय र त्यसको निरोध सम्बन्धी उपदेश गर्नुहोस्' भनी यो भद्रक गामणिले अनुरोध गर्दा भगवान्ले उनलाई यस जीवनसँग तुलना गरी उदाहरण सहित प्रत्यक्ष रूपले त्यस विषयमा कुरा बताउनु भयो । यो उपदेश सुनेर भद्रक गामणिलाई दुःखको मूल जरो 'छन्द' अर्थात् 'इच्छा' नै रहेछ भन्ने कुरा प्रतीत भएपछि उनले भगवान्को प्रशंसा गरे । अरु विशेष कुराहरू यहाँ अगाडि अनुदित मूल सूत्रबाट प्रष्ट हुने छन् ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१—दुःख र समुदयको निरोध बताउनुहोस्

एक समय भगवान् मल्ल (जनपद) को उरुवेत्तकण्ठ भन्ने मल्लहरूको निगममा बस्नु भएको थियो^१ । अनि भद्रक गामणि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका भद्रक गामणिले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भन्ते ! भगवान्ले मलाई दुःखको समुदय र त्यसको निरोध सम्बन्धी उपदेश गर्नुभए बेश हुने थियो ।”

“गामणि ! यदि मैले तिमीलाई अतीतलाई लिएर दुःखको समुदय र निरोध सम्बन्धी कुरा बताऊँ भने—त्यहाँ तिमीमा ‘अतीत समयमा रहेको रहेछु’ भन्ने शंका र विमति हुनेछ । गामणि ! यदि मैले तिमीलाई अनागतलाई लिएर दुःखको समुदय र निरोध सम्बन्धी कुरा बताऊँ भने—त्यहाँ तिमीमा ‘अनागत समयमा रहनेछु’ भन्ने शंका र

---

१. सं. ति. III. पृ. २८९: भद्रकमुत्तं, गामणिसंयुत्तं. अ. क. III. पृ. १०३; रोमनमा: ‘भद्रक’; स्याममा: ‘गन्धक’ ।

विमति हुनेछ । गामणि ! अतः यहाँ बसेका तिमोलाई यहीं नै दुःख समुदय र निरोध सम्बन्धी उपदेश गर्नेछु । त्यो सुन रात्ररी मनमा राख भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भद्रक गामणिले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

“गामणि ! उरुवेल्लकप्पमा तिम्रा त्यस्ता मानिसहरू छन् के जसलाई वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा तिमोलाई शोकपरिदेव दुःख दोर्मनस्य उपायास होस् ? यसमा तिमो के भन्दछी ?”

“भन्ते ! उरुवेल्लकप्पमा मेरा त्यस्ता मानिसहरू छन् जसलाई वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा मलाई शोकपरिदेव दुःख दोर्मनस्य उपायास हुन्छ ।”

“गामणि ! उरुवेल्लकप्पमा तिम्रा त्यस्ता मानिसहरू पनि छन् के जसलाई वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा तिमोलाई शोकपरिदेव दुःख दोर्मनस्य उपायास हुन्न ?”

“भन्ते ! उरुवेल्लकप्पमा मेरा त्यस्ता मानिसहरू पनि छन् जसलाई वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा मलाई शोकपरिदेव दुःख दोर्मनस्य उपायास हुन्न ।”

“गामणि ! के हेतु र के प्रत्यय हो त जसले गर्दा उरुवेल्लकप्पमा बस्ने केही मानिसहरूको वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा तिमोलाई शोकपरिदेव दुःख दोर्मनस्य उपायास हुन्छ ?”

“भन्ते ! ररुवेलकपमा बस्ने जुन मेरा मानिसहरूको वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा मलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास हुन्छ—तिनीहरू प्रति मेरो छन्दराग छ । भन्ते ! ररुवेलकपमा बस्ने जुन मानिसहरूको वध गर्दा, बन्धन गर्दा, (हन) नाश गर्दा अथवा निन्दा गर्दा मलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास हुन्छ उनीहरू प्रति मेरो छन्दराग छैन ।”

“गामणि ! जुन कारणहरू तिमिले यहीँका यहीँ गम्भीररूपमा देख्यौं, विवित गयौं — त्यही कारणहरूद्वारा अतीतानागतको बारेमा पनि तरीका अपनाऊ -- ‘जुनसुकै अतीतसमयमा दुःख उत्पन्न भयो—सबै ती छन्दमूलक हुन् र छन्द निदान हुन् । छन्द नै दुःखको मूल (= जरो) हो । जुनसुकै अनागत समयमा (दुःख) उत्पन्न हुनेछ सबै ती छन्द मूलक हुन् र छन्द निदान हुन् । छन्द नै दुःखको मूल (= जरो) हो ।”

“आश्रय हो, भन्ते ! अद्भूत हो, भन्ते !! ‘जुनसुकै दुःख उत्पन्न हुन्छ, सबै ती छन्दमूलक हुन् र छन्द निदान हुन्, छन्द नै दुःखको मूल (= जरो) हो ।’ भनी जुन कुरा भगवान्ले भन्नुभयो अहा ! यो कति सुभाषित हो । भन्ते ! चिरवासी भन्ने मेरो कुमार छ । उ बाहिर घरमा बस्छ । भन्ते ! अनि सो म बिहान सबेरै उठेर (एक) पुरुषलाई पठाउँछु—‘भणे ! जाऊ चिरवासी कुमारलाई हेर ।’

१. नगर बाहिर शील्प अध्ययनकोनिमित्त बस्छ भनिएको हो । सार.
प. III. पृ. १०३: भद्रकमुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।

भन्ते ! जबसम्म सो पुरुष फर्केर आउंदैन तबसम्म मलाई चिन्ता नै भइरहन्छ—‘चिरवासी कुमारलाई कुनै बाधा नहोस्’ ।”

“गामणि ! चिरवासी कुमारको वधद्वारा, बन्धनद्वारा, नाशद्वारा अथवा निन्दाद्वारा तिमोलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास उत्पन्न हुन्छ के ? यसमा तिमो के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! मेरो चिरवासी कुमारको वधद्वारा, बन्धनद्वारा, नाशद्वारा अथवा निन्दाद्वारा मेरो जीवन नै बरबाद हुन्छ भने मलाई शोकपरिदेव दुःख दौर्मनस्य र उपायास उत्पन्न नहोला भन्ने त सवाले उठ्दैन ।”

“गामणि ! यस कारणले पनि तिमोले बुझ्नुपर्छ कि—‘जुनसुकै दुःखहरू उत्पन्न हुन्छन् ती सबै छन्दमूलक हुन् र छन्द निदान हुन् । छन्द नै दुःखको मूल (= जरो) हो ।’ गामणि ! जब तिमोले चिरवासी मातालाई देखेका थिएनौ र सुनेका थिएनौ त्यसबखत चिरवासी माता प्रति तिम्नो छन्द वा राग वा प्रेम थियो त ? यसमा तिमो के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! थिएन ।”

“गामणि ! देखिसकेपछि वा सुनिसकेपछि चिरवासी माता प्रति तिम्नो छन्द वा राग वा प्रेम भएको त ?”

“हो, भन्ते !”

“गामणि ! चिरवासी माताको वधद्वारा, बन्धनद्वारा, (हन)

नाशद्वारा अथवा निन्दाद्वारा तिमोलाई शोकपरिवेव दुःख बीर्मनस्य र उपायास उत्पन्न हुन्छ त ? यसमा तिमो के भन्छौ ?”

“भन्ते ! मेरो चिरवासी माताको वधद्वारा, बन्धनद्वारा, (हन) नाशद्वारा अथवा निन्दाद्वारा मेरो जीवन नै बरबाद हुन्छ भने मलाई शोकपरिवेव दुःख बीर्मनस्य र उपायास उत्पन्न नहोला भन्ने त सवाले उठ्दैन ।”

“गामणि ! यस कारणले पनि तिमोले बुज्नुपर्छ कि—‘जुनसुकै दुःखहरू उत्पन्न हुन्छन् ती सबै छन्द मूलक हुन् र छन्द निदान हुन् । छन्द नै दुःखको मूल (=जरो) हो’ ।”

६. मणिचूल गामणि

प र च य

भगवान् बुद्ध राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिबापमा बसिरहनु भएको बेलामा एकदिन राजान्तपुरमा भेला भइरहेका राजपरिषद्का बीचमा 'श्रमण शाक्यपुत्रहरूले अर्थात् भिक्षुहरूले सुन चाँदी स्वीकार्छन् भन्ने विषयमा चर्चा उठ्यो । त्यसबखत यी मणिचूल गामणि (= ग्रामणी) पनि त्यस सभामा उपस्थित थिए । अनि यिनले 'श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी ग्रहण गर्नुहुन्न र ग्रहण गर्नु पनि हुन्न' भन्ने कुरा बताई परिषद्लाई सम्झाए ।

पछि यस विषयमा भगवान्को राय बुझ्नकोनिमित्त भगवान्कहाँ गई भगवान्सँग यिनले सोधदा भगवान्ले पनि 'हुन्न' भन्ने कुरामा जोड दिनुभयो । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१—सुन चाँदी अनुरूप छैन

एक समय भगवान् राजगृह स्थित वेणुवनको वल्लन्दक-
निवापमा बसिरहनु भएको थियो^१ ।

त्यस समय राजान्तपुरमा बसेको र भेला भएको राजपरिषद्को
बीचमा यस्तो कुरा उठ्यो—“श्रमण शाक्यपुत्रहरूकोनिमित्त सुन चाँदी
अनुरूप छ (कप्पति), श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी (जातरूपरजतं)
स्वीकार्छन् (साद्वियन्ति) र श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण-
गर्छन्^२ ।”

त्यस समय मणिचूल गामणि त्यस परिषद्मा बसेका थिए ।
अनि मणिचूल गामणिले त्यो परिषद्लाई यस्तो भने—“आर्यहो !

१. सं. नि. III. पृ. २८७: मणिचूलकमुत्तं, गामणिसंयुत्तं, अ. क. III.

पृ. १०२ र चुल्ल. व. पा. पृ. ४१८: मणिचूलगामणीकथा, सत्त-
सतिकखन्धकं ।

२. यहाँ ‘...स्वीकार्छन्...प्रतिग्रहण गर्छन्’ भन्नेको अर्थ ‘स्वीकार्नु-
हुन्छ...ग्रहण गर्नु हुन्छ’ भनी भनेको हो भनी बुझ्नु पर्छ ।

यस्तो नभन्नु होस्^१ । श्रमण शाक्यपुत्रहरूकोनिमित्त सुन चाँदी अनुरूप छैन, श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी स्वीकार्दैनन् र श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्दैनन्^२ । श्रमण शाक्यपुत्रहरूले मणिमुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन् र उनीहरू सुन चाँदीबाट दूर छन् ।” यसरी त्यो परिषद्लाई मणिचूल गामणिले सम्झाए ।

अनि मणिचूल गामणि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मणिचूल गामणिले भगवान्लाई यस्तो भने—“भन्ते ! यहाँ राजान्तपुरमा बसेको र भेला भएको राजपरिषद्को बीचमा यस्तो कुरा उठ्यो—‘श्रमण शाक्यपुत्रहरूकोनिमित्त सुन चाँदी अनुरूप छ, श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी स्वीकार्छन् र श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्छन् ।’ यस्तो भन्दा—भन्ते ! मैले त्यो परिषद्लाई यस्तो भने—‘आर्यहो ! यस्तो नभन्नुहोस् । श्रमण शाक्यपुत्रहरूकोनिमित्त सुन चाँदी अनुरूप छैन, श्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी

-
१. उनलाई यस्तो लाग्यो कि—कुलपुत्रहरू प्रव्रजित हुँदा पुत्रदारहरू र सुन चाँदीहरू छाडेर प्रव्रजित हुन्छन् । अतः जुन वस्तुहरू त्यागेर प्रव्रजित हुन्छन् ती वस्तुहरू यिनीहरूले ग्रहण गर्न योग्य छैनन् । यसै नीतिमा बसेर उनले ‘आर्यहो ! यस्तो नभन्नु होस्’ भनी भनेका हुन् भनी सार. प. III. पृ. १०२: मणिचूलकमुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तले उल्लेख गरेको छ ।
२. यहाँ ‘स्वीकार्दैनन्...प्रतिग्रहण गर्दैनन्’ भन्नेको मतलब स्वीकार्नु हुन्न...ग्रहण गर्नु हुन्न भनिएको हो ।

स्वीकार्देनन् र भ्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्देनन् । भ्रमण शाक्यपुत्रहरूले मणि सुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन् र उनीहरू सुन चाँदीबाट दूर छन् ।' भन्ते ! यसरी मैले त्यो परिषद्लाई सम्झाएँ । भन्ते ! यस्तो भन्ने म के भगवान्को वादानुरूप भन्ने हुनेछु ? भगवान्लाई मैले ऊटो आरोप त लगाइन ? के मैले धर्मानुरूप भनेको छु ? धर्मानुसार मनिरालेको कुराको कुनै निन्दा त हुन गएन ?”

“ठीक छ गामणि ! यस्तो भन्ने तिम्री (भगवान्ले) भनेका कुरा जस्तै भन्ने भएकाछौ मलाई ऊटो आरोप लगाएका छौ, धर्मानुरूप भनेकाछौ र धर्मानुसार मनिरालेको कुनै कुराको निन्दा पनि भएको छैन । गामणि ! भ्रमण शाक्यपुत्रहरूकोनिमित्त सुन चाँदी अनुरूप छैन (नकप्पति), भ्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी स्वीकार्देनन् (नसाबियति), भ्रमण शाक्यपुत्रहरूले सुन चाँदी प्रतिग्रहण गर्देनन् (नप्पटिग्गहन्ति), भ्रमण शाक्यपुत्रहरूले मणि सुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन् र उनीहरू सुन चाँदीबाट दूर छन् । गामणि ! जसकोनिमित्त सुन चाँदी अनुरूप हुन्छ उसकोनिमित्त पञ्चकामविषयहरू पनि अनुरूप हुन्छन् । गामणि ! जसलाई पञ्चकामविषयहरू अनुरूप हुन्छन्—गामणि ! अवश्य पनि त्यसलाई अ-भ्रमण धर्म हो र अ-शाक्यपुत्रीय धर्म हो भनी विश्वास गर (धारेय्यासि^१) । गामणि ! बरु म यस्तो भन्दछु—तृण (=छाना

-
१. “यस्स खो, गामणि, जातरूपपरजतं कप्पति, पञ्च पि तस्स कामगुणा कप्पन्ति । यस्स पञ्च कामगुणा कप्पन्ति, एकसेन, गामणि, धारेय्यासि अस्समणधम्मो असक्यपुत्तियधम्मो’ति ।” सं. नि. III. पृ. २८९: मणिचूलकमुत्तं, गामणिसंयुत्तं ।

हाल्ने खर) चाहनेले तृण खोज्नु पछं, काठ चाहनेले काठ खोज्नु पछं, गाडा चाहनेले गाडा खोज्नु पछं र पुरुष चाहनेले पुरुष खोज्नु पछं' । गामणि ! तर कुनै प्रकारले पनि म 'सुन चाँदी स्विकार्नु पछं र खोजि गर्नुपछं' मनो भन्दिन २ ।”

१. तृणादि खोज्नुपछं भनी—आफनो कुटीमा छाना हाल्नकोनिमित्त भिक्षुले तृणादि खोज्नुपछं भनिएको हो । काममा लगाउनकोनिमित्त मानिस खोज्ने भनिएको हो । सार. प. III. पृ. १०३: मणिचूलक-सुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं ।
२. “नत्वेवाहं, गामणि, केनचि परियायेन जातरूपंरजतं सादितब्बं परिधेसितब्बं'ति वदामि ।” सं. नि. III. पृ. २६९: मणिचूलकसुत्तं, गामणिसंयुत्तं ।

१०. मानदिन्न गृहपति

प रि च य

यो मानदिन्न गृहपति राजगृहवासी हुन् र यिनी अनागामी बिए भन्ने कुरा अगाडि अनुवित सूत्रको आधारमा भन्न सकिन्छ ।

एकदिन यिनी अस्वस्थ भई बिरामी भइरहेका बेलामा यिनले राजगृह स्थित वेणुवनको कल्लन्दकनिवापमा बसिरहुनु भएका आनन्द महास्थविरलाई आफ्नो घरमा निम्तो गरे । अनि आनन्द महास्थविर आउनु भई वहाँले अमनीय छ छैन भनी यिनिसँग सोध्नुभयो । प्रत्युत्तरमा यिनले आफू अस्वस्थ भई बिरामी भएको कुरा बताए र यो पनि भने कि “भन्ते ! बिरामी भएता पनि मैले चारसतिपट्टान (भावना) लाई छाडेको छैन ।” यति मात्र होइन उनले आफूमा पाँच-अधोभागीय संयोजनहरू नभएका कुरा पनि ज्ञापन गरे । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी मैले यिनलाई अनागामी हुन् भनी भनेको हुँ ।

×

×

×

शूल सूत्र—

१-बिरामी मानदिन्न गृहपति

एक समय आयुष्मान् आनन्द राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय मानदिन्न गृहपति अस्वस्थ भई सारै बिरामी भई दुखित थिए । अनि मानदिन्न गृहपतिले (एक) पुरुषलाई बोलाए—
“अम्हो पुरुष ! तिम्रो आऊ र जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा मेरो वचनले शीरले ढोग—‘मन्ते ! मानदिन्न गृहपति अस्वस्थ भई सारै बिरामी भई दुखित छ । उ आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले ढोग्छ ।’ यस्तो पनि भन—‘मन्ते ! आयुष्मान् आनन्दले अनुकम्पा राखी मानदिन्न गृहपतिको घरमा पाल्नु भए बेश हुने थियो’ ।”

“हवस्, मन्ते !” भनी मानदिन्न गृहपतिलाई प्रत्युत्तरविई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि

---

१. सं. नि. IV. पृ. १५२: मानदिन्नसुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं ।

आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको सो पुरुषले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भन्यो— ‘भन्ते ! मानविन्न गृहपति अस्वस्थ भई सारं बिरामी भई दुखित छन् । उनी आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले ढोग्दछन् ।’ यस्तो पनि भन्दछन्— ‘भन्ते ! आयुष्मान् आनन्दले अनुकम्पा राखी मानविन्न गृहपतिको घरमा जानुभए बेश हुने थियो’ ।”

तूष्णीभावद्वारा आयुष्मान् आनन्दले स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ मानविन्न गृहपतिको घर हो त्यहाँ आयुष्मान् आनन्द जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नुभएपछि आयुष्मान् आनन्दले मानविन्न गृहपतिसँग यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपति ! तिमोलाई क्षमनीय र यापनीय छ ? दुःख वेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ ?”

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । मेरो दुःख वेदना बढेकै छ र घटेको छैन । बढेकै देखिन्छ र घटेको देखिदैन । भन्ते ! यसरी दुःख वेदनाले पीडित भएर पनि यो लोकबाट (=यो शरीरबाट) अभिध्या बीर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्तयुक्त भई, ज्ञानवान् तथा स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपश्यी भई म विहार गच्छुं । ...वेदनामा वेदानुपश्यी भई ...चित्तमा चित्तानुपश्यी भई ...तथा धर्ममा धर्मानुपश्यी भई म विहार गच्छुं । भन्ते ! भगवान्ले जुन पाँच अधोभागीय संयोजन-

हरू' बताउनु भएको छ, भन्ते ! ती मध्ये कुनै पनि संयोजन ममा प्रहीण नभएको म देखिदैन ।”

“गृहपति ! तिम्रोनिमित्त लाभ हो, गृहपति ! तिम्रोनिमित्त सुलाभ हो !! गृहपति ! तिम्रीले अनागामी फलको व्याकरण गर्नुो ।”

१. पाँच अधोभागीय संयोजनहरू भनेका यी हुन्— (१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सासंयोजन, (३) शीलव्रतपरामर्शसंयोजन, (४) कामच्छन्दसंयोजन र (५) व्यापादसंयोजन । विभं. पा. पृ. ४५२: पञ्चकमातिकानिद्देशो, खुद्कवत्थुविभङ्गो; सं. नि. IV. पृ. ५९: ओरम्भागियसुत्तं, मग्गसंयुत्तं ।

११. मेण्डक गृहपति

प रि च य

अङ्गुतरापमा चारिका गर्वा—मेण्डक श्रेष्ठी र उनकी भार्या चन्द्रपदुमा, (= चन्द्रपद्मा) उनको पुत्र धनञ्जय श्रेष्ठी र बुहारी सुमना देवी, नातिनी विशाखा तथा नोकर पुण्ण (= पूर्ण) सहित ६ जनाको स्रोतापत्तिफल प्राप्त हुने उपनिश्रय सम्पत्ति देखनुभई भगवान्-बुद्ध भद्विय^१ (= भद्रीय) नगरमा जानुभयो र त्यहाँ जातियवनमा बस्नुभयो । अनि मेण्डक श्रेष्ठीले भगवान् बुद्ध आउनु भएको खबर सुने^२ ।

किन विनलाई मेण्डक श्रेष्ठी भनिएको हो ?

-
१. यो भद्विय नगर अङ्गदेशमा पर्छ । धम्म. प. अ. क. पृ. १९०: विसाखायवत्थु, पुप्फवग्गो; अं. नि. अ. क. I. पृ. २१९: विसाखा अथवा हेतू बु. म. भा-१, पृ. २० मा ।
  २. धम्म. प. अ. क. पृ. ५०८: मेण्डकसेट्ठिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

यिनको घरपछाडि करीब आठ करीस^१ प्रमाण ठाउँमा हात्ती, घोडा तथा गोरु जत्रा सुवर्ण भेडाहरू एक अर्कालाई घेरेरुदं पृथ्वीबाट निस्केका थिए । उनीहरूको मुखमा पञ्चरङ्गी घागाका डल्लाहरू थिए । घिउ, तेल, मधु तथा गुँद चाहिँदा अथवा वस्त्र र हिरण्यहरू चाहिँदा उनीहरूको मुखबाट घागोका डल्ला फिकिदिन्थे । अनि एउटा भेडाको मुखबाट निस्कने घिउ, तेल, मधु, गुँद तथा वस्त्र हिरण्यहरूबाट नै सारा जम्बुद्वीपका मानिसहरूलाई पुग्दथ्यो । त्यहाँदेखि यिनलाई 'मेण्डक श्रेष्ठी'^२ भनिएको हो भनी धम्मपवट्टकथाले^३ उल्लेख गरेको छ ।

अतीत कथा

यिनको पूर्वकर्म के हो त ?

विपश्ची^१ बुद्धको पालामा यी मेण्डक श्रेष्ठी अवरोज भन्ने कुटुम्बिकको भाञ्जा थिए । यिनको नाम पनि मामाको नाम जस्तै अवरोज नै थियो । एकदिन यिनका मामाले शास्ताकोनिमित्त गन्धकुटी

-
१. ४ अम्मणको १ करीस हुन्छ । अभि. धा. प. गा. नं. १९७, यो एक जमीन नाप्ने एक नापो विशेष हो । अथवा करीस प्रमाण जतिको धानको बिउ रोप्न सक्ने ठाउँको प्रमाण हो ।
  २. पृ. ५०८: मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।
  ३. विपश्ची बुद्ध भनेको दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर उन्नइसौं बुद्ध हुन् । बु. वं. पा. पृ. ३६३.

बनाउनथाले । त्यसबेला यिनी उनकहाँ गई “मामा ! हामी बुबैजना मिली गन्धकुटी बनाऔं” भनी निवेदन गरे । मामा चाहिले “म एकलैले असाधारण रूपले बनाउने छु” भनी भने । यो सुनेर माऊजा चाहिले “यदि यहाँ गन्धकुटी बनाइन्छ भने यहाँनिर ‘कुञ्जर शाला’ नामक एक भव्य शाला बनाउनु उचित हुनेछ” भन्ने सोची जङ्गलमा गई काठका सामानहरू ल्याए र एउटा स्तम्भमा सुन, एउटा स्तम्भमा चाँदी र एउटा स्तम्भमा मणि जडो शालाका जन्मै स्तम्भहरू, छानाका काठहरू तथा दैला र ऊघालहरूमा समेत अनेक प्रकारका सुन चाँदी रत्नहरू जडी गन्धकुटीको अगाडितिर तथागतकोनिमित्त सप्तरत्नहरू जडित ‘कुञ्जर शाला’ नामक एक भव्य शाला तयार पारे । शालाको छानामाथि गोलाकार स्तूप जस्तै बनाई त्यसमाथि मूगाको गजुर हाले ।

अनि त्यस शालाको मध्यभागमा रत्नमय मण्डप बनाई त्यसमाथि धर्मासन (=सिंहासन) राखे । त्यसका खुट्टाहरू रत्नमय थिए । त्यस्तै गरी चारैतिरको अडेस पनि । चारओटा सुवर्णमय भेडाका रूपहरू बनाई त्यसमाथि धर्मासनका खुट्टाहरूले टेकाएका थिए । बुद्धओटा सुवर्णमय भेडाका रूपहरू बनाई त्यसमाथि खुट्टा राख्ने पीरा राखे । ६ ओटा सुवर्णमय भेडाहरू बनाई मण्डप वरिपरि राखे । धर्मासनमा चाहिँ पहिले धागोको डोरीले बुझ लगाई त्यसपछि माऊमा सुवर्णको डोरीले बुझ लगाई त्यसमाथि रेशमको पट्टीले बुझ लगाएका थिए । अनि त्यसमाथि चन्दनको आसन राखे । यसरी ‘कुञ्जर शाला’ को काम सिध्दाइसकेपछि शालाको उद्घाटन महोत्सव गर्दा अठमट्टो हजार (६८,०००) भिक्षु-सङ्घका साथ शास्तालाई निम्त्याई चार महीनासम्म दान दिई अन्तिम

दिनमा त्रिचीवरहरू प्रदान गरे । त्यसमध्ये सबभन्दा नवक भिक्षुलाई एकहजार जाने चीवर प्राप्त भएको थियो ।

यसरी विपश्चो बुद्धको पालामा पुण्यकर्महरू गरी त्यहाँबाट च्युत भई देवमनुष्य लोकहरूमा विचरण गर्दै यस कल्पमा वाराणशीको एक महाधनी कुलमा जन्मलिई वाराणशी श्रेष्ठीको नामले प्रसिद्ध भए ।

एकदिन उनी राजाको उपस्थानमा गइरहेको बेलामा बाटामा उनले एक जोतीषलाई भेटे । अनि उनले उनीसँग “आचार्य ! एकछिन बसी नक्षत्र हेर्नुहोस्” भनी भने । उनले पनि विचार गरे । अनि उनले “एक भय आउनेछ” भनी भने ।

“आचार्य ! कस्तो भय आउने छ ?”

“श्रेष्ठी ! दुर्भिक्ष भय ।”

“कहिले आउँछ त ?”

“आजको तीनवर्ष पछि ।”

यति कुरा सुनेपछि श्रेष्ठीले तीब्ररूपले खेती गरे । घरमा भएको धनद्वारा अन्न खरीद गरे । साँढे बाहुल्य भकारीहरू बनाउन लगाई त्यसमा धान भरे । भकारीमा न अटेका धानहरू भाँडाहरूमा राखेर बाँकी रहेका धानहरू जमिनमनि खाडल खनी राखे । त्यसबाट पनि बचेका धानहरू माटामा मिलाई लिउन् बनाई भित्तामा प्लाटर गरे ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५०८: मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

पछि दुभिक्ष भएको बेलामा त्यस त्यस ठाउँहरूमा राखेका धानहरू फिर्दा खाँदै गर्दा भाँडाहरूमा राखेका धानहरू पनि क्रमशः सिद्धिदैं गए । अनि उनले परिजनलाई बोलाई यस्तो भने—

“तातहो ! तिम्रो पाहाडतिर गई जीविका गर । सुभिक्ष हुने बेलामा फर्क आउन चाहनेहरू फर्क आओ र नचाहनेहरू उहाँ बसी जीविका गर ।”

उनीहरूले त्यस्तै गरे । उनको साथमा सेवाटहल गर्ने पूर्ण भन्ने एक नोकर सहित पाँचजना मात्र बाँकी रहे । आफू आफ्नो भार्या, पुत्र, बुहारी र नोकर । जमिनमनि गाडिराखेको धानहरू पनि सिद्धिएपछि भित्ताबाट लिउन् खुर्कै लिई त्यसलाई पानीमा भिजाउँदा पाएका धानहरूद्वारा जीविका गर्न थाले । भित्ताका धानहरू पनि सिद्धिएपछि एकदिन उनकी भार्याले भित्ताको तल तलको माटो खुर्की त्यसलाई पानीमा भिजाउँदा आधा आल्हक मात्र जति धान पाई त्यसलाई कुट्टा प्राप्त भएको एक कुरवा जति चामललाई ‘चोरहरूले चोरेर लंजामान’ भनी एउटा भाँडोमा राखी जमिनमनि लुकाइराखिन् ।

एकदिन राजोपस्थानबाट फर्केका श्रेष्ठीले भने—“हे भद्रे ! सारं भोक लागेको छ, खानेकुरा केही छ के ?” भनी सोधे । अनि उनकी भार्याले ‘छैन’ नभनी “एक कुरवा जति चामल छ” भनी भनिन् । “कहाँ छ त ?” भनी सोध्दा “चोरको डरले भुइमा गाडि राखेकीछु”

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५०९: मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

भनी भनिन् । “त्यसोभए त्यसलाई फिकी पकाऊ” भनी भने । “स्वामि ! यदि यागु पकाएको खण्डमा दुइपटकलाई पुग्ने छ र भात पकाएमा एकपटकलाई मात्र पुग्नेछ । अतः के गर्ह ?” भनी सोधिन् । “हामीहरूको अरु कुनै उपाय छैन । अब भात खाएर नै मनैछौं । अतः भात नै पकाऊ ।” यति कुरा सुनेर उनले भात पकाई पाँच भागलगाई श्रेष्ठीको भाग अगाडि राखिदिइन् ।

त्यसबखत गन्धमादान पर्वतवासी एक प्रत्येक बुद्ध समापत्ति-बाट उठ्नुभयो । समापत्तिमा बसिरहँवा समापत्तिले बल गर्वा भोकले बाधा गर्दैन । समापत्तिबाट उठ्नेहरूलाई चाहिँ भोकको कारणद्वारा पेट पोलेको जस्तो हुन्छ र वहाँहरू भोजन लाभ हुने ठाउँ हेरेर भिक्षाटन् जानुहुन्छ । त्यसदिन दानदिनेलाई यदि प्रार्थना गरेमा सेनापति आदि स्थानहरूमध्ये कुनै सम्पत्ति पनि प्राप्त हुन सक्छ । अतः वहाँले पनि त्यस दिन कसले दान दिन सक्ला भन्ने विषयमा विचार गरी हेर्नु हुँदा सारा जम्बुद्वीपमा दुर्भिक्ष भइरहेको र ती श्रेष्ठीको घरमा पाँच जनाको-निमित्त एक कुरुवा जति भात पकाइरहेको पनि देख्नुभयो । अनि वहाँले उनी श्रद्धालु छन् कि छैनन् भन्ने र आफूलाई भोजनद्वारा संग्रह गर्न सक्छन् वा सक्दैनन् भन्ने विषयतिर पनि दृष्टिपात गर्नुभयो । अनि वहाँले उनी श्रद्धालु भएको र आफूलाई भोजनद्वारा संग्रह गर्न सक्ने कुरा पनि थाहा पाउनु भई पात्र चीवर ग्रहण गरी महाश्रेष्ठीको घरको देलो अगाडि उभिइरहेको दृश्यलाई देखाउनु भयो^१ ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५०९-१०: मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

अनि आफ्नो घरको दैलो अगाडि प्रत्येक बुद्धलाई देखेनबित्तिकै श्रेष्ठी सारै प्रसन्न भई “अघि दान नदिएको कारणले गर्दा आज यस्तो दुर्भिक्ष हेर्नुपयो । यो भातले मलाई एकदिन रक्षा गर्न सक्ला । आर्यलाई दिएको दानले चाहिँ अनेक कल्पकोटीसम्म मलाई हितमुख त्याइदिन सक्ने छ ।” यति सोचेर आफ्नो भातको थाली परसारी प्रत्येक बुद्धकहाँ गई पञ्चाङ्ग प्रतिष्ठितद्वारा वन्दना गरी वहाँलाई घरमा भित्र्याई आसनमा बसाली वहाँको खुट्टा धोई सुवर्णमय पीरामा खुट्टा राख्न लगाए । अनि आफ्नो थालीको भात वहाँको पात्रमा राखिदिए । थालीको भात आधा राख्दा प्रत्येक बुद्धले हातले पात्र ढाक्नु भयो । अनि श्रेष्ठीले “भन्ते ! पाँचजनाकोनिमित्त पकाएको एक कुरवा जतिको भातको पाँच भागको यो एक भाग हो । यसलाई दुई भाग गर्न सकिन्न । भन्ते ! मलाई यस लोकको सग्रह नगर्नु होस् । यो भात सबै प्रदान गर्न चाहन्छु” भनी सबै भात वहाँको पात्रमा खन्याइदिए । यसरी भोजन प्रदान गरी उनले यस्तो प्रार्थना गरे—

प्रार्थना

“भन्ते ! भविष्यमा जहाँ जहाँ जन्मिने छु त्यस त्यस ठाउँमा यसरी दुर्भिक्ष देख्न नपरोस् । अब उप्रान्त समस्त जम्बुद्वीपवासीहरूलाई पुग्ने गरी भन्न दिन सकूँ । आफ्नै हातले काम गरी जीवन बिताउन नपरोस् । साँढे बाह्रशय भकारीहरू सफा गरी शीर नुहाई त्यसको दैलोमा बसी माथितिर हेर्ने बित्तिकै रातो धान ऊरेर भकारी भरियोस् ।

जहाँ जहाँ जन्मिन्छु त्यस त्यस ठाउँमा यिनै भार्या, यिनै पुत्र, यिनै बुहारी तथा यिनै नोकर (साथमा) होउन् ।”

उनकी भार्याले पनि—“मेरा स्वामी भोकले पीडित भई बसेको बेलामा मैले खाना खान सकिदैन” भन्ने सोचेर आफ्नो भात प्रत्येक बुद्धलाई प्रदान गरी यसरी प्रार्थना गरिन्—

“भन्ते ! अब उपरान्त जहाँ जहाँ जन्म लिनेछु त्यस त्यस ठाउँमा यसरी दुर्भिक्ष हेर्न नपरोस् । भातको भाँडोलाई अगाडि राखी सारा जम्बुद्वीपका मानिसहरूलाई भात दिँदा पनि बसेको ठाउँबाट नउठ्जेल-सम्म मैले लिएको भाँडोमा भात नसकियोस् । यिनै स्वामी, यिनै पुत्र, यिनै बुहारी र यिनै नोकर (साथमा) होउन् ।”

उनको पुत्रले पनि आफ्नो भाग भात प्रत्येक बुद्धलाई प्रदान गरी यसरी प्रार्थना गरे—

“अबदेखि यस्तो दुर्भिक्ष हेर्न नपरोस् । हजार रूपैयाँको एउटा थैली लिएर समस्त जम्बुद्वीपवासी मानिसहरूलाई रूपैयाँ दिएर पनि त्यो मेरो थैली भरिइ नै रहोस् । यो मेरा माता पिता नै माता पिता होउन्, यिनै मेरी भार्या होउन् र यिनै मेरा नोकर होउन् ।”

बुहारीले पनि आफ्नो भाग भात प्रत्येक बुद्धलाई प्रदान गरी यसरी प्रार्थना गरिन्

“अबदेखि यस्तो दुर्भिक्ष हेर्न नपरोस् । अन्न भरिएको एउटा डालो अगाडि राखी समस्त जम्बुद्वीपका मानिसहरूलाई दिँदा पनि डालोमा अन्न नसिद्धियोस् ।”

नोकरले ग्रनि आफ्नो भाग भात प्रत्येक बुद्धलाई चढाई यस्तो प्रार्थना गर्नु —

“अबदेखि यस्तो दुर्भिक्ष हेर्न नपरोस् । खेत जोत्दा एक जोताइ-बाट बायाँबाट तीनवटा र बायाँबाट तीनवटा तथा माऊबाट एकवटा गरी जम्मा सातवटा जोताइ बराबर होस् ।”

यदि उसले त्यस दिन सेनापति वा अरु कुनै सम्पत्ति प्रार्थना गरेको भए सो सिद्ध हुने थियो । तर मालिक प्रतिको स्नेहको कारणले गर्दा “यिनीहरू नं मेरा मालिकहरू होउन्” भनी प्रार्थना गर्नु ।

सबैको प्रार्थना सिद्धिएपछि प्रत्येक बुद्धले “त्यस्तै होस्” भनी आशिर्वाद दिनु भई प्रत्येक बुद्ध गाथाद्वारा अनुमोदन गरी “यिनीहरूलाई मैले पनि चित्त प्रसन्न पार्नुपर्छ” भन्ने सोची “गन्धमादान पर्वतसम्म यिनीहरूले मलाई देहनसकुन्” भनी अघिठान गरी फर्कौं जानुभयो । उनीहरू पनि प्रत्येक बुद्ध जानु भएको बाटो हेरेर बसिरहे । अनि गन्धमादान पर्वतमा पुगेपछि प्रत्येक बुद्धले त्यो भोजन अरु पाँचशय प्रत्येक बुद्धहरूलाई बाँडिदिनुभयो । वहाँको प्रभावद्वारा त्यो भोजनले सबैलाई पुगेको थियो । उनीहरू पनि यी सबै हेरेर बसिरहे ।

अनि मध्याह्न समय बितिसकेपछि श्रेष्ठीकी भार्याले भाँडो माछी छोपेर राखिन् । श्रेष्ठ पनि भोकले चूर भई लेटेर निदाए । अनि संध्या समयमा बिउँकेपछि उनले भार्यासँग भने—“सारै भोक लाग्यो भाँडोमा

डढेर बचेको केही भात छ कि ?” भनी सोधे । आफूले भाँडो माफेर राखेको भए तापनि “छैन” नभनी “भाँडोमा हेरेर भन्नेछु” भनी उनी भान्सा खण्डमा गई भाँडो उघारेर हेरिन् । त्यसबखत अति सुगन्धित भातले भरिएको भाँडोको बिको उघारिन् । यी देखेर हर्षले गद्गद् भई उनले स्वामीलाई भनिन्—“भो स्वामी ! उठ्नु होस् । मैले भाँडो माफेर राखेको थिएँ । तर त्यो भाँडो अति सुगन्धित भातले भरिएको छ । पुष्य भनेको गर्नु नै पर्दो रहेछ । दान भनेको दिनु नै पर्दो रहेछ । स्वामी ! उठ्नु होस्, भात खानु होस् ।” यति भनी उनले बाबु छोरा दुवैलाई भात पस्किन् । उनीहरूले खाइसकेपछि सुतेर उठेकी बुहारीसँग बसी भात खाई नोकर पूर्णलाई पनि भात दिइन् । भाँडोबाट पस्केको ठाउँबाट भात घट्टेनभयो । पन्योले पस्केको ठाउँमा भात भरिएर नै आउँथ्यो । सोही दिनमै भकारी आदि ठाउँहरूमा पनि अघि राखे जस्तै जन्मैमा अन्न भरिएर आयो । अनि “श्रेष्ठीको घरमा अन्न उत्पन्न भयो, अन्न चाहनेहरू आएर अन्न लिएर जाऊन्” भनी घोषणा गराइदिए । मानिसहरूले उनको घरबाट अन्नहरू लिएर गए । जम्बुद्वीपवासी सबैले त्यस घरबाट पाएको अन्नबाट नयाँ जीवन पाए । अनि त्यहाँबाट च्युत भई उनी देवलोकमा उत्पन्न भए ।

वर्तमान कथा

त्यसपछि देवलोक र मनुष्यलोकमा विचरण गर्दा गर्दै हाल बुद्ध

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५११: मेण्डकसेट्टिसवत्थु, मलवग्गो ।

उत्पन्न भएको बेलामा उनी अङ्गदेशको भद्रिय (= भद्रीय) नगरको एक श्रेष्ठी कुलमा उत्पन्न भए । उनकी भार्या पनि महाभोगसम्पत्ति भएको कुलमा उत्पन्न भई बंश पुगेपछि श्रेष्ठिसंग विवाह भयो । पहिलेका पुत्र पनि उनकै पुत्र भए । बुहारी पनि उनकै बुहारी भइन् । नोकर पनि उनकै नोकर भयो । उनको पूर्व कर्मको प्रभावद्वारा उनको घरपछाडि माथि उल्लेख गरे जस्तै भेडाहरू निस्केर आए ।

अनि एकदिन आफ्नो पुण्य-प्रभावको परीक्षा गर्ने विचार गरी यिनले साँढे बाह्रशय (१२५०) भकारीहरू सफापारी शीर नुहाई दँलोमा बसी माथितिर हेरे । त्यतिखेर तल सूत्रमा उल्लेख भए अनुसार राता घानहरू ओइरिई भकारीहरू सबै भरिए । त्यसपछि अरु बाँकी परिवारहरूको पुण्य-प्रभाव पनि परीक्षा गर्ने इच्छा गरी उनले भार्या पुत्रादिहरूलाई पनि “तिमीहरूको पुण्य-प्रभावको परीक्षा गर” भनी भने । अनि उनकी भार्या सर्वाभरणले अलंकृत भई सबैले हेर्नदिई घामल भरी भात पकाउन लगाई कोठाको दँलोमा लगाएको आसनमा बसी सुनको पन्थी हातमा लिई “भात चाहनेहरू आऊन्” भनी घोषणा गराउन लगाई आए-आएका मानिसहरूको भाँडामा भरी भरी भात राखि-विन्यिन् । यसरी दिनभरी भात विदा पनि भाँडाको भात सिद्धिदेनथ्यो र बरु पन्थीले पस्केको ठाउँमा भात भरिएर नै आउँथ्यो । यसभन्दा अधिका बुद्धहरूलाई र भिक्षुसङ्घलाई देब्रे हातले भातको भाँडो लिई दाहिने हातले पन्थी लिई पात्र भरी भरी भात दिएकी हुनाले उनको देब्रे हातमा पद्मको चिन्न र दाहिने हातमा चन्द्रमाको चिन्न देखिन्थ्यो । उनले अघि देब्रे हातले पानीको भाँडा लिई पानी छानी यताउति हिंडी

भिक्षुहरूलाई पानी दिएको थिइन् । त्यसैले उनको दाहिने पंतालामा चन्द्रमाको र देब्रे पंतालामा पद्मचिह्न देखिएको थियो । यस कारणले गर्दा उनको नाम 'चन्द्रपद्म' (चन्द्रपद्म) भन्ने रहन गएको हो । उनको पुत्रले पनि शीर नुहाई एकहजार रूपैयाँको थैली लिई 'रूपैयाँ चाहनेहरू आऊन्' भनी आए-आएका मानिसहरूको भाँडाहरूमा भरी भरी रूपैयाँ हालिदिन्थे । त्यो थैलीमा हजारको हजार रूपैयाँ रहेको थियो । उनकी बुहारी पनि सबै आभरणहरूले अलंकृत भई धानको डालो लिई खुला आँगनमा बसी 'अन्न चाहनेहरू आऊन्' भनी आए-आएकाका मानिसहरूका भाँडाहरूमा भरी भरी धान राखिदिन्थिन् । तर डालोमा जस्ताको तस्तै धान रहन्थ्यो । नोकर पनि सबै अलंकारले अलंकृत भई सुवर्णको जुवामा सुवर्णको डोरीले गोरुहरू बाँधी सुवर्णको छडी लिई बुवै गोरुहरूलाई पाँच सुगन्धको पाँच ओँलाको टीका लगाई (गन्धपञ्चगुलिकानि दत्त्वा) सिद्धहरूमा सुवर्णको खोल हाली खेतमा गई हलो जोत्थ्यो । अनि एक हलोको जोताइबाट बायाँ र बायाँ तीन तीनवटा र माझमा एक गरी जम्मा सातवटा हलोको जोताइ भएर जान्थ्यो । यसो हुन सक्नाको खास कारण यी सबैका पुण्यमय ऋद्धिको प्रभावले हो भनी पटिसम्भिवामगले^२, बिसुद्धिमगले^३ तथा बुद्ध-वंसट्टकथाले^४ उल्लेख गरेका छन् ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५११-१२: मेण्डकसेट्टिसवत्थु, मलवग्गो ।

२. पृ. ४७६: दसइद्धिनिद्देशो, अ. क. पृ. ५०४.

३. पृ. २८५: इद्धिविधनिद्देशो-१२.

४. पृ. २४: निदानवण्णना ।

जम्बुद्वीपका मानिसहरूले यी श्रेष्ठीकहाँबाट धान्य वा हिरण्यादि-
मध्येबाट जे चाहन्थे ती सब लंजान्थे । यसरी यी श्रेष्ठी महानुभाव
सम्पन्न थिए भनी धम्मपदट्टकथाले^१ उल्लेख गरेको छ ।

मेण्डकको मार्गफल लाभ

बिम्बिसारको राज्यमा यी मेण्डक श्रेष्ठी जस्ता अमृतभोगी
कुबेरपतिहरू अरू पनि थिए भन्ने कुरा धम्मपदट्टकथा^२ र अङ्गु-
त्तरट्टकथामा^३ समुल्लेख भएका छन् । यिनीहरूमध्ये यी मेण्डक श्रेष्ठी
सर्वश्रेष्ठ थिए^४ ।

यी मेण्डक गृहपतिका धनस्त्राय भन्ने एक पुत्र र विसाखा
भन्ने एक नातिनी थिए भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकेको छ ।

-
१. पृ. ५१२: मेण्डकसेट्टिससवत्थु, मलवग्गो ।
  २. पृ. १९९: विसाखायवत्थु, पुप्फवग्गो अथवा बु. रा. भा-१, पृ. ११
मा हेर्नु ।
  ३. I. पृ. २२०: विसाखा मिगारमाता, एककनिपातवण्णना अथवा
बु. रा. भा-१, पृ. ११ मा हेर्नु ।
  ४. धम्म. प. अ. क. पृ. १९०: विसाखायवत्थु, पुप्फवग्गो; अं. नि. अ.
क. I. पृ. २१९: विसाखामिगारमाता, एककनिपातवण्णना अथवा
बु. म. भा-१, पृ. २० मा हेर्नु ।

भगवान् बुद्ध भद्विय नगरमा आइपुग्नु भएको खबर सुनेर मेण्डक गृहपतिले ७ वर्षीया नातिनी विशाखालाई उनका ५०० दासीहरूका साथ बुद्धकहाँ पठाएका थिए । बुद्धसँगको प्रथम दर्शनभेटमै विशाखाले स्रोतापत्तिकल प्राप्त गरेकी थिइन्^१ ।

त्यसपछि मेण्डक गृहपति पनि भगवान् बसिरहनु भएको भद्विय नगरको जातियबनमा गएका थिए । त्यसैले अगाडि अनुदित मूल पालिमा “अनि मेण्डक गृहपति असल असल यानमा बसी असल असल यानहरूबाट भगवान्को दर्शनार्थ भद्वियबाट निस्के” भनी उल्लेख भएको हो ।

यसरी गइरहेको बेलामा बाटामा आइरहेका केही तीर्थीयहरूले देखेर उनलाई “कहाँ जाँदै छौ ?” भनी सोधदा उनले “बुद्धकहाँ” भनी भन्दा उनीहरूले बुद्धलाई ‘अक्रियावादी’ भन्ने लाञ्छना लगाई गृहपति त्यहाँ गइरहेकोमा ईर्ष्या गरेका थिए । यो कुरा सुनेर गृहपतिको मनमा बुद्ध प्रति फन् बढी श्रद्धा उत्पन्न भएको कुरा अगाडिको अनुदित मूल पालिबाट बुकिन्छ ।

धम्मपदट्टकथाले^२ त उनलाई त्यहाँ जानेबाट रोकेका थिए भन्ने कुरा पनि उल्लेख गरेको छ । तैपनि उनी बुद्धकहाँ गइ नै हाले । गएर भगवान्लाई बन्दना गरी एक छेउमा बसेका मेण्डक गृहपतिलाई

१. बु. म. भा-१, पृ. २०-२१.

२. पृ. ५१२: मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

भगवान्‌ले आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो । जुन कुरा सुनेर उनले स्त्रोतापत्ति-फल प्राप्त गरे^१ । त्यसैले अगाडिको मूल पालिमा “...दृष्टधर्मा, प्राप्तधर्मा ...” भन्ने आदि लेखिएको हो । त्यसपछि उनले भगवान्‌लाई आफू बाटामा आइरहेको बेलामा केही अन्यतीर्थीयहरूले भनेका कुरा सुनाए-पछि भगवान्‌ले उनलाई यस प्रसंगमा धम्मपदको “सुदस्सं बज्जं अब्बेसं, अत्तनोपन दुइसं^२...” अर्थात् अर्काको दोष देख्न सजिलो छ तर आफ्नो दोष देख्न भने गाह्रो छ भन्ने गाथा सुनाउनु भयो । यो उपदेश सुनेर धेरै मानिसहरूले स्त्रोतापत्तिफल प्राप्त गरे^३ ।

यसपछि मेण्डक गृहपतिले आजीवन बुद्धको शरण लिई उपासकत्व ग्रहण गरी भोलिकोनिमित्त भगवान्‌लाई निम्तो गरी फर्केर गए । भोलिपल्ट उनको घरमा गई भोजन सिद्धिएपछि भगवान्‌ले उनका सबै परिवारहरूलाई उपदेश गर्नुभयो । उपदेशको अन्त्यमा मेण्डककी भार्या, पुत्र, बुहारी तथा नोकर सहित चारै जनाले स्त्रोतापत्तिफल साक्षात्कार गरे भन्ने कुरा अगाडि अनुबित मूल पालिमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

त्यसपछि मेण्डक गृहपतिले भगवान्‌सँग भद्रिय नगरमा बसुञ्जेलसम्म नित्य भोजन स्वीकार गर्न प्रार्थना गरे । यस विषयमा

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५१२: मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।
२. धम्म. प. पा. मलवग्गो, गा. नं. २५२.
३. धम्म. प. अ. क. पृ. ५१२: मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु, मलवग्गो ।

मनोरथपूरणीले^१ २ हप्तासम्म उनले भगवान्लाई नित्य भोजन गराए भनी उल्लेख गरेको छ । तर धम्मपदट्टकथाले^२ चाहि ८ महिनासम्म नित्य भोजन गराए भनी उल्लेख गरेको छ ।

त्यसपछि भदिय नगरमा इच्छानुसार बस्नु भई भगवान् बुद्ध अङ्गुत्तरापकोनिमित्त चारिकार्थ जानुभयो । जब मेण्डक गृहपतिले भगवान् अङ्गुत्तरापकोनिमित्त भदिय नगरबाट चारिकार्थ जानुभयो भन्ने कुरा सुने तब उनी साँढे बाह्रशय गाईहरू सहित अनेक खादप पवार्ष गाडामा लिई जहाँ भगवान् भेटिनु हुनेछ त्यहाँ भगवान्लाई तातो दूधले स्वागत गर्नेछु भनी गए । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल पालिमा पनि समुल्लेख भएको छ । अनि उनले भगवान्लाई बाटाको एक कान्तरमा भेटे । त्यसपछि उनले भगवान् सहित भिक्षुसङ्घलाई भोजन सहित एक एक भिक्षुलाई एक एक गाईको दूध दुहाउन लगाई सम्मान गरे । यसै बखत उनले भगवान्सँग कान्तरको बाटो लागेर जाने भिक्षुहरूले बाटो खर्च (पाथेय्यं) लिएर जानुहुने अनुमति दिनुभए बेश हुने थियो भनी प्रार्थना गरे । यसै प्रसंगमा भगवान्ले भिक्षुहरूलाई पञ्चगोरस स्वीकार गर्ने र बाटो खर्च लिएर जाने कुराको अनुमति प्रदान गर्नुभयो । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल पालिमा समुल्लेख भएको छ । यो शिक्षापद अर्थात् नियमलाई समन्तपासादिकाले^३

१. I. पृ. २२०: विसाखा मिगारमाता, एककनिपातवण्णना ।

२. पृ. १९१: विसाखायवत्थु, पुप्फवग्गो ।

३. II. पृ. ६८३: दसमनिस्सग्गियं ।

‘मेण्डक शिक्षापद’ भनी संज्ञा दिएको छ । भरु कुराहरू अगाडिको मूल पालिमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् ।

मेण्डक भन्ने नामहरू मध्येमा जातक पालिमाः ‘मेण्डकपठह-जातक’ पाइन्छ । त्यसको अर्थकथामा चाहि यस सम्बन्धका कुराहरू जम्मै उम्मगजातक^१ को ‘मेण्डकपठहो’ मा उल्लेख भएको छ भनी उल्लेख भएको छ ।

x

x

x

१. जा. पा. I. पृ. २४४, नं. ४७१.

२. जा. अ. क. VII. पृ. ३१५, नं. ५४६.

मूल पाणि—

१—मेण्डक गृहपतिको ऋद्धि-प्रभाव

त्यस समय भद्रिय^१ (= मन्नीय) नगरमा मेण्डक गृहपति बस्वथे^२ । उनको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव^३ छ—उनी शीर नुहाई धान्यागार (=धान राखने कोठा) बढाने लगाई देलो बाहिर बस्दा आकाशबाट धानको धारा बग्ने धान्यागार भरिन्छ । उनकी भार्यासँग यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ—एक आल्हकको^४ भात र एकं सूपव्यञ्जन लिएर बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई पस्कन्छिन् । उनी न उठुञ्जेसम्म त्यो सिद्धि उनको पुत्रको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ एक हजारको थलो

१. यो भद्रिय नगर अङ्गदेशको एक नगर हो । मनो. र. पू. I. पृ. २१९: विसाखा, एककनिपात ।
२. महा. व. पा. पृ. २५४: मेण्डकगृहपतिवत्थु, चम्पेय्यक्खन्धकं ।
३. ऋद्धि भनेको कुनै कार्य सिद्ध गर्ने साधन हो । अलौकिक सिद्धि पनि हो । यी दशप्रकारका छन् । हेतू बु. गृ. भा—२, पृ. २६१ मा ।
४. 'आल्हक' को अर्थ दिदै सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३१५: कोकालिकसुत्त-वण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

लिएर बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई ६ महीनाको तलब दिन्छन् । उनको हातमा थैलो छउञ्जेलसम्म रूपैयाँ सकिन्न । उनको बुहारीको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ—चार द्रोणी जति अट्ने एउटा डालो लिई बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई ६ महीनाको भात (= चामल वा घान) दिन्छन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म डालोको (चामल वा घान) सिद्धिन्न । उनको दाशको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ - एक हलोको जोताइ जोत्दा सात जोताइ बराबर हुन्छ ।

अनि मगध राजा सेनिय बिम्बिसारले सुने—“हाम्रा राज्यको भद्रिय नगरमा मेण्डक गृहपति बस्दछन् । उनको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ—उनी शीर नुहाई धान्यागार बढानं लगाई दैलो बाहिर बस्दा आकाशबाट धानको धारा वरी धान्यागार भरिन्छ । उनकी भार्यासंग यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ—एक आल्हकको भात र एक सूप ब्यञ्जन लिएर बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई पस्कन्छन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म त्यो सिद्धिन्न । उनको पुत्रको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ—एक हजारको थैलो लिएर बसी दाश-कामदार पुरुषहरूलाई ६ महीनाको तलब दिन्छन् । उनको हातमा थैलो छउञ्जेलसम्म रूपैयाँ सकिन्न । उनकी बुहारीको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ—चारद्रोणी जति अट्ने एउटा

“मगध देशको चार पसर कोशल देशको एक पसर हुन्छ । कोशल देशको चार पसरलाई ‘आल्हक’ भन्दछन् ”

अभि. धा. प. गा. नं. ४८२ मा पनि “आल्हको चतुरो पत्थं” भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।

डालो लिई बत्ती दाश-कामदार पुरुषहरूलाई ६ महीनाको भात (=चामल वा धान) दिन्छन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म डालोको (चामल वा धान) सिद्धिन्न । उनको दाशको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ— एकै हलोको जोताइ जोत्वा सात जोताइ बराबर हुन्छ ।”

अनि मगध राजा सेनिय बिम्बिसारले एक सर्वाधिक महामात्यलाई बोलाई—“हे भणे ! हात्रा राज्यको भद्रिय नगरमा मेण्डक गृहपति बस्दछन् । उनको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ— ...उनको भार्याको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ— ...उनको छोराको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ— ...उनकी बुहारीको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ— ...र उनको दाशको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव छ— एकै हलोको जोताइ जोत्वा सात जोताइ बराबर हुन्छ । भणे ! जाऊ यो कुरा बुझ । तिमिले देखेको मैले न देखे जस्तै हुनेछ ।”

“हवस्, देव !” भनी ती महामात्य मगध राजा सेनिय बिम्बिसारलाई प्रत्युत्तर दिई चतुरङ्गिणी^१ सेनाका साथ जहाँ भद्रिय नगर हो त्यहाँ गए । क्रमशः जहाँ भद्रिय नगर हो जहाँ मेण्डक गृहपति हुन् त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि मेण्डक गृहपतिसँग यस्तो भने—

“हे गृहपति ! राजाले मलाई—‘हे भणे ! हात्रा राज्यको भद्रिय नगरमा मेण्डक गृहपति बस्दछन् । उनको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव

१. हात्ती, घोडा, रथ र सिपाही—यी चार अङ्गहरूलाई ‘चतुरङ्गिणी’ भनिएको हो । अभि. धा. प. गा. नं. ३५९.

छ— ...' । अतएव तिमी गएर यो कुरा बुझ । तिमिले देखेको मैले नै देखे जस्तै हुनेछ' भनी मलाई आज्ञा दिनु भएको छ । अतएव हे गृहपति ! तिम्रो ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु ।”

अनि शीर नुहाई घान्यागार बढानं लगाई मेण्डक गृहपति दैलो बाहिर बसे । त्यसबखत आकाशबाट धानको धारा वारी घान्यागार भरियो । तिम्रो ऋद्धि प्रभाव देखें । अब तिम्रो भार्याको ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु । अनि मेण्डक गृहपतिले आफ्नी भार्यालाई अह्नाए—
 “त्यसोभए तिमिले चतुरङ्गिणी सेनालाई भात पस्क ।” अनि मेण्डक गृहपतिको भार्याले एक आल्हकको भात र एकै सूपञ्जेलसम्म लिई बसी चतुरङ्गिणी सेनालाई भात पस्किन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म भात सिद्धिएन । गृहपति ! तिम्रो भार्याको ऋद्धि-प्रभाव पनि देखें । अब तिम्रो छोराको ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु । अनि मेण्डक गृहपतिले आफ्नो छोरोलाई बोलाई भने—“त्यसोभए तिमिले चतुरङ्गिणी सेनालाई ६ महीनाको वेतन देऊ ।” अनि मेण्डक गृहपतिको छोराले एकहजारको थैलो लिएर बसी चतुरङ्गिणी सेनालाई ६ महीनाको वेतन दिए । उनको हातमा थैलो छुट्टैजेलसम्म रूपैयां सिद्धिएन । हे गृहपति ! तिम्रो छोराको ऋद्धि-प्रभाव पनि देखें । अब तिम्रो बुहारीको ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु । अनि मेण्डक गृहपतिले आफ्नी बुहारीलाई बोलाई भने—
 “त्यसोभए तिमिले यी चतुरङ्गिणी सेनालाई ६ महीनाको निम्ति भात

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. २१४ मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

(= अन्न) देऊ ।” अनि मेण्डक गृहपतिकी बुहारीले चारद्रोणी जति अट्ने एउटा डालो लिई बसी चतुरिङ्गिणी सेनालाई ६ महीनाको लागि भात (= अन्न) दिइन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म डालाको (अन्न) सिद्धिएन । हे गृहपति ! तिम्री बुहारीको ऋद्धि-प्रभाव पनि देखें । अब तिम्रो दाशको ऋद्धि-प्रभाव हेर्न चाहन्छु । स्वामी ! मेरो दाशको ऋद्धि-प्रभाव खेतमा गई हेर्नुपर्छ । गृहपति ! भइहात्यो तिम्रो दाशको ऋद्धि-प्रभाव पनि देखें । अनि सो महामात्य चतुरिङ्गिणी सेनाका साथ पुनः राजगृहमा फर्कें गए । अनि जहाँ मगध राजा सेनिय बिम्बिसार थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि मगध राजा सेनिय बिम्बिसारलाई जम्मे कुरा सुनाए ।

मेण्डक गृहपतिको उपासकत्व ग्रहण

Dhamma.Digital

अनि भगवान् वैशालीमा इच्छानुसार विहार गर्नुभई साँढे बाह्रशय महान् भिक्षुसङ्घका साथ जहाँ भद्रिय (नगर) हो त्यहाँ चारिकार्थ जानुभयो । अनि भगवान् क्रमशः चारिका गर्दै जहाँ भद्रिय नगर हो त्यहाँ पुगनुभयो । भगवान् त्यहाँ भद्रिय नगरको जातिय वनमा बस्नुभयो । अनि मेण्डक गृहपतिले सुने कि—

“श्रमण गौतम शाक्यपुत्र शाक्य कुलवाट प्रव्रजित भई भद्रिय (नगर) मा आइपुगनु भयो र भद्रिय नगरको जातियवनमा बसिरहनु भएको छ । वहाँ, भगवान् गौतमको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द गुञ्जायमान

भएको छ—‘वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध, विदधाचरण सम्पन्न, सुगत लोकविद् अनुत्तर पुरुषदम्यसारथी, देवमनुष्यहरूका शास्ता तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ । वहाँले यो लोकलाई—देवसहित मारसहित ब्रह्मसहित लोकलाई, श्रमण ब्राह्मण सहित प्रजालाई र देवसहित मनुष्यलाई’—विशिष्ट प्रज्ञाद्वारा (अभिञ्जा) स्वयं साक्षात्कार गर्नुभएको धर्मको उपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले आदिकल्याण^१, मध्यकल्याण, पर्यवशानकल्याण तथा अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त, सबै परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । वहाँहरू जस्ता अरहत्को दर्शन गर्नु कल्याणकर हुन्छे ।”

अनि मेण्डक गृहपति असल असल यानहरू तयार पार्न लगाई असल असल यानमा बसी असल असल यानहरूद्वारा भगवान्को दर्शनार्थ भद्रियबाट निस्के । अनि केही तीर्थीयहरूले मेण्डक गृहपतिलाई टाढैदेखि आइरहेका देखे । देखेर मेण्डक गृहपतिलाई यस्तो भने—

“गृहपति ! तिम्रो कहाँ जाँदैछौ ?”

“भन्ते ! म श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जाँदैछु ।”

“गृहपति ! के तिम्रो क्रियावादी भएर पनि अक्रियावादी श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जाँदैछौ ? गृहपति ! श्रमण गौतम अक्रियावादी हुन्,

१. यहाँ देवसहित आदि भन्नेको अर्थ बुद्धकोनिमित्त बु. ब्रा. भा-२, पृ. ७८, २२१ र ३३६ को पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

२. यहाँ लेखिएका आदिकल्याण आदि शब्दहरूको अर्थ जान्नकोनिमित्त बु. ब्रा. भा-२, पृ. ८८ देखि ९५ सम्मको पादटिप्पणीमा हेर्नु ।

अक्रियाकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र त्यसैद्वारा श्रावकहरूलाई शिक्षित
‘पाछिन् ।’”

अनि मेण्डक गृहपतिलाई—“यी तीर्थीयहरूले ईर्ष्या गरेको
देख्दा त अवश्य पनि वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ होला”
भन्ने लाग्यो । अनि जति यान भूमि थियो त्यती यानबाट गई
(त्यसपछि) यानबाट ओर्ली पैदल नै जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक
छेउमा बसेका मेण्डक गृहपतिलाई भगवान्ले आनुपूर्वीकथा
भन्नुभयो । जस्तै— दानकथा... ? । अनि मेण्डक गृहपति दृष्टधर्मो,
प्राप्तधर्मो, विदितधर्मो भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शंका रहित,
निश्चिन्त तथा वैशारदच्यतामा पुगी शास्ताको धर्मलाई अवबोध गर्नको-
निमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि उनले भगवान्सँग यस्तो
भने—

“धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो भन्ते !! ... आजदेखि मलाई
भगवान्ले आजीवन शरणमा आएको उपासक हो मनी स्वीकार गर्नुहोस् ।
भन्ते ! भोलिकोनिमित्त सिक्षुसङ्घका साथ भगवान्ले मेरो भोजन पनि
स्वीकार गर्नुहोस् ।”

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १७९ बेलट्ट कच्चानको कुरामा
उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नु ।

भगवान्‌ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो । अनि भगवान्‌ले स्वीकार्नु भएको कुरा बुझी मेण्डक गृहपति आसनबाट उठि भगवान्‌लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

अनि त्यसरात बितेपछि मेण्डक गृहपतिले प्रणीत खादच-भोज्यहरू तयार पार्न लगाई भगवान्‌लाई समयको सूचना दिन पठाए—
 “भन्ते ! समय भयो भोजन तयार छ ।” अनि भगवान् पूर्वाह्नसमयमा चौवर पहिरी पात्र-चौवर ग्रहण गरी जहाँ मेण्डक गृहपतिको घर हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुघाइराखेको आसनमा भिक्षु-सङ्घको साथ बस्नुभयो । अनि मेण्डक गृहपतिकी भार्या, पुत्र, बुहारी र दाश पनि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । उनीहरूलाई भगवान्‌ले आनुपूर्वीकथा भन्नुभयो । जस्तै—दानकथा... । अनि उनीहरू सबै दृष्टधर्मो, विदितधर्मो भई ..शास्ताको धर्मलाई अवबोध गर्नकोनिमित्त कसैको घरमा पर्न नपर्ने भएपछि उनीहरूले भगवान्‌सँग यस्तो भने—
 “धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते !! ...आजदेखि हामीलाई भगवान्‌ले आजीवन शरणमा आएका उपासकहरू हुन् भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”
 त्यसपछि बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई प्रणीत खादच-भोज्यहरू आफ्नै हातले सन्तपित तथा सम्प्रवारित गरी भोजन सिध्याई भगवान्‌ले पात्र एक छेउमा राख्नु भएपछि मेण्डक गृहपति एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मेण्डक गृहपतिले भगवान्‌सँग यस्तो भने—

“भन्ते ! जतिसम्म भगवान् भदियमा बस्नु हुनेछ त्यतिसम्म बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई म नित्य भोजन चढाउनेछु ।”

अनि मेण्डक गृहपतिलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रर्हाषित पारी भगवान् आसनबाट उठी फर्कनु भयो ।

पञ्चगोरसको अनुमति

अनि भद्रिय (नगर) मा इच्छानुसार बस्नुभई मेण्डक गृहपतिबुँग नसोधी साँढे बाल्लशय महान् भिक्षुसङ्घका साथ भगवान् जहाँ अङ्गुत्तराप हो त्यहाँ चारिकार्यं जानुभयो । अनि मेण्डक गृहपतिले सुने कि—

“भगवान् साँढे बाल्लशय महान् भिक्षुसङ्घका साथ चारिका गर्दै जहाँ अङ्गुत्तराप हो त्यहाँ जानुभयो ।”

अनि मेण्डक गृहपतिले दाश र कामदारहरूलाई आज्ञा दिए—
 “भणे ! त्यसोभए धेरै नून, तेल, चामल तथा खादघहरू गाडामा राखी आऊ । साँढे बाल्लशय गोपालकहरू साँढे बाल्लशय गाईहरू लिएर आऊ । जहाँ भगवान्लाई देखेछु त्यहाँ (भगवान्लाई) तातो दूधको धाराले भोजन गराउनेछु । अनि मेण्डक गृहपतिले भगवान्लाई बाटोको बीच एक कान्तरमा भेट्टाए । अनि मेण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ गएर भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका मेण्डक गृहपतिले भगवान्सँग यस्तो भने—
 “भन्ते ! भिक्षुसङ्घ सहित भोलिकोनिमित्त मेरो भोजन भगवान्ले

स्वीकार्नु होस् ।” भगवान्‌ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार्नुभयो । अनि भगवान्‌ले स्वीकार्नुभएको कुरो बुझी भगवान्‌लाई अभिवादन र प्रवक्षिणा गरी मेण्डक गृहपति फर्के ।

अनि त्यसरात बितेपछि मेण्डक गृहपतिले प्रणीत खादघ-भोज्यहरू तयार पार्न लगाई भगवान्‌लाई समयको सूचना दिन पठाए—
 “भन्ते ! समय भयो भोजन तयार छ ।” अनि भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ मेण्डक गृहपतिको खुवाउने ठाउँ हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि विरुद्धघाइराखेको आसनमा भिक्षुसङ्घका साथ भगवान् बस्नुभयो । अनि मेण्डक गृहपतिले साँढे बाह्यशय गोपालकहरूलाई आज्ञा दिए—“भणे ! त्यसोभए एक एकवटा गाई लिएर एक एकजना भिक्षुकहाँ उभिइरहू । तातो दूधको धाराले भोजन गराउनेछु ।” अनि मेण्डक गृहपतिले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रणीत खादघ-भोज्यहरू सन्तपित तथा सम्प्रवारित गराए तथा तातो दूधको धाराले पनि । भिक्षुहरू संकोचमान्नी दूध ग्रहण गर्दैनन् । “भिक्षुहो ! दूध ग्रहण गर र भोजन गर ।” अवि बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई मेण्डक गृहपतिले प्रणीत खादघ-भोज्यहरू र तातो दूधको धाराद्वारा आफ्नै हातले सन्तपित र सम्प्रवारित गराए । अनि भोजन सिध्याई भगवान्‌ले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि मेण्डक गृहपति एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मेण्डक गृहपतिले भगवान्‌लाई यस्तो भने—“भन्ते ! बाटामा पानी नभएका र खादघ वस्तुहरू नभएका कान्तारहरू पनि छन् । बाटो खर्च (पाथेय्य) विना जानु गाह्रो छ । भन्ते ! भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई बाटो खर्चको अनुमति विनुभए बेश हुने

थियो ।” अनि मेण्डक गृहपतिलाई भगवान्‌ले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नुभई आसनबाट उठो भगवान्‌ जानुभयो । अनि यसै प्रसंगमा र यसै कारणमा धार्मिक कथा सुनाई भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! पश्वगोरस—दूध, दही, मही, मषखन र घिउको अनुमति दिन्छु । भिक्षुहो ! बाटामा पानी नभएका र खादघ वस्तुहरू नभएका कान्तारहरू पनि छन् । बाटो खर्च विना जानु गाह्रो छ । भिक्षुहो ! बाटो खर्च खोज्ने अनुमति दिन्छु—चामल चाहनेले चामल, मुगी चाहनेले मुगी, मास चाहनेले मास, नून चाहनेले नून, गुँद चाहनेले गुँद, तेल चाहनेले तेल र घिउ चाहनेले घिउ । भिक्षुहो ! श्रद्धा सम्पन्न मानिसहरू छन् । उनीहरूले कप्पियकारक ! को हातमा हिरण्य विद्दराखेका हुन्छन्—‘यसबाट आर्यहरूलाई अनुरूप (कप्पियं) चाहिएको बेऊ ।’ भिक्षुहो ! त्यसबाट जो कप्पिय (—अनुरूप) छ, त्यो स्वीकार्ने (साङ्गित्तुं) अनुमति दिन्छु । भिक्षुहो ! तर कुनै प्रकारले पनि सुन चाँदी (जातरूपरजतं) स्वीकार्नुपछ र खोजी गर्नुपछ भनी म शन्दिन ।”

१. ‘कप्पियकारक’ भनी त्यो पुरुषलाई भनिन्छ जसले भिक्षुको आवश्यक कामकाज पूरा गरिदिन्छ ।

१२. योधाजीव गामणि

प रि च य

योधाजीव भनेर युद्धद्वारा जीविका गर्ने पुरुषलाई भनिएको हो । यो योधाजीव गामणि (= ग्रामणी) एकदिन बुद्धकहाँ गएर उनले अधि अधिका आचार्य र प्राचार्यहरूसँग सुनेको 'युद्धमा मारिने पुरुष 'परिजात' भन्ने स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ' भन्ने कुराको सम्बन्धमा प्रश्न सोधेका थिए । भगवान्‌ले चाहिँ त्यसको उत्तर दिन चाहनु भएको थिएन । तर बार बार जोर गरेपछि भगवान्‌ले 'स्वर्गमा उत्पन्न हुनुको सट्टा नरकमा उत्पन्न हुन्छन्' भन्ने कुरा उनलाई बताउनु भयो । अरु कुराहरू अगाडि अनुदित सूत्रमा प्रष्टसँग उल्लेख भएकै छन् ।

x

x

x

योधाजीव भन्ने केही नामहरू

- (१) योधाजीव (गामणि)—यिनै गामणिको कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरिएको छ ।
- (२) योधाजीव (वग्गो)—यो वर्ग अङ्गुत्तरनिकायको तिक-निपातको चौधौं वर्ग हो । अं. नि-३, पृ. २६४.
- (३) योधाजीव (वग्गो)—यो वर्ग अङ्गुत्तरनिकायको पञ्चक-निपातको भाठौं वर्ग हो । अं. नि-५, पृ. ३४५.
- (४) योधाजीव (सुत्तं)—यो सूत्र अङ्गुत्तरनिकायको तिक-निपातको योधाजीव वग्गमा उल्लेख भएको पाइन्छ । अं. नि-३, पृ. २६४.

यस सूत्रमा भगवान्ले तीन अङ्गले युक्त हुने पुरुष राजाको योद्धा हुन योग्य हुन्छ भन्ने कुराको दृष्टान्त दिँदै तीन अङ्गले युक्त हुने भिक्षु सम्मान योग्य हुन्छ भनी भन्नुभएको छ ।

- (५) योधाजीव (सुत्तं)—यो सूत्र पनि अङ्गुत्तरनिकायको चतुष्कनिपातको ब्राह्मण वग्गमा उल्लेख भएको पाइन्छ । अं. नि-४, पृ. १८१.

यस सूत्रमा भगवान्ले चार अङ्गले युक्त हुने पुरुष राजाको योद्धा हुन योग्य हुने जस्तै चार अङ्गले युक्त हुने भिक्षु सम्मान योग्य हुन्छ भनी भन्नुभएको छ ।

- (६) (पठम) योधाजीव (सुत्त)—यो सूत्र पनि अङ्गुत्तर-निकायको पञ्चकनिपातको योधाजीव वग्गमा उल्लेख भएको छ । अं. नि-५, पृ. ३४५.

यस सूत्रमा भगवान्ले पाँच प्रकारका योधाजीव भए जस्तै भिक्षुहरू पनि पाँच प्रकारका छन् भन्ने कुरा बताउनु भएको छ ।

- (७) (द्वितीय) योधाजीव (सुत्तं)—यो सूत्र पनि अङ्गुत्तर-निकायको पञ्चकनिपातको योधाजीव वग्गमा उल्लेख भएको छ । अं. नि-५, पृ. ३५४.

यस सूत्रमा भगवान्ले पाँच प्रकारका योधाजीवहरू भए जस्तै पाँच प्रकारका भिक्षुहरू पनि छन् भन्ने कुरा बताउनु भएको छ ।

- (८) योधाजीव (सुत्तं)—यसै सूत्रको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिएको छ । सं. नि. III. पृ. २७४ गामणिसंयुत्तं ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१-युद्धमा मरे स्वर्गं पुगिन्छ

अनि योधाजीव (=युद्धद्वारा जीविका गर्ने) गामणि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका योधाजीव गामणिछे भगवान्सँग यस्तो भने—

“मन्ते ! मैले अधि अधिका योधाजीव आचार्य प्राचार्यहरूले भनेका कुरा सुनेको छु कि—‘जो योधाजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल देखाउँछ -- त्यस्तो उत्साहित हुने र बल देखाउनेलाई अरूले मारि-दिन्छन् र ज्यान लिन्छन् । मरण भएपछि उ ‘परिजात’^२ भन्ने देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ ।’ यस सम्बन्धमा भगवान् के भन्नुहुन्छ ?”

“गामणि ! भइहाल्यो यो कुरा छाडिबेऊ; मसँग यो कुरा नसोध ।”

१. सं. नि. III. पृ. २७४: योधाजीवसुत्तं, गामणिसंयुत्तं ।

२. स्याममा: ‘सरजितान’; रोमनमा: ‘सरञ्जितान’ र अट्टकथामा: ‘सरजित’ ।

दोधो पटक पनि .तेधो पटक पनि योध्राजीव गामणिले भगवान्सँग यस्तो भने—

“भन्ते ! मैले अघि अधिका योध्राजीव आचार्य प्राचार्यहरूले भनेका कुरा सुनेको छु कि—‘जो योध्राजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल देखाउँछ त्यस्तो उत्साहित हुने र बल देखाउनेलाई अरूले मारि-विन्छन् र ज्यान लिन्छन् । मरण भएपछि उ ‘परिजात’ भन्ने देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ ।’ यस सम्बन्धमा भगवान् के भन्नुहुन्छ ?”

“गामणि ! ‘मइहात्यो यो कुरा छाडिदेऊ; मसँग यो कुरा नसोध’ भनी भन्दा पनि म मुक्त हुन सकिन भने—गामणि ! त्यसोभए तिमिले म बताउने छु । गामणि ! जो त्यो योध्राजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल देखाउँछ—उसको चित्त पहिले नै—‘यो सत्त्वहरू मारियुन् वा बन्धित होउन् वा उच्छिन्न होउन् वा विनाश होउन् वा बाँकी नरहुन्’ भनी दूषित भएको हुन्छ, खराब विशातिर लागेको हुन्छ । अनि उत्साहित हुने र बल देखाउने उसलाई अरूले मारि-विन्छन् र ज्यान लिन्छन् । अनि शरीर छाडी मृत्युपछि जहाँ ‘परिजात’ भन्ने नरकलोक हो—उ त्यहाँ उत्पन्न हुन्छ । यदि उसले—‘जो योध्राजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल देखाउँछ—त्यस्तो उत्साहित हुने र बल देखाउनेलाई अरूले मारि-विन्छन् र ज्यान लिन्छन् अनि मरण पछि उ ‘परिजात’ भन्ने देवलोकहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ’ भन्ने विश्वास गर्छ भने—यो उसको गलत विश्वास हुनेछ । गामणि ! गलत विश्वास

हुनेको (मिच्छादिदृक्स्स) बुद्ध गतिहरू मध्येमा कुनै एक गति हुन्छ—
नरकयोनी वा तीर्यक्योनी—भनी म भन्वछु ।”

यस्तो भन्नु हुँदा आँखाबाट आँसु बघाई योधाजीव गामणि
रुनथाले ।

“गामणि ! भइहात्थो यो कुरा छाडिदेऊ यो कुरा मसँग नसोध
भनी भन्दा पनि म तिम्रीबाट मुक्त हुन सकिन ।”

“भन्ते ! जुन कुरा भगवान्‌ले मलाई सुनाउनु भयो म त्यस
कुराबाट रोएको होइन । भन्ते ! बल्कि अघि अधिका योधाजीव आचार्य
प्राचार्यहरूको—‘जो त्यो योधाजीव संग्राममा उत्साहित हुन्छ र बल
देखाउँछ—त्यस्तो उत्साहित हुने र बल देखाउनेलाई अकालि मारि-
दिन्छन् र ज्यान लिन्छन् । अनि मरणपछि उ ‘परिजात’ भन्ने
देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ’ भन्ने कुराबाट म धेरै समयमम्म
छकिँएँ, ठगिएँ तथा मोहित भएँ ।

‘भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई
उत्तानो पारिदिदा वा...आँखा हुनेले रूप देख्ने हो—त्यस्तै गरी
भगवान्‌ले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म
भगवान्‌को शरणमा पछुँ, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान्‌ले
मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१३. राजगृहसेठ

प रि च य

आजसम्म प्रकाशनमा आइसकेका बुद्धकालीन ग्रन्थहरूमा 'राजगृहवासी श्रेष्ठी' वा 'राजगृह श्रेष्ठी' अथवा 'राजगृहका एक सेठ' भन्ने नामहरू ठाउँ ठाउँमा उल्लेख भइसकेका छन् । जस्तै—

बु. म. भा-१, पृ. २७७: उत्तरानन्दमाता उपासिकामा 'राजगृहको सेठ' भन्ने बु. प. भा-१, पृ. २०: पूरण काश्यपमा 'राजगृहका एक सेठ' भन्ने र उहाँ पृ. १६६ मा 'राजगृह सेठले' भन्ने तथा बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ४८८: भद्राकुण्डलकेशा स्थविरामा 'राजगृहवासी एक सेठकी छोरी' भन्ने आदि । यी ठाउँहरूमा उल्लेख भएका राजगृहवासी सेठहरूका कुरामाथि विचार गर्दा यिनीहरू भिन्ना-भिन्न पात्रहरू हुन् भन्ने कुरा प्रष्टसँग देखिन्छ ।

यसको अलावा बु. गृ. भा-१, पृ. ३०: अनाथपिण्डिकमा 'राजगृहवासी सेठकी बहिनी . .' भन्ने उहाँ पृ. ३७३: जीवक वैदथमा 'राजगृहवासी सेठलाई' भन्ने; धम्मपदट्टकथा पृ. ४९०: पुण्णाय-

वत्थुमा 'पूर्णा भन्ने राजगृह सेठकी दाशीको कारणमा' (पुष्पं नाम राजगृहसेठिनो दासि आरब्भ) भन्ने र यहाँ अगाडि अनुदित मूल पालिमा उल्लिखित 'राजगृहको सेठ' (राजगृहको सेठ्ठी) भन्ने आदि कुराहरूमा विचार गर्दा यी सबै एकै पात्र हुन् भन्न सकिन्छ ।

किनभने— यी सबैका कुराहरूमा 'राजगृहको सेठ्ठी' र 'राजगृह-कस्स' भन्ने पालि शब्द पाइन्छ । जसको अर्थ क्रमशः 'राजगृहको श्रेष्ठी' वा 'राजगृहको श्रेष्ठी' र 'राजगृहवासीको' वा 'राजगृहवासी श्रेष्ठीको' भन्ने अर्थ हुन्छ । यसैको आधारमा उक्त सबै ठाउँहरूमा लेखिएका कुराहरू एकै पात्रका हुन् भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ । यिनै कुरालाई आधार मानेर प्रस्तुत 'राजगृहको सेठ' को केही परिचय दिने प्रयास गरेको छु ।

'राजगृहको सेठ' वा 'राजगृहवासी सेठ' अथवा 'राजगृह सेठ' भन्नाले पदको नाम व्यक्त हुन्छ, व्यक्तिको नाम होइन । जस्तै राजगृह-वासी मुमन सेठलाई पछि गएर 'राजगृहवासी सेठ' भनेर पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

अतः अगाडि अनुदित मूल पालिमा उल्लिखित 'राजगृहको सेठ' भन्ने जुन नाम हो त्यो पनि पदकै नाम हो र व्यक्तिको नाम होइन । यिनको व्यक्तिगत नाम के हो भन्ने कुरा पालि साहित्यमा कतै उल्लेख भएको भेटिएको छैन ।

---

१. हेनू बु. म. भा-१, पृ. २६७ र २७७: उत्तरानन्दमाता उपा-सिकामा ।

प्रस्तुत राजगृहको सेठ उनै सेठ हुन् जसकी बहिनी अनाथ-पिण्डक सेठले विवाह गरेका थिए^१ । यिनी महाधनी मात्र होइनन् श्रद्धासम्पन्न पनि थिए ।

जातकट्टकथाको 'सिरि जातक^२' अनुसार अनाथपिण्डक सेठकी भार्याको नाम 'पुण्यलक्षणदेवी' (पुञ्जलक्षणदेवि) हो ।

बुद्ध भगवान बुद्ध भई धर्मचक्र प्रवर्तन गरिसक्नु भएपछि सर्वप्रथम राजगृहमा आउनु भएको बेलामा यिनले बुद्धलाई आफ्नो घरमा निम्त्याई भोजन गराएका थिए । यसै समयमा यिनका ज्वाइँ अनाथपिण्डक सेठ पनि राजगृहमा आइपुगेका थिए र यिनकै मुखबाट 'बुद्ध' भन्ने शब्द सुनी प्रफुल्लित भई अनाथपिण्डकले सर्वप्रथम बुद्धको दर्शन राजगृहमै गरेका थिए^३ ।

राजगृहसेठलाई सातौं वर्षदेखि टाउको दुख्ने रोग लागेको थियो । पछि जीवक वैद्यले टाउकोको अपरेशन गरी रोग निको पारिदियो^४ ।

१. हेतू बु. गृ. भा-१, पृ. ३० मा ।

२. जा. अ. क. I-II. पृ. ६४९: सिरिजातकं, नं. २८४; D. P. P. II. पृ. २१८.

३. यस सम्बन्धका कुराहरू बु. गृ. भा-१, पृ. ३० मा हेतू ।

४. हेतू बु. गृ. भा-१, पृ. ३७३: शल्यचिकित्तामा ।

यी सेठकी पूर्णा (पुण्णा) भन्ने एक दाशी थिइन् । यिनले एकदिन बुद्धसँग बाटामा भेट हुँदा त्यसबखत आफूमा भएको रुख्खासुख्खा एउटा रोटो बुद्धलाई प्रदान गरेकी थिइन् । अनि उहाँ उभिइएरै बुद्धको उपदेश सुनी यिनी स्रोतापन्ना भएको थिइन्^१ । बुद्धले उनलाई धम्मपदको 'सदा जागरमानानं...^२' भन्ने गाथाद्वारा उपदेश गर्नुभएको थियो ।

भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूकोनिमित्त शयनासन सम्बन्धी अर्थात् विहार सम्बन्धी कुनै नियम बनाउनु भन्दा अगाडि भिक्षुहरू जङ्गलमा, गुफामा, रुखमनि तथा पर्वत आदि स्थानमा बस्दथे । एकदिन यी श्रेष्ठी वेणुबनको उदघानमा घुम्न जाँदा त्यस त्यस ठाउँमा बसिरहेका भिक्षुहरू आ-आपना ठाउँबाट निस्की संयत इन्द्रिय लिई आइरहेका देखेर उनको मन प्रसन्न भई उनीहरूकोनिमित्त बस्ने ठाउँ 'विहार' बनाइदिने इच्छागरी भिक्षुहरूकहाँ गई यो कुरा भन्ने । अनि भिक्षुहरूले यस विषयमा भगवान्सँग सोधेर बताउनेछौं भनी जवाफ दिए । त्यसपछि भिक्षुहरूले यो कुरा बुद्धसँग निवेदन गर्दा बुद्ध भगवान्ले पाँच प्रकारका घरहरू अर्थात् विहारहरू स्वीकार्ने अनुमति दिनुभयो । अनि त्यसपछि भिक्षुहरूले यो कुरा राजगृहसेठलाई सूचित गरे । उनले एक दिनमा साठी (६०) वटा बस्ने घरहरू (विहारहरू) बनाई बुद्ध सहित भिक्षुसङ्गलाई निम्तो गरी भगवान्को आज्ञामुताबिक 'आएका र नआएका

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ४९९: पुण्णायवत्थु, कोधवगो ।

२. धम्म. प. पा. गा. नं. २२६: कोधवगो ।

चतुर्दिशाका भिक्षुहरूकोनिमित्त' भन्ने उद्देश्य गरी उनले ती सबै घरहरू भगवान्लाई समर्पित गरे । जुन कुराहरू अगाडि अनुदित मूल पालिमे उल्लेख भएका छन् ।

x

x

x

मूल पालि—

१-विहारहरू दान

त्यस समय बुद्ध भगवान् राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो^१ । त्यस समय (सम्म) भगवान्‌ले भिक्षुहरूकोनिमित्त शयनासन सम्बन्धी (कुनै) विधान बनाउनु भएको थिएन (अवञ्जतं होति) । ती भिक्षुहरू जहाँपायो त्यहीं बस्नथे—जङ्गलमा, रुखमनि, पर्वतमा, कन्दरामा, पहाडी गुफामा, श्मशानमा, जङ्गलको बाटोमा, खुला ठाउँमा र परालपुञ्जमा (=परालको कुन्युमा) । उनीहरू समयमै (=बिहान सबेरै) त्यस त्यस ठाउँबाट अर्थात्—जङ्गलबाट, रुखमनिबाट, पर्वतबाट, कन्दराबाट, पहाडी गुफाबाट, श्मशानबाट, जङ्गलको बाटोबाट, खुला ठाउँबाट र परालपुञ्ज (=परालको कुन्यु) बाट सुन्दर गमनागमनले, सुन्दर अवलोकन विलोकनले, सुन्दर (हात खुट्टा) खुम्च्याउने पसाने ले अधोचक्षुले तथा ईर्यापथ सम्पन्न भई बाहिर निस्कन्थे । त्यस समय राजगृहसेठ

१. चुल्ल. व. पा. पृ. २३९: विहारानुजानना, सेनासनवखन्धकं, अ. क.

III. पृ. १२९८.

(राजगृहको सेट्टी) समयमै उबघानमा गए । अनि राजगृहवासी सेठले ती भिक्षुहरू समयमै त्यस त्यस ठाउँबाट अर्थात्—जङ्गलबाट, रुखमनि-बाट, पर्वतबाट, कन्दराबाट, पहाडी गुफाबाट, श्मशानबाट, जङ्गलको बाटोबाट, खुला ठाउँबाट र परालपुञ्जबाट सुन्दर गमनागमनले, सुन्दर अवलोकन विलोकनले, सुन्दर खुम्च्याउने पसानेले, अधोचक्षुले तथा ईर्यापथ सम्पन्न भई बाहिर निस्केका देखे । देखेर (उनको) चित्त प्रसन्न भयो । अनि राजगृहको सेठ ती भिक्षुहरूकहाँ गए । गएर ती भिक्षुहरूसँग यस्तो भने—“भन्ते ! यदि मैले विहार बनाएँ भने मेरो विहारमा (तपाइहरू) बस्नु हुने छ के ?”

“गृहपति ! भगवान्‌ले विहार सम्बन्धी (कुनै) विधान बनाउनु भएको छैन (न अनुञ्जाता) अर्थात् विहार सम्बन्धी (कुनै) अनुमति दिनुभएको छैन ।”

“भन्ते ! त्यसोभए भगवान्सँग सोधेर मलाई मन्नुहोस् ।”

“हुन्छ, गृहपति !” भनी राजगृहको सेठलाई प्रत्युत्तर दिई ती भिक्षुहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सँग यस्तो भने --

“भन्ते ! राजगृहका सेठ विहार बनाउन चाहन्छन् । भन्ते ! यस विषयमा हामीले कस्तो गर्नुपर्ला ?” अनि यस प्रसंगमा, यस विषयमा भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई धार्मिक कथा सुनाउनु भई सम्बोधन गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! पाँच प्रकारका शयनासनहरूको अनुमति दिन्छु (अनुजानामि) । जस्तै— (१) विहार, (२) अड्ठयोग (=गरुड जस्तै टेढो घर), (३) प्रासाद^१, (४) हम्मिय (=आकाशमाथि उठेको प्रासाद) र (५) गुफा^२ ।”

त्यसपछि ती भिक्षुहरू जहाँ राजगृहसेठ थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि राजगृहका सेठलाई तिनीहरूले यस्तो भने—

“गृहपति ! भगवान्‌ले विहारहरूको अनुमति दिनुभयो । अब जस्तो समय ठान्छौ (गर) ।”

अनि राजगृहसेठले एकै दिनमा साठीवटा विहारहरू तयार पारे । अनि ती साठीवटा विहारहरू तयारपारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका राजगृहसेठले भगवान्‌सँग यस्तो भने—

“भन्ते ! भोलिकोनिमित्त भिक्षुसङ्घका साथ भगवान्‌ले मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भगवान्‌ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो । अनि भगवान्‌को

१. लामो खालको घर । सम. पा. III. पृ. १२९८.

२. गुफा चार प्रकारका छन्— (१) ईटको गुफा, (२) ढुँगाको गुफा, (३) काठको गुफा र (४) माटोको गुफा । सम. पा. III. पृ. १२९८: विहारानुजाननकथा, सेनासनक्खन्धकं ।

स्वीकृति बुझेर राजगृहसेठ आसनबाट उठी अभिवादन र प्रवक्षिणा गरी फर्केर गए ।

अनि त्यस रात बितेपछि राजगृहसेठले प्रणीत छादघ-भोज्यहरू तयार पार्न लगाई भगवान्लाई समयको सूचना दिन पठाए—
 “भन्ते ! समय भयो भोजन तयार छ ।” अनि भगवान् पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ राजगृहसेठको निवास-स्थान हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुग्नु भएपछि बिच्छघाइराखेको आसनमा भिक्षुसङ्घका साथ भगवान् बस्नुभयो । त्यसपछि आफ्नै हातले प्रणीत छादघ-भोज्यहरू सन्तपित र सम्प्रवारित गरी भोजन सिद्धिएपछि भगवान्ले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि राजगृहसेठ एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका राजगृहसेठले भगवान्सँग यस्तो भने—

“भन्ते ! यी साठीवटा विहारहरू पुण्य चाहने र स्वर्ग चाहनेले तयार पारेका हुन् । भन्ते ! ती विहारहरूको सम्बन्धमा मैले के गर्छु ?”

“गृहपति ! त्यसोभए ती साठीवटा विहारहरू आएका र नआएका चतुर्विंशका भिक्षुहरूकोनिमित्त प्रतिष्ठापित गर ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई राजगृहवासी सेठले ती साठीवटा विहारहरू आएका र नआएका (आगतानागत) चतुर्विंशका भिक्षुसङ्घकोनिमित्त प्रतिष्ठित गरे । अर्थात् प्रदान गरे—

अनि राजगृहसेठलाई भगवान्ले यी गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गर्नुभयो—

१. "सीतं उण्हं पट्टिहन्ति ततो बालमिगानि^१ च ।
सरीसपे^२ च मकसे सिसिरे चा पि बट्टियो ॥
२. "ततो वातातपो^३ घोरो^४ सञ्जातो^५ परिहञ्जति ।
लेणत्थं च सुखत्थं च कायितुं च विपस्सितुं ॥
३. "विहारदानं सङ्घस्स अगं बुद्धेन^६ वण्णितं ।
तस्मा हि पण्डितो पासो सम्पस्सं अत्थमत्तनो ॥
४. "विहारे कारये रम्मे वासयेत्थ बहुस्सुते ।
तेसं अन्नं च पानं च वत्थसेनासनानि च ।
ददेय्य उजुभूतेसु विप्पसन्नेन चेतसा ॥
५. "ते तस्स धम्मं देसेन्ति सब्बदुक्खपनूदनं ।
यं सो धम्मं इधञ्जाय परिनिब्बन्ति अनासवा^{ति} ॥"

-
१. स्याममा: 'बालमिगानि' ।
  २. सिंहल, स्याम र रोमनमा: 'सिंरिसपो' ।
  ३. सिंहलमा: 'वातातपे' ।
  ४. सिंहलमा: 'घोरे' ।
  ५. सिंहलमा: 'सञ्जाते' ।
  ६. स्याममा: 'बुद्धेहि' ।

अर्थ—

१—“जाडो र गर्मीलाई हटाउँछ, क्रूर जानवरहरूबाट पनि बचाउँछ; सर्प, लामखुट्टे र शिशिर ऋतुको हावा र वर्षाद्बाट पनि बचाउँछ ।

२—“उरलाग्वो हुरी र गर्मीबाट बचाउँछ, बस्नकोनिमित्त, ध्यान गर्नकोनिमित्त र विपश्यना भावना गर्नकोनिमित्त पनि सुखप्रद हुन्छ ।

३, ४, ५—“सङ्गलाई विहार वान विनु ‘अग्र’ हो भनी बुद्धद्वारा पनि वर्णित छ’ । आफ्नो हितलाई ध्यानमा राख्ने पण्डित पुरुषले रमणीय विहारहरू बनाई त्यसमा बहुभुतहरू राखी उनीहरूकोनिमित्त अन्न, पान, वस्त्र तथा शयनासनको प्रबन्ध गरी ऋजु भएका (सङ्ग) लाई प्रसन्न चित्तले दान दिनु । उनीहरूले (=सङ्गले) उनलाई (=दातालाई) सबै दुःखबाट मुक्त हुने उपदेश दिन्छिन् र जुन धर्मोप-

१. त्यसैले सं. नि. I. पृ. ३०: किददसुत्तं, देवतासंयुत्तंमा यस्तो भनिएको हो—

“सो च सब्बददो होति, यो ददाति उपस्सयं ।
अमतंददो च सो होति, यो धम्ममनुसासति ॥”

देशलाई अबबोध गरी उनी यसै जन्ममा अनास्रवी भई परिनिर्वाण पनि हुन सक्छन् ।”

त्यसपछि राजगृहको सेठलाई यी गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गर्नुभई भगवान् आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो ।

१४. रासिय गामणि

प रि च य

एक राश प्रश्न सोधने भन्ने अर्थले संगायनकारक स्वविरहरूले 'रासिय' भन्ने नाम राखेका हुन् भनी संयुक्तअट्टकथाले उल्लेख गरेको छ । गामणि (= ग्रामणी) भनेको गाउँको प्रमुख हो ।

एकदिन यी रासिय (= राशीय) गामणि भगवान्कहाँ गएर 'भन्ते ! तपाइले सबै तपस्याको निन्दा गर्नुहुन्छ रे सबै तपस्वीहरूको रक्ष जीवनलाई पनि अपवाद गर्नुहुन्छ रे भनी भन्दछन् । के यो कुरा सत्य हो ?' भनी प्रश्न सोधेका थिए । भगवान्ले 'यो कुरा सत्य होइन' भनी उत्तर दिनुभयो । त्यसपछि वहाँले रासिय गामणिलाई मध्यम मार्गको उपदेश दिनुभयो । त्यसपछि तीन प्रकारका विषय भोग गर्ने मानिसहरू भएका कुरा, विषय भोग गर्नहरू मध्ये तीन कारणले निन्दनीय हुने मानिसहरू भएका कुरा, तीन प्रकारका रक्ष जीवीहरू भएका कुरा र अन्त्यमा तीन प्रकारले बलेशहरूलाई जरता पार्ने

(=निस्कृय पानेँ) सम्बन्धका कुराहरू बताउनु भयो । यसपछि रासिय गामणि भगवान्को उपदेशद्वारा प्रभावित भएर बुद्धको आजीवन शरणमा गई उनले उपासकत्व पनि ग्रहण गरे । जुन कुराहरू अगाडि अनुशित मूल सूत्रमा प्रष्ट रूपले उल्लेख भएका छन् ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१—भगवान्‌ले सबै तपस्याको निन्दा गर्छन् रे !

अनि रासिय (राशीय) गामणि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका रासिय गामणिले भगवान्‌सँग यस्तो भने—

“भन्ते ! मैले यस्तो सुनेँ कि ‘श्रमण गौतम सबै तपस्याको निन्दा गर्छन्, सबै रक्षजीवी तपस्वीहरूको निश्चयरूपले अपवाद गर्छन् र निन्दा पनि ।’ भन्ते ! जसले ‘श्रमण गौतम सबै तपस्याको निन्दा गर्छन्, सबै रक्षजीवी तपस्वीहरूको निश्चयरूपले अपवाद गर्छन् र निन्दा पनि’ भनी भन्छन्—भन्ते ! के तिनीहरूले भगवान्‌को वादानुरूप

१. सं. नि. III. पृ. २९१: रासियसुत्तं, गामणिसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. १०३.

मल्ल देशको उरुवेलकप्प भन्ने मल्लहरूको निगममा बसिरहनु भएको बेलामा भगवान्‌ले यो उपदेश गर्नुभएको हो भन्ने कुरा सं. नि. III. पृ. २८९: भद्रकमुत्तंवाट थाहा हुन्छ ।

भन्दछन् ? के भगवान्लाई ऊटो आरोप त लगाएनन् ? धर्मारूप भन्दछन् ? सकारण भनिराखेको कुन कुराको निन्दा त हुँदैन ?”

“गामणि ! जसले ‘श्रमण गौतम सबै तपस्याको निन्दा गर्छन्, सबै रक्षजीवी तपस्वीहरूको निश्चयरूपले अपवाद गर्छन्’ भनी भन्दछन् — उनीहरूले मैले भने बमोजिम भन्दैनन्, उनीहरूले असत्य, तुच्छ तथा ऊटा कुराद्वारा मलाई ऊटो आरोप लगाउँछन् ।

मध्यममार्ग—“गामणि ! प्रव्रजित हुनेहरूले यी बुइ अन्तहरू (= कोट्टासहरू = खण्डहरू) सेवन गर्नु हुन्न— (१) जो यो कामविषयमा र कामसुखमा प्रलिप्त हुनु—जो हीन, ग्राम्य, पृथग्जनिक, अनार्य तथा अनर्थ संहित छ; (२) जो यो आत्मपीडाकोनिमित्त संलग्न हुनु—जो दुःख, अनार्य तथा अनर्थ संहित छ । यी नै बुइ अन्तमा नगई तथागतले मध्यमप्रतिपदा (= बीचको बाटो) लाई अभिसम्बोध (= प्रत्यक्षीकरण) गरेको हो—जसले चक्षु (= प्रज्ञाचक्षु) प्रदान गर्छ, ज्ञान (= सत्यज्ञान) प्रदान गर्छ, उपशम प्रदान गर्छ, अभिज्ञा प्रदान गर्छ सम्बोधि प्रदान गर्छ र निर्वाण प्रदान गर्छ । गामणि ! त्यो मध्यम प्रतिपदा कुन हो त—जो तथागतले अभिसम्बोध गरेको छ र जसले चक्षुप्रदान गर्छ, ज्ञान प्रदान गर्छ, उपशम प्रदान गर्छ, अभिज्ञा प्रदान गर्छ, सम्बोधि प्रदान गर्छ र

-
१. ‘आत्मपीडाकोनिमित्त संलग्न हुनु’ भनेको आफ्नो शरीरलाई दुःख कष्ट दिने भनिएको हो । सार. प. III. पृ. १०३: रासियसुत्त-वण्णन, गामणिसंयुत्तं ।

किन यहाँ कामसुखलाई, आत्मपीडालाई तथा मध्यमप्रति-

पदालाई लिएको हो त ? भनी उक्त अट्टकथाले प्रश्न गरेको छ ।
उत्तरमा यस्तो लेखेको छ—

प्रथमतः कामभोगीहरूलाई देख्नुउनकोनिमित्त यहाँ कामसुखलाई लिइएको हो । तपस्या गर्नेहरूलाई देखाउनकोनिमित्त यहाँ आत्मपीडालाई लिइएको हो । तीनै निर्जर कारणहरूलाई (तिन्नं निज्जरवत्थुं) देखाउनकोनिमित्त मध्यमप्रतिपदालाई लिइएको हो ।

यिनीहरूलाई देखाउनाको के प्रयोजन हुन्छ त ?

यी दुइ अन्त (= खण्ड = कोट्टास) लाई छाडेर मध्यम-प्रतिपदाद्वारा तथागतले अभिसम्बोधि प्राप्त गर्नुभएको हो । अतः वहाँले सबै कामभोगीहरूको पनि निन्दा गर्नु हुन्न, न त प्रशंसा नै । सबै तपस्वीहरूको पनि निन्दा गर्नु हुन्न, न त प्रशंसा नै । निन्दा गर्ने योग्यलाई निन्दा र प्रशंसा गर्ने योग्यलाई प्रशंसा गर्नु हुन्छ ।

यो अर्थ प्रकाश पार्नु नै उनीहरूको दर्शनको प्रयोजनको-निमित्त हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ भनी सार. फ III. पृ. १०३-०४ः रासियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यिनै कुराहरूलाई प्रकाश पार्ने विचारले भगवान्‌ले सूत्रको अगाडि—‘गामणि ! तीन प्रकारका कामभोगीहरू छन्’ भन्ने कुरा उल्लेख गर्नु भएको हो ।

निर्वाण प्रदान गर्छ ? यही आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग हो । जस्तै—(१) सम्यक्दृष्टि, (२) सम्यक्संकल्प, (३) सम्यक्वाचा, (४) सम्यक्कर्म, (५) सम्यक्आजीव, (६) सम्यक्अ्यायाम, (७) सम्यक्स्मृति र (८) सम्यक्समाधि । गामणि ! यही त्यो प्रतिपदा (= मार्ग) हो— जो तथागतले अभिसम्बोध गरेको छ र जसले चक्षुप्रदान गर्छ, ज्ञान प्रदान गर्छ, उपशम प्रदान गर्छ, अभिज्ञा प्रदान गर्छ, सम्बोधि प्रदान गर्छ र निर्वाण प्रदान गर्छ ।

तीन प्रकारका कामभोगीहरू

“गामणि ! तीन प्रकारका कामभोगीहरू लोकमा विद्यमान छन् । यस्तै उपदेश भगवान्‌ले अनायपिण्डिक महाजनलाई पनि बिनु भएको कुरा बु. गृ. भा-१, पृ. ७७ मा ‘दश कामभोगहरू’ शीर्षकमा उल्लेख भएको छ । कुन तीन भने ?—

a. (१) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले अधर्म र साहस-पूर्वक भोगको खोजी गर्छ । अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं न त संविभाजन^१ र पुण्यादि^२ गर्छ ।

१. इष्टमित्रादिहरूलाई बाँडिदिने । सं. नि. अ. क. III. पृ. १०४: रासियसुत्तवण्णना ।

२. भविष्यकोनिमित्त उपकार हुने छ भनेर पुण्य गर्दैन । सं. नि. अ. क. III. पृ. १०४.

(२) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन ।

(३) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै र संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ ।

b. (१) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्माधर्म र साहस-असाहस-पूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ ।

(२) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन ।

(३) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ ।

c. (१) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ । धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको

खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छं ।

(२) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्मपूर्वक र असाहस-पूर्वक भोगको खोजी गर्छं । धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैनं ।

(३) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्मपूर्वक र असाहस-पूर्वक भोगको खोजी गर्छं । धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफू सुखी र स्वस्थ भएपछि तथा संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छं । तर ती भोगहरूमा बाँधिई मूर्छिई, डुबी, अवगुणलाई नदेखने र मुक्तिलाई नजान्ने भई परिभोग गर्छं ।

(४) “गामणि ! यहाँ कुनै कामभोगीले धर्मपूर्वक र असाहस-पूर्वक भोगको खोजी गर्छं । धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं तथा संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छं । अनि ती भोगहरूमा नबाँधिई, नमूर्छिई, नडुबी, अवगुणलाई देखने र मुक्तिलाई जान्ने भई परिभोग गर्छं ।

तीन कारणद्वारा निन्दनीय कामभोगीहरू

(१) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले अधर्म र साहस-पूर्वक भोगको खोजी गर्छं तथा अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छं ।

गामणि ! यो कामभोगी तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ? — (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ, (२) न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ तथा (३) न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यही तीन कारणद्वारा यो कामभोगी निन्दनीय हुन्छ ।

(२) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन । गामणि ! यो कामभोगी दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ? — (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ, (२) संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ त ? (१) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं भन्ने यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यही दुइ कारणद्वारा यो कामभोगी निन्दनीय हुन्छ र यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।

(३) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले अधर्म र साहस-पूर्वक भोगको खोजी गछं तथा अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं, संविभाजन र पुण्यादि पनि गछं । गामणि ! यो कामभोगी एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ?—

(१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गछं भन्ने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ त ? (१) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (२) संविभाजन र पुण्यादि पनि गछं भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यही एक कारणद्वारा यो कामभोगी निन्दनीय हुन्छ र यी दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।

(४) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गछं तथा धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं न त संविभाजन र पुण्यादि गछं । गामणि ! यो कामभोगी एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?—(१) धर्मपूर्वक र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गछं भन्ने यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गछं भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ, (२) न आफूलाई सुखी र स्वस्थ

पाछं भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र (३) न त संविभाजन र पुण्यादि गर्छ भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यो एक कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यी तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

(५) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन । गामणि ! यो कामभोगी दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय र दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?—(१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र (२) संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यो दुइ कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यो दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

(६) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्माधर्म र साहस-असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछं तथा संविभाजन र

पुण्यादि गच्छ । गामणि ! यो कामभोगी तीन कारणद्वारा प्रशंसनीय र एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन तीन कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ? — (१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गच्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ, (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ भन्ने यो दोश्रो कारणले प्रशंसनीय हुन्छ तथा (३) संविभाजन र पुण्यादि पनि गच्छ भन्ने यो तेस्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) अधर्म र साहसपूर्वक भोगको खोजी गच्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यो तीन कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

(७) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गच्छ तथा धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ न त संविभाजन र पुण्यादि गच्छ । गामणि ! यो कामभोगी एक कारणद्वारा प्रशंसनीय र दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ? — (१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गच्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र (२) न त संविभाजन र पुण्यादि गच्छ भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यो एक कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यो दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

(८) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै तर संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन । गामणि ! यो कामभोगी बुझ्नु कारणद्वारा प्रशंसनीय र एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन बुझ्नु कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?—(१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै भने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन भने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यो बुझ्नु कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय र यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

(९) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै तथा संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ । तर ती भोगहरूमा बाँधिई, मुछिई, डुबी, अवगुण नवेखने र मुक्तिलाई नजान्ने भई परिभोग गर्छ । गामणि ! यो कामभोगी तीन कारणद्वारा प्रशंसनीय र एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन तीन कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?—(१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ, (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछै भने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (३)

संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ त ? (१) ती भोगहरूमा बाँधिई, मुर्छिई, डुबी, अवगुण नदेख्ने र मुक्तिलाई नजान्ने भई परिभोग गर्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यी तीन कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ र यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

(१०) “गामणि ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ तथा धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गरी आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ तया संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ । अनि ती भोगहरूमा नबाँधिई, नमुर्छिई, नडुबी, अवगुण देख्ने र मुक्तिलाई जान्ने भई परिभोग गर्छ । गामणि ! यो कामभोगी चार कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन चार कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ भने ?—(१) धर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ, (२) आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ, (३) संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ भन्ने यो तेश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (४) ती भोगहरूमा नबाँधिई, नमुर्छिई, नडुबी, अवगुण देख्ने र मुक्तिलाई जान्ने भई परिभोग गर्छ भन्ने यो चौथो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यी चार कारणद्वारा यो कामभोगी प्रशंसनीय हुन्छ ।

तीन प्रकारका रक्षजीवी तपस्वीहरू

“गामणि ! यो लोकमा तीन प्रकारका रक्षजीवी तपस्वीहरू विदग्धमान् छन् । कुन तीन भने ?—

(क) १—“गामणि ! यहाँ कुनै रक्षजीवी तपस्वी—‘अवश्य पनि कुशल धर्म प्राप्त गर्नेछु र अवश्य पनि उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्नेछु’ भनी आगारबाट अनागारिय भई श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएको हुन्छ । अनि उसले आफूलाई आतप्त र परितप्त पाछं, कुशल धर्म पनि प्राप्त गर्दैन तथा उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्दैन ।

२—“गामणि ! यहाँ कुनै रक्षजीवी तपस्वी—‘अवश्य पनि कुशल धर्म प्राप्त गर्नेछु र अवश्य पनि उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्नेछु’ भनी आगारबाट अनागारिय भई श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएको हुन्छ । अनि उसले आफूलाई आतप्त र परितप्त पाछं र कुशल धर्म प्राप्त गर्छ । तर उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई भने साक्षात्कार गर्दैन ।

(३) “गामणि ! यहाँ कुनै रक्षजीवी तपस्वी—‘अवश्य पनि कुशल धर्म प्राप्त गर्नेछु र अवश्य पनि उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्नेछु’ भनी आगारबाट अनगारिय भई श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएको हुन्छ । अनि उसले आफूलाई आतप्त र

परितप्त पाछं र कुशल धर्मं पनि प्राप्त गछं तथा उत्तरीय मनुष्य धर्मं आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गछं ।

(ख) १-“गामणि ! त्यहाँ जो त्यो रक्षजीवी तपस्वीले आफूलाई आतप्त र परितप्त पारी कुशल धर्मं प्राप्त गर्दैन र उत्तरीय मनुष्य धर्मं आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्न सक्दैन— गामणि ! यो रक्षजीवी तपस्वी तीन कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन तीन कारणद्वारा भने ?— (१) आफूलाई आतप्त र परितप्त पाछं भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ, (२) कुशल धर्मं पनि प्राप्त गर्दैन भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ तथा (३) उत्तरीय मनुष्य धर्मं आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्दैन भन्ने यो तेस्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यो रक्षजीवी तपस्वी यी तीन कारणहरूद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

(२) “गामणि ! त्यहाँ जो त्यो रक्षजीवी तपस्वीले आफूलाई आतप्त र परितप्त पारी कुशल धर्मं भने प्राप्त गछं तर उत्तरीय मनुष्य धर्मं आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्न सक्दैन— गामणि ! यो रक्षजीवी तपस्वी दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन दुइ कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ?—(१) आफूलाई आतप्त र परितप्त पाछं भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र (२) उत्तरीय मनुष्य धर्मं आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्न सक्दैन भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ ।

कुन एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ त ? (१) कुशल धर्म प्राप्त गर्छ भन्ने यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यो रक्षजीवी तपस्वी यी बुद्ध कारणद्वारा निन्दनीय र यो एक कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।

(३) “गामणि ! त्यहाँ जो त्यो रक्षजीवी तपस्वीले आफूलाई आतप्त र परितप्त पारी कुशल धर्म पनि प्राप्त गर्छ र उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई पनि साक्षात्कार गर्छ— गामणि ! यो रक्षजीवी तपस्वी एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ र बुद्ध कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ । कुन एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ भने ?— (१) आफूलाई आतप्त र परितप्त पाछै भन्ने यो एक कारणद्वारा निन्दनीय हुन्छ । कुन बुद्ध कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ त ? (१) कुशल धर्म प्राप्त गर्छ भन्ने यो पहिलो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ र (२) उत्तरीय मनुष्य धर्म आर्यज्ञान दर्शन विशेषतालाई साक्षात्कार गर्छ भन्ने यो दोश्रो कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।

“गामणि ! यो रक्षजीवी तपस्वी यो एक कारणद्वारा निन्दनीय र यो बुद्ध कारणद्वारा प्रशंसनीय हुन्छ ।

१. कसरी आफूलाई आतप्त र परितप्तपारी साक्षात्कार गर्छ भन्ने— चतुरङ्ग-वीर्यको हिसाबले र धुतङ्गको हिसाबले । सार. प. III. पृ. १०४: रासियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तं । चतुरङ्ग-वीर्य भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा बु. श्रा. च. भा-१, पृ. १९ मा र धुतङ्ग भनेको के हो भन्ने कुरा बु. प. भा-१, पृ. १२३ मा हेर्न ।

तीन निर्जरता

“गामणि ! यो तीन सान्दृष्टिक निर्जरताहरू’ हुन्—जुन तात्कालिक (अकालिक) छन्, आऊ हेर भनी भन्न योग्य छन्, निर्वाण नजिक पुन्याइदिन्छन् र विज्ञहरूद्वारा प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् । कुन तीन भने ?—(१) जो रागयुक्त पुरुष हो उसले रागको कारणमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्छ । राग प्रहीण भएमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्दैन । यो सान्दृष्टिक निर्जरता हो—जो तात्कालिक छ, आऊ हेर भनी भन्न योग्य छ, निर्वाण नजिक पुन्याइदिन्छ र विज्ञहरू प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् । (२) जो द्वेषयुक्त पुरुष हो उसले द्वेषको कारणमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्छ । द्वेष प्रहीण भएमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि

---

१. ‘तीन सान्दृष्टिक निर्जरहरू’ को बारेमा स्पष्टिकरण दिदै सार. प. III. पृ. १४०: रासियसुत्तवण्णना, गामणिसंयुत्तले यसरी दिएको छ—

“तिस्सो सन्दिट्टिका निज्जराति—एत्थ एकोपि मग्गो तिण्णं किलेसानं निज्जरणताय—तिस्सो निज्जराति वुत्तो ।”

अर्थात्—तीन सान्दृष्टिक निर्जरताहरू भनेको एकै मार्ग-बाट तीनैवटा क्लेशहरूलाई जरा-जीर्ण पार्न सक्ने हुने भएकोले—तीन निर्जरताहरू भनिएका हुन् ।

तथा दुवैको अहित पनि सोच्दैन । यो सान्दृष्टिक निर्जरता हो—जो तात्कालिक छ, आऊ हेर मनी भन्न योग्य छ, निर्वाण नजिक पुन्याइदिन्छ र विज्ञपुरुषहरूले प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् । (३) जो मोहयुक्त पुरुष हो उसले मोहको कारणमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्छ । मोह प्रहीण भएमा आफ्नो अहित पनि अर्काको अहित पनि तथा दुवैको अहित पनि सोच्दैन । यो सान्दृष्टिक निर्जरता हो—जो तात्कालिक छ, आऊ हेर मनी भन्न योग्य छ, निर्वाण नजिक पुन्याइदिन्छ र विज्ञपुरुषहरू प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् ।

“गामणि ! यो तीन सान्दृष्टिक निर्जरताहरू हुन्—सुन् तात्कालिक छन्, आऊ हेर मनी भन्न योग्य छन्, निर्वाण नजिक पुन्याइदिन्छन् र विज्ञहरूद्वारा प्रत्यक्ष अनुभव पनि गर्छन् ।”

यस्तो भन्नु हुँदा रासिय गामणिले भगवान्लाई यस्तो भने—
“धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! ! ...आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो मनी भगवान्ले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१५. वज्जियमाहित गृहपति

प रि च य

यो चम्पावासी वज्जियमाहित गृहपति बुद्ध धर्मलाई राम्ररी बुझ्दथे र यिनी तबनुरूप तर्क वितर्क गर्नमा पनि पटु थिए । एकदिन बुद्धको दर्शन गर्ने इच्छा गरी यिनी बिनको मध्यान्हतिर चम्पाबाट निस्के । किन्तु बाटामा हिडिरहेका यिनका मनमा यस्तो लाग्यो— “शायद यज्ञबेला भगवान् ध्यानमा बसिरहनु भएको होला । अतः वहाँको दर्शन गर्ने यो उचित समय होइन ।” यति मनमा सोचेर उनी त्यहाँबाट कुनै एक तीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम (= आश्रम) तिर गए ।

त्यस बखत त्यस आराममा बसिरहेका परिव्राजकहरू होहल्ला गरी र चिच्याउँदै अनेक प्रकारका तिरश्रीन कथाहरू भनी बसिरहेका थिए । जब ती तीर्थीयहरूले वज्जियमाहित गृहपति आइरहेको देखे तब उनीहरूले आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे । उनीहरूलाई यो थाहा थियो कि श्रमण गौतमका अनुयायीहरू निःशब्दतालाई रुचाउँछन् । अनि जब

वज्जियमाहित गृहपति त्यस अराममा पुगेर उनीहरूसँग सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरी एक छेउमा बसे तब उनीहरूले उनीसँग “श्रमण गौतमले सबै तपस्यालाई निन्दा गर्छन् रे, यो कुरो साँचो हो के ?” भनी सोधे । उनले “होइन” भनी जवाफ दिए । अनि उनले अगाडि यस्तो पनि भने कि “निन्दा गर्न योग्यलाई वहाँले निन्दा गर्नुहुन्छ र प्रशंसा गर्न योग्यलाई प्रशंसा पनि । वहाँ भगवान् विभज्जवादी (= विभक्तवादी) हुनुहुन्छ ।”

जब उनले बुद्धको पक्षमा कुरा सुनाए तब उनीहरूमध्ये एक परिव्राजकले बुद्धलाई आक्षेप गरी यस्तो भने—

“गृहपति ! यद्यपि तिमी बुद्धको प्रशंसा गर्छौं तर बुद्धले सत्त्वको विनाशको लागि उपदेश गर्नुहुन्छ र वहाँले कुनै कुरा पनि स्वयं प्रत्यक्षीकरण गरी बताउन सक्नु हुन्न ।” त्यसैले अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा “श्रमण गौतम विनाशकारी र अप्रज्ञप्तिक हुन्” भनी उल्लेख भएको हो ।

यसको पनि खण्डन गर्दै गृहपतिले उनीहरूलाई यस्तो भने—

“भगवान्‌ले स्वयं साक्षात्कार गरेर नै ‘यो कुशल हो र यो अकुशल हो’ भनी प्रज्ञापन गर्नुभएको हो । अतः वहाँ अप्रज्ञप्तिक हुनुहुन्न बल्कि स-प्रज्ञप्तिक नै हुनुहुन्छ ।”

यो सुनेर ती परिव्राजकहरू चूप लागेर बसे । त्यसपछि भगवान्-

कहाँ गई सो गृहपतिले यी कुराहरू सबै वहाँलाई सुनाए । भगवान्ले
उनको कुरालाई समर्थन गरी उनको प्रशंसा गर्नुभयो । अरू कुराहरू
अगाडि अनुवित मूल सूत्रमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१—विभज्जवादी भगवान्

एक समय भगवान् चम्पाको गग्गरा पुष्करिणीको तीरमा बस्नुभएको थियो^१ । अनि वज्जियमाहित गृहपति दिनदिनमै (= मध्यान्हमा) भगवान्को दर्शनार्थ चम्पाबाट निस्के । त्यसपछि वज्जियमाहित गृहपतिलाई यस्तो लाग्यो—“भगवान्को दर्शनार्थ जाने समय अर्कै भएको छैन । भगवान् ध्यानमा हुनुहुन्छ होला । आदरणीय भिक्षुहरूको दर्शनार्थ जाने समय पनि होइन । आदरणीय भिक्षुहरू पनि ध्यानमा हुनुहुन्छ होला । अतः जहाँ अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम हो त्यहाँ जानुपर्दो ।

त्यसपछि वज्जियमाहित गृहपति जहाँ अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूको आराम हो त्यहाँ गए । त्यस बखत ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरू एकत्रित भई उच्चशब्द महाशब्द गर्दै अनेक प्रकारका तिरश्चीन कुराहरू^२

-
१. अं. नि-१०, पृ. २५२: वज्जियमाहितसुत्तं, उपालिवग्गो, अ. क. II. पृ. ८५४.
 २. तिरश्चीन कुराहरू भनेका कस्ता हुन् भन्ने बारेमा बु. प. भा-१, पृ. ४२० मा हेर्नु ।

मरेर बसेका थिए । अनि ती अन्यतीर्थीय परिब्राजकहरूले वज्जियमाहित गृहपतिलाई टाढैबाट आइरहेको देखेर आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे—
 “तपाइहरू निःशब्द हुनु होस् । तपाइहरू शब्द नगर्नु होस् । भ्रमण गौतमका श्रावक यी वज्जियमाहित गृहपति आउंदेछन् । जति पनि चम्पामा भ्रमण गौतमका शुद्धजीवी श्रावकहरू छन्—तिनीहरूमध्ये यी एक हुन् । ती आयुष्मान्हरू निःशब्दतालाई रुचाउंछन् र उनीहरू निःशब्दताको वातावरणमा शिक्षित भएका हुन् तथा निःशब्दताको प्रशंसा गर्छन् । निःशब्द परिषद् देखेर शायद उनी यहाँ आउन सक्छन् ।”
 अनि ती अन्यतीर्थीय परिब्राजकहरू चुपलागे ।

अनि वज्जियमाहित गृहपति जहाँ ती अन्यतीर्थीय परिब्राजकहरूको आराम हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि ती अन्यतीर्थीय परिब्राजकहरूसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वज्जियमाहित गृहपतिसँग ती अन्यतीर्थीय परिब्राजकहरूले यस्तो सोधे—

“गृहपति ! साँच्चै हो के—भ्रमण गौतमले सबै तपस्यालाई निन्दा गर्छन्, सबै रुक्षजीवी तपस्वीहरूलाई निश्चयरूपले (एकसेन) उपाक्रोश गर्छन् र अपवाद गर्छन् ?”

“भन्ते ! भगवान्ले सबै तपस्यालाई निन्दा गर्नुहुन्न, न त सबै रुक्षजीवी तपस्वीहरूको एकान्तरूपले उपाक्रोश र अपवाद नै गर्नुहुन्छ । भन्ते ? भगवान्ले निन्दनीयलाई निन्दा र प्रशंसनीयलाई प्रशंसा गर्नुहुन्छ । भन्ते ! निन्दनीयलाई निन्दा र प्रशंसनीयलाई प्रशंसा गर्दै

भगवान् विभज्जवादी (= विभक्तवादी) हुनुहुन्छ । यस विषयमा भगवान् निश्चयवादी (एकंसवादी) हुनुहुन्न ।

यस्तो भन्दा (ती मध्ये) एक परिव्राजकले वज्जियमाहित गृहपतिलाई यस्तो भने—“पख त, गृहपति ! जुन तिम्रो भ्रमण गौतमको वर्णन गर्छो तर भ्रमण गौतम विनाशकारी’ (वेनयिको) र अप्रज्ञप्तिक हुन्^२ ।”

१. ‘विनाशकारी’ अथवा पालिशब्द ‘वेनयिक’ को अर्थ अर्थकथाले यसरी लेखेको छ ।

“वेनयिको ति सयं अविनीतो अञ्जे हि विनेतब्बो”
अर्थात्—स्वयं चाहिँ अविनीत तर अकालि विनीत गर्नु पर्ने पुरुष ।

अर्को अर्थ—“वेनयिको ति सत्तविनासको” अर्थात्—
वेनयिक भनेको सत्वहरूलाई विनाश पार्ने हो । यहाँ यस सूत्रमा ‘वेनयिक’ शब्द निन्दाको अर्थमा प्रयोग गरिराखेको हुँदा मैले ‘विनाशकारी’ शब्द प्रयोग गरेको हुँ । मनो. र. पू. II. पृ. ८५४ः
वज्जियमाहितसुत्तवण्णना, उपालिवग्गो ।

२. ‘अप्रज्ञप्तिक’ को अर्थ अर्थकथामा यसरी दिएको छ—

“अप्पञ्जत्तिको ति न किञ्चि पञ्जपेतुं सक्कोति”
अर्थात्—कुनै कुरालाई प्रज्ञापन गर्न नसक्ने भनिएको हो ।

अर्को अर्थ—“अपच्चक्खं निब्बानं पञ्जापेति; सयंकता-
दिमु किञ्चि पञ्जपेतुं न सक्कोति” अर्थात्—अप्रत्यक्षरूपले

“भन्ते ! यहाँ पनि म आयुष्मान्हरूलाई कारणसहित बताउँछु — ‘भन्ते ! भगवान्ले ‘यो कुशल हो’ भनी प्रज्ञापन गर्नु भएको छ । भन्ते ! भगवान्ले ‘यो अकुशल हो’ भनी प्रज्ञापन गर्नु भएको छ । यसरी कुशलाकुशलको प्रज्ञापन गर्ने भगवान् सप्रज्ञप्तिक हुनुहुन्छ । वहाँ भगवान् विनाशकारी (वेनयिक) र अप्रज्ञप्तिक हुनुहुन्छ’ ।

यस्तो भन्दा ती परिव्राजकहरू चूपलागी नाजवाफ भई शीर निहुराई तलतिर मुखपारी तथा चिन्तित भई केही नबोली बसे । अनि चूपलागी नाजवाफ भई शीर निहुराई तलतिर मुखपारी तथा चिन्तित भई केही नबोली बसेको बुझेर वज्जियमाहित गृहपति आसनबाट उठी

निर्वाणको प्रज्ञापन गर्छ, आफूले प्रत्यक्ष गरेको कुनै कुरा भने प्रज्ञापन गर्न सक्दैन । यहाँ यस सूत्रमा निन्दाको रूपमा भनिएको हुँदा— प्रत्यक्षरूपमा केही बताउँन सक्दैन भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ८५४: वज्जियमाहितसुत्तवण्णना, उपालिवग्गो ।

१. भनाइको तात्पर्य—वहाँ भगवान्ले कुशल र अकुशललाई यथार्थ जानी बताउनु हुने भएकोले वहाँलाई कसैले शिक्षादिनु पर्दैन । प्रत्यक्षीकरण गरेर मात्र वहाँले धर्मलाई बताउनु भएको हो । ती धर्महरूद्वारा कुनै सत्त्वको नाश पनि हुन्न । बल्कि सुशिक्षित र सुविनीत हुन्छ । अतः वहाँ विनाशकारी (वेनयिक) हुनुहुन्न । वहाँको प्रज्ञप्ति सु-प्रज्ञप्ति नै हो भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ८५४: वज्जियमाहितसुत्तवण्णना, उपालिवग्गो ।

जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका बज्जियमाहित गृहपतिले जे जति कुराकानी ती अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूसँग भएका थिए ती सबै भगवान्लाई बताए ।

“साधु ! साधु !! गृहपति ! यसरी नै गृहपति ! ती मोघ-पुरुषहरूको समय समयमा कारणसहित सुनिग्रहरूपले निग्रह गर्नुपर्छ । (१) गृहपति ! न म सबै तपस्यालाई तपस्या गर्नुपर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै तपस्यालाई तपस्या गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । (२) गृहपति ! न म सबै ग्रहणीय (=शिक्षापद) लाई ग्रहण गर्नुपर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै ग्रहणीयलाई ग्रहण गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । (३) गृहपति ! न म सबै उदद्योग (पधानं) लाई उदद्योग गर्नुपर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै उदद्योगलाई उदद्योग गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । (४) गृहपति ! न म सबै छाड्नु पर्ने (पटिनिस्सग्गो) लाई छाड्नुपर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै छाड्नु पर्नेलाई छाड्नु पर्दैन भनी भन्दछु । (५) गृहपति ! न म सबै विमुक्तिलाई विमुक्त गर्नुपर्छ भनी भन्दछु, गृहपति ! न म सबै विमुक्तिलाई विमुक्त गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु ।

(१) “गृहपति ! जुन तपस्यालाई तपस्या गर्दा अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्— त्यस्तो तपस्यालाई तपस्या गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । गृहपति ! जुन तपस्यालाई

तपस्या गर्दा अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन् र कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्—त्यस्तो तपस्यालाई तपस्या गर्नुपर्छ भनी भन्दछु ।

(२) “गृहपति ! जुन ग्रहणीय (= शिक्षापद) लाई ग्रहण गर्दा (समादियतो) अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्—त्यस्तो ग्रहणीयलाई ग्रहण गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । गृहपति ! जुन ग्रहणीयलाई ग्रहण गर्दा अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन् र कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्—त्यस्तो ग्रहणीयलाई ग्रहण गर्नुपर्छ भनी भन्दछु ।

(३) “गृहपति ! जुन उदघोग (पधानं) लाई उदघोग गर्दा (पवहतो) अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्—त्यस्तो उदघोगलाई उदघोग गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । गृहपति ! जुन उदघोगलाई उदघोग गर्दा अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन् र कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्—त्यस्तो उदघोगलाई उदघोग गर्नुपर्छ भनी भन्दछु ।

(४) “गृहपति ! जुन छाड्नु पर्नेलाई छाड्दा अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्—त्यस्तो छाड्नु पर्नेलाई छाड्नु पर्दैन भनी भन्दछु । गृहपति ! जुन छाड्नु पर्नेलाई छाड्दा कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्—त्यस्तो छाड्नु पर्नेलाई छाड्नुपर्छ भनी भन्दछु ।

(५) “गृहपति ! जुन विमुक्तिलाई^१ विमुक्त गर्दा अकुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् र कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन् - त्यस्तो विमुक्तिलाई विमुक्त गर्नु पर्दैन भनी भन्दछ । गृहपति ! जुन विमुक्तिलाई विमुक्त गर्दा अकुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन् र कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्—त्यस्तो विमुक्तिलाई विमुक्त गर्नुपर्छ भनी भन्दछ ।

अनि भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सम्बोधित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भई बज्जियमाहित गृहपति आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्क्यो ।

अनि बज्जियमाहित गृहपति गएको केही छिनपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! जो त्यो भिक्षु यो धर्मविनयमा दीर्घकालदेखि अल्परत्नक भई (= रज रहित भई) बसेको छ उसले पनि यस्तै नरी अन्यतीर्थीय परित्राजकहरूलाई सुनिग्रहरूपले निग्रह गर्नुपर्छ जस्तै ती बज्जियमाहित गृहपतिले निग्रह गरे ।”

-
१. यहाँ ‘विमुक्तिलाई विमुक्त गर्दा’ भनी मिथ्यादृष्टियुक्त विमुक्ति धारणालाई भनिएको हो । यसबाट अकुशल धर्महरू बढ्दछन् । बुद्ध शासनमा चाहि चित्तलाई विमुक्त गर्ने विमुक्तिद्वारा कुशलानिसंसकोनिमित्त प्रत्यक्ष हुन्छ भनी मनो. र. पू. II. पृ. ८५४: वज्जियमाहितसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१६. वासेट्ट उपासक

प र च य

यो वासेट्ट (= वाशिष्ठ) उपासक वैशालीवासी हुन् । उपासकहरू मध्येमा आर्यशौल हुने एक विशिष्ट उपासक हुन्^१ । एकदिन यिनी वैशाली स्थित महावनको कूटागार शालामा बसिरहुनु भएका बुद्धकहाँ जाँदा यिनलाई वहाँले अष्टाङ्गयुक्त उपोसवको बारेमा उपदेश सुनाउनु भएको थियो । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

यो उपदेश सुनेर उनले भगवान्लाई “यस्तो अष्टाङ्गयुक्त शौल सबै वर्गका मानिसहरूले पालन गरेमा उनीहरू सबैको कल्याण हुने थियो होला” भनी उद्गार व्यक्त गर्दा भगवान्ले “यति मात्र होइन देवसहित मनुष्यादि सबैको पनि कल्याण हुनेछ” भनी भन्नुभयो । अरु कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रले नै प्रष्ट पारेको छ ।

x

x

x

---

१. अं. नि-६, पृ. १४९: भल्लिकादिमुत्तं ।

केही वासेट्ट (= वाशिष्ठ वा वशिष्ठ) नामहरू

- (१) वासेट्ट (= वाशिष्ठ)—यी वासेट्ट नारद बुद्धको उपस्थाक थिए । बु. वं. पा. पृ. ३४१: नारदबुद्धवंसो; जा. अ. क. I. पृ. ३२: दूरेनिदान ।

नारद बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर नवौं बुद्ध हुनुहुन्छ ।

- (२) वासेट्ट—यी ती वासेट्ट (= वशिष्ठ) ऋषि हुन् जो ब्राह्मण-हरूका पूर्वज थिए । मन्त्र प्रवर्तक ऋषिहरूमध्ये यिनी पनि एक हुन् । महा. वं. पा. पृ. २५९: कैणियजटिलवत्थु, भेसज्जखेत्थकं; अथवा हेनू बु. ब्रा. भा-१, पृ. १४५, १९७; वी. ति. I. पृ. ९: अम्बट्टसुत्तं । यस सूत्रको अनुवाद बु. ब्रा. भा-१, पृ. २८५ मा भएको छ ।

- (३) वासेट्ट—यी ती वासेट्ट माणव हुन् जो एकदिन भारद्वाज माणवको साथ इच्छानङ्गल गाउँमा बसिरहेनु भएको बुद्धकहाँ गई यी दुबै माणवहरू बुद्धकहाँ प्रव्रजित भई अरहत् भएका थिए । हेनू बु. ब्रा. भा-१, पृ. ३१२ देखि ।

- (४) वासेट्ट—यी ती अजपाल धूमकारी भन्ने ब्राह्मणको गोत्रको नाम हो । यिनको कुरा जा. अ. क. III. पृ. २८४: धूमकारि-जातक, नं. ४१३ मा पाइन्छ ।

- (५) वासेट्ट—यी ती ब्राह्मण हुन् जो वप्प स्थविरका पिता थिए ।
थेर. गा. अ. क. I. पृ. १४०: वप्पथेरगायट्टकथा ।
- (६) वासेट्ट—यी ती वासेट्ट ब्राह्मण हुन् जो सेल थेर (सेल ब्राह्मण) का पिता थिए । अप. वा. पा. I. पृ. ३९९: सेलत्थेर-
अपदानं । बु. ब्रा. भा-३, पृ. ४३३ मा सेल ब्राह्मणको चिनारी
गराइएको छ ।
- (७) वासेट्ट—यो गोत्रको नाम हो । गोत्रको नामले सम्बोधन गरेको
ठाउँमा यो शब्द पाइन्छ । जस्तै— पाचि. पा. पृ. १३: दुतिय-
पाचित्तियं । त्यस्तै गरी महापरिनिब्बानसुत्तमा र सङ्गीतिसुत्तमा
कुशीनगरका मल्ल र पावाका मल्लहरूलाई गोत्रको नामले
सम्बोधन गर्दै 'वासेट्ट' भनी उल्लेख भएको पाइन्छ । दी. नि.
II. पृ. १२३: महापरिनिब्बानसुत्तं र दी. नि. III. पृ. १६७:
सङ्गीतिसुत्तं ।
- (८) वासेट्ट—यी उनं वासेट्ट उपासक हुन् जसको कुरा यहाँ
अगाडि अनुदित गरिदिएको छ ।
- (९) वासेट्ट (सुत्तं)—यो सूत्र म. नि. II. पृ. ४६२ मा र सुत्त.
नि. पा. पृ. ३६२ मा उल्लेख भएको छ । यसको अनुवाद बु.
ब्रा. भा-१, पृ. ३१८ मा भएको छ ।
- (१०) वासेट्ट (सुत्तं)—यो सूत्र अं. नि-८, पृ. ३५५ मा उल्लेख
भएको छ । यसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१—अष्टाङ्गयुक्त उपोसथशील कल्याणकारी छ

एक समय भगवान् वैशाली स्थित महावनको कूटागार शालामा बसिरहुनु भएको थियो^१ । अनि वासेट्ठ (= वाशिष्ठ) उपासक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान् लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वासेट्ठ उपासकलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

“वासेट्ठ ! अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गर्दा महत्फल, महत् आनिसंस,^२ महत्त्वघोतक र^३ महत् विष्कार (फल) हुन्छ तथा अनिन्दित भई स्वर्गमा पुगिन्छ ।”

यस्तो भन्नु हुँदा वासेट्ठ उपासकले भगवान्लाई यस्तो भने—
“भन्ते ! मेरा प्रिय सालोहितः ज्ञातिहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गर्नु जसबाट मेरा प्रिय, सालोहित ज्ञातिहरूको निमित्त दीर्घकाल-

१. अं. नि-८, पृ. ३५५: वासेट्ठसुत्तं, उपोसथवग्गो, अ. क. II.

पृ. ७७२.

सम्म हित र सुख हुने छ । भन्ते ! सबै क्षत्रीहरूले पनि अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गर्नु जसबाट सबै क्षत्रीहरूकोनिमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुने छ । भन्ते ! सबै ब्राह्मणहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गर्नु जसबाट सबै ब्राह्मणहरूकोनिमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । भन्ते ! सबै वैश्यहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गर्नु जसबाट सबै वैश्यहरूकोनिमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । भन्ते ! सबै शूद्रहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गर्नु जसबाट सबै शूद्रहरूकोनिमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

“बासेट्ठ ! यस्तै हो, वासेट्ट ! यस्तै हो । वासेट्ट ! यदि सबै क्षत्रीहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेमा सबै क्षत्रीहरूकोनिमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । वासेट्ठ ! यदि सबै ब्राह्मण-हरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेमा सबै ब्राह्मणहरूकोनिमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । वासेट्ठ ! यदि सबै वैश्यहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ व्रत पालन गरेमा सबै वैश्यहरूकोनिमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । वासेट्ठ ! यदि सबै शूद्रहरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेमा सबै शूद्रहरूकोनिमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । वासेट्ठ ! देव-मार-ब्रह्मलोक सहित, श्रमण-ब्राह्मण सहित प्रजा तथा देवसहित मनुष्यहरूले अष्टाङ्गयुक्त

-
१. यहाँ उल्लेखित ‘देवमार-ब्रह्मलोक सहित...’ भन्ने तीन पदहरूको अर्थ बु. ब्रा. भा-२, पृ. ७८, २२१ र ३३६ को पादटिप्पणीहरूमा उल्लेख भएको छ ।

उपोसथ व्रत पालन गरेमा देव-मार-ब्रह्मलोक सहित, श्रमण-ब्राह्मण सहित प्रजा तथा देवसहित मनुष्यहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ । यदि यी महाशाल (वृक्ष) हरूले अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेमा र यदि चिन्तन गरेमा यिनीहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ भने मनुष्य हुनेहरूको त के कुरा !”

१. भनाइको तात्पर्य—अगाडितिर रहेका दुइवटा शालवृक्षहरूलाई औंल्याउँदै भगवान्‌ले यो कुरा परिकल्पित उपमाको रूपमा यसरी बताउनु भएको हो । अर्थात्—यी शालवृक्षहरू अचेतनिक छन् । यदि सचेतनिक भई यी रुखहरूले पनि अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन गरेको खण्डमा यिनीहरूको निमित्त पनि दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ भने मनुष्य हुनेहरूको लागि त भन्ने पर्देन भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ७७२: वासेट्टसुत्तवण्णना, उपोसथवग्गो ।

१७. सन्धान गृहपति

प र ि च य

राजगृहवासी यी सन्धान गृहपति अनागामी हुन् र यिनी महाप्रभावशाली थिए । यिनका पाँचशय (५००) परिवारहरू थिए । तिनीहरूमध्ये यी सन्धान गृहपति प्रमुख थिए । परिवर्द्धको बीचमा भगवान्ले ६।६ कारणहरूको आधारमा यिनको प्रशंसा गर्नु भएको छ ।

एकदिन बिहान सबेरै अष्टाङ्ग उपोसथ-शील समादान गरी बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई पूर्वाह्न समयको भोजन गराई वहाँहरू विहारमा फर्कनु भएपछि घरमा केटाकेटीहरूको होहल्लाबाट विवकमानी शास्ताकहाँ गएर धर्मोपदेश सुन्नेछु भन्ने विचार गरी यिनी मध्याह्न समयपछि घरबाट बाहिर निस्के ।

अनि बाटामा गइरहेका यिनको मनमा “शायद यसबेला बुद्ध

---

१. सुमं. वि. II. पृ. ६०२: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

सहित भिक्षुहरू आ-आपना ध्यानमा तल्लीन भई बसिरहेका होलान्” भन्ने लागेपछि यिनी उदुम्बरिकाको परिव्राजका राममा गए । त्यहाँ न्यम्रोध परिव्राजक बस्दथे । त्यसैले अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा “अतः किन म जहाँ उदुम्बरिकाको परिव्राजका राम हो...त्यहाँ नजाऊ” भनी उल्लेख भएको हो ।

त्यस बखत न्यम्रोध परिव्राजक होहल्ला र अनेक तिरश्चीन कुराहरू गरिरहेका परिव्राज परिषद्को बीचमा बसिरहेका थिए । अनि जब यिनले सन्धान गृहपति आइरहेका देखे तब उनले आफ्नो परिषद्लाई “श्रमण गौतमका शिष्य सन्धान गृहपति आउंदाछन् चूप लाग्” भनी शान्त पारे । सन्धान गृहपति पनि त्यहाँ पुगेपछि न्यम्रोध परिव्राजकसँग कुशलवार्ता गरी एक छेउमा बसे । अनि उनले “यो तीर्थीयहरू होहल्ला गरी बस्दा रहेछन् । वहाँ भगवान् बुद्ध त शान्तपूर्वक एकान्तमा बस्नुहुन्छ” भनी टिप्पणी गरे । यो सुनेर न्यम्रोध परिव्राजक अप्रसन्न भए । यसैको प्रतिक्रियाको रूपमा उनले बुद्धलाई अवहेलना गर्ने विचारले “कानो गाई जस्तै एकलै बस्ने बुद्धछे कोसँग कुरा गर्लान् र...” भनी प्रत्यारोपण गरे । जुन कुरा अगाडि अनुदित सूत्रमा उल्लेख भएको छ । यति मात्र होइन अरु उनले अगाडि “यदि श्रमण गौतम यस परिषद्मा आएका भए एकै प्रश्नद्वारा उनलाई नाजवाफ पार्ने थिएँ” पनि भने । त्यसैले अगाडिको मूल सूत्रमा “खाली घँटोलाई घुमाउने ऊँ घुमाउने थिएँ” भनी उल्लेख भएको हो ।

अनि गृहकूटमा बसिरहनु भएका भगवान् बुद्धले यिनीहरूका बीचमा भइरहेको कुरा दिव्यश्रोतद्वारा सुन्नुभई भगवान् उतनाघरीमै त्यहाँ आइपुग्नुभयो । वहाँ आएपछि न्यग्रोध परिव्राजकले वहाँसँग “कुन हिसाबले तपाइले आफ्नो परिषद्लाई विनीत पार्नुहुन्छ ?” भन्ने प्रश्न सोध्दा भगवान्ले “अन्य धर्मावलम्बी तथा अन्य दृष्टिक हुने तिमिले यो कुरा बुझ्नसक्ने छैनौ, बरु तिमिले आफ्नै आचार्यहरूको तपजुगुप्साको शुद्धिको बारेमा प्रश्न सोध” भनी भन्नुभयो । त्यसपछि तत्ररूप न्यग्रोध परिव्राजकले प्रश्न सोधेपछि भगवान्ले विस्तृतरूपले उत्तर दिनुभयो । जुन कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रमा उल्लेख भएका छन् । यस सिलसिलामा वहाँले तपजुगुप्सा भनेको के हो, त्यसको उपक्लेश के हो र के त्यसको परिशुद्धिता हो भन्ने कुराहरू सबै बताइदिनुभयो । अन्तमा वहाँले सर्वश्रेष्ठ तपजुगुप्सा भनेको के हो भन्ने कुरा पनि बताइदिनुभयो । यी सबै कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रमा उल्लेख भएका छन् ।

Dhamma.Digital

भगवान्को कुरा सुनिसकेपछि न्यग्रोध परिव्राजकलाई आफूले अघि भनेका कुराहरूमाथि पश्चात्ताप लाग्नथाल्यो । यसै बखत सन्धान गृहपतिले न्यग्रोध परिव्राजकलाई यस्तो भने—“भन्ते ! अब यहाँ भगवान् आउनु भएको छ । यदि सक्नुहुन्छ भने वहाँलाई खाली घंटोलाई घुमाउने कं घुमाउनु होस् ।” यो सुनेर न्यग्रोध परिव्राजक चूप लागे । अनि भगवान्ले उनीसँग “तिमिले यस्तो भनेको साँच्चै हो के ?” भनी सोध्दा उनले “अज्ञानी मूर्ख जस्तै भई मैले यस्तो भनेको साँच्चै हो” भनी भगवान्सँग क्षमा मागे । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित

[२८०]

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू

मूल सूत्रमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् । सम्बन्धित ठाउँहरूमा लेखिदिएका पादटिप्पणीबाट कारणहरू अझ बढी प्रष्ट हुनेछ भन्ने आशा लिएको छु ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१—सन्धान गृहपति परिव्राजकाराममा गए

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय भगवान् राजगृह स्थित गृहकूट पर्वतमा बसिरहनु भएको थियो । त्यस समय निघोघ (= न्यग्रोध) परिव्राजक उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराममा^२ तीनशय महान परिव्राजकहरूका साथ बसिरहेका थिए । अनि सन्धान^१ गृहपति दिनदिनमै (=मध्याह्न समयमै) भगवान्को दर्शनार्थ राजगृहबाट निस्के । अनि सन्धान गृहपतिलाई यस्तो लाग्यो—

“भगवान्को दर्शन गर्ने समय यो होइन । भगवान् (अहिले) ध्यानमा हुनुहुन्छ (होला) । अनि मनोभावनीय भिक्षुहरूको दर्शन गर्ने

१. दी. नि. III. पृ. २९: उदुम्बरिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६०२; सिंहल र रोमनमा: 'उदुम्बरिकसीहनादसुत्तं' भनी लेखिएको छ ।

२. उदुम्बरिका भन्ने देवीले बनाइदिएको परिव्राजकाराम भएको हुनाले

‘उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराम’ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०२: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

३. यी उपासक एक महाप्रभावशाली अनागामी हुन् । पाँचशय उपासकहरूमध्ये यिनी अग्र हुन् । महासभाको बीचमा भगवान्‌ले यिनको यसरी प्रशंसा गर्नुहुन्थ्यो—“भिक्षुहो ! ६ अङ्गले युक्त हुने यी सन्धान गृहपति तथागतमा निष्ठा राख्छन् र सद्धर्मको बाटोमा हिड्छन् । कुन ६ भने ?— (१) बुद्ध प्रति विशिष्ट प्रसन्नताले (अवेच्चप्पसादेन), (२) धर्म प्रति विशिष्ट प्रसन्नताले, (३) सङ्घ प्रति विशिष्ट प्रसन्नताले, (४) आर्य शीलले, (५) आर्य प्रज्ञाले तथा (६) आर्यविमुक्तिले युक्त छन् । भिक्षुहो ! यी नै ६ अङ्गले युक्त भई सन्धान गृहपति तथागतमा निष्ठा राखी सद्धर्मको बाटोमा हिड्छन् ।”

ती गृहपति त्यसदिन बिहानै उपोसथाङ्ग अधिष्ठान गरी पूर्वाण्ह समयमा बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई दानादि दिई, भिक्षुहरू विहारमा गइसकेपछि घरमा ठूला स्याना बालकहरूको आवाजबाट दिक्कमानी भगवान् समक्ष धर्मोपदेश सुन्नेछु भन्ने इच्छा गरी घरबाट निस्केका थिए । त्यसैले सूत्रमा ‘दिनदिनमै.. निस्के’ भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०२: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो । अर्थकथामा भने ‘मध्यान्ह समय बितिसकेपछि’ भनिएको छ ।

समय पनि यो होइन । मनोभावनीय भिक्षुहरू पनि (अहिले) ध्यानमा हुनुहुन्छ (होला) । अतः किन म जहाँ उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराम हो, जहाँ निम्रोध (= न्यग्रोध) परिव्राजक हुन् त्यहाँ नजाऊँ ।”

त्यसपछि सन्धान गृहपति जहाँ उदुम्बरिकाको परिव्राजकाराम हो जहाँ निम्रोध परिव्राजक हुन् त्यहाँ गए ।

त्यस समय निम्रोध परिव्राजक होहल्ला गरी उच्चशब्द महाशब्द गरी अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथा भन्दै बसिरहेको महति परिव्राजक परिषदको साथ बसिरहेका थिए । जस्तै—(१) राजकथा, (२) चोरकथा, (३) महामात्यकथा, (४) सेनाकथा, (५) मयकथा, (६) युद्धकथा, (७) अन्नकथा, (८) पानकथा, (९) वस्त्रकथा, (१०) शयनकथा, (११) मालाकथा, (१२) गन्धकथा, (१३) ज्ञातिकथा, (१४) यानकथा, (१५) ग्रामकथा, (१६) निगमकथा, (१७) नगरकथा, (१८) जनपदकथा, (१९) स्त्रीकथा, (२०) शूरकथा, (२१) चौबाटोको कथा, (२२) पंघेराको कथा, (२३) पूर्वप्रेतकथा, (२४) नानात्वकथा, (२५) लोकाख्यायिककथा, (२६) समुद्राख्यायिककथा, (२७) भवकथा तथा (२८) विभवकथा आदि ।

अनि निम्रोध परिव्राजकले टाढैदेखि सन्धान गृहपति आइरहेको देखे । देखेपछि आफ्नो परिषदलाई शान्त पारे— “तपाइहरू निःशब्द हुनुहोस् । तपाइहरू न कराउनु होस् । श्रमण गौतमका यी श्रावक सन्धान गृहपति आउंदै छन् । राजगृहमा जति श्रमण गौतमका

शुद्धजीवी गृही श्रावकहरू छन् ती मध्ये यी सन्धान गृहपति एक हुन्^१ । यी आयुष्मान्हरू निःशब्द रुचाउँछन्, निःशब्दताको वातावरणमा शिक्षित भएका हुन् र निःशब्दताको वर्णवादी हुन् । अतः शायद निःशब्द परिषद् जानेर (= देखेर) यहाँ आउँन सक्छन् ।” यस्तो भन्दा ती परिव्राजकहरू चूप रहे ।

अनि सन्धान गृहपति जहाँ निम्रोध परिव्राजक थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निम्रोध परिव्राजकसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सन्धान गृहपतिले निम्रोध परिव्राजकलाई यस्तो भने—

“यो अन्यतीर्थीय^२ परिव्राजकहरू अर्कै ढंगले एकत्रित भई होहल्ला गरी उच्चशब्द र महाशब्द गरी तथा अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथा भन्दै बस्दा रहेछन् । वहाँ भगवान् चाहिँ अर्कै ढंगले मनुष्यहरूबाट

१. सुमङ्गलविलासिनी अनुसार राजगृहमा भगवान्का अनागामी गृही श्रावकहरू पाँचशय (५००) छन् । यिनीहरू प्रत्येकका पाँच पाँचशय परिवारहरू छन् । यिनीहरूमध्ये यी सन्धान गृहपति पनि एक हुन् भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०३: उदुम्बरिक-सुत्तवण्णना ।

२. आकारप्रकार, चालचलन तथा वस्त्र पहिराई आदि कारणहरूमा भिक्षुहरूभन्दा फरक देखिने भएकोले ‘अन्यतीर्थीय’ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०३: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

दूर भई अरण्यवनपन्थशयनासनमा बस्नु हुन्छ जहाँ निःशब्द छ, निर्घोष छ, निर्जन छ, मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट टाढा छ, रहस्यमय कामगर्नकोनिमित्त योग्य छ र ध्यान गर्नेहरू बस्न योग्य छ ।”

यस्तो भन्दा निग्रोध परिव्राजकले सन्धान गृहपतिलाई यस्तो भने —

“हे गृहपति ! जान्छौ के भ्रमण गौतम कोसंग कुरा गर्छन्^१, कोसंग साकच्छा गर्छन्, कोसंग प्रज्ञाव्यक्तता देखाउँछन् ? शून्यागारमा

१. “अहो ! मेरा शास्ता यस्तो निर्जन एकान्त शयनासनमा बस्नु हुन्छ !” भन्दै दुइहात जोरी नमस्कार गरी उपरोक्त उद्गार प्रकट गर्दै सन्धान गृहपति एक छेउमा बसे । सुमं. वि. II. पृ. ६०३: उदुम्बरिकमुत्तवण्णना ।
२. उपरोक्ताकारले सन्धान गृहपतिले बुद्धको बयान सुनाएको सहन नसकी ईर्ष्याको कारणले बुद्धलाई अवहेलना गर्नेछु भन्ने विचार राखी निग्रोध परिव्राजकले अगाडिका कुरा भनेका हुन् भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०३ ले उल्लेख गरेको छ ।
३. यस वाक्यद्वारा भन्न खोजेको के हो भने—“उनी कुनैसंग छलफल गर्दैनन्, कुनै पुरुष उनीकहाँ कुरा गर्न जाँदैन । कुनै मानिसहरू गएर कुराकानी गरेपनि होहल्ला वा उच्चशब्द महाशब्द हुने थियो । त्यस्तो कुनै कारण नै छैन भने कहाँबाट होहल्ला हुने ?” भन्ने तर्क पेश गरेका हुन् । सुमं. वि. II. पृ. ६०३-०४: उदुम्बरिकमुत्तवण्णना ।

बसेका श्रमण गौतमको प्रज्ञा पनि विनाश भइसक्यो^१ । परिषद् विना बस्ने^२ श्रमण गौतम कुराकानी गर्न पनि असमर्थ छन् । (प्रश्न सोधलान् भन्ने डरले) एकान्त एकान्तमै बस्छन् । जस्तै कानो गाई गाईको जमातबाट दूर भई एकलै एकलै हिड्छ त्यस्तै गरी श्रमण गौतमको प्रज्ञा पनि शून्यागारको कारणले गर्दा विनाश भइसक्यो । श्रमण गौतम परिषद् विना एकलै विचरण गर्छन्, कुराकानी गर्न असमर्थ छन् (त्यसैले) उनो एकान्त एकान्तमै बस्छन् । अतः गृहपति ! यदि श्रमण गौतम यो परिषद्मा आएका भए एकै प्रश्नेद्वारा उनलाई नाजबाफ पार्ने थियो र खाली घंटीलाई घुमाउने कं घुमाउने थियो^३ ।

भगवान् परिव्राजकाराममा पुग्नुभयो

अनि भगवान्ले बिशुद्ध अलौकिक विषयभोतघातुद्वारा सन्धान गृहपति र निम्रोध परिव्राजकको बीच भइरहेको यो कुरालाई

-
१. भनाइको तात्पर्य हो—श्रमण गौतमले बोधिवृक्षमनि केही प्रज्ञा हासिल गरेका थिए तर शून्यागारमा एकलै बस्नाको कारणबाट त्यो प्रज्ञा पनि विनाश भइसक्यो । यदि हामीहरू जस्तै गणसंगणिकाराम गरी बसेका भए उनको त्यो प्रज्ञा विनाश हुने थिएन भनी भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०४: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

२. अविशारद भएकाले परिषद् विना बस्ने गरेका हुन् भन्ने विचारले यसो भनेका हुन् । सुमं. वि. II. पृ. ६०४: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
३. खाली घँटोलाई घुमाउन जति सजिलो हुन्छ त्यति भरिएको घँटो घुमाउन सजिलो हुन्न । यस उपमाद्वारा श्रमण गौतमलाई प्रज्ञा विहीनठानीको खाली घँटो जस्तै देखाएका हुन् ।

यसरी शास्ताको सुवर्णवर्ण ललाटलाई दोष लगाएर भगवान्को पछाडि आफ्नो बल देखाउँदै—चण्डालपुत्रले असम्भन्न क्षत्री कुमारलाई जातिवादले होच्याउने जस्तै, निर्भीक केशरसिंहको बलसँग जड सिंगालले आफ्नो बल दाँज्ने जस्तै—अनेक प्रकारको तुच्छ गर्जन गर्दै परिब्राजक गर्जन थाले ।

अनि उपासकले पनि सोच्न थाले कि यी परिब्राजक छूब गर्जिदै छन् । अवीचिको स्पर्श गर्नकोनिमित्त भवाग्र समात्नको-निमित्त हात पसारे ऊँ निरर्थक कोशिस गर्दैछन् । यदि मेरा शास्ता यहाँ आउनु भएमा यी परिब्राजकको भवाग्रसम्म उठेको मान-अहंकारको ध्वजा खसाल्नु हुन्थ्यो । अनि यिनीहरूका बीच भइरहेको कुरा भगवान्ले दिव्यश्रोतधातुद्वारा सुन्नुभयो । त्यसैले सूत्रको अगाडि—‘भगवान्ले विशुद्ध अलौकिक दिव्यश्रोतधातुद्वारा ...यो कुरा सुन्नुभयो’ भनी उल्लेख गरिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०४: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

सुन्नुभयो । त्यसपछि गृद्धकूट पर्वतबाट ओर्ली जहाँ सुमागधा^१ (पोखरी) को तीरको मोरनिवाप^२ हो त्यहाँ भगवान् जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि सुमागधा (पोखरी) को तीरको मोरनिवापको खुला ठाउँमा चक्रमण गर्नुभयो । अनि निम्रोध परिव्राजकले सुमागधाको तीरको मोरनिवापको खुला ठाउँमा चक्रमण गरिरहनु भएका भगवान्-लाई देखे । देखेपछि आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे —“तपाइहरू शान्त हुनु होस् । तपाइहरू नकराउनु होस् । वहाँ भ्रमण गौतम सुमागधाको तीरको मोरनिवापको खुला ठाउँमा चक्रमण गर्दै हुनुहुन्छ । आयुष्मान् निःशब्द रुचाउनु हुन्छ र निशब्दताको वर्णवादी हुनुहुन्छ । शायद निःशब्द परिषद् जानेर (= देखेर) यहाँ आउन सक्नुहुन्छ । यदि भ्रमण

१. यस्तो नामको पोखरी । परापूर्वकालमा जुन पोखरीको पद्मफूलको नलबाट असुर भवनमा गएका सैन्यहरूको दृश्य पोखरीको किनारमा बसी लोकविषय चिन्तन गरिरहेको एक पुरुषले देखेको थियो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५: उदुम्बरिकमुत्तवण्णना । (यस सम्बन्धीका कुराहरू सं. नि. IV. पृ. ३८२: लोकचिन्तासुत्तं, सच्चसंयुत्तंमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।)

२. 'मोरनिवाप' भनी मयूरहरूलाई अभयदानका साथ खानादिने ठाउँ-लाई भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५: उदुम्बरिकमुत्तवण्णना ।

गौतम यो परिषद्मा आउनुभयो भने यो प्रश्न सोध्नेछौं^१—‘भन्ते ! कुन चाहिँ त्यो भगवान्को धर्म हो जसद्वारा भगवान्ले (आपना) श्रावकहरूलाई विनीत पार्नु हुन्छ र जसद्वारा भगवान्का श्रावकहरू विनीत भई आस्वस्त भई आदिब्रह्मचर्य^२ को अभिप्रायलाई जान्दछन् ?’ यस्तो भन्दा ती परिब्राजकहरू चूपलागे ।

अनि भगवान् जहाँ निम्रोध परिब्राजक थिए त्यहाँ जानुभयो । अनि निम्रोध परिब्राजकले भगवान्लाई यस्तो भने—“भन्ते भगवान् ! आउनुहोस् । भन्ते ! भगवान्को स्वागत छ । भन्ते ! भगवान्ले धेरैदिन पछि यहाँ आउने काम गर्नुभयो । भन्ते भगवान् ! बस्नुहोस् । यो आसन बिच्छघाइराखेको छ ।” भगवान् बिच्छघाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । निम्रोध परिब्राजक पनि एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका निम्रोध परिब्राजकसँग भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो —“निम्रोध ! के कुरा गरी यहाँ बसिरहेका हौ ? बीचमा कुरा किन

---

१. उनले सोचेकि श्रमण गौतम धेरै कुरा गर्नुहुन्न । अतः यदि वहाँ यत्तातिर आएको खण्डमा म नै कुरा उठाउनेछु भन्ने सोचेर यस्तो भनेका हुन् । सुमं. वि. II. पृ. ६०५.

२. ‘आदिब्रह्मचर्य’ भनी पुरानो ब्रह्मचर्यमा गणना हुने आर्यमार्गलाई भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५: उदुम्बरिकमुत्तवण्णना ।

रोकिन गयो ? ” यस्तो भन्नुहुँदा निम्रोध परिब्राजकले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भन्ते ! यहाँ हामीले भगवान्लाई सुमागघा (पोखरी) को तीरको मोरनिबापको खुला ठाउँमा चक्रमण गरिरहनु भएको देख्यौं । देखेपछि यस्तो भन्यौं—‘यदि श्रमण गौतम यो परिषद्मा आउनुभयो भने यो प्रश्न सोध्नेछौं— भन्ते ! कुन चाहि त्यो भगवान्को धर्म हो जसद्वारा भगवान्ले (आपना) श्रावकहरूलाई विनीत पार्नु हुन्छ र जसद्वारा भगवान्का श्रावकहरू विनीत भई आस्वस्त भई आदिब्रह्मचर्यको अभिप्रायलाई जान्दछन् ?’ भन्ते ! हामीहरूको बीच यही कुरा चलिरहेको थियो अनि भगवान् आइपुग्नु भयो ।”

“निम्रोध ! तिम्रो (जस्ता) अन्यदृष्टिकले, अन्य सिद्धान्त हुनेले, अन्य रुचि राख्नेले, अन्य भक्तिकले र अन्य आचार्य हुनेले यो कुरा बुझ्नु गाह्रोछ^२—जसद्वारा मैले श्रावकहरूलाई विनीत गर्छु र जसद्वारा विनीत भई मेरा श्रावकहरू आस्वस्त भई आदिब्रह्मचर्यको अभिप्रायलाई जान्दछन् । निम्रोध ! बरु तिमिले मसँग आफ्नै आचार्यहरूको अधि जुगुप्साबारे^३ प्रश्न सोध—“भन्ते ! कस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिपूर्ण^४ हुन्छ र कस्तो भएमा अपरिपूर्ण हुन्छ ?” यस्तो भन्नुहुँदा ती परिब्राजकहरूले होहल्ला गरी उच्चशब्द महाशब्द गर्न थाले—“भो ! साँच्चैकै आश्चर्य हो ! साँच्चैकै अद्भूत हो ! श्रमण गौतमको (कस्तो)

१. भनाइको मतलब हो— म आएकोले के कुरा बीचमा रोकिनगयो ।

यसपच्छि भगवान्ले 'टुँगो नलागेको कुरा मलाई भन म टुँगो लगाइदिनेछु' भनी सर्वज्ञ प्रवारणद्वारा प्रवारण गर्नुभयो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०५: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. परिव्राजकको कुरा सुनी भगवान्ले यस्तो सोचनुभयो—

“मैले श्रावकहरूलाई देशना गर्ने धर्म र उनीहरूले परिपालन गर्नुपर्ने प्रतिपदाको सम्बन्धमा यी परिव्राजकले कुरा सोध्दछन् । यदि उनलाई त्यस सम्बन्धी शुरुदेखिका कुरा भनूँ भने उनले यो कुरा बुझ्दछन् छैनन् । यिनी चाँहि बलवीर्यद्वारा पापजुगुप्सा गर्ने वादी हुन् । अतः यिनीहरूकै विषयसम्बन्धी प्रश्न सोध्न लगाई भिन्नाभिन्न श्रमण ब्राह्मणहरूको सिद्धान्तको निरर्थकताको बारेमा कुरा बताई अन्त्यमा यो प्रश्नको उत्तर बताउनेछु ।” त्यसैले सूत्रमा 'यो कुरा बुझ्न गाह्रो छ' भनी उल्लेख भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०५: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

३. 'बलवीर्यद्वारा पापको जुगुप्सा गर्ने र पाप हटाउने' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

४. यहाँ 'परिपूर्ण' भनेको परिशुद्धता र 'अपरिपूर्ण' भनेको अपरिशुद्धतालाई भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०५: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

महद्विकता ! र (कस्तो) महानुभावता ! जहाँ कि आफ्नो बाबुलाई
थातिराखी परबाबुलाई बताउनेछु भनी भन्नुहुन्छ ।”

निग्रोध परिव्राजकको प्रश्न

अनि निग्रोध परिव्राजकले ती परिव्राजकहरूलाई निःशब्द
पारी भगवान्लाई यस्तो भने—

“भन्ते ! हामी तपजुगुप्सावादी हौं, तपजुगुप्सालाई सार मान्ने
हौं^१ र तपजुगुप्सामा लीन भई बस्ने हौं । भन्ते ! कस्तो भएमा
तपजुगुप्सा परिपूर्ण हुन्छ र कस्तो भएमा अपरिपूर्ण हुन्छ त ?”

“निग्रोध ! यहाँ तपस्वी अचेलक (= नाङ्गो) हुन्छ उ मुक्ता-
चार हात चाटेर खाने, ...^२ निम्तो पनि स्वीकार नगर्ने हुन्छ ।

“उसले घ्याम्पाबाट दिएको लिदेन, ...^३ सर्वत पनि लिदेन ।
उ एकै घरमा भिक्षा लिन्छ वा एकै गांस मात्र खान्छ, ...^४ आधा

१. ‘तपजुगुप्सा’ आदिको मतलब हो—हामी तपजुगुप्सावादी हौं,
मनले पनि त्यसैलाई सार हो भनी ग्रहण गर्दछौं र शरीरले पनि
त्यसैमा लागी नानाप्रकारले आफूलाई तापदिने काममा संलग्न भई
बस्दछौं भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०५: उदुम्बरिक-
सुत्तवण्णना ।

२. यहाँका ठाउँ ठाउँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१७ मा
लेखे अनुसार पढ्नु ।

महीनाको एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार गर्छ । उ शाग खाने वा चामल खाने हुन्छ, ...^१ वनमूलफल खाने वा खसेको फल खाने भई यापन गर्छ । उ सनको बस्त्र पनि लगाउँछ, ...^२ लाटोकोसेरोको प्वाँखको बस्त्र पनि लगाउँछ । उ केश दाही लुछाउने हुन्छ, ...^३ काँडाहरूमा सुत्ने काममा लागेको हुन्छ; फलेकमा सुत्छ, झुइमा सुत्छ, एउटै कोल्टो मात्र सुत्छ, (शरीरमा) धूलो लगाएर बस्छ, खुला ठाउँमा बस्छ र जहाँपायो त्यहाँ बस्छ; गुहु खान्छ र गुहु जस्तै मलीन अरू खाना खानेमा लागेको हुन्छ । (चीसो) पानी पिउँदैन, पानी नपिउने काममा लागेको हुन्छ र सन्ध्या समयसम्ममा तीन पटक पानीमा बस्छ । निप्रोध ! यदि यस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिपूर्ण हुन्छ वा अपरिपूर्ण हुन्छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! यस्तो भएमा अवश्य पनि तपजुगुप्सा परिपूर्ण हुन्छ र अपरिपूर्ण हुन्न ।”

“निप्रोध ! यसरी परिपूर्ण भएको तपजुगुप्सामा पनि अनेक प्रकारका बलेशहरू (= कसरहरू) हुन्छन् भनी म भन्दछु ।”

-
१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१७-१८ मा लेखे अनुसार पढ्नु ।
  २. यहाँका ठाउँ ठाउँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २१८ मा लेखे बमोजिम पढ्नु ।

तपजुगुप्साका उपक्लेशहरू

“भन्ते ! अनि कसरी भगवान्ले यसरी परिपूर्ण भएको तप-जुगुप्साको (तपोजिगुच्छाय) उपक्लेशहरू बताउनु हुन्छ नि ?”

a. (१) “निम्रोध ! यहाँ तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्याद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ^१ र सङ्कल्प परिपूर्ण^२ भएको ठान्दछ । निम्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र जुन त्यो तपस्याद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ र सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ—निम्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

b. (२) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्याद्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ । निम्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र जुन त्यो तपस्याद्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ—निम्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

१. म जस्तो यो तपस्यामा अरू को पूर्ण छ र भनी सन्तुष्ट हुन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६०५: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

२. यत्तिकै पर्याप्त छ । यो भन्दा बढता अरू गर्नुपर्ने छैन भन्ने जस्तो ठानी त्यत्तिकैमा गर्नुपर्ने जम्मै गरिसकेको जस्तो मानी ‘संकल्प परिपूर्ण’ भएको ठान्दछ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०६: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

c. (३) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गच्छं । उ त्यो तपस्याद्वारा मान गच्छं, मूर्छित हुन्छ र बेहोस हुन्छ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गच्छं र जुन तपस्याद्वारा मान गच्छं, मूर्छित हुन्छ र बेहोस हुन्छ — निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

a. (४) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गच्छं । उ त्यो तपस्याद्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभो हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ र सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गच्छं र जुन तपस्याद्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभो हुन्छ र जुन लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ तथा सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ—निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

b. (५) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गच्छं । उ त्यो तपस्याद्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभो हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा आफुलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गच्छं र जुन तपस्याद्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति

१. ‘यही नै सार हो’ भन्ने जस्तो सोची प्रमादी हुन्छ । बुद्धशासनमा प्रव्रजित हुने कुनै कुनै भिक्षुहरू धृतङ्गशुद्धिक हुन्छन् र ध्यानशुद्धिक हुँदैनन् । धृतङ्गशीललाई नै ‘यही सार हो’ भनी सोच्ने पनि छन् अर्थात् धृतङ्गशील पालन गर्दैमा अरहत्व लाभ हुन्छ भनी विश्वास गर्ने पनि छन् भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०६.

लाभी हुन्छ र जुन लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ—निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपश्लेश हो ।

C. (६) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्याद्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभी हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा मान गर्छ, मूर्छित हुन्छ र बेहोस हुन्छ । निग्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र जुन तपस्याद्वारा मान गर्छ, मूर्छित हुन्छ र बेहोस हुन्छ—निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपश्लेश हो ।

(७) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । भोजनको विषयमा उसलाई दुविधा हुन्छ—‘यो मलाई मनपर्छ र यो मलाई मनपर्दैन ।’ अनि उसले जुन (खाना) मन नपर्ने हो त्यसलाई इच्छा भैकन पनि छाड्छ’ र जुन (खाना) मनपर्ने हो त्यो (खाना) लोभी

१. यहाँ ‘इच्छा भैकन पनि छाड्छ’ को स्पष्टिकरण दिदै अट्टकथाले यसरी लेखेको छ ।

कसरी इच्छा भैकन पनि छाड्छ भने — भनी कि उसले बिहानै क्षीर भोजन गरिसकेको हुन्छ । अनि पछि मांस भोजन प्राप्त हुन्छ । अनि उसलाई यस्तो हुन्छ—यस्तो मांस भोजन कहीले पाउनु । यदि अघि नै थाहा पाएको भए बिहानै क्षीर भोजन गर्ने थिइन होला । अब के गरूँ ! भइहाल्यो तिमीले नै खाऊ भनी आशा राखेर परित्याग गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६०६: उदुम्बरिक-सुत्तवण्णना ।

भई, मूर्छित भई, त्यसैमा अल्झिई, अवगुणलाई नबेल्ने र मुक्तिलाई नजान्ने भई' (अनिस्सरणोपञ्जो) खूप खान्छ ।... निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

(८) “निग्रोध ! फेरि तपस्वीले ‘राजाहरूले राजमहामात्यहरूले, अत्रीहरूले, ब्राह्मणहरूले तथा गृहपतिहरूले सत्कार गर्ने छन्’ भन्ने लाभसत्कार र यशकीर्तिको आशा लिई तपस्या गर्छ ।... निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

(९) “निग्रोध ! फेरि तपस्वी—‘कस्तो हो यो सम्बहुलजीवी आफूलाई भ्रमण भनी मूलबीज, स्कन्धबीज, फलबीज, अग्रबीज र पाँचौं बीजबीज समेत सबै खान्छ र दाँतहरू पनि असनिचक्र जस्ता छन्’ भनी कुनै एक भ्रमण वा ब्राह्मणलाई अप्रसन्न पार्ने हुन्छ ।... निग्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

(१०) ‘निग्रोध ! फेरि तपस्वीले कुनै एक भ्रमण वा ब्राह्मणलाई कुलहरूमा सत्कार गरेको, गौरव गरेको, मान गरेको तथा पूजा गरेको देख्छ । देखेर उसको मनमा यस्तो हुन्छ—‘यस्ता सम्बहुलजीवीलाई कुलहरूमा सत्कार गर्छन्, गौरव गर्छन्, मान गर्छन् र पूजा गर्छन् ।’ तर यस्तो रुक्षजीवी मलाई भने कुलहरूमा सत्कार गर्दैनन्, गौरव गर्दैनन्, मान गर्दैनन् र पूजा पनि गर्दैनन् ।’ यसरी उ कुलगृहमाथि ईर्ष्या र

---

१. भोजन विषयमा मात्राज्ञान मात्रमा पनि अनभिज्ञ भई खान्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०६.

मात्सर्य उत्पन्न गर्ने हुन्छ ।...निम्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

(११) “निम्रोध ! फेरि तपस्वी मानिसहरू आउने जाने ठाउँमा बस्छ ।...निम्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

(१२) “निम्रोध ! फेरि तपस्वी आफ्नो गुण देखाउँदै कुलहरूमा विचरण गर्छ—‘यो मेरो तपस्या हो, यो मेरो तपस्या हो ।’ ...निम्रोध ! यो पनि तपस्याको उपक्लेश हो ।

(१३) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले कुनै काम नदेखिने गरी

१. ‘मानिसहरू आउने जाने ठाउँमा बस्छ’ भनेको मानिसहरू आवत जावत गर्ने ठाउँमा मानिसहरूले देख्नेगरी बस्छ र मानिसहरूले देख्दा प्रियंकर रूपले यताउता डुल्छ । पञ्चतापले तप्त गर्छ । एउटा खुट्टाले टेकेर उभिइ रहन्छ । सूर्यलाई नमस्कार गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६०७: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

बुद्ध शासनमा प्रव्रजित भएकाले चाहिँ धुतङ्गशील समादान गरी रातभर सुती मनुष्यहरूले देख्नेगरी तपस्या गर्छ । सन्ध्या समयमा चीवरको कुटी बनाउँछ । सूर्योदय भएपछि चीवर फिक्छ । मानिसहरूलाई देखेपछि चीवर टक्टक्याई शीरमा चीवर राखी चंक्रमण स्थलमा जान्छ । कुचो लिएर मानिसहरूले देख्नेगरी विहारको आँगन बढाउँछ । सुमं. वि. II. पृ. ६०७: उदुम्बरिक-सुत्तवण्णना ।

गछं । (कसैले उसंग) 'यो तिम्रो रुचाउँछौ ?' भनी सोधदा नरुचाएता पनि 'रुचाउँछु' भनी भन्छ र रुचाएर पनि 'रुचाउँदिन' भनी भन्छ । यसरी उ जानी जानी झूटो बोल्ने हुन्छ ।...निम्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

(१४) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले धर्मोपदेश गरिरहेका तथागत वा तथागतका श्रावकको उपदेशलाई अनुमोदन गर्न योग्य भएर पनि अनुमोदन गर्दैन ।...निम्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

(१५) “निम्रोध ! फेरि तपस्वी क्रोधी हुन्छ र बरिभाब राख्छ । निम्रोध ! जो त्यो तपस्वी क्रोधी र बरि हुन्छ—निम्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

(१६) “निम्रोध ! फेरि तपस्वी कृतघ्नी हुन्छ, पलासी (= डाह गर्ने) हुन्छ, ईर्ष्यालु हुन्छ, कंजूस हुन्छ, सठ हुन्छ, मायावी हुन्छ, निष्ठुर घमण्डी हुन्छ, खराब विचार राख्ने हुन्छ, खराब विचारको बशमा रहने हुन्छ, मिथ्यादृष्टिक हुन्छ, उच्छेददृष्टिले युक्त हुन्छ र आफ्नै दृष्टि (= मत) लाई लिई त्यसैमा हठ गरी जिद्दी गर्ने हुन्छ । निम्रोध ! यो पनि तपस्वीको उपक्लेश हो ।

“निम्रोध ! यी तपजुगुप्सा (तपोजिगुच्छा) उपक्लेश हुन् वा उपक्लेश होइनन् त ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ त ?”

१. यहाँ मिथ्यादृष्टिक भनी दानादिको फल छैन भन्ने दृष्टिलाई भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०८: उदुम्बरिकमुत्तवण्णना ।

“भन्ते ! अवश्य पनि यी तपजुगुप्साहरू उपक्लेश हुन्, अनुपक्लेश होइनन् । भन्ते ! यहाँ सबैका सबै तपस्वीहरू यी सबै उपक्लेशहरूले युक्त हुनसक्छन्, एक बुइ जनाको के कुरा ।”

परिशुद्ध तपस्या

(१) “निम्रोध ! यहाँ तपस्वी तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । निम्रोध ! जो तपस्वी तपस्या गर्छ र त्यो तपस्याद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ र सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन—यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(२) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दैन ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

(३) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा मान गर्दैन, मूर्खित हुन्छ र बेहोस हुन्छ ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।”

---

१. भनाइको मतलब यो हो कि—जुन कारणद्वारा परिपूर्ण भनी ठान्दा अपरिशुद्ध हुने हो त्यस्तो हुँदैन भनिएको हो । अनि उत्तरोत्तर कोशिस गरी अरहत् पनि हुनसक्छ । सुमं. वि. II पृ. ६०८: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

(४) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभो हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ र सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(५) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दैन ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(६) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । उ त्यो तपस्या-द्वारा लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभो हुन्छ । उ त्यो लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा मान गर्दैन, मूर्छित हुन्छ र बेहोस हुन्छ ।... यसरी उ त्यो कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(७) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले तपस्या गर्छ । भोजनको विषयमा उसलाई ‘यो मलाई मनपर्छ र यो मलाई मन पर्दैन’ भन्ने बुविधा हुन्छ । अनि जुन उसलाई मन नपर्ने हो त्यसलाई अनपेक्षी भई छाड्छ र जुन मनपर्छ त्यो निर्लोभी भई, अमूर्छित भई, त्यसैमा नअल्किई, अपगुणलाई देख्ने भई तथा मुक्तिलाई जान्ने भई खान्छ ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(८) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले ‘राजाहरूले, राजमहामात्य-हरूले, क्षत्रीहरूले, ब्राह्मणहरूले तथा गृहपतिहरूले सत्कार गर्ने छन्’ भन्ने लाभसत्कार र यशकीर्तिको आशा लिई तपस्या गर्दैन ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(९) “निम्रोध ! फेरि तपस्वी — ‘कस्तो हो यो सम्बहुलजीवी आफूलाई भ्रमण भनी मूलबीज, स्कन्धबीज, फलबीज, अप्रबीज र पाँचौ बीजबीज समेत सबै खान्छ र दाँतहरू पनि असनिचक्र जस्ता छन्’ भनी कुनै एक भ्रमण वा ब्राह्मणलाई अप्रसन्न पार्ने हुन्न ।.. यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(१०) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले कुनै एक ब्राह्मण वा भ्रमणलाई कुलहरूमा सत्कार गरेको, गौरव गरेको, मान गरेको तथा पूजा गरेको देख्दछ । देखेर उसको मनमा यस्तो हुन्न—‘यस्ता सम्बहुलजीवीलाई कुलहरूमा सत्कार गर्छन्, गौरव गर्छन्, मान गर्छन् र पूजा गर्छन् । तर यस्तो दक्षजीवी मलाई भने कुलहरूमा सत्कार गर्दैनन्, गौरव गर्दैनन्, मान गर्दैनन् र पूजा गर्दैनन् ।’ यसरी उ कुलगृहमाथि ईर्ष्या र मात्सर्य उत्पन्न गर्ने हुन्न ।...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(११) “निम्रोध ! फेरि तपस्वी मानिसहरू भाउने जाने ठाउँमा बस्दैन ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(१२) “निम्रोध ! फेरि तपस्वी आफ्नो गुण देखाउँदै कुलहरूमा विचरण गर्दैन—‘यो मेरो तपस्या हो, यो मेरो तपस्या हो ।’...यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(१३) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले कुनै काम नदेखिने गरी गर्दैन । (कसैले उसँग) ‘यो तिम्रो रुचाउँछौ ?’ भनी सोधदा नरुचाएकोलाई ‘रुचाउँदिन’ र रुचाएकोलाई ‘रुचाउँछु’ भनी भन्छ ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(१४) “निम्रोध ! फेरि तपस्वीले धर्मोपदेश गरिरहेका तथागत वा तथागत श्रावकको उपदेशलाई अनुमोदनगर्न योग्यलाई अनुमोदन गर्छ ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(१५) “निम्रोध ! फेरि तपस्वी क्रोधी हुन्छ र वैरभाव र वैरभाव राख्दैन ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

(१६) “निम्रोध ! फेरि तपस्वी कृतघ्नी हुन्छ, पलासी (= डाह गर्ने) हुन्छ, ईष्यालु हुन्छ, कंजूस हुन्छ, सठ हुन्छ, मायाबी हुन्छ, निर्वंदी हुन्छ, घमण्डी हुन्छ, खराब विचार राख्ने हुन्छ, खराब विचारको वक्षमा रहने हुन्छ, मिथ्यादृष्टिक हुन्छ, उच्छेवदृष्टिले युक्त हुन्छ र आफ्नै दृष्टि (= मत) लाई अँगाली त्यसैमा हठ गरी जिद्दी गर्ने हुन्छ ।... यसरी उ त्यस कारणबाट परिशुद्ध हुन्छ ।

“निम्रोध ! यदि यस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ वा अपरिशुद्ध । यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! यदि यस्तो भएमा अग्रत्व पनि तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ, अपरिशुद्ध हुन्छ, अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त पनि हुन्छ ।”

“निम्रोध ! यत्तिकैमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त पनि हुन्छ सारत्व प्राप्त पनि । यो त (वृक्षको) बोक्रा पाए जस्तै हो (पपटिकप्पत्ता) ।”

अग्रत्व प्राप्त तपजुगुप्सा

“भन्ते ! कतिसम्ममा अथवा कस्तो भएमा तपजुगुप्सा अग्रत्व

प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ ? भन्ते ! भगवान्ले तपजुगुप्सालाई अग्रत्वमा र सारत्वमा पुऱ्याउनु भए बेश हुने थियो ।”

“निम्रोध ! यहाँ तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ । निम्रोध ! कसरी तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ भने— (१) निम्रोध ! यहाँ तपस्वीले प्राणीहिंसा गर्दैन, प्राणीहिंसा गराउँदैन र प्राणीहिंसा गर्नेलाई अनुमति पनि दिदैन । (२) अविघ्नावान (= चोरी) लिदैन, अविघ्नावान लिन लगाउन्न र अविघ्नावान लिनेलाई अनुमति पनि दिन्न । (३) मृषावाद गर्दैन, मृषावाद गर्न लगाउन्न र मृषावाद गर्नेलाई अनुमति पनि दिन्न । (४) पञ्चकामगुण सेवन गर्दैन, पञ्चकामगुण सेवन गराउन्न र पञ्चकामगुण सेवन गर्नेलाई अनुमति पनि दिन्न । निम्रोध ! यसरी तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ ।

“निम्रोध ! जब तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ तब यही नै उसको तपस्यापन हुन्छ । यसरी उ उच्चतामै पुग्छ नीचतामा होइन । अनि उ एकान्त निर्जनस्थानको सेवन गर्छ—अरण्य, पर्वत, कन्वर,

१. भनाइको तात्पर्य के हो भने—उ शीलादि गुणहरूलाई उत्तरोत्तर बढाउँदै लैजान्छ र यसरी शीलहरू अभिवृद्धि गरी उ एकान्त निर्जन स्थानमा बस्ने रुचि बढाउँछ । अर्थात् ध्यान बढाउन खोज्छ । त्यसैले सूत्रको अगाडि—‘एकान्त निर्जन स्थानको सेवन गर्छ...’ भनी उल्लेख भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०८-०९: उदुम्बरिक-सुत्तवर्णना ।

गिरीगुफा, मशान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ अथवा परालकुन्पु ।
 अनि उ भिक्षाटनबाट फर्की भोजन पछि पलेटी मारी, शरीर सीधापारी,
 मुख अगाडि स्मृति (= श्वास प्रश्वासमा होस राखी) बस्छ । (१)
 अनि उसले आफ्नो शरीरबाट अभिध्या (= राग) लाई हटाई
 अनभिध्याले युक्त भई, अभिध्याबाट चित्त परिशुद्ध पाछं, (२) व्यापाद
 प्रदोषलाई हटाई अव्यापाद चित्तले युक्त भई सबै भूतप्राणीहरू प्रति
 हितानुकम्पी भई विहार गर्छ र व्यापाद प्रदोषबाट चित्त परिशुद्ध पाछं ।
 (३) थोनिमिद्ध अर्थात् शारीरिक र मानसिक आलस्यपनलाई हटाई
 निरालस्यताले युक्त भई आलोकसंज्ञी (= आलोक कसिणको ध्यान) र
 स्मृतिस्मृप्रजन्य भई विहार गर्छ, अनि थोनिमिद्धबाट परिशुद्ध पाछं,
 (४) उद्धचचकुक्कुच अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिरपन अथवा
 अशान्तपनलाई हटाई स्थिरपन अथवा शान्तपनले युक्त भई अभ्यन्तर
 चित्त शान्तपारी विहार गर्छ र उद्धचचकुक्कुचबाट चित्त परिशुद्ध पाछं
 र (५) विचिकित्सा अर्थात् शंकासन्देहलाई हटाई कुशलधर्ममा निस्सन्देही
 भई विहार गर्छ र शंकासन्देहबाट चित्त परिशुद्ध पाछं ।

ब्रह्मविहार—“अनि यी पञ्चनीवरणहरूलाई हटाएर चित्तमा
 भएका उपक्लेशहरूलाई प्रज्ञाद्वारा कमजोरपारी उ (१) मैत्रीयुक्त
 चित्तलाई एक दिशामा दुतीयदिशामा तृतीयदिशामा र चतुर्थदिशामा
 फेलाई बस्छ । यसरी माथि, तल, तेर्सो, सबै ठाउँमा, सबैतिर र सबै
 चक्रवाड लोकमा मैत्रीयुक्त चित्त फेलाई बस्छ । त्यस्तै गरी मैत्री विपुल
 चित्त, मैत्री महत्गत चित्त र मैत्री अप्रमाण चित्त फेलाई बस्छ र अवेर

अव्यापाद (= अद्वेष) चित्त फेलाई बस्छ । (२) करुणा चित्तलाई...
 (३) मुदिता चित्तलाई... (४) उपेक्षा चित्तलाई... फेलाई बस्छ ।

“निम्रोध ! यदि यस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ वा
 अपरिशुद्ध यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! यदि यस्तो भएमा अवश्य पनि तपजुगुप्सा परिशुद्ध
 हुन्छ, अपरिशुद्ध हुन्न, अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त पनि हुन्छ ।”

“निम्रोध ! यत्तिकेमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त पनि हुन्न, सारत्व
 प्राप्त पनि । यो त (वृक्षको) त्वच पाएको जस्तो हो (तच्चप्साहोति) ।

“भन्ते ! कतिसम्ममा अथवा कस्तो भएमा तपजुगुप्सा अग्रत्व
 प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ ? भन्ते ! भगवान्ले तपजुगुप्सालाई
 अग्रत्वमा पुऱ्याउनु भएर सारत्वमा पुऱ्याउनु भए बेश हुने थियो ।”

“निम्रोध ! यहाँ तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ ।
 निम्रोध ! कसरी तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ भने ? — (१)
 निम्रोध ! यहाँ तपस्वीले प्राणीहिंसा गर्दैन, ... ? निम्रोध जब तपस्वी
 चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ तब यही नै उसको तपस्यापन हुन्छ । यसरी
 उ उच्चतामै पुग्छ, नीचतामा होइन । अनि उ एकान्त निर्जन स्थानको

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३०४ मा लेखे अनुसार दोहऱ्याई
 पढ्नु ।

सेवन गच्छ...^१ अनि यी पञ्चनीवरणहरूलाई हटाएर...^२ मैत्रीयुक्त चित्तलाई...^३ करुणायुक्त चित्तलाई... मुवितायुक्त चित्तलाई... उपेक्षा-युक्त चित्तलाई...^४ फैलाई बस्छ। अनि उसले अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गच्छ, जस्तै—एक जन्म...^५। यसरी आकार सहित, उद्देश्य (=नाम र गोत्र) सहित अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गच्छ।

“निप्रोध ! यवि यस्तो भएमा तपज्जुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ वा अपरिशुद्ध यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! यदि यस्तो भएमा अवश्य पनि तपज्जुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ, अपरिशुद्ध हुन्छ, अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त पनि हुन्छ।”

“निप्रोध ! यत्तिकैमा तपज्जुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त पनि हुन्छ, सारत्व

-
१. यहाँका बाँकी कुरा पनि माथि पृ. ३०४ मा लेखे बमोजिम पढ्नु।
  २. यहाँका बाँकी कुरा पनि माथि पृ. ३०५ मा लेखे बमोजिम पढ्नु।
  ३. यहाँका बाँकी कुरा पनि माथि पृ. ३०६ मा ऊँ पढ्नु।
  ४. यहाँका बाँकी कुरा पनि माथि पृ. ३०६ मा ऊँ पढ्नु।
  ५. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. १९८ मा लेखे बमोजिम पढ्नु।

प्राप्त पनि । यो त (वृक्षको) फल्गु^१ पाएको जस्तै हो (फेगुप्पत्ता-होति) ।”

“भन्ते ! कतिसम्ममा अथवा कस्तो भएमा तपजुगुप्सा अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ ? भन्ते ! भगवान्ले तपजुगुप्सालाई अग्रत्वमा पुऱ्याउनु भए सारत्वमा पुऱ्याउनु भए बेश हुने थियो ।”

“निम्रोध ! यहाँ तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत हुन्छ ।... निम्रोध ! जब तपस्वी चातुर्यामसंवरले संवृत हुन्छ तब यही नै उसको तपस्यापन हुन्छ । यसरी उ उच्चतामै पुग्छ र नीचतामा होइन । अनि उ एकान्त निर्जन स्थानको सेवन गर्छ... अनि उसले अनेकविध पूर्व-जन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ, जस्तै—एक जन्म... । यसरी आकार सहित र उद्देश्य सहित अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । अनि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका र उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्दछ (=जान्दछ) आ-आपना कर्मानुसार नीच-उच्च, सवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्दछ—

-
१. कुनै रुखको सबभन्दा बाहिरको वस्तुलाई ‘बोक्रा’ (पपटिक), बोक्राको भित्रको वस्तुलाई छाला (तच), त्यसको भित्रको वस्तुलाई फल्गु (फेगु) र त्यसभन्दा पनि भित्री भागको वस्तुलाई काठ (सार) भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०८-०९: उदुम्बरिक-सुत्तवण्णना ।

‘यी सत्वहरू कायकुञ्जरितले युक्त भई, ...’ यी सत्वहरू कायसुचरितले युक्त भई, ...’ मरणोपान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।’ यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देखेदछ र आ-आफना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण दुर्बर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देखेदछ ।

“निग्रोध ! यदि यस्तो भएमा तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ वा अपरिशुद्ध यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! यदि यस्तो भएमा अवश्य पनि तपजुगुप्सा परिशुद्ध हुन्छ, अपरिशुद्ध हुन्छ, अप्रत्त्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त पनि हुन्छ ।”

“निग्रोध ! यतिसम्भ्रमा अथवा यस्तो भएमा तपजुगुप्सा अप्रत्त्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ^१ । निग्रोध ! जो तिमिले मसँग—‘भन्ते ! कुन चाहिँ त्यो भगवान्को धर्म हो जसद्वारा भगवान्ले (आफ्ना) श्रावकहरूलाई विनीत पार्नु हुन्छ र जसद्वारा भगवान्का श्रावकहरू विनीत भई आत्स्वस्त भई आदिब्रह्मचर्यको अभिप्रायलाई जान्दछन् ? भनी सोध्यौ—निग्रोध ! यही त्यो कारण हो । अरु यो भन्दा पनि उत्तरोत्तर र प्रणीततर कारण छ जसद्वारा श्रावकहरूलाई विनीत पार्दछ, जसद्वारा विनीत भई श्रावकहरू आत्स्वस्त भई आदिब्रह्मचर्यको अभिप्रायलाई जान्दछन् ।”

१. यहाँका बाँकी कुराहरू बु. ब्रा. भा-२, पृ. २७८ को ‘द्वितीयविदधा’

मा उल्लेख भए अनुसार पढ्नु ।

२. 'यतिसम्ममा अथवा यस्तो भएमा तपजुपुप्सा अग्रत्व प्राप्त र सारत्व प्राप्त हुन्छ' भनी जुन कुरा भन्नुभयो त्यो तीर्थीयहरूको मत अनुसार भन्नुभएको हो ।

तीर्थीयहरूको सिद्धान्त अनुसार लाभसत्कार चाहिं रुखका हाँगाविगा जस्तै हुन् । पञ्चशील चाहिं रुखको बोक्रा जस्तै हो । अष्टसमापत्ति चाहिं रुखको त्वच जस्तै हो । पूर्वनिवासानुस्मृति अभिज्ञा-ज्ञान चाहिं रुखको फल्गु जस्तै हो । दिव्यचक्षु-ज्ञानलाई चाहिं अरहत् सम्झी विचरण गर्छन् । त्यसैले त्यो चाहिं उनीहरूको-निमित्त रुखको सारवत् काठ जस्तै हो ।

बुद्ध धर्ममा चाहिं -- लाभसत्कार रुखका हाँगाविगा जस्तै हुन् । शीलसम्पदा रुखको बोक्रा जस्तै हो । ध्यान समापत्तिहरू चाहिं रुखका त्वच जस्तै हुन् । लौकिक अभिज्ञा-ज्ञानहरू चाहिं रुखका फल्गु जस्तै हुन् । मार्गफलहरू चाहिं रुखका सारवत् काठ जस्तै हुन् । यसरी आफ्नो शासनलाई भगवान्ले लटरम्म परी फल फलेको रुख समान देखाउनु भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६०९: उदुम्बरिकमुत्तवण्णना ।

यस्तो भन्नु हुँदा ती परिव्राजकहरूले^१ उन्नाद तथा उच्चशब्द र महाशब्द गर्नथाले—“अहो हामीहरू आचार्यका साथ यहाँ नाश भयौं^२ ! हामीहरू यो भन्दा उत्तरोत्तर^३ जान्दौं ।”

१. निग्रोध परिव्राजकका ३०० जति परिवार परिव्राजकहरू । सुमं. वि. II. पृ. ६०९: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
२. यो वाक्यको स्पष्टिकरण दिँदै अट्टकथाले यसरी लेखेको छ—

“हामीमा अचेलकता मात्र पनि छैन भने कहाँबाट परिशुद्धिता ? हामीमा परिशुद्धिता मात्र पनि छैन भने कहाँबाट चातुर्यामि संयमता ? चातुर्यामिसंवर नहुनेको कहाँबाट अरण्यवास ? अरण्यवास नै छैन भने कहाँबाट नीवरण प्रहाणादि ? नीवरण प्रहाण नै छैन भने कहाँबाट ब्रह्मविहार, ब्रह्मविहार मात्र पनि छैन भने कहाँबाट पूर्वनिवासादिज्ञान ? पूर्वनिवासज्ञान मात्र पनि छैन भने कहाँबाट हामीमा दिव्यचक्षु आदि ज्ञान हुनु ? अतः यस विषयमा हामी आचार्यका साथ नाश भयौं” भनी भनेका हुन् भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०९: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. यो दिव्यचक्षु-ज्ञानभन्दा अधिक अर्को विशेष ज्ञान सम्बन्धीका कुरा हामीले श्रुतिको रूपले पनि जानेका छैनौं भनी भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६०९: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

निग्रोध परिव्राजकको पश्चात्ताप

जब सन्धान गृहपतिले—“यी अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूले अब भने भगवान्का कुरा सुन्ने छन्, कान थाप्ने छन्, जात्रकोनिमित्त चित्त ङुकाउने छन्” भन्ने कुरा बुफे तब निग्रोध परिव्राजकलाई यस्तो भने’—

१. सन्धान गृहपतिको मनमा यस्तो लाग्यो—

“यी परिव्राजकहरूले अब भने भगवान्को कुरालाई सुन्ने छन् । निग्रोध परिव्राजकले भगवान्को पछाडि भगवान्लाई कर्कश र आक्षेप बोली बोलेका थिए । अहिले त यिनी पनि कुरा सुन्न चाहन्छन् । यिनको मान अहंकारलाई पतन गराई भगवान्को शासनतिर घँचेड्ने यही ठीक समय हो ।”

यस्तो मनमा लागेपछि अगाडि उनको मनमा यस्तो पनि लाग्यो—

“यदि मैले नभनेको खण्डमा यिनले भगवान्सँग क्षमा माग्ने छैनन् र जुन उनकोनिमित्त भविष्यको लागि अहित र दुःखको कारण हुनेछ । मैले भनेको खण्डमा यिनले भगवान्सँग क्षमा माग्ने छन् र जुन उनकोनिमित्त दीर्घकालसम्मको लागि हित र सुख हुनेछ ।”

त्यसैले उनले अगाडिका कुराहरू भनेका हुन् भनी सुमं-
वि. II. पृ. ६०९-१०: उदुम्बरिकमुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

“भन्ते ! निम्रोध ! तपाइले जो मलाई यस्तो भन्नुभयो—‘हे गृहपति ! जान्दछौ के श्रमण गौतम कोसंग कुरा गर्छन्, कोसंग साकच्छा गर्छन् र कोसंग प्रज्ञाव्यक्त गर्छन् ? शून्यागारमा बसेका श्रमण गौतमको प्रज्ञा पनि विनाश भइसक्यो । परिषद् विना बस्ने श्रमण गौतम कुराकानी गर्न पनि असमर्थ छन् । (प्रश्न सोधला भन्ने डरले) एकान्त एकान्तमै बस्छन् । जस्तै कानो गाई गाईको जमातबाट दूर भई एकलै एकलै हिड्छ त्यस्तै गरी श्रमण गौतमको प्रज्ञा पनि शून्यागारको कारणले विनाश भइसक्यो । श्रमण गौतम परिषद् विना एकलै विचरण गर्छन्, कुराकानी गर्न असमर्थ छन्, उनी एकान्त एकान्तमै बस्छन् । अतः गृहपति ! यदि श्रमण गौतम यो परिषद्मा भाएका भए एकै प्रश्नद्वारा उनलाई नाजवाफ पार्ने थियो र खाली घंटोलाई यताउता घुमाउने कैं घुमाउने थियो ।’

“भन्ते ! अब वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध यहाँ आउनु भएको छ । (सक्नुहुन्छ भने अब वहाँलाई) कानो गाई एकलै विचरण गरे जस्तै परिषद् विना वहाँलाई एकलै बस्ने बनाउनु होस् । खाली घंटोलाई यताउता घुमाउने कैं वहाँलाई एक प्रश्नद्वारा नाजवाफ पार्नु होस् ।”

यस्तो भन्दा निम्रोध परिव्राजक चूपलागी नाजवाफ भई शीर निहुन्याई मुख तलतिरपारी चिन्तित भई केही नबोली बसे । अनि चूपलागी नाजवाफ भई शीर निहुन्याई मुख तलतिरपारी चिन्तित भई केही

नबोली बसिरहेका निम्रोध परिव्राजकलाई भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभयो —“निम्रोध ! साँच्चै हो के तिमिले यो कुरा भनेको ?”

“भन्ते ! साँच्चै हो । बालकले जस्तै मूढले जस्तै र मूर्खले जस्तै मैले यो कुरा भनेको हुँ ।”

“निम्रोध ! तिमिले परिव्राजकका वयोवृद्धहरू, जेठापाकाहरू र आचार्य प्राचार्यहरूले कस्तो भनेका सुनेका छौ ?—‘जो ती अतीत समयमा अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू थिए वहाँ भगवान्‌हरू यसरी एकत्रित भेला भई उद्गाद गरी उच्चशब्द र महाशब्द गरी अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथाहरू भन्दै बस्नु भएको थियो ? ... जस्तै अहिले साचरिक तिमि अथवा वहाँ भगवान् अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू यसरी अरण्यवन-पथपन्तशयनासनहरू सेवन गर्दथे ... जस्तै अहिले भगवान् ? यस विषयमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! मैले परिव्राजकहरूका वयोवृद्धहरू, जेठापाकाहरू र आचार्य प्राचार्यहरूले यस्तो भनेका सुनेको छु कि—जो ती अतीत समयमा अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू थिए वहाँ भगवान्‌हरू यसरी एकत्रित भेला भई उद्गाद गरी उच्चशब्द र महाशब्द गरी अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथाहरू गर्दै बसेका थिएनन् .. जस्तै अहिले साचरिक म बरु वहाँ भगवान् अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू यसरी अरण्यवनपथपन्तशयनासन-हरू सेवन गर्दथे जस्तै अहिले भगवान् ।”

“निम्रोध ! तिमि जस्ता विज्ञ तथा वयोवृद्ध पुरुषलाई यस्तो पनि लागेन कि —बुद्ध हुनु भएका वहाँ भगवान्‌ले बोधार्थ धर्मोपदेश

गर्नु हन्छ^१, शान्त हुनु भएका वहाँ भगवान्‌ले दान्त पान्‌कोनिमित्त धर्मोपदेश गर्नु हन्छ, शान्त हुनु भएका वहाँ भगवान्‌ले शान्त पान्‌कोनिमित्त धर्मोपदेश गर्नु हन्छ^२, उत्तीर्ण हुनु भएका वहाँ भगवान्‌ले उत्तीर्ण गराउनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्नु हन्छ^३ र परिनिर्वाण हुनु भएका^४ वहाँ भगवान्‌ले परिनिर्वाण गराउनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्नु हन्छ ?”

१. स्वयं चतुरार्यसत्यलाई बोध गरी बुद्ध हुनु भई सत्वहरूलाई पनि चतुरार्यसत्यको कुरा बोध गराउनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्नु हन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१०: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
२. आफूले स्वयं चक्षु आदि इन्द्रियहरूलाई दमन गरी अरू मानिसहरूलाई पनि चक्षु आदि इन्द्रियहरू दमन गराउनकोनिमित्त र आफूले स्वयं रागादिलाई शान्त पारी शान्त भई अरूलाई पनि रागादि विनाश गरी शान्त पार्ने धर्मोपदेश गर्नु हन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१०: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
३. आफू स्वयं काम-ओष, भव-ओष, दृष्टि-ओष तथा अविदद्या-ओषबाट पारतरी अरूलाई पनि पारतराउनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्नु हन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१०: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
४. आफू स्वयं क्लेश परिनिर्वाणबाट परिनिर्वाण भएर अरूलाई पनि सबै प्रकारका क्लेशहरूबाट मुक्त पारी परिनिर्वाण गराउनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्नु हन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१०: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

निग्रोधले आफनो गल्ती स्वीकारे

यस्तो भन्नुहुँदा निग्रोध परिभ्राजकले भगवान्सँग यस्तो विधि गरे—

“भन्ते ! बालकको जस्तै, मूढको जस्तै तथा मूर्खको जस्तै गल्ती मबाट हुनगयो जो कि मैले भगवान्लाई यस्तो भनें । भन्ते ! सो मलाई भविष्यमा संयम गर्नकोनिमित्त भगवान्ले गल्तीलाई गल्ती भनी स्वीकार गर्नुहोस् अर्थात् क्षमा गर्नुहोस् ।”

“निग्रोध ! ठीकै छ, बालकले जस्तै, मूढले जस्तै तथा मूर्खले जस्तै तिमिले गल्ती गर्नु जो कि तिमिले मलाई यस्तो भन्थौ । तर निग्रोध ! जब कि तिमिले आफनो गल्तीलाई गल्ती भनी देखेर (जानेर) क्षमा माग्थौ हामी त्यो स्वीकारौं (= क्षमा दिन्छौं) । निग्रोध ! आर्यको विनयमा यो बृद्धि नै हो जसले आफनो गल्तीलाई गल्ती भनी जानेर धर्मपूर्वक क्षमा माग्छ र भविष्यमा संयम गर्छ । निग्रोध ! म त यस्तो भन्दछु— ‘कोही अशठ अछली (अमायावी) सोझो स्वभावको विज्ञपुरुष आओस्— म अनुशासन गर्नेछु, म धर्मोपदेश गर्नेछु । उपदेश अनुसार आचरण गरेमा—जसकोनिमित्त कुलपुत्रहरू सम्यक् रूपले आगारबाट अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन्—त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यको अन्त्यलाई सात वर्षमा अर्थात् यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदध भई विहार गर्ने छु । निग्रोध ! सात वर्षको कुरो छाडिदेऊ । कोही अशठ अछली सोझो स्वभावको विज्ञपुरुष आओस्— म

अनुशासन गर्नेछु, म धर्मोपदेश गर्नेछु । उपदेश अनुसार आचरण गरेमा—
 ... छ वर्षमै अर्थात् यसं जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उप-
 सम्पदघ भई विहार गर्ने छ । ... पाँच वर्षमै ... चार वर्षमै ... तीन वर्षमै ...
 दुइ वर्षमै ... एक वर्षमै ... सात महीनामै ... छ महीनामै ... पाँच महीनामै ...
 चार महीनामै ... तीन महीनामै ... दुइ महीनामै ... एक महीनामै ... आधा
 महीनामै यसं जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदघ
 भई विहार गर्ने छन् । निम्रोध ! आधा महीनाको कुरो छाडिदेऊ ।
 कोही अशठ अछली सोजो स्वभावको विज्ञपुरुष आओस्—म अनुशासन
 गर्नेछु, म धर्मोपदेश गर्नेछु । उपदेश अनुसार आचरण गरेमा—जसको-
 निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यक् रूपले आगारबाट अनगारिय भई प्रव्रजित
 हुन्छन्—त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यको अन्त्यलाई यसं जीवनको एक हप्तामा
 स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदघ भई विहार गर्नेछु ।

शिष्य बनाउनकोनिमित्त उपदेश गरिएको होइन

(१) “निम्रोध ! शायद तिमिलेलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि —
 ‘शिष्य बनाउनकोनिमित्त श्रमण गौतम हामीलाई यस्तो भन्दछन् ।’
 निम्रोध ! यसरी हेर्नु पर्दैन । जो तिम्रा आचार्य हुन् उनी नै तिम्रा
 आचार्य रहनु । (२) निम्रोध ! शायद तिमिलेलाई यस्तो लाग्न सक्छ

१. यहाँ जुन कुराहरू सात वर्षदेखि लिएर सात दिनसम्ममा ब्रह्मचर्यको
 अन्त्यमा पुग्ने कुरा उल्लेख भएका छन् ती सबै तीक्ष्ण प्रज्ञा नहुने

पुरुषहरूलाई लक्ष गरी भनिएको हो र तीक्ष्ण प्रज्ञा हुनेले त एकै छिनमै ब्रह्मचर्य पूरा गर्न सक्छ भनी सुमं. वि. II. पृ. ६१०: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

भगवान्ले किन अशठ पुरुष आदि भनी भन्नुभएको हो भन्ने कुराको सम्बन्धमा उक्त वण्णनाले यसरी पष्टिकरण दिएको छ—

शठ पुरुष चाहिँ टेढो टेढो जान्छ । अशठ पुरुष सीधा जान्छ । सोको पुरुषलाई म उपदेश गर्छु र टेढो पुरुषलाई भने म पनि उपदेश गर्न सकिदैन भनी भनिएको हो । विशेष गरी यहाँ निम्रोध परिव्राजकको टेढो तथा ढोंगीपनलाई औँल्याउनु हुँदै वहाँले 'अशठ पुरुष.. आओस्' भनी भन्नुभएको हो । परिव्राजक ढोंगी तथा टेढो स्वभावको भएको हुँदा उनलाई मानो खुट्टामा समाती महामेरुको फेदीमा फ्याके जस्तै फ्याक्नु भएको हो । किनभने— यिनी अति शठ तथा कुटिल स्वभावका थिए । बुद्धले यसरी घर्मोपदेश गर्दा पनि बुद्ध धर्म तथा संघ प्रति उनी प्रसन्न हुन सकेका थिएनन् । प्रसन्न हुनकोनिमित्त कान थाप्नेसम्म पनि नियत गरेका थिएनन् । ढोंगी स्वभावमा बसेर नै (कोहञ्जेठितो) उनले शास्ता-सँग क्षमा मागेका हुन् । अतः भगवान्ले यिनकै मनोभावनालाई बुझ्नु भई—'कोही अशठ अछली सोको स्वभाको विज्ञ पुरुष आओस्' भनी भन्नु भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६१०: उदुम्बरिकसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

कि—‘हाम्ना उद्देश्यबाट च्युत गराउनकोनिमित्त भ्रमण गौतम यस्तो भन्दछन् ।’ निम्रोध ! यसरी हेर्नु पर्दैन । जो तिम्रो उद्देश्य हो त्यही नै तिम्रो उद्देश्य रहोस् । (३) निम्रोध ! शायद तिम्रीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि—‘हाम्रो आजीवनबाट च्युत गराउनकोनिमित्त भ्रमण गौतम यस्तो भन्दछन् ।’ निम्रोध ! यसरी हेर्नु पर्दैन । जो तिम्रो आजीवन हां त्यही नै तिम्रो आजीवन रहोस् । (४) निम्रोध ! शायद तिम्रीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि—‘जो हामीहरूका आचार्यहरूका अकुशल वा अकुशल खण्डमा पर्ने धर्महरू हुन् त्यसमा राख्ने विचारले भ्रमण गौतम यस्तो भन्दछन् ।’ निम्रोध ! यसरी पनि हेर्नु पर्दैन । तिम्रा आचार्यहरूका जुन धर्महरू अकुशल वा अकुशल खण्डमा पर्ने हुन् सोही धर्महरू नै हुन् । (यसमा मलाई केही चासो छैन) । (५) निम्रोध ! शायद तिम्रीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि—‘जो हामीहरूका आचार्यहरूका कुशल वा कुशल खण्डमा पर्ने धर्महरू हुन् तिनीहरूको विवेचन गराउने उद्देश्यले भ्रमण गौतम यस्तो भन्दछन् ।’ निम्रोध ! यसरी पनि हेर्नु पर्दैन । तिम्रा आचार्यहरूका जुन धर्महरू कुशल वा कुशल खण्डमा पर्ने हुन् सोही धर्महरू नै हुन् । अतएव हे निम्रोध ! न त म शिष्य बनाउनकोनिमित्त यस्तो भन्दछु, न त उद्देश्यबाट च्युत गराउनकोनिमित्त यस्तो भन्दछु, न त आजीवनबाट च्युत गराउनकोनिमित्त यस्तो भन्दछु, न त तिम्रा आचार्यहरूका अकुशल वा अकुशल खण्डमा पर्ने धर्महरूमा राख्नको-निमित्त यस्तो भन्दछु, न त तिम्रा आचार्यहरूका कुशल वा कुशल खण्डमा पर्ने धर्महरूको विवेचन गराउनकोनिमित्त यस्तो भन्दछु । बल्कि निम्रोध ! यहाँ त्यस्ता अकुशल धर्महरू छन् जसलाई नहटाउनाको

कारणले गर्दा संक्लेशनीय, पुनर्भविक, पीडादायी, दुःखविपाकी र जन्म-जरामरणीय भविष्य हुन्छ—त्यसैलाई हटाउनकोनिमित्त म धर्मोपदेश गर्दछु । जस अनुसार प्रतिपादन गर्दा संक्लेशकारी धर्महरू हट्ने छन् र विशुद्धकारी धर्महरू बढ्ने छन्, प्रज्ञा परिपूर्ण भई वैपुल्यता प्राप्त भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदच भई विहार गर्ने छन् ।”

यस्तो भन्नुहुँदा मारले^१ उनीहरूको चित्तलाई आफ्नो बन्धनमा राखेको हुँदा—परिब्राजकहरू चूपलागी, नाजवाफ भई, शीर निहुन्याई, मुख तलतिर पारी र चिन्तित भई केही नबोली बसिरहे । अनि भगवान्लाई यस्तो लाग्यो—“यो सब मोघपुरुषहरूलाई पापी मारले आफ्नो वशमा राखेको छ । त्यसैले एकजनाको मनमा पनि यस्तो लागेन कि—‘म ज्ञानप्राप्तिकोनिमित्त श्रमण गौतमकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्नेछु ।

१. भनाइको तात्पर्य—जब मार्ग प्रज्ञा परिपूर्ण गरी मार्ग वैपुल्यतामा पुग्नेछौ तब तिमीहरू आफै आफैले ‘मार्ग प्रज्ञा र फल प्रज्ञालाई स्वयं साक्षात्कार गरी बस्नेछौ’ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६११: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।

यसरी परिब्राजकहरूको कारणमा आफ्नो अववाद अनुशासन बलद्वारा अरहत् मार्गको सिखरसम्म पुन्याई भगवान्ले आफ्नो उपदेशको क्रमलाई टुंग्याउनु भयो ।

२. जस्तै मारको वशमा पर्दा कुनै पुरुष केही नबोली चूप लागेर बस्ने

हो त्यस्तै गरी उनीहरू पनि मारको वशमा परी केही भन्न नसकी चूप लागेर बसेका थिए ।

“खूबसँग गर्जन गरी बुद्धवल प्रकाश पार्नुको साथै यी शास्ता परिव्राजकहरूलाई धर्म-प्रकाश पाउँ हुनुहुन्छ । कुनैदिन यिनीहरूले धर्माभिसमय प्राप्त गर्न सक्नेछन् । अतः यिनीहरूको चित्तलाई वशमा लिनुपर्‍यो” भन्ने सोची मारले उनीहरूको चित्तलाई आफ्नो वशमा राखेको थियो । विपत्तास नहटेका पुरुषहरूलाई मारले जस्तो चाह्यो त्यस्तो गर्न सक्छ । त्यसैले उनीहरू पनि मारको बन्धनमा परी अङ्गप्रत्यङ्ग स्तब्ध पारी चूप लागेर बसे ।

जब यिनीहरू निःशब्द भई चूप लागेर बसे तब भगवान्‌ले किन यिनीहरू चूप लागेर बसेका रहेछन् भनी विचार गरी हेर्दा— मारद्वारा वशमा राखेको कुरा बुझ्नु भयो । यदि उनीहरूमा मार्गफल प्राप्त हुने कुनै हेतु भएको भए अवश्य पनि भगवान्‌ले मारको बन्धनलाई हटाएर भए पनि धर्मोपदेश गर्नु हुने थियो होला । तर उनीहरूमा त्यस्तो कुनै हेतु थिएन । उनीहरू सबै मार्गफल प्राप्त हुने हेतुबाट तुच्छ थिए र भगवान्‌ले यो कारणलाई पनि जान्नुभयो । त्यसैले सूत्रको अगाडि ‘यो मोघपुरुषहरूलाई पापी मारले आफ्नो वशमा राखेको छ’ भनी ‘मोघ’ शब्द प्रयोग गर्नु भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६११: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले लेखेको हो ।

एक सप्ताहले के गर्ला र' !” अनि उदुम्बरिकाको परिव्राकाराममा सिंहनाद^२ गरी भगवान् आकाशमाथि गई गृद्धकूट पर्वतमा उपस्थित हुनुभयो । सन्धान गृहपति पनि उसैबेला राजगृहमै फर्केर गए^१ ।

१. भनाइको तात्पर्य यो हो कि 'भगवान्‌ले स्वयं साक्षात्कार गरी विहार गर्नकोनिमित्त एक साता मात्र भए पुग्छ भन्नुभएको छ । अतः एक सातासम्म परीक्षा गर्दा के होला र' भन्नेसम्म पनि उनीहरू कसैको मनमा लागेन भनिएको हो । कसैले ज्ञान बोध गर्ने चित्तसम्म पनि उत्पन्न गरेनन् भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६११-१२: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
२. यहाँ 'सिंहनाद' भनी निर्भीक नादलाई भनिएको हो । परवादलाई खण्डित गर्न र आफ्नो वादको पुष्ट्याइ गर्नमा निर्भीक भएको नादलाई 'सिंहनाद' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६१२: उदुम्बरिकसुत्तवण्णना ।
३. यो उपदेश सुनेर ती कुनै पनि परिव्राजकहरूले कुनै विशेषता प्राप्त गर्न सकेनन् । तर भविष्यकोनिमित्त भने उनीहरूको लागि हेतु वासना हुनेछ भनी सुमं. वि. II. पृ. ६१२: उदुम्बरिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१८. साल्ह मृगारनाती

प रि च य

यो 'मृगारनाती' (मिगारनत्ता) साल्ह भन्ने कसका नाति रहेछन् भन्ने विषयमा सर्वप्रथम उपलब्ध कारणहरूमाथि विचार गर्नु आवश्यक ठाव्हेछ ।

'मृगारनाती' भन्ने शब्द सुत्तपिटकको अङ्गुत्तरनिकायको तिकनिपातको साल्हसुत्त (पृ. १७९) मा र अर्को चाहि विनयपिटकको पाचित्तिथपालिको भिक्षुनी विभङ्गको पठमपाराजिक (पृ. २८३) मा पाइन्छ ।

उपरोक्त 'मिगारनत्ता' (= मृगारनाती) शब्दको अर्थ उल्लेख गर्दै अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा (I. पृ. ४१९) साल्हसुत्तवण्णनाळे यसरी लेखेको छ—

“मिगारनत्ता ति मिगारसेट्ठिनो नत्ता” अर्थात्—मृगारनाती भन्नेको मृगारश्रेष्ठीको नाति हुन् ।”

विनयअट्टकथा समन्तपासादिका (II. पृ. ९३५) भिक्खुनी-
विमङ्ग पठमपाराजिक सिक्खापदवण्णनात्ते चाहि—

“...साल्हो भिगारनत्ता ति एत्थ साल्हो ति तस्स नामं;
भिगारमाताय पन नत्ता होति, तेन वुत्तं—‘भिगारनत्ताति’ ”
अर्थात्—साल्ह मृगारनाती भनेकोमा यहाँ ‘साल्ह’ भनेको उनको नाम
हो र यी मृगारमाताका नाति हुन् । त्यसैले (मूल पालिमा) ‘मृगारनाती’
भनिएको हो ।

अब ‘मृगारश्रेष्ठी’ भन्ने र ‘मृगारमाता’ भन्ने को हुन् भन्ने
विषयमा पनि दृष्टिपात गरौं ।

‘मृगारश्रेष्ठी’ भन्नेका जावस्तीवासी एक महाघनी सेठ हुन् ।
यिनका पूर्णवर्धन भन्ने एक पुत्र थिए । जसकी पत्नी विशाखा महा-
उपासिका थिइन् । (बु. म. भा-१, पृ. ३९, ४०, ९८) एकदिन
मृगारश्रेष्ठी खुशी भएर विशाखा महाउपासिकालाई अर्थात् आफ्नी
बुहारीलाई मातृस्थानमा राखे (बु. म. भा-१, पृ. ५०) । त्यहाँदेखि
उनको नाम ‘मृगारमाता’ भन्ने रहन गएको हो (बु. म. भा-१, पृ.
४८) । अतः ‘मृगारमाता’ भन्ने मृगारश्रेष्ठी की बुहारी विशाखा
महाउपासिका हुन् ।

अब यहाँ प्रश्न उठ्छ कि त्यसोभए ‘मृगारनाती’ भनेको मृगार-
श्रेष्ठीको नाति भनिएको हो कि ‘मृगारमाताको’ अर्थात् विशाखा
महाउपासिकाको नाति भनिएको हो त ?

माथि उल्लेख भएका अट्टकथाहरूको भनाइमा परस्पर मेल खान्न । माथिल्लो अर्थात् अङ्गुत्तरनिकायट्टकथाळे 'मृगारश्रेणीको नाति' भनी स्पष्ट शब्दले लेखेको छ भने तल्लो अर्थात् समन्तपासादिकाले मृगारमाता अर्थात् विशाखा महाउपासिकाको नाति भनी उल्लेख गरेको छ ।

यदि विशाखा महाउपासिकाको नाति हो भने मृगारसेठको पनाति हुन आउँछ ।

अतः विभिन्न पक्षबाट हेर्दा अङ्गुत्तरअट्टकथाले दिएको अर्थ नै बढी उपयुक्त ठहरिन आउँछ ।

यदि मृगारमाताको नाति हो भने समन्तपासादिकाको कुरालाई मान्ने हो भने यो कुरा युक्तियुक्त देखिदैन । किनभने विशाखाको विवाह १५।१६ वर्षको उमेरमा भएको थियो (बु. म. भा-१, पृ. २५) । भगवान् बुद्धसँग सर्वप्रथम भेट हुँदा विशाखाको उमेर ७ वर्षको थियो भनी बुद्धकालीन महिल्ला भा-१, पृ. २१ मा पनि उल्लेख गरेको छ । यो भेटको समय बुद्धको वैशालीको पाँचौं वर्षवास पछि हुन सक्छ भने अनुमान गर्न सकिन्छ । अनि १६ वर्षको उमेरमा विवाह भएकी विशाखाले १७ वर्षको उमेरमा सन्तान जन्माएकी भए पनि त्यसको पनि सन्तान हुनकोनिमित्त अर्थात् नाति पाउनकोनिमित्त घटीमा अर्को १७ वर्ष जति आवश्यक देखिन्छ । यतिञ्जेलसम्म विशाखाको उमेर ३४ वर्ष पुगिसक्छ । विशाखाको उमेर ३४ वर्ष

पुग्दा बुद्धको वर्षावास ३९ वर्ष पुग्छ र परिनिर्वाण हुनकोनिमित्त ६ वर्षावास मात्र बाँकी रहेको हुन्छ । यस परिप्रेक्षमा अगाडि अनुवित दोश्रो मूल पालिमाथि विचार गर्दा त्यहाँ जुन मृगारनाती साल्हले सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीसँग कायसंसर्ग गरेको कुरो उल्लेख भएको छ— यो कायसंसर्ग विशाखाको नातिबाट हुन गएको हो भनी भन्न गाह्रो पर्छ ।

अतः यो कारणहरूमाथि विचार गर्दा समन्तपासादिकाको कुरा भन्दा अङ्गुत्तरनिकायटुकथाको कुरा बढी व्यावहारिक र युक्तियुक्त देखिन आउँछ ।

एकदिन यो साल्ह मृगारनाती पेखुनिय भन्ने एक सेठका नातिसँग तथा अरू पनि दाश कामदारहरूसँग बिहानको खाना खाइसकेपछि एक प्रश्न सोध्ने विचारले आयुष्मान् नन्दककहाँ गएका थिए । अनि उनीहरू आएको कारण बुझी वहाँले उनीहरूलाई 'आऊ हे साल्ह ! ...' भनी आमन्त्रण गर्नुभई अगाडि अनुवित पहिलो सूत्रका कुरा निकाल्नु भएको हो । यसको सिलसिलामा वहाँले उनीहरूलाई

---

१. मनो. र. पू. I. पृ. ४१९: साल्हसुत्तवण्णना, महावग्गोदुतियो, तिक-निपातवण्णना ।

अनुश्रुति परम्पराबाट मात्रै कुनै कुरालाई ग्रहण गर्नु पर्दैन भन्ने जस्ता उपदेश गर्नुभयो । जुन कुरा अगाडिकै सूत्रमा प्रष्ट भएको छ ।

अगाडिको दोश्रो अनुदित मूल पालिमा चाहि साल्ह मृगार-
नातीले भिक्षुणीहरूकोनिमित्त एक विहार बनाइदिन चाहेको र त्यो
विहार बनाउने काममा दिनहुँ ऊँ भेटघाट हुनाको कारणले गर्दा
सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी प्रति उनको चित्त आसक्त भएको र सो
भिक्षुणीको चित्त पनि उनी प्रति आसक्त भएको कुरा प्रष्टसँग बुझिन्छ ।
यसो हुँदाहुँदै उनीहरू आपसमा बिग्रोका र साल्हको तरफबाट गर्भ-
धारण भएपछि स्पष्टरूपले गर्भ नदेखुञ्जेलसम्म सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीले
गुपचुप गरी राखी पछि प्रकटरूपमा देखापर्न थालेपछि चीवर बस्त्र छाडी
बालक जन्माएको कुरा पाश्चित्तियपालि भिक्षुनी विभङ्गको दोश्रो
पाराजिक (पृ. २८९) मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । अरु कुराहरू
अगाडिका सूत्रहरूले प्रष्टपारेका छन् ।

x

x

x

केही साल्ह नामहरू

(१) साल्ह—यो एक लिच्छवी हुन् । एकदिन यिनी अभय
लिच्छवीका साथ वैशाखीमा बसिरहनु भएका बुद्धकहाँ गई—

केही भ्रमणहरू शील र तपजुगुप्साद्वारा ओघ^१ (= बाढी) तर्न सक्छन् भनी मन्दछन् । यस विषयमा भगवान् के भन्नुहुन्छ भनी प्रश्न सोधेका थिए । भगवान्ले शीलबाट ओघ तर्न सक्छन् तर तपजुगुप्साद्वारा सक्दैनन् भनी भन्नुभयो । यो कुरा अं. नि-४, पृ. २१३: साल्हसुत्तं मा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

- (२) साल्ह -- यो एक भिक्षु हुन् । यिनी व्यातिकमा^२ परिनिर्वाण भएका थिए । सं. नि. IV. पृ. ३०३: पठमगिञ्जकावसथसुत्तं, सोतापत्तिसंयुत्तं ; दी. नि. II. पृ. ७३: महापरिनिब्बानसुत्तं ।
- (३) साल्ह (स्थविर) -- यी ती स्थविर हुनुहुन्छ जो बोधो सङ्गायनमा सम्मिलित हुनुहुन्थ्यो । वहाँ पूर्वतिरका भिक्षुहरू मध्येबाट चुनिएर भएको थियो । चुल्ल. व. पा. पृ. ४२७: सत्तसतिकवखन्धकं; सम. पा. I. पृ. ३०: दुतीयसङ्गीतिवण्णना, बाहिरनिदानकथा ।
- (४) साल्ह -- यी उही साल्ह हुन् जो मृगारनाती थिए । यिनकं कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरिएको छ ।

१. 'ओघ' भनेको के हो भन्ने कुरा जान्नकोनिमित्त बु. प. भा-१, पृ. ३९१ मा हेर्नु ।
२. स्याममा र रोमनमा: 'नादिक' । दी. नि. II. पृ. ७३: महापरिनिब्बानसुत्तमा 'नातिक' ।

- (५) साल्ह (सुत्तं) — यो सूत्र अं. नि-४, पृ. २१३: महावग्गमा उल्लेख भएको छ ।
- (६) साल्ह (सुत्तं) — यो त्यो सूत्र हो जसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ । अं. नि-३, महावग्ग, पृ. १७९.

×

×

×

मूल सूत्र—

१-अनुश्रुतिको आधारमा ग्रहण नगर

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय आयुष्मान् नन्दक श्रावस्ती स्थित मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नु भएको थियो । अनि मृगारनाती साल्ह^१ र पेखुनिय^२ नाती रोहण^३ जहाँ आयुष्मान् नन्दक हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^४ । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मृगारनाती साल्हलाई आयुष्मान् नन्दकले यस्तो भन्नुभयो—

(क) “आऊ हे साल्ह ! अनुश्रुतिको आधारमा मात्र, परम्पराको आधारमा मात्र, यस्तो कारणले यस्तो हो भन्दैमा मात्र, हाँस्रो धर्म-ग्रन्थ

१. अं. नि-३, पृ. १७९: साल्हसुत्तं, महावग्गो; अ. क. I. पृ. ४१९.

२. ‘मृगारको नाति’ भनी श्रावस्तीवासी मृगारसेठको नाति भनिएको हो । ‘मिगारनत्ता ति मिगारसेठिनो नत्ता’ । मनो. र. पू. I. पृ. ४१९: साल्हसुत्तवण्णना ।

यी मृगारसेठ विशाखा महाउपासिकाको समुरा हुन् । हेर बु. म. भा-१, पृ. २९, ३०.

समन्तपासादिकामा चाहिँ “साल्हो मिगारनत्ताति— एत्थ साल्होति तस्स नामं; मिगारमाताय पन नत्ता होति तेनवुत्तं ‘मिगारनत्ता’ ति ।” अर्थात्— साल्ह मृगारनाती भनेकोमा यहाँ ‘साल्ह’ भनेको उनको नाम हो; मृगारमाताको नाति हुन्छ । त्यसैले (मूल पालिमा) ‘मृगारनाती’ भनिएको हो । अर्थात् विशाखा महाउपासिकाको नाति । सम. पा. II. पृ. ९३५: पठम-पाराजिकसिक्खापदवण्णना, पाराजिकाकण्डं, भिक्खुनी विभङ्गो ।

३. नालन्दा पालिमा: ‘सेखुनिय’ ।
४. नालन्दा पालिमा: ‘सोण’; स्याममा: ‘रोहन’ । यो रोहण, पेखुण भन्ने सेठका नाति हुन् । मनो. र. पू. I. पृ. ४१९: साल्हमुत्तवण्णना, महावग्गो ।
५. प्रातःकालको भोजन सिद्धिएपछि दाश कामदारहरू परिवृत्त गरी गएका थिए । मनो. र. पू. I. पृ. ४१९: साल्हमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । भोजन अघि पूर्वाह्न समयमा उनीहरूको मनमा एउटा प्रश्न उठेको थियो । तर त्यसको भन्ने मौका पाएन । अतः त्यो प्रश्न सोध्नेछु भनी उनीहरू आयुष्मान् नन्दककहाँ गएका हुन् । नन्दक स्थविरले पनि उनीहरूको मनोभावलाई बुझ्नुभई यो उपदेश सुनाउनु भएको हो भनी मनो. र. पू. I. पृ. ४१९ ले उल्लेख गरेको छ ।

(पिटक) सँग मिल्दछ भन्दैमा मात्र, तर्कको आधारमा मात्र, तरिकाको आधारमा मात्र (नयहेतु), आकार परिवर्तनको आधारमा मात्र, हाँस्रो विचारसँग मिल्दछ भन्दैमा मात्र, भव्यरूपताको आधारमा मात्र र यो श्रमण ठूला छन् भन्दैमा मात्र ग्रहण गर्नु पर्दैन । साल्ह ! जब तिमो आफं जान्नेछौ कि—‘यी धर्महरू अकुशल हुन्, यी धर्महरू सावबध हुन्, यी धर्महरू विज्ञद्वारा निन्दित छन् र यी धर्महरू परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा अहित र दुःख आउँछ’— तब साल्ह ! तिमोले त्यसलाई छाडिदिनु ।

“साल्ह ! के त लोभ भनेको छ के, यसमा तिमो के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! छ ।”

“साल्ह ! यसलाई म अभिध्या (=तृष्णा) भन्दछु । साल्ह ! लुब्ध भएर नै यो अभिध्यालुले प्राणी पनि मार्छ, चोरी पनि गर्छ, परदार गमन पनि गर्छ, ऊटो पनि बोल्छ र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउँछ जुन कुराबाट उसलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! के त द्वेष भनेको छ के, यसमा तिमो के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! छ ।”

“साल्ह ! यसलाई म व्यापाव भन्दछु । साल्ह ! दुष्ट भएर नै यो व्यापान्न चित्त हुनेले प्राणी पनि मार्छ, ... र अर्कालाई त्यस्ता कुरा

पनि ग्रहण गराउंछ जुन कुराबाट उसलाई दीर्घकालसम्म अहितरुंर दुःख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! के त मोह भनेको छ के, यसमा तिम्रो के भन्वछौ त ?”

“भन्ते ! छ ।”

“साल्ह ! यसलाई म अबिवचा भन्वछु । साल्ह ! मूढ मएर नै यो अबिवचामा जानेले प्राणी पनि माछं, ... र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउंछ जुन कुराबाट उसलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! यो धर्महरू कुशल हुन् वा अकुशल हुन्, यसमा तिम्रो के भन्वछौ त ?”

“अकुशल हुन्, भन्ते !”

“सावदघ हुन् कि निरवदघ हुन् ?”

“भन्ते ! सावदघ हुन् !”

“विज्ञद्वारा निन्वित छन् वा प्रशंसित छन् ?”

“भन्ते ! विज्ञद्वारा निन्वित छन् ।”

“(यसलाई) परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा अहित र दुःख हुन्छ वा हुँदैन, यहाँ तिम्रोलाई कस्तो लाग्छ ?”

“भन्ते ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा अहित र दुःख हुन्छ ।”

“साल्ह ! जो त्यो मैले तिमिलाई ‘आऊ हे साल्ह ! अनुश्रुतिको आधारमा मात्र, ...ग्रहण गर्नु पर्दैन । साल्ह ! जब तिमि आफैँ जान्नेछौ कि—‘यो धर्महरू अकुशल हुन्, ...र यो धर्महरू परिपूर्ण-रूपले ग्रहण गर्दा अहित र दुःख आउँछन्—तब साल्ह ! तिमिले त्यसलाई छाडिदिनु’ भनी भने त्यो यसै कारणले भनेको हुँ ।

(ख) “आऊ हे साल्ह ! अनुश्रुतिको आधारमा मात्र, परम्पराको आधारमा मात्र, यस्तो कारणले यस्तो हो भन्दैमा मात्र, हाँचो धर्म-ग्रन्थ (पिटक) सँग मिल्दछ भन्दैमा मात्र, तर्कको आधारमा मात्र, तरिकाको आधारमा मात्र (नयहेतु), आकार परिवर्तनको आधारमा मात्र, हाँचो विचारसँग मिल्दछ भन्दैमा मात्र, भव्यरूपताको आधारमा मात्र र यो भ्रमण ठूला छन् भन्दैमा मात्र—ग्रहण गर्नु पर्दैन । साल्ह ! जब तिमि आफैँ जान्नेछौ कि—‘यो धर्महरू कुशल हुन्, यो धर्महरू निरववध हुन्, यो धर्महरू विज्ञद्वारा प्रशंसित छन् र यो धर्महरू परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा हित र सुख हुन्छ’—तब साल्ह ! तिमिले त्यसलाई ग्रहण गरी बस्नु ।

“साल्ह ! के त अलोभ भनेको छ के, यसमा तिमि के भन्नेछौ त ?”

“भन्ते ! छ ।”

“साल्ह ! यसलाई म अनभिध्या भन्वछु । साल्ह ! अलुब्ध भएर नै यो अनभिध्यालुले प्राणी पनि मार्दैन, चोरी पनि गर्दैन, परदार गमन पनि गर्दैन, ऊटो पनि बोल्दैन र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउँछ जुन कुराबाट उसलाई दीर्घकालसम्म हित र सुख हुन्छ ।

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! के त अद्वेष भनेको छ के, यसमा तिम्रो के भन्वछी त ?”

“भन्ते ! छ ।”

“साल्ह ! यसलाई म अब्यापाव भन्वछु । साल्ह ! अदृष्ट भएर नै यो अब्यापन्न चित्त हुनेले प्राणी पनि मार्दैन, चोरी पनि गर्दैन, परदारगमन पनि गर्दैन, ऊटो पनि बोल्दैन र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउँछ जुन कुराबाट उसलाई दीर्घकालसम्म हित र सुख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! के त अमोह भनेको छ के, यसमा तिम्रो के भन्वछी त ?”

“भन्ते ! छ ।”

“साल्ह ! यसलाई म विदद्या भन्वछु । साल्ह ! अमूढ भएर नै यो विदद्यामा जानेले प्राणी पनि मार्दैन, ... र अर्कालाई त्यस्ता कुरा पनि ग्रहण गराउँछ जुन कुराबाट उसलाई दीर्घकालसम्म हित र सुख हुन्छ ।”

“हो, भन्ते !”

“साल्ह ! यो धर्महरू कुशल हुन् वा अकुशल हुन्, यसमा तिम्रो के भन्वछौ त ?”

“कुशल हुन्, भन्ते !”

“साबदघ हुन् कि निरबदघ हुन् ?”

“भन्ते ! निरबदघ हुन् ।”

“विज्ञद्वारा निन्दित छन् वा प्रशंसित छन् ?”

“भन्ते ! विज्ञद्वारा प्रशंसित छन् ।”

“(यसलाई) परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा हित र सुख हुन्छ वा हुँदैन, यहाँ तिम्रोलाई कस्तो लाग्छ ?”

“भन्ते ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा हित र सुख हुन्छ ।”

“साल्ह ! जो त्यो मैले तिम्रोलाई ‘आऊ हे साल्ह ! अनुश्रुतिको आधारमा मात्र, ... ग्रहण गर्नु पर्दैन । साल्ह ! जब तिम्रो आफै जान्नेछौ कि—‘यो धर्महरू कुशल हुन्, ... र यो धर्महरू परिपूर्णरूपले ग्रहण गर्दा हित र सुख हुन्छ’ तब साल्ह ! तिम्रोले त्यसलाई ग्रहण गरी बस्नु’ भनी भनें त्यो यसै कारणले भनेको हुँ ।

“साल्ह ! अनि सो आर्यश्रावक जो यसरी अभिध्या रहित भई, ब्यापाव रहित भई, मूढता रहित भई, सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान् भई मैत्रीयुक्त चित्त लिई ... करुणायुक्त चित्त लिई ... मुदितायुक्त चित्त लिई ...

उपेक्षायुक्त चित्त लिई एकविंश फेलाई बस्छ तथा द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ-
विंश फेलाई बस्छ र माथि, तल, तेस्रो, सबे टाउंमा, सबंतिर.. उपेक्षा
सहगत विपुल महत्गत अप्रमाण अवंर भव्यापदघ चित्तलाई फेलाई
बस्छ ।

उ यस्तो जान्दछ^१—‘यो छ, यो हीन छ, यो प्रणीत छ, यो
संज्ञा हुनेको उत्तरोत्तर मुक्ति पनि छ^२ ।’ यस्तो जान्ने उसको चित्त
कामास्त्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, भवास्त्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ र
अविदघास्त्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि विमुक्त भएँ^३
भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । ‘जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने
गरिसकेँ, अब उप्रान्त केही गर्नुपर्ने बाँकी छैन’ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ ।

-
१. ‘उ यस्तो जान्दछ’ भनेको—चतुर्ब्रह्मविहारमा बस्ने सो आर्यश्रावक
समापत्तिबाट उठी विपश्यना प्रारम्भ गर्दा यस्तो जान्दछ । मनो. र.
पू. I. पृ. ४१९: साल्हसुत्तवण्णना, महावग्गो ।
  २. ‘यो छ ..’ भन्ने आदि वाक्यहरूका अर्थ यसप्रकार छन्— ‘यो छ’
भनेको ‘दुःखसत्य छ’ भनेको हो । ‘यो हीन छ’ भनेको ‘यो समुदय
सत्य हो’ भनेको हो । ‘यो प्रणीत छ’ भनेको ‘यो मार्गसत्य हो’
भनेको हो । ‘यो संज्ञा हुनेको उत्तरोत्तर मुक्ति पनि हुन्छ’ भनेको—
विपश्यना संज्ञा हुनेको उत्तरोत्तर निर्वाण हुन्छ भनिएको हो ।
अर्थात् यसले निरोधलाई देखाएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ४१९-
२०: साल्हसुत्तवण्णना, महावग्गो ।
  ३. यहाँ ‘विमुक्त भएँ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ’ भनी विमुक्त हुने पुरुषले म

यसरी 'विमुक्त भएँ' भनी पुनरावलोकन गरी जान्ने ज्ञानलाई भनिएको हो । अर्थात् प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानलाई भनिएको हो ।

प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान जम्मा १९ प्रकारका छन् । मनो. र. पू.

I. पृ. ४२०: साल्हसुत्तवण्णना, महावगो ।

जस्तै—स्रोतापन्नको प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान-५, सक्कदागामीको प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान-५, अनागामीको प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान-५ र अरहन्तको प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान-४ ।

स्रोतापन्नले—(१) मार्ग प्रत्यवेक्षणा गर्छ, (२) फल प्रत्यवेक्षणा गर्छ, (३) प्रहीण भएका क्लेशहरूको प्रत्यवेक्षणा गर्छ, (४) शेष रहेका क्लेशहरूको बारेमा प्रत्यवेक्षणा गर्छ र (५) निर्वाणको प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

कसरी ?

(१) अहो ! म यस मार्गबाट आएको रहेछु भनी आफू आएको मार्ग सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

(२) त्यसपछि उसले आफूले पाएको फल सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

(३) त्यसपछि उसले यी क्लेशहरू प्रहीण भए भनी प्रहीण भएका क्लेश सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

(४) त्यसपछि उसले अरु यी यी क्लेशहरू बाँकी छन् जो माथिल्लो मार्गद्वारा प्रहीण गर्नुपर्छ भनी बाँकी रहेका क्लेश सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

“उसले यस्तो पनि जान्दछ—‘अघि जुन लोभ थियो त्यो अकुशल थियो, सो अब छैन । अब यो कुशल भयो’ । अघि जुन द्वेष थियो त्यो अकुशल थियो, सो अब छैन । अब यो कुशल भयो । अघि जुन मोह थियो त्यो अकुशल थियो, सो अब छैन । अब यो कुशल भयो ।’ अनि उ यसै जीवनमा तृष्णा रहित निवृत्त भई, सुख सितल प्रति संवेदी भई श्रेष्ठ भएर (ब्रह्मभूतेन) आफैँ बिहार गर्छ ।”

×

×

×

(५) अन्त्यमा मैले यो धर्म आरम्भणबाट लाभ गरें भनी अमृत निर्वाणको प्रत्यवेक्षणा गर्छ ।

यसरी जस्तै स्रोतापन्न हुनेको पाँच विषयमा प्रत्यवेक्षणा हुन्छ त्यस्तै गरी सकृदागामी, अनागामीको पनि हुन्छ । अरहन्त हुनेको चाहिँ चार प्रत्यवेक्षणा मात्र हुन्छन् । उसको शेष रहेको क्लेश सम्बन्धी प्रत्यवेक्षणा हुन्न । किन कि उसको कुनै क्लेश शेष रहेको हुन्न । यसरी जम्मा १९ प्रकारका प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान हुन्छ । पटि. म. अ. क. पृ. २०-२१: प्राणकथामातिकुद्देसवारवण्णना, महावग्गो ।

१. जुन लोभ थियो सो अब रहेन—यही नै कुशल कल्याण भयो भनी भनिएको हो । मनो. र. पृ. I. पृ. ४२०: साल्हसुत्तवण्णना, महावग्गो ।

मूल पाळि—

२—भिक्षुणी-आराम बनाउने इच्छा

त्यस समय बुद्ध भगवान् श्रावस्ती स्थित अनाथपिण्डिकको जैतवनाराममा बसिरहुनु भएको थियो^१ । त्यस समय साह्र मृगारनातीले भिक्षुणी सङ्घकोनिमित्त विहार बनाउन चाहन्थे । अनि साह्र मृगारनातीले भिक्षुणीहरूकहाँ गई यस्तो भने—

“आर्या ! म भिक्षुणी सङ्घकोनिमित्त विहार बनाउन चाहन्छु । निर्माणकार्य हेर्नकोनिमित्त मलाई एक भिक्षुणी (नवकम्मिकं भिक्षुणी) विनोहोस् ।”

त्यस समय भिक्षुणी सङ्घमा चारजना विदीवहिनीहरू प्रव्रजित भएका थिए—नन्दा, नन्दवती, सुन्दरीनन्दा र थुल्लनन्दा । यी मध्ये सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी तरुणी अवस्थामै प्रव्रजित भएकी थिइन् र यिनी अभिरूपा दर्शनीया तथा प्रासादिका थिइन् । यिनी पण्डितनी,

---

१. पाचि. पा. पृ. २८३: पठमपाराजिकं, पाराजिककण्डं, भिक्षुणी-विमङ्गी; अ. क. II. पृ. ९३५.

व्यक्ता, मेघाविनी, वक्षा, निरालसी, सम्बन्धित ठाउँमा उपायकौशला, विवेकविचार सम्पन्ना कार्यसमर्था तथा संविधान गर्न समर्था थिइन् । अनि भिक्षुणी सङ्गले सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई सम्मत गरी निर्माणकार्य हेर्नकोनिमित्त साल्ह मृगारनातीलाई दिए । त्यसबखत सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी “बसिला देऊ, बन्धोरो देऊ, चाँवे देऊ, कोदालो देऊ, खन्ती देऊ” भनी साल्ह मृगारनातीको घरमा घरी घरी जाने गर्थिन् । साल्ह मृगारनाती पनि नगरेको (काम) थाहापाउनाकोनिमित्त बराबर भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा जाने गर्थे । हरबखत भेट हुने भएको हुनाले उनीहरू (सुन्दरीनन्दा र साल्ह) परस्पर प्रतिबद्धचित्त भए अर्थात् आसक्त भए ।

अनि सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई वृषण गर्ने मौका नपाएपछि यसकोनिमित्त साल्ह मृगारनातीले भिक्षुणीसङ्गलाई भोजन गराए । अनि साल्ह मृगारनातीले भोजन खुवाउने ठाउँमा आसनहरू वछ्याउंदै — “यहांसम्म आर्या सुन्दरीनन्दा भन्दा बुढी भिक्षुणीहरूकोनिमित्त” भनी एकातिर आसन वछ्याए । “यहांसम्म तरुणीहरूकोनिमित्त” भनी एकातिर आसन वछ्याए । नदेखिने ठाउँको एक कूनातिर सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीकोनिमित्त आसन वछ्याए । ताकि स्थविरा भिक्षुणीहरूलाई यस्तो लागोस्—“(सुन्दरीनन्दा) तरुणी भिक्षुणीहरूसँग बसेकी छिन् ।” तरुणी भिक्षुणीहरूलाई यस्तो लागोस्—“(सुन्दरीनन्दा) स्थविरा भिक्षुणीहरूसँग बसेकी छिन् ।” यसरी साल्ह मृगारनातीले भिक्षुणी-सङ्गलाई समयको सूचना दिन पठाए—“आर्या हो ! समय भयो, भोजन तयार छ ।” अनि सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीले विचार गरिन्—“धेरै काम

नसिद्धिकनै साल्ह मृगारनातीले भिक्षुणीसङ्गलाई भोजन गराए । उनी मलाई दूषण गर्न चाहन्छन् । यदि म गएँ भने बेस्वरले कराउनु पर्ने हुने छ ।” यति सोचेर उनले एक अन्तेवासिनी भिक्षुणीलाई अहाइन्—
“जाऊ मेरोनिमित्त भोजन लिएर आऊ । यदि कसैले सोधेमा ‘सञ्चो छैन’ भनी भन ।” “हवस्, आर्या !” भनी सो भिक्षुणीले सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई प्रत्युत्तर दिइन् ।

त्यस समय साल्ह मृगारनाती बाहिर द्वारको कोठामा उभिई सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई सोधवथे—“आर्या हो ! आर्या सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी खोई ? आर्या हो । आर्या सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी खोई ?” यस्तो भन्दा सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीको अन्तेवासिनी भिक्षुणीले साल्ह मृगारनातीलाई यस्तो भनिन्—“सञ्चो छैन, भोजन लिएर जानेछु ।” अनि “जो मैले भिक्षुणीसङ्गलाई भोजन गराएको हुँ त्यो आर्या सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीको कारणमै हो” भन्ने सोची साल्ह मृगारनातीले मानिसहरूलाई आज्ञा दिए—“भिक्षुणीसङ्गलाई भोजन पस्काऊ ।” यति भनी जहाँ भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँ हो त्यहाँ गए । त्यस समय सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी साल्ह मृगारनातीको प्रतीक्षामा विहार बाहिरको कोठामा उभिइ रहेकी थिइन् । सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीले टाढैदेखि साल्ह मृगारनातीलाई आइरहेको देखिन् । देखेपछि कोठाभित्र पसी शोरदेखि कपडा ओढी खाट्मा लेटिन् । अनि साल्ह मृगारनाती जहाँ सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी थिइन् त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीसँग यस्तो भने —

“आर्या ! तपाइलाई के कष्ट छ, किन लेटिरहनु भएको ?”

“आवसो ! यस्तं हृन्ध, जो नचाहनेसंग चाहन्ध ।”

“आर्या ! मैले किन तपाइलाई नचाहनु र ? किन्तु तपाइलाई
दूषण गर्नकोनिमित्त मैले अवकाश पाइन ।”

यति भनी रागचित्त हुनेले रागचित्त भएकी सुन्दरीनन्दा
भिक्षुणीसंग कायसंसर्ग गरे ।

त्यस समय एक कमजोर बुढी भिक्षुणी खुट्टाको रोगले गर्दा
सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीको नगिचमा सुतिरहेकी थिइन् । अनि सो
भिक्षुणीले साह मृगारनाती रागी भई रागिनी भएकी सुन्दरीनन्दा
भिक्षुणीसंग कायसंसर्ग गरिरहेको देखिन् । बेखेर कराउन थालिन्,
खिन्न हुन थालिन् र धिक्कानं थालिन्—“कसरी आर्या सुन्दरीनन्दा
रागिनी भई रागी भएको पुरुष पुद्गलसंगको कायसंसर्गको आस्वादन
लिन्छिन् !” अनि सो भिक्षुणीले यो कुरा भिक्षुणीहरूलाई सुनाइन् ।
अनि जो ती अल्पेच्छिनी सन्तोषिनी लज्जिनी संकोचिनी तथा शिक्षा-
कामिनी भिक्षुणीहरू हुन्—तिनीहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले तथा
धिक्कानं थाले—“कसरी आर्या सुन्दरीनन्दा रागिनी भई रागी भएको
पुरुष पुद्गलसंगको कायसंसर्गको आस्वादन लिन्छिन् !” अनि ती
भिक्षुणीहरूले यो कुरा भिक्षुहरूलाई सुनाए । अनि जो ती भिक्षुहरू
अल्पेच्छी लज्जी संकोची तथा शिक्षाकामी थिए तिनीहरू कराउन थाले
खिन्न हुन थाले र धिक्कानं थाले—“कसरी आर्या सुन्दरीनन्दा
रागिनी भई रागी भएको पुरुष पुद्गलसंगको कायसंसर्गको आस्वादन
लिन्छिन् !”

अनि तो भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई सुनाए । अनि भगवान्‌ले यसै निदानमा, यसै प्रसंगमा भिक्षुसङ्घलाई एकचित्तपारी भिक्षुसङ्घसँग सोध्नुभयो—“भिक्षुहो ! साँच्चै हो के सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी रागिनी भई रागी पुरुष पुद्गलसँगको कायसंसर्गलाई उनले आस्वादन लिएकी ?” “साँच्चै हो, भगवान् ।” अनि भगवान्‌ले निन्दा गर्नुभई भन्नुभयो—

“भिक्षुहो ! सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीले अयुक्त, अननुलोमिक, अप्रतिरूप, अध्यामणिक, अनुचित र तथा गर्न नहुने काम गरिन् । भिक्षुहो ! कसरी सुन्दरीनन्दा भिक्षुणी रागिनी भई रागी पुरुष पुद्गलसँगको कायसंसर्गलाई उनले आस्वादन लिएकी ! भिक्षुहो ! न यो अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्नकोनिमित्त र प्रसन्न भएकाकोनिमित्त बढी प्रसन्न पार्नकोनिमित्त हुने छ । भिक्षुहो ! बरु यो अप्रसन्न हुनेलाई फन् बढी अप्रसन्न पार्नकोनिमित्त र प्रसन्न भएका कुनै कुनैलाई अन्यथा पार्नकोनिमित्त हुने छ ।”

अनि यसरी भगवान्‌ले सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीलाई अनेकप्रकारले निन्दा गरी – दुर्भरताको, दुष्पोष्यताको, महाभिलाषताको, असन्तुष्टताको, सङ्गणिकताको^१, आलस्यताको अवर्णना गरी अनेकप्रकारले—सुभरताको, सुपोष्यताको, अल्पेच्छताको, सन्तुष्टताको, शिक्षाकामीताको, तपस्वीताको,

-
१. दुइ तीनजना भेला भई कुराकानी गरी दिन बिताउने बानीलाई ‘सङ्गणिकता’ भनिएको हो ।

प्रासादिकताको, असंग्रहताको र वीर्यवान्को वर्णन गरी—भिक्षुहरूलाई तदनुरूप, तदनुकूल, धार्मिक कुरा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रणा गर्नुभयो—“भिक्षुहो ! त्यसोभए दशगुणलाई ध्यानमा राखी भिक्षुणीहरूकोनिमित्त शिक्षापद (= नियम) प्रज्ञापन गर्नेछु । (दशगुणहरू—)

(१) 'सङ्घलाई स्वस्थ राख्नकोनिमित्त, (२) सङ्घको कुशल विहारकोनिमित्त, (३) दुःशील भिक्षुणीहरूको निन्दाकोनिमित्त, (४) शिक्षाकामी भिक्षुणीहरूको कुशल विहारकोनिमित्त, (५) यसं जीवनका आस्रवहरू^१ संयमकोनिमित्त, (६) सम्परायिक आस्रवहरू^२ हनन गर्नकोनिमित्त, (७) अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्नकोनिमित्त, (८) प्रसन्न हुनेलाई अधिक प्रसन्न पार्नकोनिमित्त, (९) सद्धर्म स्थिरताकोनिमित्त^३ र (१०) विनयशिक्षा^४ सुरक्षित पार्नकोनिमित्त ।'

भिक्षुहो ! यसरी भिक्षुणीहरूले यो शिक्षापद (= नियम) उद्देशण गर्नु—

१. 'यसै जीवनका आस्रवहरू' भनी—असंयममा बस्दा जो यसै जीवनमा गालि वा निन्दा गर्नुपर्ने हुन्छ, हातले हिर्काउने, लट्टीले पिट्ने, हातखुट्टा काट्ने, अकीर्ति अयशद्वारा चित्त बेचैन हुने आदि दुःख विशेष हुन् - यसैलाई 'यसै जीवनका आस्रवहरू' भनिएको हो भनी सम. पा. I. पृ. २१६: पठमपाराजिकवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. 'सम्परायिक आस्रवहरू' भन्नाले यस जीवनमा असंयममा बसेर

गरिने पापकर्मका कारणद्वारा परलोकमा नरक आदिमा पर्नुपर्ने दुःख विशेषलाई भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. २१६: पठमपाराजिकवण्णना ।

३. यहाँ 'सद्धर्म' भनी तीनप्रकारका सद्धर्महरूलाई भनिएको हो । जस्तै—(१) परियत्ति सद्धम्मो (=परियत्ति सद्धर्म), (२) पटिपत्ति सद्धम्मो (=प्रतिपत्ति सद्धर्म), (३) अधिगम सद्धम्मो (=अधिगम सद्धर्म) ।

तीनै पिटकहरूमा संग्रहित भएका सद्धर्महरू—'परियत्ति सद्धर्म' हुन् ।

तेह धुतङ्गहरू, विनयपिटकको खन्धकमा बताइएका १४ प्रकारका कर्तव्यहरू, ८२ वटा महानियम वा व्रतहरू र शीलसमाधि विषयनाहरू आदि—'प्रतिपत्ति सद्धर्म' हुन् ।

चार मार्गहरू, चारवटा श्रामण्यफलहरू तथा निर्वाण आदि—'अधिगम सद्धर्म' हुन् । सम. पा. I. पृ. २१७: पठमपाराजिकवण्णना, सुदिन्नभाणवार ।

४. (१) संवरविनय, (२) प्रहाणविनय, (३) समथविनय र (४) प्रज्ञप्तिविनय । यी चारप्रकारका विनयहरूलाई सुरक्षित पार्नको-निमित्त हो । सम. पा. I. पृ. २१७: पठमपाराजिकवण्णना, सुदिन्नभाणवारबाट ।

“रागिनी भई रागी पुरुष पुद्गलको कुममनि (अधक्ककं) घुंडामाथि जो भिक्षुणीले छोएको वा सुम्सुम्याएको वा समातेको वा छुवाएको भथवा थिचेकोलाई आस्वादन लिन्छे भने—यो पनि पाराजिका भई असंवास हुन्छ । (यो हो) घुंडामाथिको (नियम) ।”

---

१६. सिङ्गालक गृहपतिपुत्र

प रि च य

सुमङ्गलविलासिनी' अनुसार 'सिङ्गालक गृहपति' को अर्थ यसरी उल्लेख भएको छ । 'सिङ्गालक' भनेको उनको व्यक्तिगत नाम हो । गृहपतिको पुत्र भएका हुनाले 'गृहपतिपुत्र' भनिएको हो । यिनका पिता गृहपति महाशाल थिए । अर्थात् यिनको पिताको ४० कोटी धन त निधान गरेर मात्र राखिएको थियो । यिनी बुद्धमा निष्ठावान् तथा स्रोतापन्न थिए । यिनकी भार्या पनि स्रोतापन्ना थिइन्^२ । यिनीहरूको पुत्र चाँहि अश्रद्धालु तथा बुद्धधर्ममा प्रसन्न थिएनन् । त्यसैले यिनका आमा बाबुहरूले उनलाई सधैं जस्तो यसरी अति दिन्थे—

“तात ! शास्ताकहाँ जाऊ, धर्मसेनापति, महामौद्गल्यायन, महाकश्यप तथा असीति महाश्रावकहरूकहाँ जाऊ ।”

अनि उनी यस्तो भन्दथे—“तिम्ना भ्रमणहरूकहाँ जाने मेरो

१. II. पृ. ६८६-८७: सिङ्गालकमुत्तवण्णना ।

२. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६८६: सिङ्गालकमुत्तवण्णना ।

काम छैन । भ्रमणहरूकहाँ जाँदा वन्दना गर्नुपर्ने हुन्छ । निहुरेर वन्दना गर्नेको पिठ्युँ दुस्न थाल्छ । घुँडामा ठेला पछि । भुइमा बस्नुपर्ने हुन्छ । भुइमा बस्नेको कपडा मैलो हुनेछ र चाँडै फाट्नेछ पनि । नजिकमा बस्दा कुराकानी हुन थाल्नेछ । कुराकानी भएपछि विश्वास पैदा हुनेछ । भनि निम्तो गरी चीवर भोजनहरू पनि दिनुपर्ने हुनेछ । यस्तो हुँदा धन खर्च हुनेछ । अतः तिम्रा भ्रमणहरूकहाँ जाने काम छैन ।”

आमा बाबुहरूले उनलाई जीवनभर अति दिवा पनि बुद्धधर्ममा लैजान सकेनन् ।

अनि मरणमञ्चमा लेटिरहेका उनका पिताले पुत्रलाई अति दिनुपथ्यो भन्ने सोचे । फेरि सोचे कि “तात ! दिशा नमस्कार गर” भनी अति दिनुपथ्यो । यति सोचेर यस्तो पनि विचार गरे—“अनि मेरो कुरा सुनी अर्बं नबुझी उसले दिशाहरू नमस्कार गर्नेछ । अनि उसलाई शास्ताले वा धावकहरूले देखनुभई ‘के गरिरहेको ?’ भनी सोच्नु हुनेछ । उसले ‘मेरो पिताले दिशाहरू नमस्कार गर भनी मलाई अति दिनुभएको छ’ भनी भन्नेछ । त्यसपछि उसलाई बहाँहरूले ‘तिम्रा पिताले यस्ता दिशाहरू नमस्कार गराउन लगाएका होइनन् । बल्कि यस्ता दिशाहरू नमस्कार गराउन लगाएका हुन्’ भनी धर्मोपदेश गर्नु हुनेछ । त्यसपछि बुद्धधर्मको गुणलाई बुझी उसले पुण्यकर्म गर्नेछ ।”

यति कुरा मनमा राखेर उनले पुत्रलाई बोलाई—“तात ! विहान सबेरै उठेर ६ दिशाहरू नमस्कार गर” भनी भने ।

मरणमञ्चमा बसेकाको कुरा जीवनभर स्मरणीय हुन्छ । नभन्दै उनलाई पनि त्यस्तै भयो । त्यसैले पिताको वचनलाई अनुस्मरण गर्दै ती गृहपतिपुत्रले दिशाहरू नमस्कार गर्न थाले । त्यसैले अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा—“त्यस समय सिङ्गालक गृहपतिपुत्र समयमै उठी राजगृहबाट निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित हातजोरी नाना दिशाहरूलाई नमस्कार गर्दथे...” भनी उल्लेख भएको हो^१ ।

अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा “...राजगृहबाट निस्की...” भन्ने वाक्यबाट सिङ्गालक गृहपतिपुत्र राजगृहवासी हुन् भन्ने कुरा प्रष्टसँग बुकिन्छ । तथा यिनकी माता जो पछि भिक्षुणी भएर गइन्^२—उनले आफ्नो अपदानमा—

“पच्छिमे च भवेदानि, गिरिम्बजपुरुत्तमे ।

जाता सेट्टिकुले फीते, महारतनसञ्चमे^३ ॥”

भन्ने गाथा उल्लेख गरेको आधारमा हेर्दा पनि राजगृहवासी थिए भन्ने कुराको पुष्ट्याइ हुन्छ । यस्तै गरी मनोरथपूरणीमा^४ पनि उल्लेख

१. सुमं. वि. II. पृ. ६८६-८७: सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८१: सिङ्गालमातुथेरी अपदानं, गा. नं. ९६.

३. हेनू बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ७५३: सिङ्गालकमाता स्थविरा ।

४. I. पृ. २०६: सिगालमाता, एककनिपातवण्णना ।

भएको पाइन्छ । सिङ्गालकमाता स्थविराले स्वयं यो पनि भन्नुभएको छ कि वहाँको छोरा कुपथमा लागेका थिए र पछि विशापूजा गरिरहेको बेलामा बुद्धले उनलाई उपदेश दिनुभई सुपथमा ल्याइदिनुभयो ।

“पुत्तो सिङ्गालको नाम, ममासि विपथे रतो ।

दिट्ठीगहन पक्खन्दो, दिसापूजनतप्परो ॥

नानादिसा नमस्सन्तं, पिण्डाय नगरं वजं ।

तं दिस्वा ओवदी बुद्धो. मग्गे ठत्वा विनायको १ ॥”

×

×

×

यस प्रसङ्गमा सिङ्गालक गृहपतिपुत्रका पिताका बारेमा केही शंकास्पद कुरा थेरगाथट्टकथा^१, सिङ्गालकपितु थेरगाथा बण्णना अध्ययन गर्दा पाइन्छ । त्यसमा यस्तो उल्लेख भएको छ—

“श्रावस्तीको एक कुलगृहमा जन्मेका एक पुरुष थिए । विवाह गरिसकेपछि उनले एक पुत्र पाए । पुत्रको नाम ‘सिङ्गालक’ राखे । यसैको कारणले गर्दा उनलाई पछि सबैले ‘सिङ्गालकपिता’ भन्नथाले ।

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८२: सिङ्गालकमातुथेरी अपदानं, गा. नं. ९७-९८ अथवा हेर्नु बु. श्रावी. च. भा-१, पृ. ७६१ को गा. नं. १६-१७ मा ।

२. थेर. गा. अ. क. I. पृ. ७०-७१.

पछि उनी गृहबन्धनलाई छाडी बुद्ध शासनमा प्रव्रजित भए । भनि उनको मनोभावलाई बुझ्नुभई बुद्ध भगवान्‌ले उनलाई 'अष्टिकसंज्ञा' नामक भावना बताइ दिनुभयो । जुन भावनाको हेतुले गर्दा पछि भगवान्‌ वैशको सुसुमारगिरिको भेसकलाबनमा बसिरहँदा उनले अरहत्व प्राप्त गर्न सके ।”

थेरगाथा अट्टकथामा उल्लेख भएका 'सिगालक' र यहाँ अगाडि अनुदित सिङ्गालसुत्तमा उल्लेख भएका 'सिङ्गालक गृहपति-पुत्र' एकै पात्र वा भिन्नाभिन्न पात्रहरू हुन् भन्ने प्रश्न हास्रो सामुन्ने उपस्थित हुन आउँछ । भिन्नाभिन्न पात्रहरू हुन् भने त कुनै प्रश्न उपस्थित हुन्न । यदि एउटै पात्र हो भने अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा “मन्ते ! मेरा पिता मर्दाखेरि मलाई यस्तो भन्नुभएको थियो— ...” (पिता मं, भन्ते, कालं करोन्तो एवं अवच...) भन्ने वाक्यद्वारा उनी (सिगालपुत्रको पिता) गृहस्थी छँदा नै मरेका देखिन्छन् । मर्ने पिताको वचनलाई शिरोपर गरेर नै सिङ्गालक गृहपतिपुत्रले दिशाहरू नमस्कार गर्न थालेका हुन् भन्ने कुरा पनि प्रष्टसँग बुझिन्छ । थेरगाथाअट्टकथामा भने उनी भिक्षु भएर गएको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ । अतः यो विषयमा बौद्ध विद्वानहरूले गहिरिएर अध्ययन गर्नु योग्य हुनेछ ।

×

×

×

जब दिशा नमस्कार सम्बन्धी बुद्धको उपदेश सुने तब सिङ्गालक गृहपतिपुत्र सारै प्रफुल्लित भएका थिए । त्यसैले उनले पछि आफ्नो

४० कोटी धनसम्पत्ति बुद्ध शासनमा छरी पुण्यकर्म गरेर स्वर्ग परायण भए भनी सुमङ्गलविज्ञासिनीले^१ उल्लेख गरेको हो । ६ दिशाको परिभाषाको साथै कसरी नमस्कार गरिनुपर्छ तथा यसको अलावा गृहस्थीहरूले पालन गर्नुपर्ने नियम सम्बन्धी कुराहरू र धन रक्षा गर्ने आदि कुराहरू अगाडि अनुवित मूल सूत्रमा निर्दिष्ट गरिएका छन् । छोटकरीमा भन्ने हो भने यस सूत्रमा बुद्ध भगवान्‌ले गृहस्थीहरूको निमित्त गृही विनयका जन्मै कुराहरू बताउनु भएको छ भन्दा अतिशयोक्ति होला जस्तो लाग्दैन ।

×

×

×

केही सिङ्गालक वा सिगालक नामहरू

Dhamma.Digital

(१) सिङ्गाल जातक—यो जातक जा. पा. I. पृ. २६ मा उल्लेख भएको छ । नं. ११३, अ. क. I-II. पृ. ३१४.

देवदत्त भिक्षुले सङ्गभेद गरेको कुरालाई लिएर भगवान्‌ले यो जातकका कुरा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा बोधिसत्व एक श्मशानको एक रुखमा बस्ने देवता भई जन्मिनु भएको थियो ।

१. II. पृ. ६९९: सिगालकसुत्तवण्णना ।

- (२) सिङ्गाल जातक—यो जातक जा. पा. I. पृ. ३२ मा उल्लेख भएको छ । नं. १४२, अ. क. I-II. पृ. ३६२.

देवदत्त भिक्षुले बुद्धलाई माने प्रयत्न गरेको सम्बन्धमा भगवान्‌ले यो जातक कुरा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा बोधिसत्व स्याल भएर जन्मनु भएको थियो ।

- (३) सिङ्गाल जातक—यो जातक जा. पा. I. पृ. ३३ मा उल्लेख भएको छ । नं. १४८, अ. क. I-II. पृ. ३७१.

भिक्षुहरूले क्लेशयुक्त चिन्तन गरिरहेको कारणमा भगवान्‌ले यो जातकका कुरा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा बोधिसत्व स्याल भएर जन्मनु भएको थियो ।

- (४) सिङ्गाल जातक—यो जातक जा. पा. I. पृ. ३४ मा उल्लेख भएको छ । नं. १५२, अ. क. I-II. पृ. ३८३.

वैशालीवासी एक नाउको छोराको कारणमा भगवान्‌ले यो जातकका कुरा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा बोधिसत्व सिंह भएर जन्मनु भएको थियो ।

- (५) सिङ्गालक बग्गो—यो बर्ग जा. पा. I. पृ. ६५ मा छ ।

- (६) सिङ्गालसुत्तं—यो सूत्र सं. नि. II. पृ. १९२: लाभसत्कार-संयुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

यस सूत्रमा लाभसत्कारद्वारा प्रमत्त भएको भिक्षु 'उष्कण्टक' भन्ने रोग लागेको स्याल कर्तं पनि बस्न नसकेर छट्पटिने जस्तै छट्पटिन्छ र एकान्त वासमा मन लगाउन सक्दैन भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

- (७) सिङ्गालसुत्तं—यो सूत्र सं. नि. II. पृ. २२६: ओपम्भसंयुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

यस सूत्रमा भगवान्ले स्यालको दृष्टान्त विनुभई 'अप्रमादी भई बस्नेछु' भनी सिकनुपछं भन्ने कुरा भन्नुभएको छ । यसको अर्थकथा II. पृ. १६९ ले यो सूत्र देवदत्त भिक्षुलाई सझ गरी बताउनु भएको हो भनी उल्लेख गरेको छ ।

- (८) दुषिष सिङ्गालसुत्तं—यो सूत्र पनि सं. नि. II. पृ. २२६: ओपम्भसंयुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

यस सूत्रमा भगवान्ले स्याल जस्तो अकृतज्ञ नभई 'कृतज्ञ भएर बस्नेछु' भनी सिकनुपछं भन्ने कुरा भन्नुभएको छ । यो सूत्र पनि देवदत्त भिक्षुलाई नं औल्याउंदं भन्नुभएको हो भनी यसको अर्थकथा II. पृ. १७० ले उल्लेख गरेको छ ।

- (९) सिङ्गालोवादसुत्तं—यस सूत्रलाई 'सिगाळोवादसुत्तं' र 'सिगाळसुत्तं' पनि भन्दछन् । यस सूत्रको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ । यो सूत्र दी. नि. II. पृ. १३९ मा छ ।

- (१०) सिङ्गालक —यो सिङ्गालक गृहपतिपुत्रको नाम हो । यिनकै कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरिदिएको छ ।
- (११) सिङ्गालकमाता (थेरी) —यो सिङ्गालक गृहपतिपुत्रको आमाको नाम हो । हेनू बु. धावि. च. भा-१, पृ. ७३५ मा ।
- (१२) सिङ्गालक गृहपति —यो सिङ्गालक गृहपतिपुत्रको बाबुको नाम हो ।
- (१३) सिङ्गालकपितु (थेर) —यो उही स्थविर हुन् जो भ्रावस्तीमा जन्मी पछि भिक्षु भएका थिए । यिनका एक पुत्र थिए जसको नाम 'सिङ्गालक' वा 'सिङ्गालक' थियो । थेर. गा. अ. क. I. पृ. ७०: सिङ्गालपितुथेरस्सगाथावण्णना ।

× Dhamma Digital ×

मूल सूत्र—

१—सिङ्गालकको दिशा नमस्कार

यस्तो मेले सुने ? ।

एक समय भगवान् राजगृह^२ स्थित वेणुवनको कण्डक-
निवापमा^१ बसिरहनु भएको थियो ।

१. दी. नि. III. पृ. १३९: सिङ्गालसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६८६ ।
स्याममा: 'सिङ्गालकसुत्तं'; सिंहलमा: 'सिगालसुत्तं'; रोमनमा:
'सिगालोवादसुत्तं'; अट्टकथामा: 'सिगालकसुत्तं' ।
२. 'राजगृह' भनेको यस्तो नामको एक नगर हो । मान्धातादि महा-
गोविन्दहरूले ग्रहण गरेको हुनाले 'राजगृह' भनिएको हो ।

अर्को प्रकारले पनि यसको अर्थ लगाउँछन्—कुनै विपक्ष
राजाहरूले ग्रहण गर्न नसक्ने भएकोले 'राजगृह' भनिएको हो ।
कसैले चाहि नगरको नाम मात्र हो भनी भन्दछन् । यो नगर
बुद्धयुग र चक्रवर्तीयुगमा मात्र नगरको रूपमा रहन्छ । अरू समयमा
शून्य निर्जन हुन्छ । यक्षहरूले बास गर्छन् । सुमं. वि. I. पृ. ९४:
सामञ्जसफलसुत्तवण्णना र उदा. अ. क. पृ. ४२: महाकस्सपसुत्त-
वण्णना, महावग्गो ।

३. वेणुवन भनेको उदद्यानको नाम हो । त्यो उदद्यान वेणुद्वारा अर्थात् बाँसले घेरिएको थियो । त्यसैले 'वेणुवन' भनिएको हो । त्यो उदद्यानलाई अठार हात उचाइ भएको परखालले घेरेको थियो र त्यसमा ढोका पनि राखिएको थियो । त्यहाँ बुद्धलाई अनुरूप हुने गरी एक ठूलो गन्धकुटी र अरू पनि प्रासादहरू, कुटीहरू, मण्डपहरू, चक्रमण स्थानहरू तथा अनेक द्वार कोठाहरूले सजाइएको थियो । जताततै हरियाली दृश्य थियो । त्यसैले 'वेणुवन' भनिएको हो ।

कलन्दक (Squirrel) हरूलाई खाना दिएको ठाउँ भएको हुनाले 'कलन्दकनिवाप' भनिएको हो ।

परापूर्वकालमा एक राजा उदद्यानमा कृडाकोनिमित्त जाँदा सुराले मत्त भई एक रुखमनि निदाए । राजाका परिवारहरू राजा निदाए भनी यताउता फलहरू टिप्न गए । यसैबेला त्यहाँ एक विषधर सर्प आयो । राजाको ज्यान बचाइदिनपन्थो भनी त्यस रुखको एक देवता कलन्दकको रूप धारण गरी आई निदाइ-रहेका राजाको कानमा कराउन थाले । यसबाट राजा बिउँकेर सर्पलाई देखेपछि यस कलन्दकले गर्दा म यस सर्पको टोकाइबाट बच्ने भनी सन्तोष भई राजाले त्यस ठाउँमा कलन्दकहरूकोनिमित्त खाना राखिदिई त्यहाँका कलन्दकहरूलाई मार्न नपाउने घोषणा गरी कलन्दकहरूलाई अभय प्रदान गरे । त्यहाँदेखि त्यस ठाउँको नाउँ 'कलन्दकनिवाप' रहन गएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६८६: सिगालकसुत्तवण्णना र उदा. अ. क. पृ. ४२: महाकस्सपसुत्तवण्णना, बोधिवग्गले उल्लेख गरेका छन् ।

त्यस समय सिङ्गालक' (सिगालक = शृगालक) गृहपतिपुत्र^३ समयमै उठी राजगृहबाट निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित हात जोरी नानादिशाहरूलाई नमस्कार गर्दथे^४—पूर्वदिशा, दक्षिणदिशा, पश्चिमदिशा, उत्तरदिशा, अधोदिशा र उर्ध्वदिशा ।

१. सिंहलमा र अट्टकथामा: 'सिगालक' ।
२. 'सिङ्गालक वा सिगालक' उसको निजी नाम हो । गृहपतिको पुत्र भएको हुनाले 'गृहपतिपुत्र' भनिएको हो । उसको पिता गृहपति-महाशाल थिए र उनको निधान गरिराखेको धन मात्रै ४० कोटी थियो । यिनकै पुत्र भएको हुनाले 'गृहपतिपुत्र' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८६: सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्ग ।
३. किन यिनले नानादिशाहरूलाई नमस्कार गरेको होलान् ? भन्ने कुराको केही संक्षेप यसरी पाउन सकिन्छ—

यिनका आमा बाबुहरू दुवैजना स्रोतापन्न बुद्धभक्त थिए । तर यिनी चार्हि विहारमा गई बुद्धसहित श्रावकहरूलाई वन्दना गर्न चाहन्थे । उनी सफासफ 'विहार जाने काम छैन' भनी भन्दथे । उनका पिताले आफ्नो जीवनकालमा उनलाई बुद्धशासनमा पठाउन सकेनन् र मरण हुने बेलामा उनका पिताले सोचे कि मरणको अवस्थामा दिएको अति मनमा गड्ग्न सक्छ । अतः यिनलाई '६ दिशाहरूलाई नमस्कार गर' भनी भन्नुप-यो भनी मरण समयमा उनले त्यसो भने । उनले त्यसको अर्थ नबुझी ६ दिशाहरूलाई नमस्कार गर्न थाले । सुमं. वि. II. पृ. ६८६-८७: सिगालकसुत्त-वण्णना, पाटिकवग्गो ।

अनि भगवान् पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र चीवर ग्रहण गरी राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानुभयो । अनि भगवान्ले सिङ्गालक गृहपतिपुत्रलाई समयमै उठी राजगृहबाट निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित हात जोरी नानादिशाहरू—पूर्वदिशा, दक्षिणदिशा, पश्चिमदिशा, उत्तरदिशा, अधोदिशा र उर्ध्वदिशाहरूलाई नमस्कार गरिरहेको देख्नुभयो' । देखेर सिङ्गालक गृहपतिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपतिपुत्र ! किन तिम्रो समयमै उठी राजगृहबाट निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित हातजोरी नानादिशाहरू—पूर्वदिशा, दक्षिणदिशा, पश्चिमदिशा, उत्तरदिशा, अधोदिशा र उर्ध्वदिशाहरूलाई नमस्कार गरिरहेको ?”

१. भगवान्ले अहिले मात्र देख्नु भएको होइन । प्रत्यूष समयमा बुद्ध-चक्षुद्वारा लोकमा हेरिरहनु भएको बेलामै वहाँले देख्नु भएको थियो । जब वहाले बुद्धचक्षुद्वारा सिङ्गालक गृहपतिपुत्रलाई यसरी दिशाहरूलाई नमस्कार गरिरहेको देख्नुभयो तब 'आज मैले सिङ्गालक गृहपतिपुत्रलाई गृहिविनय सम्बन्धी कुरा सुनाउनेछु र त्यो कुरा महाजनहरूकोनिमित्त पनि सार्थक हुनेछ' भन्ने बुझ्नुभई वहाँ विहान सबेरै राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानु भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६८७: सिंगालकमुत्तवण्णना, पाटिकवग्गले उल्लेख गरेको छ ।

“भन्ते ! मेरा पिता मर्दाखेरि मलाई यस्तो भन्नुभएको थियो—
‘तात ! दिशाहरूलाई नमस्कार गर ।’ भन्ते ! त्यसैले म पिताको
वचनलाई सत्कार गर्दें, गौरव गर्दें, मान गर्दें, पूजा गर्दें समयमै उठी
राजगृहबाट निस्की भिजेको वस्त्र र भिजेको केश सहित नानादिशाहरू
— पूर्वदिशा, दक्षिणदिशा, पश्चिमदिशा, उत्तरदिशा, अधोदिशा र उर्ध्व-
दिशाहरूलाई नमस्कार गरिरहेको हुँ ।”

६ दिशाहरू नमस्कार गर्ने विधि

“गृहपतिपुत्र ! आर्यको विनयमा यसरी ६ दिशाहरू नमस्कार
गरिन्न ।”

“भन्ते ! कसरी आर्यको विनयमा ६ दिशाहरू नमस्कार गरिन्छ
त ? भन्ते ! भगवान्ले मलाई त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुहोस् जसरी आर्यको
विनयमा ६ दिशाहरू नमस्कार गरिन्छ ।”

‘गृहपतिपुत्र ! त्यसोभए सुन रान्नरी मनमा राख भन्नेछु ।’

“हवस्, भन्ते” भनी सिङ्गालक गृहपतिपुत्रले भगवान्लाई
प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो --

“गृहपतिपुत्र ! जब आर्यंश्रावकको (क) चारवटा कर्म-क्लेशहरू’

१. जुन कामद्वारा सत्वहरू कलुषित हुन्छन् ती कामलाई यहाँ ‘कर्मक्लेश’
भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८८: सिंगालकसुत्तवण्णना ।

प्रहीण भएका हुन्छन्, (ख) (जब आर्यश्रावकले) चार कारणद्वारा पाप कर्म गर्दैन, (ग) (जब आर्यश्रावकले) छवटा भोगविनासको कारणलाई सेवन गर्दैन—यसरी चौघ प्रकारका पाप हुने कर्मबाट बूरी रही (घ) ६ दिशाहरूलाई आच्छादित^१ गरी बुवै लोकको विजय गर्नमा प्रतिपन्न हुन्छ । तब उसको यो लोक पनि सन्तोषजनक हुन्छ र परलोक पनि^२ । अनि उ शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।

१. यहाँ 'आच्छादित' भनेको आउने भयहरूलाई रोक्ने अर्थले 'आच्छादित' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९४: सिगालकमुत्त-वण्णना ।
२. 'यो लोक पनि सन्तोषजनक हुन्छ र परलोक पनि' भनेको मतलब --- सन्तोषजनक हुनेको यो लोकमा पञ्चभय वैर हुन्न भनिएको हो । (पञ्चभय वैर भनेको के हो भन्ने कुरा बु. गृ. भा-१, पृ. ११५ मा हेनुं) अर्थात् सफल जीवन हुन्छ भनिएको हो । इहलोकमा पञ्चभय वैर नभई जीवन सफल हुनेको परलोकमा पनि पञ्चभय वैर नभई सफल हुन्छ । अतः यसै सन्तोषजनक जीवनले गर्दा सुगति स्वर्गमा पनि उत्पन्न हुन्छ । यहाँ लेखिएका (क) (ख) .. आदिका कुराहरू शीर्षकको रूपमा बताउनु भएको हो । जसको अगाडि एक एक गरी वर्णन गरिएका छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६८८: सिगालकमुत्त-वण्णना, पाटिकवग्गो ।

(क) चारकर्म क्लेशहरू

“कुन चारवटा कर्मक्लेशहरू उसको (=सो आर्यपुरुषको) प्रहीण भएका हुन्छन् ? गृहपतिपुत्र ! (१) प्राणीघात कर्मक्लेश हो, (२) अदिन्नादान (= चौरकार्य) कर्मक्लेश हो, (३) काममिध्याचार कर्मक्लेश हो, (४) मृषावाव कर्मक्लेश हो । यी नै चारवटा कर्मक्लेशहरू प्रहीण भएका हुन्छन् । भगवान्ले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताले फेरि यस्तो भन्नुभयो—

“पाणातिपातो^१ अदिन्नादानं, मुसावादो च वुच्चति^२ ।

परदारगमनञ्चेव, नप्पसंसन्ति पण्डिता^३ति ॥”

१. क्लेशयुक्त भएर जुन काम (=कर्म) गरिन्छ सो काम ‘कर्मक्लेश’ हो । अर्थात् क्लेशयुक्त काम हो । क्लेशयुक्त भएर नै मानिसहरूले प्राणीहत्या गर्छन् । क्लेशरहित मानिसहरूले प्राणी हत्या गर्दैनन् । त्यसैले प्राणी हत्या गर्ने काम क्लेशयुक्त हो । त्यसैले सूत्रमा ‘प्राणीघात कर्मक्लेश हो’ भनिएको हो । अदिन्नादान आदि काममा पनि यसरी नै अर्थ बुझ्नुपर्छ । यहाँ चाहिं कायद्वारा र वचनद्वारा-बाट गरिने अकुशल कर्मलाई बताइएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८८: सिङ्गालकमुत्तवण्णना ।

२. सिंहलमा: ‘पाणातिपातं’ ।

३. स्यामभा: ‘पवुच्चति’ ।

अर्थ—

“जसलाई प्राणीघात, अविश्वावान, मृषावाद र परदारगमन भन्दछन् त्यस्तालाई पण्डितहरू प्रशंसा गर्दैनन् ।”

(ख) चार कारणद्वारा पाप कर्म गर्दैन

“कुन चार कारणद्वारा पाप कर्म गर्दैन ? छन्दागतिमा^१ गएर (—प्रेम वा पक्षको कारणमा गएर) पाप कर्म गर्छ, द्वेषागतिमा गएर पाप कर्म गर्छ, मोहागतिमा गएर पाप कर्म गर्छ, भयागतिमा गएर पाप

१. 'छन्दागतिमा गएर पापकर्म गर्छ' भन्ने को स्पष्टिकरण सुमङ्गल-विलासिनीले यसरी दिएको छ—

छन्दको कारणले वा प्रेमको कारणले अगतिमा लागी अकर्तव्य गरिन्छ । त्यस्तै गरी द्वेषादिको कारणबाट पनि ।

त्यहाँ जसले यो मेरो साथी हो, सम्भ्रान्त हो, देखेको चिनेको हो अथवा ज्ञाति हो— यसले घूस पनि दिन्छ भनी पक्ष लिएर अमालिकलाई मालिक र मालिकलाई अमालिक बनाउँछ । यो हो छन्दको कारणबाट अर्थात् पक्षपातको कारणबाट पाप कर्म गर्ने ।

यो मेरो वैरी हो भनी स्वाभाविक वैरको कारणबाट वा तत्क्षणमै उत्पन्न भएको क्रोधको कारणबाट अमालिकलाई मालिक

र मालिकलाई अमालिक बनाउँछ । यो हो द्वेषको कारणबाट पाप कर्म गर्ने । अर्थात् द्वेषागतिको कारणबाट पाप कर्म गर्ने ।

जो मन्द बुद्धिको कारणबाट वा मोहको कारणबाट जे पायो त्यो भनी अमालिकलाई मालिक र मालिकलाई अमालिक बनाउँछ । यो हो मोहागतिको कारणबाट पाप कर्म गर्ने ।

जसले यो पुरुष राजवल्लभ हो वा यो पुरुष विशेष पदमा नियुक्त छ । अतः यसले मलाई अनर्थ पनि गर्नसक्छ भनी भयको कारणबाट अमालिकलाई मालिक वा मालिकलाई अमालिक बनाउँछ । यो हो भयागतिको कारणबाट पाप कर्म गर्ने ।

कुनै चीज भाग लगाउँदा जसले यो मेरो चिनाजानी भएको पुरुष हो, यो मेरो सम्भ्रान्त पुरुष हो भनी पक्षलाई पक्षको कारणबाट अधिक दिन्छ; यो मेरो वैरी हो भनी कम दिन्छ; मोहको कारणबाट उचित ढँग नजानी कसैलाई घेरै र कसैलाई थोरै दिन्छ; यदि यसलाई घेरै दिएन भने यसले मलाई अनर्थ पनि गर्नसक्छ भनी भएको कारणबाट कसैलाई घेरै र कसैलाई थोरै दिन्छ । उसले चारै किशिमबाट छन्दादिगतिको बाटोमा लागेर पाप कर्म गर्छ । आर्यश्रावकले चाहि आफ्नो प्राण गएता पनि त्यस्तो छन्दादिगतिमा गएर पाप कर्म गर्दैन । सुमं. वि. II. पृ. ६८८-८९: सिद्धान्तकमुत्तवर्णना, पाटिकवग्गो ।

कर्म गर्छ । गृहपतिपुत्र ! जब कि आर्यश्रावक न छन्दागतिमा जान्छ, न द्वेषागतिमा जान्छ, न मोहागतिमा जान्छ, न भयागतिमा जान्छ । त्यसैले (आर्यश्रावकले) यी चार कारणद्वारा पाप कर्म गर्दैन । भगवान्ले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताले फेरि यस्तो भन्नुभयो --

१. "छन्दा दोसा भया मोहा, यो धम्मं अतिवत्तति ।
निहीयति यसो तस्स, कालपक्खे व चन्दिमा ॥
२. "छन्दा दोसा भया मोहा, यो धम्मं नातिवत्तति ।
आपूरति यसो तस्स, सुक्कपक्खे व चन्दिमा'ति ॥"

अर्थ—

१—"जसले छन्द, द्वेष, भय र मोहद्वारा धर्मलाई (= कर्तव्यलाई) उल्लंघन गर्छ उसको यशकीर्ति कालपक्षको चन्द्रमा जस्तै घट्दं जान्छ ।

२—"जसले छन्द, द्वेष, भय र मोहद्वारा धर्मलाई (= कर्तव्यलाई) उल्लंघन गर्दैन उसको यशकीर्ति शुक्लपक्षको चन्द्रमा जस्तै बढ्दं जान्छ ।

(ग) भोगविनाशका ६ कारणहरू

"कुन छवटा भोगविनाशका कारणलाई सेवन गर्दैन ?

(१) गृहपतिपुत्र ! सुरा^१ मेरय^२ मदघ प्रमादघ स्थानमा लाग्नु भोग-
विनाशको कारण हो^३ । (२) कुबेलामा सडकमा घुम्ने बानी
भोगविनाशको कारण हो । (३) नाचगान तमासा हेर्ने बानी
भोगविनाशको कारण हो । (४) प्रमाद हुने जुवा खेल्ने बानी भोग-
विनाशको कारण हो । (५) पापमित्र (= खराब साथी) संग लाग्नु
भोगविनाशको कारण हो । (६) अलसीपनमा लाग्नु (= अल्सी बानी
गर्नु) भोगविनाशको कारण हो ।

१. 'सुरा' (= रक्सी) भनी—(१) मिठाइको सुरा, (२) पीठोको सुरा, (३) भातको सुरा, (४) रस फिकेको सुरा, (५) विभिन्न वस्तुहरू मिसिएको सुरा आदि पाँच प्रकारका सुरालाई 'सुरा' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८९: सिंगालकमुत्तवण्णना ।
२. 'मेरय' भनेको आसव हो, अर्कं हो । यो पनि (१) पुष्पासव, (२) फलासव, (३) मध्यासव, (४) गुडासव र (५) विभिन्न वस्तुहरू मिसिएको आसव गरी पाँच प्रकारका 'मेरय' = आसवहरू छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६८९: सिंगालकमुत्तवण्णना । यी सबै मादक पदार्थ भएकाले 'मदघ' भनिएको हो । प्रमाद र भूलको कारण भएकोले 'प्रमादस्थान' भनिएको हो ।
३. यसरी मदघपानमा लाग्नेको भएका भोगहरू पनि विनाश हुन्छन् र नभएका भोगहरू पनि हुन सक्दैनन् । त्यसैले 'भोगविनाशको कारण हो' भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८९: सिंगालकमुत्तवण्णना ।

१-सुरापानमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! सुरा मेरय मदघ प्रमादस्थानमा लाग्नेका यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) यसं जीवनमा (= तत्कालं) धन हानी हुन्छ, (२) कलह बढ्छ^१, (३) रोगको घर हुन्छ, (४) अकीर्ति उत्पन्न हुन्छ^२, (५) लज्जा नाश गर्छ^३ र (६) छैटौं प्रजालाई कमजोर पार्छ । गृहपतिपुत्र ! सुरा मेरय मदघ प्रमादस्थानमा लाग्नेका यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।

१. मुख छाडी वचन कलह र हातछाडी कायकलह बढ्छ । सुमं. वि.

II. पृ. ६८९: सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. मदघपान गरी आमा बाबुहरूलाई पनि पिट्छन् तथा अरू पनि अनुचित वचनहरू प्रयोग गर्छन् । गर्न नहुने काम पनि गर्छन् । यस कार्यद्वारा निन्दा, दण्ड, हातखुट्टा काटिने आदि कर्म भोग्नुपर्छ र इहलोक र परलोकमा पनि अकीर्ति फैलिन्छ । यसरी त्यो मदघपानद्वारा उनीहरूको अकीर्ति उत्पन्न हुन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६८९: सिगालकसुत्तवण्णना ।

३. लज्जा नाश गर्छ भनी— जुन शरीरको अङ्गप्रत्यङ्ग देखिदा लज्जा हुने हो त्यस्तो अङ्गप्रत्यङ्ग पनि देखाउँदै निर्लज्जी हुन्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६८९: सिगालकसुत्तवण्णना ।

२—कुबेलामा घुम्नेका ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! कुबेलामा सडकमा घुम्ने बानी हुनेका यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) स्वयं उ अगोप्य र असुरक्षित हुन्छ^१, (२) उसका पुत्रदारहरू पनि अगोप्य र असुरक्षित हुन्छन्, (३) उसको धनसम्पत्ति पनि अगोप्य^२ र असुरक्षित हुन्छ, (४) खराब विषयमा शंका गर्छ^३, (५) उसमाथि जूटो कुराको आरोप लाग्छ र (६) घेरै दुःख भागी हुन्छ^४ । गृहपतिपुत्र ! कुबेलामा सडकमा घुम्ने बानी हुनेका यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।

१. ‘अगोप्य र असुरक्षित हुन्छ’ को मतलब—कुबेलामा हिंङ्दा गिरखा काँढा आदि कुल्चिइन्छ, सर्प पनि कुल्चिइन्छ, यक्षादिहरू पनि आउँछन् । यस्तो किशिमले हिंङ्छ भन्ने थाहा पाएर वैरी तथा शत्रुहरू लुकेर बसी समात्छन् वा पिट्छन् । यसरी उ असुरक्षित हुन्छ । पुत्रदारहरू पनि हाम्रा पिता हाम्रा स्वामी रातमा विचरण गर्छन् हामी मात्र किन नि ? भन्दै पुत्र भार्याहरू पनि बाहिरतिर मन लगाउँछन् र नचाहिँदो ब्यसन भोग्न पर्ने हुन्छ । यसरी उसका पुत्रदारहरू पनि असुरक्षित हुन्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६८९-९०ः सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. यसरी कुबेलामा बाहिर जान्छ भन्ने थाहा पाएर निर्जन घरमा आई चोरहरूले धनसम्पत्ति पनि चोरेर लैजान्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९०ः सिगालकसुत्तवण्णना ।

३-नाचगान तमाशा हेर्नेमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! नाचगान तमाशा हेर्नेमा यी ६ दोषहरू हुन्छन् ।

(१) कहाँ नाच छ ? (२) कहाँ गीत छ ? (३) कहाँ वाद्य छ ?

३. अकालि गरेको पाप कर्ममा पनि 'यसले गरेको हो कि' भन्ने सन्देह र शंका गर्छन् । ज-जसको घर भएर जाने हो त्य-त्यस घरमा जो अकालि गरेको अपराध वा चौर कार्य वा परदार गमन आदि हो सो 'यसले गरेको हो' भनी कूटो आरोप पन आउँछ । सुमं. वि. II. पृ. ६९०: सिगालकसुत्तवण्णना ।

४. जब कुनै अपराधको बारेमा कुनै व्यक्ति भेटिन्छ तब कुबेलामा विचरण गर्ने पुरुषमाथि दोष लगाउँछन् । त्यसैले घेरै दुःखहरूको भागी हुन्छ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९०: सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

५. कहाँ नाच छ ? भनी चर्चा वा खोजी गरी हिड्नेले जब फलाना ठाउँमा नाच गान छ भनी थाहा पाउँछ तब उ त्यहाँ जानुपर्ने हुन्छ । भोलि नाच गान हेर्न जानेछु भनी आजैदेखि उ वस्त्र तथा मालागन्धहरू तयार पार्नमा व्यस्त हुन सक्छ । यसले गर्दा उसको अरू काममा बाधा हुन्छ । नाच हेर्नेकोनिमित्त एक दुइ दिन पनि बिताउँछ । अनि पानी आदि परेको बेलामा रोपाइको समयमा रोपाइ आदि पनि नगर्नाले उत्पन्न नभएको भोगसम्पत्ति उत्पन्न

(४) कहाँ आख्यान छ ? (५) कहाँ पाणिस्वर छ ? (= हातको तालमा नाचिरहेको) र (६) कहाँ कुम्भयूण (= बाजा विशेष) छ ? गृहपतिपुत्र ! नाचगान तमाशा हेर्नुमा यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।

४-जुबाडेमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! प्रमाद हुने जुवा खेल्ने बानी हुनेमा यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) जित्दा वैरी हुन्छ^१, (२) पराजित हुँदा धनको कारणमा शोक हुन्छ, (३) यसै जीवनमा (=तत्काल) धन हानी हुन्छ, (४) सभामा बाँधा कुराको विश्वास गर्दैनन्, (५) मित्रामात्यहरूले

हुन्छ । उ बाहिर गइरहेको जानेर चोरहरूले खाली घरमा जे चाहन्छन् त्यो गर्न सक्छन् । त्यसैले उसको उत्पन्न भएको भोगसम्पत्ति पनि विनाश हुन्छ । अरू विषयहरूमा पनि यस्तै गरी अर्थ बुझ्नु । सुमं. वि. II. पृ. ६९०: सिंगलकसुत्तवण्णना ।

१. ‘मैले जितें मैले जितें’ भनी सभाषद्को बीचमा अर्काको फेटा आदि लिन्छ । अनि सो पुरुषको मनना ‘सभाषद्को बीचमा मेरो फेटा फिक्यो’ भनी आफुलाई अपमान गरेको सम्झी उमाथि ‘देखाजाएगा’ भनी वैर गर्छ । त्यसैले ‘जित्दा वैरी हुन्छ’ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९०: सिंगलकसुत्तवण्णना ।

साथ दिन्नन्' र (६) आवाह विवाह गर्नेहरूले - 'यो पुरुष जुवाडे हो यसले दारभरण गर्नसक्ने छैन' भनी कन्या दिन्नन् । गृहपतिपुत्र ! प्रमाद हुने जुवा खेल्ने बानी हुनेमा यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।

५-खराब साथी हुनेमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! पापमित्र (=खराब साथी) संग लाग्नेमा यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) जो जुवाडे छ, (२) जो शौण्ड^२ (=रंडीबाजी गर्ने) छ, (३) जो पिपासो (=मत्वाला) छ, (४)

१. उसका मित्र साथीहरूले उसलाई यस्तो भन्दछन्—‘साथी ! तिमी कुलपुत्र ह्वौ । किन तिमी यस्तो किशिमले जुवा खेली हिड्छौ । तिम्रो जाति तथा गोत्रलाई यो काम सुहाउँदैन । अबदेखि यस्तो नगर ।’ उसले उनीहरूको कुरामा ध्यान दिन्न । त्यसपछि उसँग एकसाथ हिड्दैनन्, एकसाथ बस्दैनन्, उसको बारेमा साक्षी बस्नुपर्दा पनि केही भन्दैनन् । यसरी भित्र साथीहरूले उसको साथ दिदैनन् । सुमं. वि. II. पृ. ३९०: सिगालकसुत्तवण्णना ।
२. यहाँ ‘शौण्ड’ (सोण्ड) भनेको—(१) इत्थिसोण्ड (=रंडीबाजी गर्ने), (२) भत्तसोण्ड (=भातखाएर मत्त हुने), (३) पूवसोण्ड (=रोटी खाई मत्त हुने), (४) मूलकसोण्ड (=जराहरूको रस पिई मत्त हुने अर्थात् गांजा भाँड आदि पिउने) हरूलाई भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९१: सिगालकसुत्तवण्णना ।

जो कृतघ्न छ, (५) जो बञ्चक छ, (६) जो साहसी छ— त्यस्ता मानिसहरू उसका साथी मित्रहरू हुन्छन् । गृहपतिपुत्र ! पापमित्रसँग लाग्नेमा यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।

६-अल्छीपनमा ६ दोषहरू

“गृहपतिपुत्र ! अल्छीपनमा लाग्नेका यी ६ दोषहरू हुन्छन् । (१) सारै जाडो छ भनी काम गर्दैन, (२) सारै गर्मी छ भनी काम गर्दैन, (३) घेरै साँझ परिसक्यो भनी काम गर्दैन, (४) घेरै सबेरै छ भनी काम गर्दैन, (५) सारै भोक लागेको छ भनी काम गर्दैन र (६) घेरै खाएको छु भनी काम गर्दैन । यसरी घेरै काम पन्छाउने भई बस्ने उसका उत्पन्न नभएका भोगसम्पत्तिहरू उत्पन्न हुन्छन् र उत्पन्न भएका भोगसम्पत्तिहरू पनि मासिएर जान्छन् । गृहपतिपुत्र ! अल्छीपनमा लाग्नेका यी नै ६ दोषहरू हुन्छन् ।”

भगवान्ले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताळे फेरि यस्तो भन्नुभयो—

१. “होति पानसखा नाम, होति सम्पियसम्पियो^१ ।
यो च अत्थेसु जातेसु, सहायो होति सो सखा ॥

---

१. बर्मी, रोमन र स्याममा: ‘सम्पियसम्पियो’ ।

२. “उस्सुरसेय्या परदारसेवना,
वेरप्पसवो^१ च अनत्थता च ।
पापा च मित्ता सुकदरियता च,
एते च ठाना पुरिसं धंसयन्ति ॥
३. “पापमित्तो पापसखो, पापआचारगोचरो ।
अस्मा लोका परह्मा च, उभया धंसते नरो ॥
४. “अक्खित्थियो वारुणो नच्चगीतं,
दिवा सोप्पं पारिचरिया अकाले^२ ।
पापा च मित्ता सुकदरियता च,
एते छ ठाना पुरिसं धंसयन्ति ॥
५. “अक्खेहि दिब्बन्ति सुरं पिवन्ति,
यन्तित्थियो पाणसमा परेसं ।
निहीनसेवी न च बुद्धसेवी^३,
निहीयते^४ कालपक्खे व चन्दो^५ ॥

-
१. स्याम र रोमनमा: 'वेरप्पसङ्गो' ।
२. रोमनमा: 'अकाल' ।
३. सिंहलमा: 'बुद्धिसेवी'; स्याममा: 'बुद्धिसेवी' ।
४. स्याम र रोमनमा: 'निहीयति' ।
५. स्याममा: 'चन्दिमा' ।

६. “यो वारुणी^१ अद्धनो^२ अकिञ्चनो^३,
 पिपासो^४ पिवं^५ पपागतो^६ ।
 उदकमिव इणं विगाहति,
 अकुलं^७ काहिति^८ खिप्पमत्तनो ॥
७. “न दिवा सोप्पसीलेन^९, रत्तिमुट्टानदेस्सिना^{१०} ।
 निच्चं मत्तेन सोण्डेन, सक्का आवसितुं घरं ॥
८. “अतिसीतं अति उण्हं, अतिसायमिदं अहु ।
 इति विस्सट्टकम्मन्तो^{११}, अत्था अच्चेन्ति माणवे^{१२} ॥

-
१. सिंहलमा: 'वारुणि' ।
 २. स्याममा: 'अद्धनो' ।
 ३. स्याममा: 'अभिच्छनो' ।
 ४. स्याममा: 'पिपासो सि' ।
 ५-५. स्याममा: 'अत्यपागतो' ।
 ६. स्याममा: 'आकुल' ।
 ७. स्याम र रोमनमा: 'काहति' ।
 ८. रोमनमा: 'सुप्पनासीलेन'; स्याममा: 'सुप्पसीलेन' ।
 ९. रोमनमा: 'रत्तिनुट्टानदस्सिना'; स्याममा: 'रत्तिनुट्टानदेस्सिना';
 अट्टकथामा: 'रत्तिनुट्टानदस्सिनो' ।
 १०. रोमनमा: 'विस्सट्टकम्मन्तो' ।
 ११. रोमनमा: 'माणवे' ।

९. “योध^१ सीतं च उण्हं च, तिणा भिय्यो न मञ्जति ।
करं पुरिसकिच्चानि, सो सुखं^२ न विहायती’ ति ॥”

अर्थ —

१—“कुनै सुरा पिउने ठाउँको साथी हुन्छ, कुनै अगाडि मुखले चिप्लो पार्ने साथी हुन्छ तर काम पढाखेर जो सहायक हुन्छ उही असल साथी हो ।

२—“अबेरसम्म सुत्ने बानी, परदार गमन गर्ने बानी, धेरै शत्रु हुने, अनर्थकारी, खराब साथी हुने र अधिक कञ्जूस हुनाका—यी ६ कारण-हरूले पुरुषलाई विध्वंश पार्छ ।

३—“खराब मित्र, खराब साथी, खराब आचार-गोचर हुने पुरुषको इहलोक र परलोक—दुवै लोक विध्वंश हुन्छ ।

४—“स्त्रीधूर्त, सुराधूर्त, नाचगानमा लाग्ने, दिनमा सुत्ने, कुबेलामा विचरण गर्ने, खराब साथी र महाकञ्जूसपनका—यी ६ कारणहरूले पुरुषको विध्वंश हुन्छ ।

५—“जुवा खेल्ने, सुरापान गर्ने, अर्काको प्राण समान स्त्रीसँग जाने, नीच पुरुषको सेवन गर्ने र पण्डितको सेवन नगर्ने पुरुष कालपक्षको चन्द्रमा जस्तै हुन्छ ।

१. स्याम र रोमनमा: ‘यो च’ ।

२. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘सुखा’ ।

६—“जो निर्धनी केही नहुनेले सुरापान गर्छ र सुरै मात्र पिई खराब सत्संगत गर्छ, जसले (धाराबाट) पानी लिने जस्तै ऋण लिन्छ उसले आफूलाई चाँडै नै आकुल ब्याकुल तुल्याउँछ ।

७—“दिनमा सुत्ने बानी गरेर, रातमा ननिवाउने बानी गरेर, संघं नशामा मस्त भई शौण्ड जीवन विताएर घरगृहस्थीमा बस्न सकिन्न ।

८—“घेरै जाडो छ, घेरै गर्मी छ, घेरै रात परिसक्यो भनी कामकाज छाडी बस्ने मानवको धन नोक्सान हुन्छ ।

९—“जसले यहाँ जाडोलाई र गर्मीलाई किञ्चित नमानी गर्नुपर्ने पुरुषार्थ गर्छ त्यस्तो पुरुष सुखबाट वञ्चित हुन्न ।

१. ‘सुखबाट वञ्चित हुन्न’ भनी सुखलाई छाड्दैन र सुखका साथ बस्छ भनिएको हो । यो कुराबाट यो अर्थ दर्शिन्छ कि—गृहस्थी हुनेले यस्तो काम गर्नुहुन्न, गरेको खण्डमा अभिवृद्धि हुन्न, इहलोक र परलोक दुवैमा निन्दा हुन्छ । जसले यस्तो गर्दा अनर्थ उत्पन्न हुन्छ अथवा अरू कुनै किशिमका भयहरू, उपद्रवहरू र कलङ्कहरू उत्पन्न हुन्छन् ती सबै बालमूर्खजनहरूको कारणले हुन्छ । अतः त्यस्ता बालमूर्खहरूको सेवन नगर्नु भन्नुहुँदै मित्ररूपी अमित्र व्यक्तिहरूका कुरा देखाउनकोनिमित्त यहाँ अगाडि “गृहपतिपुत्र ! चारजनालाई मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नुपर्छ” भनी बताउनु भएको हो । सुमं. वि. II, पृ. ६९१-९२: सिंगालकसुत्तवर्णना ।

मित्ररूपी अमित्रहरू

“गृहपतिपुत्र ! चारजनालाई मित्ररूपी अमित्रहरू भनी चिन्नु पर्छ । (१) अर्काको वस्तु लिनेलाई मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नु पर्छ, (२) केवल कुराले मात्र ठिक्क पार्नेलाई मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नु पर्छ, (३) केवल मिठो बोली बोल्नेलाई पनि मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नु पर्छ र (४) खराब काममा सहायक हुनेलाई पनि मित्ररूपी अमित्र भनी चिन्नु पर्छ ।

(१) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणको आधारमा अर्काको वस्तु लिने मित्ररूपी अमित्रलाई चिन्नु पर्छ ।

“अञ्जदत्थु हरो होति, अप्पेन बहुमिच्छति ।
भयस्स किच्चं करोति^१, सेवति अत्यकारणा ॥

अर्थ —

(१) “अर्काको वस्तु लिने हुन्छ^२, (२) थोरैले धेरै चाहन्छ^३, (३) भयको कारणले काम गर्छ^४ र (४) आफ्नो स्वार्थकोनिमित्त मात्र साथ दिन्छ^५ ।

१. स्याममा: ‘न करोति’ ।

२. ‘अर्काको वस्तु लिने हुन्छ’ भनेको केवल अर्काको वस्तु मात्र लिने

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणको आधारमा अर्काको वस्तु लिने मित्ररूपी अमित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।

(२) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणको आधारमा कुराले मात्र ठिक्क पार्ने मित्ररूपी अमित्रलाई चिन्नु पर्छ । (१) अतीतको कुराले

हुन्छ भनिएको हो । जस्तै—साथीको घरमा खाली हात गई उसले लगाएको कपडाहरूको बयान गर्छ । अनि उसले ‘यसले यो कपडाको निक्कै बयान गर्-यो’ भनी आफूले लगाएको कपडा उसलाई दिन्छ । यसरी उसले अर्काको वस्तु लिएको हुन्छ भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६९२: सिंगलकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. भनाइको मतलब जुन किशिमबाट भएपनि आफ्नो धोरै वस्तु दिएर धेरै वस्तु लिने प्रयास गर्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९२.

४. जब आफूलाई कुनै आपद्विपद् तथा भय आउँछ तब दाशले जस्तो उसको कामकाज गरिदिन्छ । यसले सँधै त्यसरी काम गरिदिन्न, केवल आफूलाई कुनै भय आइपर्दा मात्र त्यसरी काम गर्छ । त्यो पनि प्रेमले होइन । अतः उ अमित्र समान नै हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९२: सिंगलकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

५. मित्रलाई मित्रले साथ दिने ऊँ साथ दिन्न । बल्कि आफ्नो स्वार्थ भएसम्म मात्र साथ दिन्छ । अब्बा आफ्नो स्वार्थ पूर्ति नभएसम्म मात्र साथ दिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९२.

मात्र संग्रह गर्छ^१, (२) अनागतको कुराले मात्र संग्रह गर्छ^२, (३) निरर्थक कुराले मात्र संग्रह गर्छ^३ र (४) प्रत्युत्पन्नको काममा चाहि विपत्ति देखाउँछ^४ ।

१. 'अतीतको कुराले मात्र संग्रह गर्छ' भनेको—साथी आउँदा—'हिजो वा अस्ति आउनु भएन । यसपाली हामीहरूको धान खूब फलेको थियो । धेरै शाली (मासी धान) र जउको बिउहरू राखेर बाटो हेरिरहेका थियौं । तर तपाइ आउनु भएन । आज सबै सिद्धिइसक्यो' भनी यसरी बितेको कुराद्वारा संग्रह गर्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९२: सिगालकसुत्तवण्णना ।
२. 'यसपाली हामीहरूको धान सप्रने छ । बाला बालामा धेरै धान फल्ने छ । धान काटिसके पछि तपाइलाई पनि संग्रह गर्न समर्थ हुनेछौं' भनी यसरी भविष्यको कुराद्वारा संग्रह गर्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९२.
३. हात्तीमा वा घोडामा बसेको साथीलाई देखेर—'अहो साथी ! आऊ यहाँ बस' भनी राम्रो कपडा लगाएको आफूले 'मेरा साथीलाई सुहाउने ममा केही छैन' भनी निरर्थक वचनद्वारा संग्रह गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९२: सिगालकसुत्तवण्णना ।
४. वर्तमानको काममा भने विपत्ति देखाउँछ । जस्तै—मलाई गाडाको जरुरत परेको छ भनी भनेको सुनी—'मेरो गाडाको चक्का नै बिग्रैको छ र कीला भाँचिएको छ' भन्ने जस्ता आदि कुराबाट विपत्ति जनाउँछ । सुमं. वि. II. पृ. ६९२: सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणको आधारमा कुराले मात्र ठिक्क पार्ने मित्ररूपी अमित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।

(३) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणको आधारमा केवल मीठो बोली बोल्ने मित्ररूपी अमित्रलाई चिन्नु पर्छ । (१) खराब काममा पनि अनुमति दिन्छ, (२) असल काममा पनि अनुमति दिन्छ, (३) अगाडि प्रशंसा गर्छ र (४) पछाडि तिन्दा गर्छ ।

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणको आधारमा केवल मीठो बोली बोल्ने मित्ररूपी अमित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।

(४) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणको आधारमा खराब काममा सहायक हुने मित्ररूपी अमित्रलाई चिन्नु पर्छ । (१) सुरा मेरय मदघ प्रभावस्थानमा लाग्ने काममा सहायक हुन्छ, (२) कुबेला सडकमा घुम्ने काममा सहायक हुन्छ, (३) नाचगान हेर्न जाने काममा सहायक हुन्छ र (४) प्रमाद हुने जुवा खेल्न जाने काममा सहायक हुन्छ ।

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणको आधारमा खराब काममा सहायक हुने मित्ररूपी अमित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।”

-
१. प्राणीघात आदि कुनै काम गरौं भन्दा ‘हुन्छ सौम्य’ भनी स्वीकृति दिन्छ तथा अनुमति दिन्छ । असल काम गरौं भन्दा पनि स्वीकृति दिन्छ तथा अनुमति दिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९२: सिङ्गालकमुत्त-वण्णना ।

मगवान्त्ले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताले फेरि यस्तो भन्नुभयो—

१. “अञ्जदत्थुहरो मित्तो, यो च मित्तो वचीपरो^१ ।
अनुप्पियं च यो आह^२, अपायेसु च यो सखा ॥
२. “एते अमित्ते चत्तारो, इति विञ्जाय पण्डितो ।
आरका परिवज्जेय्य, मगं पटिभयं यथा^३ति ॥”

अर्थ—

१—“अर्काको बस्तु लिने मित्र, वचन मात्रको मित्र, मीठो बोली मात्र बोल्ने मित्र र चाराब काममा साथ दिने मित्र—

२—“यी चारजना अमित्र हुन् भनी चिनेर^३ भयाबह बाटोलाई पण्डितले छाड्ने र उनीहरूलाई छाडिबेऊ ।”

१. स्याममा: ‘वचीपरमो’ ।

२. स्याममा: ‘आहु’ ।

३. यिनीहरू मित्ररूपी अमित्रहरू हुन् भनी चिन्नु पर्छ । यसरी असेवनीय पापमित्रहरूलाई देखाई यसपछि सेवनीय कल्याणमित्रहरूलाई देखाउनु हुँदै पुनः ‘गृहपतिपुत्र ! यी चारजनालाई सुहृद् मित्र भनी जान्नु पर्छ’ भनी भन्नुभयो । सुमं. वि. II. पृ. ६९२: सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

सुहृद् मित्र

“गृहपतिपुत्र ! यी चार जनलाई सुहृद् मित्र भनी चिन्नु पर्छ ।
 (१) उपकारी मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ, (२) सुख
 दुःखमा समान रहने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ, (३)
 हितको कुरा बताउने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ र (४)
 अनुकम्पक मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।

(१) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणहरूको आधारमा उपकारक
 मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ । (१) प्रमत्त हुनेको रक्षा
 गर्छ^१, (२) प्रमत्त हुनेको सम्पत्ति रक्षा गर्छ^२, (३) डराउनेको शरण
 (= रक्षक) भइदिन्छ^३ र (४) कामकाज पर्वा भनेको भन्दा होश्वर
 भोगसम्पत्ति दिन्छ^४ ।

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणहरूको आधारमा उपकारक
 मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।

(२) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणहरूको आधारमा सुख दुःखमा
 समान रहने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ । (१) उसलाई

---

१. ‘प्रमत्त हुनेको रक्षा गर्छ’ भनेको—मदघपान गरी बेहोस भई
 गाउँको बीचमा वा गाउँको द्वारमा वा बाटामा लडिरहेको देखेर
 यसरी लडिरहेको शरीरको वस्त्रादि अरूले लुटेर लैजाला भनी

छेउमा बसिरहन्छ र होस आएपछि समातेर घरमा पुऱ्याई दिन्छ ।
सुमं. वि. II. पृ. ६९३: सिगालकमुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

२. 'प्रमत्त हुनेको सम्पत्ति रक्षा गर्छ' भनेको—साथी बाहिर गएको होस् वा सुरापान गरी प्रमत्त भएको होस्—'घरमा कोही नहुँदा घरका सम्पत्तिहरू कसैले लैजान सक्छन्' भनी घरमा कुहवा बसी रक्षा गरिदिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९३.
३. 'डराउनेको शरण भइदिन्छ' भनी—कुनै कुरामा भयपर्दा डराउनु पर्दैन, म जस्तो साथी भएर पनि किन डराउनु पर्छ र भनी उसको भयलाई हटाइदिन्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९३: सिगालकमुत्तवण्णना ।
४. कुनै काम परेर साथी आफूकहाँ आएको देखेर किन आएको भनी सोध्दा उसले—कुनै राजकाजको काम परेको छ भनी भन्दा त्यसोभए के गर्नुपर्छ त भनी सोध्छ । उसले—'एउटा कार्षापणको आवश्यकता छ' भनी बताउँछ । अनि उसलाई 'नगरमा एउटा कार्षापणले कुनै काम सिद्ध गर्न सकिन्न, दुइ कार्षापण लैजाऊ' भनी दुइ कार्षापण दिन्छ । यसरी उसले मागेको भन्दा दोब्बर दिएको हुन्छ । यस्तै कुरालाई दृष्टिगत गरी सूत्रमा 'भनेको भन्दा दोब्बर भोगसम्पत्ति दिन्छ' भनी उल्लेख भएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९३: सिगालकमुत्तवण्णना ।

गोप्य (कुरा) बताउँछ, (२) उसको गोप्य (कुरा) लाई गोप्य राख्छ^१,
(३) आपद् समयमा उसलाई छाड्दैन र (४) उसको लागि ज्यान पनि
दिन तयार रहन्छ ।

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणहरूको आधारमा उपकारक
मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।

(१) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणहरूको आधारमा हितको
कुरा बताउने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ । (१) छराब
कामबाट रोक्छ^२, (२) असल काममा लगाउँछ^३, (३) नसुनेको कुरा
सुनाउँछ र (४) स्वर्गको मार्ग बताउँछ ।

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणहरूको आधारमा हितको कुरा
बताउने मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।

(४) “गृहपतिपुत्र ! चार कारणहरूको आधारमा अनुकम्पक
मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ । (१) अनवृद्धि हुँदा अभिनन्दन
गर्दैन^४, (२) क्षमिवृद्धि हुँदा अभिनन्दन गर्छ, (३) निन्दा गर्नेलाई
रोक्छ^५ र (४) प्रशंसा गर्नेको प्रशंसा गर्छ ।

“गृहपतिपुत्र ! यी चार कारणहरूको आधारमा अनुकम्पक
मित्रलाई सुहृद् मित्र हो भनी चिन्नु पर्छ ।

१. गोप्य कुरा बताउँछ आदि भनेको—आफ्नो गोप्य कुरा उसलाई
मात्र बताउँछ र उसले पनि बताएको गोप्य कुरा अरू कसैलाई

नभनी गोप्य नै राखिराख्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ः
सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. हामीले देख्दा देख्दै तिमिले यस्तो गनं पाउने छैनौं भनी पञ्चभय
वैर हुने काम (हेर बु. गृ. भा-१, पृ. ११५) र दश अकुशल
कर्महरू (हेर बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३७८) नगर भनी निवारण गर्छ ।
सुमं. वि. II. पृ. ६९३ः सिगालकसुत्तवण्णना ।
३. त्रिशरणमा जाऊ, पञ्चशील समादान गर, दशकुशल कर्मपंथमा
(हेर बु. ब्रा. भा-३, पृ. ३८२) लाग, दान देऊ, पुण्यकर्म गर र
धर्म श्रवण गर भनी असल काम आदिमा लगाउँछ । सुमं. वि. II.
पृ. ६९३ः सिगालकसुत्तवण्णना ।
४. उसको हानी नोक्सानी हुँदा, उसका पुत्रदारहरूको कुनै हानी
नोक्सानी हुँदा अथवा त्यस्तै अरू कुनै कारणबाट हानी नोक्सानी
भएको देखेर वा सुनेर हर्षित हुन्न बरु बिस्मित हुन्छ । सुमं. वि. II.
पृ. ६९३ः सिगालकसुत्तवण्णना ।
५. कसैले फलानो विरूप छ, सुन्दर छैन, कमसल जाति छ, दुःशील छ
भनी भनेको सुन्दा 'यस्तो नभन उ राम्रो छ, सुजात छ, शीलवान्
छ' आदि भनी उसलाई रोक्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९३ः सिगालक-
सुत्तवण्णना ।

भगवान्ने यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताळे
फेरि यस्तो भन्नुभयो—

१. “उपकारो च यो मित्तो, सुखे^१ दुक्खे^२ च यो सखा ।
अत्यक्खायी च यो मित्तो, यो च मित्तानुकम्पको ॥
२. “एते पि मित्ते चत्तारो, इति विञ्जाय पण्डितो ।
सक्कच्चं पयिरुपासेय्य, माता पुत्तं व ओरसं ।
पण्डितो सीलसम्पन्नो, जलं अग्गी व भासति ॥
३. “भोगे संहरमानस्स, भमरस्स इरीयतो ।
भोगो सन्निचयं यन्ति, वम्मिकोवुपचीयति ॥
४. “एवं भोगे समाहत्वा^३, अलमत्तो कुले गिही ।
चतुष्ठा विभजे भोगे, स वे मित्तानि गन्थति ॥
५. “एकेन भोगे भुञ्जेय्य, द्वीहि कम्मं पयोजये ।
चतुत्थं च निष्ठापेय्य, आपदासु भविस्सती^४ति ॥”

अर्थ—

१-“जो मित्र उपकारी हुन्छ, जो मित्र सुख दुःखमा समान रहने

१-१. सिंहल र स्याममा: ‘सुखदुक्खो’ ।

२. स्याममा: ‘समाहरित्वा’; सिंहलमा: ‘समाहन्त्वा’ ।

हुन्छ, जो मित्र हितको कुरा बताउने हुन्छ र जो मित्र अनुकम्पक हुन्छ—

२—“यी चार प्रकारका मित्रहरूलाई चिनी पण्डित हुनेले त्यस्ता मित्रहरूसँग माताले औरस पुत्रलाई प्यार गरे ऊं आदरपूर्वक सत्संगत गर्नु । त्यस्तो पण्डित पुरुष बलिरहेको आगो जस्तै प्रकाशमान् हुन्छ ।

३—“ममराले जस्तै गरी भोगसम्पत्ति संग्रह गर्नेको सम्पत्ति पछि गएर घमिराको गोलो ऊं धुप्रिन जान्छ ।

४—“यसरी संचित गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा गृहस्थी जीवन बिताउन पर्याप्त हुन्छ र ती भोगसम्पत्तिहरू चार भागमा विभाजन गर्नुपर्छ जसले मित्रहरूको संग्रह पनि गर्न सकिने छ ।

५—“एक भागले खानपान गर्नु, दुइ भाग आफ्नो कामकाजमा लगाउनु र चौथो भाग चाहिँ आपद्विपद्कोनिमित्त^१ सुरक्षित गरी राख्नु ”

---

१. गृहस्थी जीवनको सबै अवस्था एकै प्रकारको हुँदैन । कहिले काहिँ राजाहरूबाट पनि आपद्हरू आइपर्छन् । यसरी आइपर्ने आपद्हरूमा खर्च गर्नकानिमित्त एक भाग सुरक्षित गरी राख्नु पर्छ । यी चार भागहरूमध्ये कुनचाहिँ भाग लिएर दान पुण्यादि गर्ने त ?

(घ) ६ दिशा नमस्कार

“गृहपतिपुत्र ! कसरी आर्यविनयमा ६ दिशाहरू आच्छादित (= नमस्कार) हुन्छ त ? गृहपतिपुत्र ! यिनीहरूलाई ६ दिशा हुन् भनी जान्नुपर्छ । (१) मातापितालाई पूर्वदिशा भनी जान्नुपर्छ, (२) आचार्यलाई दक्षिणदिशा भनी जान्नुपर्छ, (३) पुत्रदारलाई पश्चिमदिशा भनी जान्नुपर्छ, (४) मित्रमातृहरूलाई उत्तरदिशा भनी जान्नुपर्छ, (५)

‘खानपान गर्नु’ भनी भनिएको भागबाट लिएर । यसै भागबाट भिक्षुहरूलाई, याचक गरीब कुरुवाहरूलाई तथा नोकरचाकरहरूलाई तलब पनि दिनुपर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९४: सिगालकसुत्तवण्णना ।

यसरी भगवान्ले सिङ्गालकपुत्रलाई यहाँसम्मका कुराहरूद्वारा चार ठाउँमा आर्यश्रावकले अकुशल नगर्ने कुरा, ६ कारणहरूद्वारा भोगसम्पत्तिको हानी नोक्सानी हुने कुरालाई देखाई, सोह्र प्रकारका मित्रहरू सेवन गरी घरगृहस्थीमा बसी दारभरणादि गरी धार्मिक जीविकाद्वारा जीवन बिताई देवमनुष्यहरूको बीचमा बलिरहेको आगो जस्तै चम्किन्छ भन्ने कुरा बताउनु भई, छाड्न पर्नेलाई छाड्नकोनिमित्त, सेवन गर्नुपर्नेलाई सेवन गर्नकोनिमित्त अतिवृद्धि दिई अगाडि नमस्कार गर्नुपर्ने ६ दिशाको बारेका कुराहरूमा प्रकाश पार्नु हुँदै भन्नुभयो । सुमं. वि. II. पृ. ६९४: सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

दाश कामदारहरूलाई अधोविशा भनी जान्नुपर्छ र (६) भ्रमण-ब्राह्मण-हरूलाई उर्ध्वविशा भनी जान्नुपर्छ^१ ।

१—मातापिता पूर्वविशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट पुत्रले पूर्वविशारूपी मातापिताको प्रत्युपस्थान (= सेवा टहल) गर्नुपर्छ—(१) (घिनीहरूले) मलाई भरणपोषण गरे अतः मैले पनि उनीहरूको भरणपोषण गर्नेछु^२, (२) उनीहरूको कामकाज गरिदिनेछु^३, (३) कुलवंशको रक्षा गर्नेछु^४, (४) अंश पाउने बाटोमा लाग्नेछु^५ तथा (५) मरेर पितृ भएपछि (उनीहरूलाई) पुण्यदान दिनकोनिमित्त दानहरू दिनेछु^६ । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट पुत्रले पूर्वविशारूपी मातापिताको प्रत्युपस्थान गर्दा पाँच प्रकारले पुत्रप्रति (मातापिताहरूले) अनुकम्पा राख्छन् । (१) खराब कामबाट बचाउँछन्, (२) असल काममा लगाउँछन्^७, (३) शिल्पहरू सिकाउँछन्, (४) योग्य स्त्रीसँग सम्बन्ध गराइदिन्छन् र (५) समयमै अंशको जिम्मा दिन्छन्^८ । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट पुत्रले पूर्वविशारूपी मातापितालाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले (मातापिताले) अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यो पूर्वविशा प्रतिच्छादित (आरक्षा) हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि^९ ।

१. यहाँ ‘मातापितालाई पूर्वविशा भनी जान्नुपर्छ’ भन्ने आदिको स्पष्टिकरण दिँदै अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

मातापिताहरू पूर्वकारी भएका हुनाले पूर्वदिशा भनिएको हो । दक्षिणेश भएकै हुनाले आचार्यलाई दक्षिणदिशा भनिएको हो । पुत्रदारहरू पछाडि पछाडि लागि अनुगमन गर्ने हुनाले उनीहरूलाई पश्चिमदिशा भनिएको हो । मित्रामात्याहरूको सहायताद्वारा त्यस त्यस दुःख विशेषहरूबाट उत्तीर्ण हुने भएकै हुनाले उनीहरूलाई उत्तरदिशा भनिएको हो । दाशकामदारहरू पादमूलमा बस्ने भएकाले उनीहरूलाई अधोदिशा भनिएको हो । श्रमण ब्राह्मणहरू गुणद्वारा माथि रहने भएकाले उनीहरूलाई उर्ध्वदिशा भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९४-९५: सिङ्गालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

३. मलाई आमाबाबुहरूले दूध खुवाई, हात खुट्टा वृद्धि गराई, मुखबाट सिधान आदि पुच्छिदिई नुहाइ दिई, मालिस गराई संवर्धन गरी हेरविचार गरे । आज वृद्ध भएका उनीहरूको खुट्टा धोई, नुहाइ दिई, यागु भोजन गराई सेवा गर्नुपर्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९५: सिङ्गालकसुत्तवण्णना ।

३. मैले आफ्नो काम छोडेर भएपनि आमाबाबुहरूको राजकीय कामकाज आदि गरिदिनेछु भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९५: सिङ्गालकसुत्तवण्णना ।

४. आमाबाबुहरूको खेत तथा हिरण्यसुवर्ण आदि विनाश नगरी रक्षा गर्नुपर्ने पनि रक्षा गर्नेछु । आमाबाबुहरूलाई अधार्मिक वंशबाट मुक्त गराई धार्मिक वंशमा राखिदिनु पनि कुलवंश रक्षा गरे जस्तै हो ।

कुलवंश परम्पराद्वारा चलि आएको सलाक भोजन आदि दानहरू न टुटाइकन दिने दानादि कार्यको संरक्षण गर्नु पनि कुलवंशको संरक्षण गर्नु हो । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी सूत्रमा 'कुलवंशको रक्षा गर्नेछु' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९५: सिगालकसुत्त-वण्णना ।

५. 'अंश पाउने बाटोमा लाग्नेछु' भनेको — आमाबाबुको अतिबुद्धिमा नरहने तथा मिथ्यामार्गमा लाग्ने पुत्रलाई आमाबाबुहरूले न्यायालयमा पुग्दा अपुत्रक जस्तै व्यवहार गर्छन् । त्यस्ता पुत्रहरू अंशको भागी हुन्नन् । अतिबुद्धिमा बस्ने पुत्रलाई कुलवंशको मालिक बनाउँछन् । अतः म पनि कुलवंशको मालिक बन्न सक्ने बाटोमा लाग्नेछु भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९५: सिगालकसुत्त-वण्णना ।
६. पितृ भएका आमाबाबुहरूलाई पुण्यदान दिनकोनिमित्त मरेको तीन दिनदेखि दानपुण्य कार्य गरी पुण्यदान दिनेछु भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९५: सिगालकसुत्तवण्णना ।
७. यसै जीवनमा र परलोकमा हानी हुने प्राणी हिंसादि कर्मको दुष्परिणामको कुरा सुनाई 'तात ! यस्तो कुकर्म नगर' भनी निवारण गर्छ र गरेकोलाई पनि निन्दा गर्छ । अनाथपिण्डक सेठले आफ्नो पुत्र काललाई धनको प्रलोभन देखाई शील पालन गराउन लगाए जस्तै असल काममा लगाउँछन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९५: सिगालकसुत्तवण्णना ।

८. 'समयमै अंशको जिम्मा दिन्छन्' भनेको—समयमै धन दिन्छन् भनेको हो । यहाँ (१) नित्य समय र (२) काल समय गरी दुइ समयहरू मानिएका छन् ।

समयमा दिन्छन् भनेको—समय समयमा यो लेऊ, यो तिम्रो लागि खर्च हो, यसले कुशल कर्म गर भनी दिन्छन् ।

काल समयमा दिन्छन् भनेको—व्रतबन्ध गर्ने बेलामा र आवाह विवाह हुने बेलामा दिन्छन् । त्यस्तै गरी आखिरी अवस्थामा मरणमञ्चमा बसिरहेको बेलामा यसद्वारा कुशलादि कर्महरू गर भनी दिनेलाई पनि काल समयमा दिएको भनी भन्दछन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९५: सिङ्गालकसुत्तवण्णना ।

९. 'पूर्वदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ ..' आदि भनेको—जुन भय र खतरा हो त्यसलाई आच्छादन गरेको हुन्छ । जुन भय आउने हो त्यसलाई ढाकिएको वा आरक्षा गरेको हुन्छ भनिएको हो ।

यदि पुत्रहरू गलत बाटामा लाग्छन् भने—मातापिताहरूले आफना पुत्रहरूलाई बालककालदेखि हेरचाह गरी ठीक बाटोमा राखेता पनि उनीहरू आमाबाबुहरू जस्ता छैनन् भन्ने भय (= अपवाद) उत्पन्न हुन्छ । अर्थात् आमाबाबुहरूलाई पुत्रहरूको तरफबाट भय उत्पन्न भएको हुन्छ । पुत्रहरू ठीक बाटामा लागेका हुन्छन् तर आमाबाबुहरू गलत बाटामा लागेका हुन्छन् भने - त्यहाँ

२-आचार्य दक्षिणदिशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट अन्तेवासीले दक्षिणदिशारूपी आचार्यको प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ - (१) आसनबाट उठी^१, (२) उपस्थान गरी, (३) शुश्रूषा गरी (= ध्यान दिई सुनी), (४) परिचर्या गरी^२ र (५) आवरपूर्वक शिल्पशास्त्रहरू ग्रहण गरी^३ । गृहपतिपुत्र ! यी

आमाबाबुहरूको तरफबाट पुत्रहरूलाई भय (= अपवाद) उत्पन्न भएको हुन्छ । दुवैथरी गलत बाटामा लागेका भए दुवैथरीबाट परस्पर भय पैदा हुन्छ । दुवैथरी ठीक बाटामा लागेका भए यी दुवै हुन्छन् । यस्तै कारणलाई लक्ष गरी सूत्रमा “...क्षेम तथा अप्रतिभय पनि” भनी उल्लेख भएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६९४-९५: सिगालकमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यति भन्नुभइसकेपछि सिङ्गालक पुत्रलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—“गृहपतिपुत्र ! तिम्रा पिताले लोकसम्मत पूर्वादिदिशाहरूलाई नमस्कार गराउन खोजेका होइनन् बल्की तिम्रा पिताले आमाबाबु आदिहरूलाई पूर्वादिदिशा गराई नमस्कार गराउन खोजेका हुन् । तिम्रा पिताले यिनैलाई पूर्वादिदिशा भनेका हुन्, अन्यथा होइन ।” सुमं. वि. II. पृ. ६९५: सिगालकमुत्तवण्णना ।

१. ‘आसनबाट उठी’ आदि भनेको—अन्तेवासीले आचार्यलाई टाढैबाट देखी आसनबाट उठी प्रत्युत्गमन गरी हातका वस्तुहरू लिई आसन वल्ल्याई बसाली पंखाले हम्किदिने, खुट्टा धोइदिने, तेल घसिदिने

आदि काम गर्नुपछै भनिएको हो । यसैलाई लक्ष गरी सूत्रमा 'आसनबाट उठी' भनिएको हो ।

पढाइको काममा बाहेक अरू बेलामा दिनको तीन पटक-सम्म आचार्यको उपस्थान गर्न जानुपछै । यसैलाई लक्ष गरी सूत्रमा 'उपस्थान गरी' भनिएको हो ।

'शुश्रूषा गरी' भनेको - राम्ररी ध्यानदिई भनेका कुराहरू सुन्नुपछै भनिएको हो । राम्ररी ध्यान दिएर नसुनेमा विशेषता प्राप्त गर्न सकिन्न । त्यसैले सूत्रमा 'शुश्रूषा गरी' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९६: सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

२. 'परिचर्या गरी' भनी बाँकी अरू स्यानातिना कामहरूद्वारा सेवा गर्नुपछै भनिएको हो । जस्तै—आचार्यभन्दा अगाडि नै उठेर मुखधुने पानी तथा दतिवन दिई भोजन गर्ने बेलामा पनि पानी लिएर गर्नुपर्ने काम गरी वन्दना गरी फर्कनु पछै । मैलो वस्त्र छोड्दिने, सन्ध्या समयमा नुहाउने पानी राखिदिने र बिसन्धो हुने बेलामा हेरविचार गर्ने आदि काम गर्नुपछै । यसैलाई लक्ष गरी सूत्रमा 'परिचर्या गरी' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९६: सिगालकसुत्तवण्णना ।

३. 'आदरपूर्वक शिल्पशास्त्र ग्रहण गरी' भनेको—थोरै पाठ ग्रहण गरेर भए पनि धेरै पटकसम्म पढी याद गर्नुपछै, एउटा पद भए पनि राम्ररी सिक्नुपछै भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९६: सिगालकसुत्तवण्णना ।

पाँच प्रकारबाट अन्तेवासीले दक्षिणदिशारूपी आचार्यको प्रत्युपस्थान गर्दा पाँच प्रकारले अन्तेवासी प्रति (आचार्यले) अनुकम्पा राख्छन्— (१) सुविनीत पारी राम्ररी सिकाइदिन्छन्^१, (२) राम्ररी ग्रहण गराउँछन्, (३) जानेका सबै शिल्पको बारेमा बताइदिन्छन्, (४) मित्र-अमात्य-हरूलाई राम्ररी प्रतिपादन गराइदिन्छन्^२ (= परिचय गराइदिन्छन्) र (५) दिशाहरूको रक्षा गर्छन्^३ । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट अन्तेवासीले दक्षिणदिशारूपी आचार्यको उपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले अन्तेवासी प्रति (आचार्यले) अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यो दक्षिणदिशा प्रतिच्छावित (= आरक्षा) हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि ।

३-भार्या पश्चिमदिशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट स्वामीले पश्चिमदिशारूपी

१. यसरी बस्नु पर्छ, यसरी उठ्नु पर्छ, यसरी खानु पर्छ, यसरी भोजन गर्नुपर्छ, खराब साथी छाड्नु पर्छ, कल्याणमित्र सेवन गर्नुपर्छ भनी आचार सम्बन्धी ज्ञान सिकाइ दिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९६: सिगालकसुत्तवण्णना ।
२. यो हाम्रो अन्तेवासी ब्यक्त छ, बहुश्रुत छ, म समान छ भनी थाहापाउनु भन्ने आदि वचनले गुण बताई मित्रामात्यहरूलाई बताई दिन्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९६: सिगालकसुत्तवण्णना ।

३. शिल्प सिकाइदिएद्वारा नै उसको सबैतिरको संरक्षण हुन्छ । शिल्प-शास्त्रादि अध्ययन गरी जुन जुन दिशामा गई शिल्प प्रदर्शन गर्छ । त्यसद्वारा उसको लाभसत्कार हुन्छ र यो लाभसत्कार आचार्यबाट पाएको भन्नुपर्छ । उसको गुण बखान गर्दा पनि—यो चाहि आचार्यको चरणकमल धोई बसेका शिष्य हुन् भनी प्रथमतः आचार्यको गुण बखान गर्छन् । ब्रह्मलोकसम्म पुग्नसक्ने लाभ भए पनि यो आचार्यको कारणद्वारा प्राप्त भएको मानिन्छ । अरु जुन विद्याको जप गरी हिड्नेलाई जंगलमा चोरले पनि देख्न सक्दैन ।

अमनुष्यहरूले वा सर्प जातिहरूले पनि कष्ट दिदैनन् । त्यो शिक्षा दिदा पनि दीर्घकालसम्म तरण वा रक्षा गरेको हुन्छ । जुन दिशामा आफ्नो शिष्य गएको हुन्छ त्यस दिशाबाट कुनै पुरुष शंका गरी आफूकहाँ आएको खण्डमा त्यो दिशामा मेरो शिष्य बसेको छ । उ र ममा यस शिल्पमा कुनै फरक छैन । अतः तिमी गई उससँग सोध भनी शिष्यको प्रशंसा गर्दा प्राप्त भएको लाभसत्कार पनि परित्राण हुन्छ र प्रतिष्ठा रहन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. II, पृ. ६९६-९७: सिद्धान्तकसुत्तवर्णना, पाटिकवग्ग । यस्तै कुरालाई लक्ष गरी सूत्रको अगाडि '...क्षेम तथा अप्रतिभय पनि' भनिएको हो ।

भार्यालाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ - (१) सम्मानद्वारा^१, (२) अपमान नगरी^२, (३) अतिचार (=व्यभिचार) नगरी^३, (४) ऐश्वर्य सुम्पिदिई^४ र (५) अलंकारहरू प्रदानगरी । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट स्वामीले पश्चिमविशारूपी भार्यालाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले स्वामी प्रति (भार्याले) अनुकम्पा राख्छे—(१) सुसंविहित-

१. 'देव माते, तिस्स माते' भन्ने आदि प्रियवचनद्वारा सम्बोधन गरी प्रियवचनले युक्त कुराकानी गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९७: सिगालकसुत्तवण्णना ।
२. दाशकामदारहरूलाई हेला गरी जसरी कुरा गर्ने हो त्यसरी कुरा गर्दैन । सुमं. वि. II. पृ. ६९७.
३. आफ्नी स्त्री बाहेक बाहिरका स्त्रीसँग परिचर्या गर्नेलाई 'अतिचार' भन्दछन् । त्यस्तो नगरिकन स्वदारमा सन्तुष्ट भई बस्छ । यो पनि प्रत्युपस्थान हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९७.
४. स्त्रीहरू चाहिँ 'महालता' जस्ता आभरण पाएर पनि भान्साघरको हेरदेख गर्न नपाउँदा रिसाउँछन् । दाडु र पन्यौ हातमा राखिदिई तिमीलाई चाहे जस्तो व्यवस्था मिलाऊ भनी खान-पानको काम सम्बन्धी जिम्मा लगाईदिदा ऐश्वर्य दिए जस्तै सम्झिन्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९७: सिगालकसुत्तवण्णना ।

रूपले कामकाज गर्छे, (२) परिजनलाई^१ संग्रह गर्छे, (३) अतिचार (= व्यभिचार) गर्दिन, (४) ल्याएको धन^२ संरक्षण गर्छे र (५) सबै कामकाजमा रक्षा र निरालसी हुन्छे । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट स्वामीले पश्चिमदिशा रूपी भार्यालाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले स्वामी प्रति (भायलि) अनुकम्पा राख्छे । यसरी यो पश्चिमदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि ।

४-मित्रामात्य उत्तरदिशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उत्तरदिशा रूपी मित्रामात्यलाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ — (१) वानद्वारा, (२) प्रियवचनद्वारा, (३) अर्थचर्याद्वारा, (४) समानात्मताद्वारा र (५) यथार्थकुराद्वारा (अबिसंवादनताय) । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उत्तरदिशा रूपी मित्रामात्यलाई प्रत्युपस्थान गर्दा पाँच प्रकारले कुलपुत्र प्रति (मित्रामात्यले) अनुकम्पा राख्छ—(१) प्रमाद भएकालाई रक्षा गर्छ, (२) प्रमादिको सम्पत्ति रक्षा गर्छ, (३) भय मान्नेको शरण

१. यहाँ 'परिजन' भनेको स्वामी र आफ्ना ज्ञातिबन्धुहरूलाई भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९७: सिंगालकसुत्तवण्णना ।
२. कृषी तथा ब्यापारद्वारा आमदानी गरी ल्याएको धनलाई यहाँ 'ल्याएको धन' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९७: सिंगालकसुत्तवण्णना ।

भइदिन्छ, (४) आपद् पर्दा छाड्दैन र (५) अरू प्रजाहरूले^१ पनि सत्कार गर्छन् । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उत्तरदिशा-रूपी मित्रामात्यलाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले कुलपुत्र प्रति (मित्रामात्यले) अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यो उत्तरदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि ।

५-दाशकामदार अधोदिशा

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट मालिकले अधोदिशारूपी दाशकामदारहरूलाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ—(१) यथाबल^२ काममा लगाउनु-

-
१. यहाँ ‘अरू प्रजा’ भनेको साथीका छोराछोरी नाति नातिनीहरूलाई भनिएको हो । यिनीहरूले पनि जसरी आफ्नो पिताले मद्दत आदि गर्छन् त्यसरी नै सम्मान गर्छन् भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९७: सिगालकसुत्तवण्णना ।
  २. ‘यथाबल’ भनेको तरुणले बुढोलाई गर्नुपर्ने, बुढोले तरुणलाई गर्नुपर्ने, स्त्रीले पुरुषलाई गर्नुपर्ने, पुरुषले स्त्रीलाई गर्नुपर्ने काम गर्न नलगाई ज-जसले जे जे काम गर्नसक्ने हो त्य-त्यसलाई सोही अनुसार काममा लगाउँछ । सुमं. वि. II. पृ. ६९७-९८: सिगालकसुत्तवण्णना ।

द्वारा, (२) भात वेतनद्वारा^१, (३) रोगी सेवाद्वारा^२, (४) स्वादिष्ट खाना संविभाजनद्वारा^३ र (५) समयमा छुट्टी दिनेद्वारा^४ । गृहपति-पुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट मालिकले अधोविशारूपी दाश कामदारहरूलाई प्रत्युपस्थान गर्दा पाँच प्रकारले मालिक प्रति (दाश कामदारहरूले) अनुकम्पा राख्छन्—(१) पहिले उठ्ने हुन्छ, (२) पछि सुत्ने हुन्छ,

१. यो स्यानो केटो छ, यो साथमा बस्ने हो भन्ने आदि कुराहरूमा ध्यान पुऱ्याई भातद्वारा अथवा वेतनद्वारा उपस्थान गर्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९८: सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. 'रोगी सेवाद्वारा' भनेको—रोगी हुने बेलामा काम नगराई अनुकूल औषधी आदि दिई हेरविचार गर्छ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९८: सिगालकसुत्तवण्णना ।

३. कुनै आश्चर्यजनक स्वादिला खानाहरू पाएको बेलामा आफुले मात्र नखाई दाशकामदारहरूलाई पनि बाँडिदिन्छ । सुमं. वि. II. पृ. ६९८: सिगालकसुत्तवण्णना ।

४. 'समयमा छुट्टी दिने' भनेको—(१) कृत्य समय र (२) काल समय—यी दुवै समयमा छुट्टी दिने भनेको हो ।

कृत्य समयमा छुट्टी दिने भनेको—दिनभर काम गर्दा थाकिन्छ भन्ने विचार गरी अनुकूल समयमा दिइने छुट्टी हो ।

चाडपर्व दिनहरूमा अलंकार वस्तुहरू, खादद्य भोज्यहरू समेत दिई दिइने छुट्टीलाई 'काल समयमा दिने छुट्टी' भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९८: सिगालकसुत्तवण्णना ।

(३) दिएको लिने हुन्छ^१ (दिन्नादायि), (४) रात्ररी काम गर्ने हुन्छ^२ र (५) वर्णवादी हुन्छ^३ । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट मालिकले अधोदिशाहूपी दाश कामदारहरूलाई प्रत्युपस्थान गर्दा यी पाँच प्रकारले मालिक प्रति (दाश कामदारहरूले) अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यी अधोदिशा प्रतिच्छावित हुन्छ र क्षेम तथा अप्रतिभय पनि ।

६-श्रमण ब्राह्मणहरू उर्ध्वदिशा.

“गृहपतिपुत्र ! पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उर्ध्वदिशाहूपी श्रमण-

१. मालिकले नदिइकन कुनै पनि वस्तु चोरी गरी लिदैन । मालिकले दिएको मात्र लिन्छ । त्यसैले ‘दिन्नादायि’ भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९८: सिगालकसुत्तवण्णना ।
२. ‘यिनको काम गरेर के गर्ने ? यसबाट हामीले केही पनि पाउँदैनौं’ भनी नकराई बल्की सन्तुष्ट मन लिई—जस्तो गर्दा गरेको काम राम्रो हुने हो—त्यसरी काम गर्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९८: सिगालकसुत्तवण्णना ।
३. कुनै सभामा कुनै कुरा उठ्दा—‘हाम्रा मालिक जस्ता को होलान् र ! हामीले त आफूलाई दाश जस्तो पनि ठान्दैनौं । वहाँहरू मालिक हुनुहुन्छ भन्ने पनि ठान्दैनौं । यसरी हामीमाथि अनुकम्पा राख्नु हुन्छ कि के भनौं !’ भन्दै मालिकको गुण बयान गर्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९८: सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

ब्राह्मणहरूलाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ—(१) मैत्री कायकर्मद्वारा^१,
 (२) मैत्री बचीकर्मद्वारा, (३) मैत्री मनःकर्मद्वारा, (४) (उनीहरूको-
 निमित्त) दैलो खुला^२ राख्नाबाट र (५) आमिष (=खादघ भोज्यहरू)
 प्रदानद्वारा । गृहपतिपुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उर्ध्वविशारूपी
 भ्रमण ब्राह्मणहरूलाई प्रत्युपस्थान गर्दा ६ प्रकारले कुलपुत्र प्रति (भ्रमण
 ब्राह्मणहरूले) अनुकम्पा गर्छन्—(१) खराब कामबाट हटाउँछन्,
 (२) असल काममा लगाउँछन्, (३) असल विचारले अनुकम्पा राख्छन्,
 (४) नसुनेका (कुरा) सुनाउँछन्, (५) सुनेका (कुरा) लाई सुदृढी-
 करण गराउँछन्^३ र (६) स्वर्गको बाटो पनि बताइदिन्छन् । गृहपति-
 पुत्र ! यी पाँच प्रकारबाट कुलपुत्रले उर्ध्वविशारूपी भ्रमण ब्राह्मणहरूलाई
 उपस्थान गर्दा यी ६ प्रकारले कुलपुत्र प्रति (भ्रमण ब्राह्मणहरूले)
 अनुकम्पा राख्छन् । यसरी यो उर्ध्वविशा प्रतिच्छावित हुन्छ र भेम तथा
 अप्रतिभय पनि ।”

Dhamma.Digital

भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभए पछि सुगत शास्ताले
 फेरि यस्तो भन्नुभयो—

१. मैत्री कायकर्म आदि भनेको—मैत्री चित्त राखी गरिने सबै कामहरू
 मैत्री कायकर्म हुन् । त्यहाँ—भिक्षुलाई निमन्त्रणा गर्नु भनी
 विहारमा जानु, पानी छात्रीद्वारा पानी छान्नु, आंग् मिच्चु तथा
 खुट्टा मिच्चु आदि काम मैत्री कायकर्म हुन् ।

कुनै भिक्षु भिक्षाटन् आइरहेको देखेर सत्कारपूर्वक 'यागु

देऊ, भोजन देऊ' भनी भन्नु र साधुकार दिदै धर्मश्रवण गर्नु र आदरपूर्वक कुशलवार्ता गर्नु आदि सबै मैत्री वचीकर्म हुन ।

हाम्रो घरमा आउनु हुने स्थविरको शत्रु नहोस्, पीडा नहोस् आदि भनी असल चिताउनु मैत्री मनः कर्म हुन् । सुमं. वि.

II. पृ. ६९८: सिगालकसुत्तवण्णना ।

२. 'दैलो खुला' भनेको—घरका दैलाहरू खुला राख्ने भनेको होइन । घरका दैलाहरू खुला राख्ने ता पनि घरमा आउने शीलवान्हरूलाई दान नदिने, शीलवान्हरू प्रति गर्नुपर्ने कर्तव्य नगर्नेको घरका दैलाहरू थुनिराखेको बराबर नै हुन्छन् । घरका सबै दैलाहरू थुनिराखे ता पनि घरमा आउने श्रमण ब्राह्मणहरूलाई दान दिने, कर्तव्य पालन गर्नेका घरका दैलाहरू खुला भएका मानिन्छन् । आफ्नो घरमा आएका श्रमण ब्राह्मणहरूलाई आफ्नो घरमा भएर पनि 'छैन' नभनी भएको वस्तु दिनेका घरका दैलाहरू खुलेका हुन्छन् । यस प्रकार घरका दैलाहरू थुनेका हुन्छन् । सुमं. वि. II. पृ. ६९८: सिगालकसुत्तवण्णना ।

३. जुन कुरा सुनिराखेको हुन्छ वा जुन शास्त्र सुनिराखेको हुन्छ— त्यसको अर्थ राम्ररी बताई शंका दूर गराइदिन्छन् । अथवा सुनिराखेको कुरा बमोजिम अभ्यास गराउन लगाउँछन् । सुमं. वि. II पृ. ६९९: सिगालकसुत्तवण्णना ।

१. "मातापिता दिसा पुब्बा, आचरिया दक्खिणा दिसा ।
पुत्तदारा दिसा पच्छा, मित्तामच्चा च उत्तरा ॥
२. "दासकम्मकरा हेट्ठा, उद्धं समणब्राह्मणा ।
एता दिसा नमस्सेय्य, अलमत्तो कुले गिही ॥
३. "पण्डितो सीलसम्पन्नो, सण्हो च परिभानवा ।
निवातवुत्ति अत्थद्धो, तादिसो लभते यसं ॥
४. "उट्टानको अनलसो, आपदासु न वेधति ।
अच्छिद्दवुत्ति^१ मेधावी, तादिसो लभते यसं ॥
५. "सङ्गाहको मित्तकरो, वदञ्जू वीतमच्छरो ।
नेता विनेता अनुनेता, तादिसो लभते यसं ॥
६. "दानं च पेय्यवज्जं च, अत्थचरिया च या इध ।
समानत्तता च धम्मेषु, तत्थ तत्थ यथारहं ।
एते खो सङ्गहा लोके, रथस्साणीव यायतो ॥
७. "एते च सङ्गहा नास्सु, न माता पुत्तकारणा ।
लभेथ मानं पूजं वा, पिता वा पुत्तकारणा ।
८. "यस्मा च सङ्गहा^२ एते, समवेक्खन्ति^३ पण्डिता ।
तस्मा महत्तं पप्पोन्ति, पासंसा च भवन्तिते^४ति ॥"

१. बन्धी र सिंहलमाः 'अच्छिन्नवुत्ति' ।

२. स्याममाः 'सङ्गहे' ।

३. बर्मीमाः 'सम्मपेक्खन्ति'; स्याममाः 'समपक्खन्ति' ।

अर्थ—

१—“माता पिता पूर्वदिशा, आचार्य दक्षिणदिशा, पुत्रदारहरू पश्चिमदिशा मित्रामात्य उत्तरदिशा—

२—“दाश कामदारहरू अधोदिशा र भ्रमण ब्राह्मणहरू उर्ध्वदिशा हुन् । यी दिशाहरूलाई नमस्कार गरी कुल गृहमा बस्न सक्नुपर्छ ।

३—“जो पण्डित शीलसम्पन्न, प्रियवादी, बुद्धिमानी, एकान्तप्रेमी तथा कोमल हुन्छ—त्यस्ताले यश पाउँछ ।

४—“जो निरालसी, उत्साही, आपद्मा न हडबडाउने तथा अटूट नियम पालन गर्ने मेधावी हुन्छ त्यस्ताले यश पाउँछ ।

५—“जो संप्राहक, मित्रकारक, कुरा बुझ्ने, मात्सर्य रहित, नेता, विनेता र अनुनेता हुन्छ—त्यस्ताले यश पाउँछ ।

१. त्यस त्यस अर्थलाई दर्शाइलैजाने हुनाले ‘नेता’ (= लैजाने) भनिएको हो । विविधाकारले अर्थ दर्शाउँदै लैजाने भएको हुनाले पनि ‘नेता’ भनिएको हो । विनीत गराउने भएको हुनाले ‘विनेता’ भनिएको हो । बारम्बार लैजाने भएको हुनाले ‘अनुनेता’ भनिएको हो भनी सुमं. वि. II. पृ. ६९९: सिगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गले उल्लेख गरेको छ ।

६-“यो लोकमा जुन दान, प्रियवचन, अर्थचर्या र समानताको व्यवहार हुन् - यी धर्महरू नै चलने रथको आणी जस्तै हुन्छन् ।

७-“यदि यी लोकसंग्रह-धर्महरू नहुँदा हुन् त न आमाले, न पिताले पुत्रहरूबाट मान र पूजा पाउँन सक्ने थिए ।

८-“यो लोकसंग्रह-धर्महरूलाई पण्डितहरूले स्मरण गरिराख्ने भएको हुनाले नै (पण्डितको) महत्ता बढ्छ र प्रशंसनीय पनि हुन्छ ।”

१. यदि मातापिताहरूद्वारा यी संग्रहद्वारा संग्रहित नभएको भए पुत्र-हरूबाट पनि उनीहरूले मान सत्कार पाउने थिएनन् होलान् भनिएको हो । सुमं. वि. II. पृ. ६९९: सिंगालकसुत्तवण्णना ।

अनि जुन उद्देश्य गरी सिङ्गालकपुत्रको पिताले उनलाई ‘दिशा नमस्कार गर्नुपर्छ’ भनी भनेका थिए ती यही ६ दिशाहरू हुन् भनी भगवान्ले उनलाई बताउनु भयो । यदि तिम्रो पिताको वचनलाई मान्न चाहन्छौ भने—यी दिशाहरू नमस्कार गर भनी उपरोक्त सूत्रका कुराहरू देखाउनुभई सिङ्गालकपुत्रको प्रश्नको उत्तर दिई, उपदेश सिध्याई भगवान् राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानुभयो र सिङ्गालकपुत्र पनि त्रिशरणमा प्रतिष्ठित भई ४० कोटी धन बुद्ध शासनमा छरी पुण्यकर्म गरी स्वर्गपरायण भए । सुमं. वि. II. पृ. ६९९: सिंगालकसुत्तवण्णना, पाटिकवग्गो ।

यस्तो भन्नु हुँदा सिङ्गालक गृहपतिपुत्रले भगवान्लाई यस्तो भने—“धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! ...आजदेखि आजोवन शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१. यस सूत्रमा गृहस्थीहरूले गर्नुपर्ने कर्तव्यको बारेमा कुनै कुरा नबताइएका छैनन् । अतः यस सूत्रलाई ‘गृहीविनय’ पनि भन्दछन् । यो सूत्र अनुसार प्रतिपादन गर्ने कुनैको पनि अभिवृद्धि नै अपेक्षा गरिन्छ परिहानी होइन भनी सुमं. वि. II. पृ. ७००: सिंगालक-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२०. सिरिवड्ढ गृहपति

प रि च य

यो सिरिवड्ढ (= श्रीवधं) गृहपति राजगृहवासी एक अना-
 गामी हुन् । एकदिन यिनी बिरामी हुँदा यिनले आयुष्मान् आनन्दलाई
 बोलाउन पठाए । आयुष्मान् आनन्द उनको घरमा आउनु भएपछि
 वहाँले उनलाई चार सतिपट्टान भावना गर्ने उपदेश दिनुभयो । अनि
 उनले ती चार सतिपट्टान भावना आफु बिरामी भएर पनि गरिरहेको
 कुरो वहाँलाई अवगत गराए र आफुमा पाँच अघोभागीय संयोजनहरू
 नभएका कुरा पनि प्रकट गरे । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले उनको
 प्रशंसा गर्नुभयो । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा प्रष्टरूपले
 उल्लेख भएको छ ।

x

x

x

विभिन्न सिरिवड्ढ नामहरू

- (१) सिरिवड्ढ—यो नाम महामौद्गल्यायन स्थविरको हो । जुनवेला वहाँ अनोमदस्सी बुद्धको पालामा एक महाघनी कुलमा जन्मिनु भएको थियो । थेर. गा. अ. क. I, पृ. ९०: सारिपुत्तथेरगाथावण्णना ।

बु. वं. पा. पृ. ३३७ को गा. नं. २४ मा चाहिं यो सिरिवड्ढ अनोमदस्सी बुद्धको एक उपस्थाक पनि थिए भनी उल्लेख भएको छ ।

अनोमदस्सी बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर सार्लो बुद्ध हुनुहुन्छ । अनोमदस्सी बोधिसत्वका तीन प्रासादहरूमध्ये एक प्रासादको नाम पनि सिरिवड्ढ नै थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १४१.

- (२) सिरिवड्ढ—यो नाम सिखि बुद्धको पालाका एक उपस्थाकको नाम हो । बु. वं. पा. पृ. ३६७: सिखिबुद्धवंसो । सिखी बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर बीसौं बुद्ध हुनुहुन्छ ।

- (३) सिरिवड्ढ—यो एक आजोवक हुन् । यिनले सुमेध बोधिसत्वलाई आठ मुठा तृण दिएका थिए । यही तृणलाई

कदम्ब रुखमनि वल्लघाई बसी वहाँले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १६४: सुमेध बुद्धवंसवण्णना ।

सुमेध बोधिसत्त्वका तीन प्रासादहरूमध्येमा एक प्रासादको नाम पनि सिरिवड्ड नै थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १६३: सुमेधबुद्धवंसवण्णना । सुमेध बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर एघारौं बुद्ध हुनुहुन्छ ।

(४) सिरिवड्ड—यो एक यवपालको नाम हो । जो धम्मदस्सि बुद्धको पालामा जन्मेका थिए । धम्मदस्सि बोधिसत्त्वलाई यिनले आठ मुट्टा तृण दिएका थिए । जुन तृणलाई बिम्बिजात्त भन्ने रुखमनि वल्लघाई बसी वहाँले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १८२: धम्मदस्सिबुद्धवंसवण्णना । धम्मदस्सी बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर पन्ध्रौं बुद्ध हुनुहुन्छ ।

(५) सिरिवड्ड—यो एक तपस्वीको नाम हो । जो फुस्स बुद्धको पालामा यी सिरिवड्ड तपस्वीले फुस्स बोधिसत्त्वलाई आठ मुट्टा तृण दिएका थिए । यही तृण वल्लघाई वहाँले अमलाको रुखमनि बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको थियो । बु. वं. अ. क. पृ. १९२: फुस्सबुद्धवंसवण्णना । फुस्स बुद्ध दीपङ्कर बुद्धदेखि लिएर अठारौं बुद्ध हुनुहुन्छ ।

(६) सिरिवड्ड (थेर)—यी ती सिरिवड्ड थेर हुन् जो श्रावस्तीमा जन्मेका थिए । यिनी सिरिमत्थेरका भाइ हुन् । यिनीहरू दुवै जेतवनाराम प्रदान गरेको बेलामा बुद्धको प्रभाव

देखेर बुद्ध शासनमा प्रव्रजित भएका थिए । थेर. गा. अ. क. I.
पृ. २८०: सिरिमथेरगाथट्टकथा ।

(७) सिरिवड्ड--यो ती सिरिवड्ड हुन् जो राजगृहको एक
वैभवसम्पन्न कुलमा जन्मेका थिए । भगवान् बुद्ध बुद्धत्व
प्राप्त गरी सर्वप्रथम राजगृहमा आउनु हुँदा बिम्बिसार
समागममा^१ यिनी पनि उपस्थित थिए । थेर. गा. अ. क. I.
पृ. १०७: सिरिवड्डथेरगाथट्टकथा ।

(८) सिरिवड्ड—यो ती सिरिवड्ड हुन् जो महोसघकुमारको
पिता थिए । हेनू जा. अ. क. VII. पृ. २९६-९७: महाउमग-
जातकं, नं. ५४६. यो जातकलाई महोसघजातक पनि
भन्दछन् ।

(९) सिरिवड्ड—यो सिरिवड्ड प्रसेनजित् कोशल राजाका
एक अमात्य हुन् । हेनू म. नि. II. पृ. ३५९: बाहितिकमुत्तं
अथवा बु. रा. भा-१, पृ. १५८, ३१२.

(१०) सिरिवड्ड—यो नाम सोणकोलिविस स्थविरको त्यस-
बखतको नाम हो जुन बखत वहाँ पदुमुत्तर बुद्धको पालामा
एक श्रेष्ठी कुलमा जन्मिनु भएको थियो । मनो. र. पू. I. पृ.
१३०: सोणोकोलिविसो, एककनिपातवण्णना ।

---

१. हेनू बु. रा. भा-१, पृ. ३१.

(११) सिरिबड्ढ—यिनी राजगृहवासी एक अनागामी हुन् । यिनकें कुरा यहाँ अगाडि अनुवित गरिदिएको छु ।

(१२) सिरिबड्ढ (सुत्तं)—यसै सूत्रको अनुवाद यहाँ अगाडि गरि-
दिएको छु । सं. नि. IV. पृ. १५१: सतिपट्टानसंयुत्तं ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१-बिरामी सिरिवड्ढ गृहपति

एक समय आयुष्मान् आनन्द राजगृह स्थित वेणुवनको कल्लन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय सिरिवड्ढ (= श्रोवर्ध) गृहपति बिरामी भई, दुःखी भई सारं बिरामी थिए । अनि सिरिवड्ढ गृहपतिले (एक) पुरुषलाई बोलाए—‘अस्मो पुरुष ! तिमो आऊ जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा मेरो वचनले शीरले ढोग—‘भन्ते ! सिरिवड्ढ गृहपति अस्वस्व र दुःखी भई सारं बिरामी छ । उ आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले ढोगछ ।’ यस्तो पनि भन—‘भन्ते ! आयुष्मान् आनन्द अनुकम्पा राखी सिरिवड्ढ गृहपतिको घरमा पाल्नु भए बेश हुने थियो’ ।”

“हवस्, भन्ते” भनी सिरिवड्ढ गृहपतिलाई प्रत्युत्तरदिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि

१. सं. नि. IV. पृ. १५१: सिरिवड्ढसुत्तं, सतिपट्टानसंयुत्तं ।

आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको सो पुरुषले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भन्यो—
‘भन्ते ! सिरिवड्ड गृहपति अस्वस्थ र दुःखी भई सारं बिरामी छन् । उनी आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले ढोग्बछन् । यस्तो पनि भन्दछन्—‘भन्ते ! आयुष्मान् आनन्द अनुकम्पा राखी सिरिवड्ड गृहपतिको घरमा जानुभए बेश हुने थियो ।’

तूष्णीभावद्वारा आयुष्मान् आनन्दले स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरो पात्र-चीवर ग्रहण गरी आयुष्मान् आनन्द जहाँ सिरिवड्ड गृहपतिको घर हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नुभएपछि आयुष्मान् आनन्दले सिरिवड्ड गृहपतिसँग यस्तो भन्नुभयो—

“गृहपति ! क्षमनीय र यापनीय छ ? दुःख वेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ ?”

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । मेरो दुःख वेदना बढेकं छ, घटेको छैन । बढेकं देखिन्छ घटेको देखिदैन ।”

“गृहपति ! त्यसोभए तिमिले यस्तो सिकनुपर्छ—यो जोकबाट (= यो झरोरबाट) अमिध्या दीर्घनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्त युक्त भई, सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्नेछु ।...वेदनामा वेदानुपश्यी भई...चित्तमा चित्तानुपश्यी

भई... धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्नेछु । गृहपति ! यसरी नै तिमिले सिक्नुपर्छ ।”

“भन्ते ! भगवान्ले जुन चारसतिपट्टानहरू देशना गर्नुभएको छ— ती धर्महरू ममा विदघमान छन् र म पनि त्यस धर्महरूलाई देखेदछु । भन्ते ! म यो लोकबाट (= यो शरीरबाट) अभिष्या दोर्मनस्यलाई हटाउनकोनिमित्त आतप्तयुक्त भई, सम्प्रज्ञानी भई स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपश्यी भई बिहार गर्छु ।... वेवनामा वेवनानुपश्यी भई... चित्तमा चित्तानुपश्यी भई... धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्छु । भन्ते ! भगवान्ले जुन पाँच अधोभागीय संयोजनहरू^१ बताउनु भएको छ भन्ते ! ती मध्ये कुनै पनि संयोजन ममा प्रहीण नभएको म देखेदन ।”

“गृहपति ! तिन्नोनिमित्त लाभ हो, गृहपति ! तिन्नोनिमित्त सुलाभ हो । गृहपति ! तिमिले अनागामी फलको व्याकरण गर्नु ।”

Dhamma.Digital

-
१. (१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, (३) शीलव्रत-परामर्श-संयोजन, (४) कामच्छन्द-संयोजन र (५) ब्यापाद-संयोजन । विभं. पा. पृ. ४५२: पञ्चकमातिकनिद्देशो, खुद्कवत्थुविभङ्गो; सं. नि. IV. पृ. ५९: ओरम्भागियसुत्तं, मग्ग-संयुत्तं ।

२१. सुप्पबुद्ध कुष्ठी

प रि च य

संयुत्तनिकायट्ठकथा दल्लिहमुत्तवण्णना^१ अनुसार यो सुप्पबुद्ध (=सुत्तबुद्ध) कुष्ठीले राजगृहकी एक दरिद्री स्त्रीको कोखमा जन्म लिएका थिए। यिनले गर्भधारणगरेदेखि नै दिनपर दिन खान नपाई यिनी ऊन् ऊन् महादुःखी हुँदै गइन्। यो सुप्पबुद्ध कोखमा बसेदेखि कहिल्यै पनि उनले भेटभरी खाना खान पाइनन्। गर्भदेखि नै नाक कान नभएका शंखकुष्ठी (पाण्डुरोगी) भई यिनी जन्मेका थिए। आमा-बाबुहरूले आफ्नो सन्तानको लागि कति कठोर तपस्या गर्छन् भन्ने कुरा भनिरहनु पर्दैन। त्यस्तो केटो जन्माउँदा पनि दिक्क नमानो मागेर खान सक्ने भएपछि “अब जा, आफ्नो कर्मानुसार मागेर जीविका गर” भनी हातमा कपाल राखिदिई आमा-बाबुहरूले सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई छाडिदिए।

---

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६८-६९: दल्लिहमुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तवण्णना।

त्यहाँदेखि उनको शरीरबाट मासुको चौटा चौटा खस्न थाल्यो र भाङ्गबाट पानी बहन थाल्यो । उनलाई असह्य पीडा र वेदना हुन्थ्यो । यसबाट उनी रुन्थे र कराउँथे । जुन बाटोमा उनी राती सुत्थे त्यहाँ रातभरी असह्य वेदनाको कारणले कराउँथे । उनको दयालाग्दो क्रन्दनले गर्दा त्यस बाटो वरिपरिका मानिसहरू रातभर भर सुत्न सक्दैनथे । त्यसैले त्यहाँदेखि उनलाई “सुखपूर्वक निदाउनेहरूलाई निद्राबाट बिउँकाउने” भन्ने अर्थले “सुप्पबुद्ध” (= सुप्तबुद्ध) भन्न थाले र उनको नाम नै “सुप्पबुद्ध” अर्थात् निदाबाट बिउँकाउने भन्ने रहन गयो^१ ।

यो पालि “सुप्पबुद्ध” शब्दको अर्थानुसार संस्कृत रूपान्तर “सुप्रबुद्ध” नभई “सुप्तबुद्ध” हुन्छ ।

राजगृहवासी मानिसहरूमध्येमा यिनी महाबरीद्री तथा महादुःखी थिए । घुलो प्याक्ने ठाउँबाट अथवा फोहर वा कसिगर प्याक्ने ठाउँहरूबाट कपडाहरू बटुली त्यसलाई सिएर कपडा लगाउँथे । घर घर पिच्छे गई जुठो तथा फालिएको खाना आदि मागेर जीबिका गर्दथे^२ ।

यसरी महाबरीद्री हुनाका पूर्व कारणहरू बताउँदै द्दुःखसुत्त-वण्णना^३ यसरी लेख्दछ—

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९: दलिद्दुसुत्तवण्णना ।

२. उदा. अ. क. पृ. १९६: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो ।

३. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६८: सक्कसंयुत्तवण्णना ।

घेरं घेरं समय अघि लोकमा बुद्ध नभएको बेलामा काशीराज्यको वाराणसी नगरमा^१ उनी राजा भई जन्मेका थिए^२ ।

एकदिन उनी राज आभरणले विभूषित भई ठूलो श्री लीलाले युक्त भई हजारौं मानिसहरूका आंखाहरू आफूतिर आकर्षित पाई सजाएको नगरमा घुम्न गए । त्यसै बखत एक प्रत्येकबुद्ध^३ गन्धमादान पर्वटबाट आई त्यस नगरमा भिक्षाटनार्थ गइरहेका थिए । उनी बढो शान्तदान्त शीलस्वभावले हिडिरहेका थिए । अनि मानिसहरूले अनेक प्रकारका आभूषणद्वारा आभूषित राजालाई भन्दा ती प्रत्येकबुद्धतिर हेर्मथाले । जब राजाले जनताले आफूमाथि ध्यान नदिएको चालपाए

१. उदा. अ. क. पृ. २०५: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णनामा चार्हि राजगृहमा भनी उल्लेख भएको छ ।
२. उदा. अ. क. पृ. २०५: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णनाले चार्हि 'राजगृहका एक श्रेष्ठी पुत्र' भनी उल्लेख गरेको छ । घम्म. प. अ. क. पृ. २३७: सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थुमा चार्हि कुनै नाम किटान गरेको छैन ।
३. उदा. अ. क. पृ. २०५: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णनामा र घम्म. प. अ. क. पृ. २३७: सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थुमा चार्हि यी प्रत्येकबुद्धको नाम 'तगरसिखि' भनी उल्लेख भएको छ । यी तगरसिखि प्रत्येकबुद्ध चार्हि पद्मावती रानीका ५०० शय प्रत्येकबुद्ध पुत्रहरू मध्ये एक थिए भनी उदा. अ. क. पृ. २०४ मा उल्लेख भएको पाइन्छ । यी पद्मावती रानीको सविस्तर कुरा थेरी. गा. अ. क. पृ. १४५ देखि उप्पलवण्णा थेरीगाथा वण्णनामा हेर्नु ।

तब उनले के कारण रहेछ भनी यताउता हेर्दा ती प्रत्येकबुद्धलाई देखे । प्रत्येकबुद्ध चाहि निक्कं बुढा थिए र उनको चीवर पनि पुरानो, कुत्रो तथा ठाउँ ठाउँबाट धागाहरू पनि निस्केका थिए । अनि राजाले—बुड अस्थय र एकलाख कल्पसम्म पारमी पूरा गरी आएका प्रत्येकबुद्धलाई देखेर न त चित्त प्रसन्न गरे न त नमस्कार नै । बरु उनको मनमा रिस उठी “यी मानिसहरू यो प्रव्रजितलाई देखेर मतिर हेर्दा पनि हेर्दैनन्” भनी कराउँदै “कोरहेछ यो कुण्ठी जो चीवर पहिरी हिड्दछ” भनी थुक्दै गए । यसै कर्मको प्रभावले गर्दा महानरकमा उत्पन्न भई अवशानमा राजगृहकी एक दरीद्री स्त्रीको गर्भमा जन्मेका हुन् भनी संयुत्तनिकायट्ट-कथाळे^१ उल्लेख गरेको छ ।

यस्तै कुरा एक भिक्षुको प्रश्नको उत्तरमा भगवान्ले अगाडि अनुदित सूत्रको अन्त्यतिर बताउनु भएको छ ।

एकदिन भगवान् राजगृहमा आइपुग्नु भयो । भगवान् राजगृहमा आइपुग्नु भएको खबर सुनेर नागरिकहरूले भगवान्लाई भोजनार्थ निम्तो गरे । नगरको बीचमा महामण्डप बनाई उनीहरूले

---

१. I. पृ. २६८: दलिद्दमुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं । उदा. अ. क. पृ. २०५:

सुप्पडुडुकुट्टिमुत्तवण्णना ।

बुद्धसाईं महादान दिए^१ ।

अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा उल्लेख भए जस्तै सुप्पबुद्ध कुष्ठी केही मानिसहरूको जमघट देखेर खानेकुराको आशा गरी उनी त्यस परिषद् नजिक गए । मानिसहरूले उनलाई पनि खाना दिए । मीठो तथा स्वादिलो खाना खाएपछि उनको मन बडो आनन्दित र एकचित्त भयो भनी संयुत्तनिकायटुकथाछे^२ उल्लेख गरेको छ । अनि भोजनकृत्य सिद्धिएपछि भगवान्‌ले तो कुष्ठीलाई पनि दृष्टिमा राखी घर्मोपदेश गर्नुहुंदै चतुरार्यसत्यका कुराहरू पनि प्रकाशित पार्नुभयो ।

उदानटुकथानुसार^३ चाहिँ—जब उनले नगरको बीचमा मानिसहरूको जमघट देखे तब उनले ठाने कि शायद त्यहाँ खानेकुराहरू बाँडिरहेका होलान् । अनि उनले यस्तो सोचे कि त्यहाँ गएमा अवश्य पनि भेले पनि केही खानेकुरा पाउनेछु । यसै अनुसार अनि उनी त्यहाँ गए ।

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९: दलिद्दसुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं । उदा. अ. क. पृ. १९६ मा चाहिँ राजगृहमा भिक्षाटन् गरिसक्नु भएपछि, भोजननोप्राप्त दाताहरू र भिक्षुहरूको प्रतीक्षामा नगरभिन्न जानु-भएको थियो र नागरिकहरूले स्वागत गरेका थिए । अनि वहाँले उनीहरूलाई उपदेश पनि गर्नु भएको थियो भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

२. I. पृ. २६९: दलिद्दसुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं ।

३. पृ. १९७-९८: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो ।

त्यहाँ गएर हेर्दा विद्यरश्मीले फलमल्ल हुनु भएका, शान्तेन्द्रिय तथा शोभायमान हुनु भएका भगवान् बुद्ध उपदेश गरिरहनु भएको देखे । यो देखेर उनको मनमा पनि धर्मोपदेश सुन्ने प्रबल इच्छा उत्पन्न भयो । अनि उनी एक छेउमा बसी बडो एकचित्त गरी कान थापी उपदेश सुन्नथाले । उपदेश अनुसार मनन गरी बस्दा बस्दै उनले उहाँ स्रोतापत्ति-फल प्राप्त गरे^१ । त्यसैले अगाडि अनुदित सूत्रमा सूत्रको भाषाले “विरज वीतमज्ज धर्मचक्षु उत्पन्न भयो” भनी उल्लेख भएको हो ।

अगाडि अनुदित जुन आनुपूर्वीकथा आदि भनी उल्लेख भएको छ त्यस सम्बन्धमा उदानट्टकथा^२ यसरी स्पष्टिकरण लेख्दछ—

चित्तलाई वस्त्र कैं सम्झनु पर्छ । वस्त्रमा मैलो लाग्नु अथवा वस्त्र मैलो हुने कैं आगन्तुक क्लेशहरूद्वारा चित्तलाई मैलो पारिएको सम्झनु पर्छ । लुगा धुने भाँडा अथवा फलेक कैं आनुपूर्वीकथा सम्झनु पर्छ । श्रद्धालाई पानी कैं सम्झनु पर्छ । पानीले भिँकाई भिँकाई गोमय आदि क्षार राखी वस्त्रको मैलो धुने प्रक्रिया कैं श्रद्धारूपी पानीले भिँकाउँदै स्मृति समाधि प्रज्ञाद्वारा क्लेशहरूलाई शिथिलपारी श्रद्धादि विदयाद्वारा चित्तलाई सफा गर्ने विषयमा वीर्यारम्भ गर्ने । क्षार आदिको संयोग र पुरुषको मेहनतद्वारा वस्त्रको मैलो सफा हुने कैं वीर्यारम्भगरी क्लेशहरूको दमन गर्ने वा रोकथाम गर्ने सम्झनु पर्छ । रङ्ग कैं आर्यमार्ग सम्झनु पर्छ । अनि त्यो स्वच्छ तथा सफा पारिएको कपडालाई रंगाई त्यसबाट निस्कने

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९: दलिद्दमुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं ।

२. पृ. २००: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो ।

टलक ऋं क्लेश दमन गरिएको चित्तलाई आर्यमार्गद्वारा टल्काउने र शुद्धपाने सम्झनु पर्छ ।

भनाइको मतलब—यसरी नै सुप्पबुद्ध कुष्ठीले परिषद्को एक छेउमा बसेर नै आफ्नो चित्तलाई निर्मल पारी स्तोतापत्तिफलमा प्रतिष्ठित भए भनिएको हो ।

यसरी स्तोतापन्न भइसकेपछि सुप्पबुद्ध कुष्ठी आफूले पाएको फलको कुरा बुझलाई सुनाउन चाहन्थे । किन्तु तेस्रो भौडको बीचमा गई उनले यो कुरा बुझलाई सुनाउने हिम्मत गर्न सकेनन् । भेला भएका मानिसहरू उपदेश सिद्धिएपछि क्रमसँग सबै फर्केर गए । बुद्ध भगवान् पनि विहारतिर जानुभयो ।

अनि सुप्पबुद्ध कुष्ठी पनि लौरो टेक्दै विहारतिर गए । त्यस-बखत शक्र देवेन्द्रले यस्तो सोचे—

“यो सुप्पबुद्ध कुष्ठी आफूले बुद्धधर्मबाट पाएको प्रतिष्ठाको बारेमा बुझलाई सुनाउन जाँदछन् । यिनलाई परीक्षा लिनुपर्‍यो ।”

यति सोचेर उनको अगाडि आकाशमा उभिई यस्तो भने—

“हे सुप्पबुद्ध ! तिम्रो मनुष्यहरूमध्येमा अत्यन्त वरिद्र छौ, कृपण छौ र महावीर छौ । यदि तिमिले बुझलाई बुद्ध होइन, धर्मलाई धर्म होइन, सङ्गलाई सङ्ग होइन र अब उपरान्त मलाई बुद्ध पनि चाहिन्न, धर्म पनि चाहिन्न र सङ्ग पनि चाहिन्न भन्थौ भने तिम्रीलाई म अपरिमित धन दिनेछु ।”

यो सुनेर उनी भन्दछन्—

“तिमी को ह्वी ?”

“म शक्र देवेन्द्र हूँ ।”

“धक्कार हो, तिमी जस्ता निर्लज्जी अन्ध मूर्खलाई !! तिमीले मलाई भन्न नहुने कुरा भन्यो । तिमीले अन्याय गर्नुभयो । किन मलाई बरोद्वर भन्दछौ ? के म लोकनाथको औरस पुत्र होइन र ? अतः न म बरोद्वर हूँ, न कृपण हूँ, न त म दीन नै हूँ । बल्कि म एक सुखी परम सुखी हूँ । म महाधनी हूँ” भनी सुप्पबुद्ध कुष्ठीले भने । यति भनेर अगाडि यस्तो गाथा सुनाए^१ ।

१. “सद्धाधनं सीलधनं हिरिओत्तप्पियं धनं ।

सुतधनञ्च चागो च पञ्चा वे सत्तमं धनं ॥

२. “यस्स एते धना अत्थि इत्थिया पुरिसस्स वा ।

अदलिद्दोति तं आहु अमोघं तस्स जीवित’ति ॥”

अर्थ—

१—“(१) श्रद्धारूपी-धन, (२) शीलरूपी-धन, (३) लज्जारूपी-धन, (४) ओत्तप्परूपी-धन (= पाप देखेर डराउने) (५) श्रुतरूपी-धन,

१. उदा. अ. क. पृ. २००: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो; धम्म.

प. अ. क. पृ. २३६: सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थु, बालवग्गो ।

(६) त्यागरूपी-धन र (७) प्रज्ञारूपी-धन आदिलाई सप्त आर्य-धन भन्दछन् ।

२—“स्त्री होस् वा पुरुष होस्— जोसँग यी सप्तधनहरू हुन्छन् उसलाई अदरिद्र भन्दछन् र उसको जीवन अमोघ पनि हुन्छ ।”

भनाइको मतलब जोसँग यी सातवटा गुणहरू छन् त्यस्तालाई बुद्धहरूले वा प्रत्येकबुद्धहरूले दरीद्र भन्दैनन् भनिएको हो ।

यति सुनेपछि शक्र देवेन्द्र त्यही अन्तरधान भई बुद्धकहाँ प्रकट भएर सुप्पबुद्ध कुष्ठीसँग जे जति कुराकानी भएका थिए ती सबै भगवान्लाई सुनाए । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

“हे शक्र ! शय वा हजार शक्रहरू मिलेता पनि सुप्पबुद्ध कुष्ठी-लाई ‘बुद्धलाई बुद्ध होइन, धर्मलाई धर्म होइन र सङ्घलाई सङ्घ होइन’ भनाउन सक्ने छैनौ ।”

सुप्पबुद्ध कुष्ठी पनि क्रमशः विहारमा गई भगवान्लाई अभिवादन गरी वहाँसँग कुशलक्षेम कुराहरू गरिसकेपछि आफूले पाएको प्रतिष्ठाको बारेमा प्रसन्नता व्यक्त गरे । त्यसैले अगाडि अनुवित सूत्रमा “धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! ! ...” आदि उल्लेख भएको हो ।

त्यसपछि लौरो टेक्दै उनी विहारबाट निस्की आपनो डेरारतिर गए । यसरी गइरहेका उनलाई बीचबाटामा एक कोरली गाईले हानेर मारिदिई ? । जुन कुरा अगाडिको मूल सूत्रमा पनि उल्लेख भएको छ ।

-
१. उदा. अ. क. पृ. २०३: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. २३६: सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थु; सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९: दलिद्-सुत्तवण्णना ।

मनिन्छ कि यो कोरली गाई एक यक्षिणी थिई ।

पूर्वकालमा यी सुप्पबुद्ध कुष्ठी एक सेठको छोरा भई जन्मेका थिए । एकदिन यिनो अरू तीनजना साथीहरू सहित कृडाकोनिमित्त गए । यिनीहरूले एक वेश्यालाई पनि साथमा लगे । अनि वेश्यालाई लुगा, गहना तथा पैसा दिई दिनभरी उसँग रतिकृडा गरी साँफपख फर्के । फर्किरहेको बेलामा सेठको छोराले अरू साथीहरूलाई यस्तो भन्यो—

“हे साथीहो ! रात पनं लागेको छ । यहाँ अरू कुनै पनि छैनन् । अतः हामीले यो वेश्यालाई यहीं मारी उसँग भएका गहना पैसा सबै लेऔं ।”

चारैजना यस कुरामा सहमत भए । अनि वेश्यालाई मानंलाग्दा उसले यस्तो सोची—

“घिक्कार होस् यी निलंज्जी पुरुषहरूलाई !! दिनभरी मसँग क्षमिरमण गरेर पैसाको लोभले गर्दा मलाई नै मानं खोजिरहेका छन् । हुन्छ एकपल्ट यिनीहरूले मलाई मारुन् । तर मैले यिनीहरूलाई शय शय जन्मसम्म यक्षिणी भएर मानंछु ।”

यस्तो मनमा चिताइरहेको बेलामै उनीहरूले उसलाई मारिदिए । अतः मनिन्छ कि सोही चेतनाको प्रभावले उसले उनीहरूलाई अनेकौं जन्ममा मारी र हाल बुद्धको पालामा पनि यसले उनीहरूलाई मारीदिई । ती चार साथीहरू यी हुन्—

- (१) पुक्कुसाति कुलपुत्र^१, (२) बाहिय दारुचीरिय^२,
(३) तम्बदाठिक चोरघातक^३ र (४) सुप्पबुद्ध कुष्ठी ।

हाल बुद्धको पालामा पनि सो वेश्याले यक्ष योनोमा जन्मी
गाई भएर आई उनीहरू सबैलाई मारेकी थिई । अतः सुप्पबुद्ध कुष्ठी-
लाई मानेँ गाई पनि यक्षिणी नै थिई^४ । त्यसैले अगाडि अनुदित सूत्रमा
“.. गएको केहीछिनपछि सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई एक कोरली गाईले हानी
मारिदिई” भनी उल्लेख भएको हो ।

उनी मरेको खबर सुनेर भिक्षुहरू आई भगवान्सँग उनको के
गति भयो होला भनी सोधदा भगवान्ले “तीने संयोजनहरूलाई छेदन
गरी स्रोतापन्न भई अविनिपाती भए” भनी भन्नु भएको कुरा अगाडि
अनुदित सूत्रमा पनि उल्लेख भएकै छ ।

Dhamma.Digital

-
१. हेनू म. नि. III. पृ. ३३२ धातुविभङ्गसुत्तं, अ. क. IV. पृ. १९४.
२. उदा. पा. पृ. ७१: बाहियसुत्तं, बोधिवग्गो, अ. क. पृ. ६६; धम्म.
प. अ. क. पृ. ३१८: दारुचीरियत्थेरवत्थु, सहस्सवग्गो ।
३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३१५: तम्बदाठिक चोरघातकवत्थु, सहस्स-
वग्गो । यिनीहरू सबै कोरली गाईद्वारा मारिएका थिए ।
४. उदा. अ. क. पृ. २०३: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो; धम्म.
प. अ. क. पृ. २३६: सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थु, बालवग्गो ।

माटाको भाँडो फुट्दा सुनको भाँडो पाए जें सुप्पबुद्ध कुष्ठी मनुष्यदेह छाडी त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भए^१ । उनी वहाँ अरु देवताहरू मन्दा पनि चम्किला देखिन्थे भन्ने कुराको पुष्टघाँइ संयुक्त-निकायमा^२ शक्र देवेन्द्रले गरेका छन् ।

यसरी सुप्पबुद्ध कुष्ठी मनुष्यलोकमा महादरिद्री भएर पनि आर्यघनहरूद्वारा महाधनी भएर त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भए ।

× × ×

-
१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६९: दलिद्सुत्तवण्णना, सक्कसंयुत्तं ।
  २. I. पृ. २३३: दलिद्सुत्तं, सक्कसंयुत्तं । यो सूत्रको अनुवाद अप्रकाशित बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-२ को शक्रदेवेन्द्रको संग्रहमा उल्लेख भएको छ ।

केही सुप्पबुद्ध नामहरू

- (१) सुप्पबुद्ध (शाक्य)—यी एक राजकुमार हुन् । पालिसाहित्य अनुसार यिनी अञ्जन राजाका पुत्र हुन्^१ । यिनका दाजु दण्डपाणी शाक्य हुन् र महामाया र प्रजापति बहिनीहरू हुन् । यिनले अमितासँग विवाह गरेका थिए र यशोधरा छोरी र देवदत्त छोरा पाएका थिए । यिनका कुरा धम्मपदट्टकथामा^२ उल्लेख भएको पाइन्छ । यी उनै सुप्पबुद्ध शाक्य हुन् जसले एक समय बुद्धसँग द्रोह गरेका थिए र पृथ्वीमनि डुबेर गएका थिए । थेरीगाथाअट्टकथाले^३ यिनलाई महासुप्पबुद्ध भनी उल्लेख गरेको छ ।

संस्कृत बौद्ध साहित्यमा चाहिँ सुप्पबुद्ध शाक्य अमृतोदनका छोरा हुन् भनी उल्लेख भएको पाइन्छ^४ ।

- (२) सुप्पबुद्ध (कुष्ठी)—यिनकै कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरेको छ ।

१. हेर बु. गृ. भा-१, पृ. २१६.

२. पृ. ३६०: सुप्पबुद्धसक्कस्सवत्थु, पापवग्गो ।

३. पृ. १११: महापजापती थेरीगाथट्टकथा ।

४. चाइतिज संस्कृत-अंग्रेजी-थाई शब्दकोष पृ. ५२१.

- (३) सुप्पबुद्ध—यिनी वेस्सभू बुद्धका पुत्र हुन् । बु. वं. पा. पृ. ३६९ः
वेस्सभूबुद्धवंसो ।
- (४) सुप्पबुद्ध—यिनी ७५ कल्प अघि एक राजा थिए । थेर. गा.
अ. क. I. पृ. १९३ः एरकथेरगाथद्वकथा ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१—सुप्पबुद्ध कुण्ठीको धर्मावबोध

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् राजगृह स्थित वेणुवनको कल्लन्दक-
निवापमा बसिरहनुभएको थियो ।

त्यस समय राजगृहमा सुप्पबुद्ध (= सुप्तबुद्ध) भन्ने (एक)
कुण्ठी थिए । उनी मनुष्यहरूमध्येमा महावरित्री, महाकृपण र महावीन
थिए । त्यस समय भगवान् महापरिषद्द्वारा परिवृत्त भई धर्मवेशना गर्दै
बसिरहनुभएको थियो ।

अनि सुप्पबुद्ध कुण्ठीले टाढैवेखि ती महाजनहरू भेला भइरहेको
बेखे । देखेर उनको मनमा यस्तो लाग्यो—

“निश्चय नै त्यहाँ कुनै खादघ-भोज्यहरू बाँडिँदै होला । अतः
म पनि जहाँ ती महाजनहरू भेला भएका छन् त्यहाँ जानुपर्‍यो । शायद
मैले पनि कुनै खादघ-भोज्य पाउन सकूँला ।”

---

१. उदा. पा. पृ. ११९: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तं, सोणवग्गो, अ. क. पृ. १९६.

अनि सुप्पबुद्ध कुठो जहाँ ती महाजनहरू थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ उनले महापरिषद्द्वारा परिवृत्त भई धर्मदेशना गरी बसिरहेनु भएका बुद्धलाई देखे । देखेर उनलाई यस्तो लाग्यो—

“यहाँ केही खावच-भोज्यहरू बाँडिरहेको होइन रहेछ । वहाँ भ्रमण गौतमले परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दै हुनुहुँदो रहेछ । मैले पनि धर्म सुन्नुपऱ्यो ।”

अनि “मैले पनि धर्म सुन्नुपऱ्यो” भन्ने ठानेर उनी एक छेउमा बसे ।

अनि भगवान्‌ले परिषद्‌को चारैतिर (आफ्नो) चित्तले^१ उनीहरूको चित्तलाई हेर्नुभयो—“यहाँ धर्म बुझ्नसक्ने को रहेछ ? अनि भगवान्‌ले त्यस परिषद्‌मा बसिरहेका सुप्पबुद्ध कुठोलाई देख्नुभयो । देख्नु भएपछि (वहाँलाई) यस्तो लाग्यो—“धर्मावबोध गर्न यहाँ यिनी समर्थ हुने छन् ।” त्यसपछि सुप्पबुद्धकै कारणमा (वहाँले) आनुपूर्विकथा बताउनु भयो । जस्तै - दानकथा, ...^२ तथा नेष्कम्यको आनिसंस

१. बुद्धचक्षु सम्प्रयुक्त चित्तले । भनाइको मतलब ज्ञानचक्षुले हेर्नुभयो भनी भनिएको हो । उदा. अ. क. पृ. १९७: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गो ।

२. यहाँका अरू बाँकी कुराहरू बु. गृ. भा-२, पृ. १०० मा उल्लेख भए अनुसार पढ्नु । उदा. अ. क. पृ. १९८: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गमा चाहिँ यस सम्बन्धी अति सुन्दर ढँगले वर्णन गरेको पाइन्छ ।

(= गुणहरू) प्रकाश पार्नुभयो । जब भगवान्‌ले सुप्पबुद्ध कुष्ठीको चित्त कत्य (= उपयुक्त), मृदु, नीवरण रहित, हर्षित तथा प्रसन्न भयो भनी जान्नुभयो तब जुन धर्म वहाले स्वयं प्राप्त गर्नु भएको हो (सामुक्क-सिका) त्यो धर्म प्रकाश पार्नुभयो—‘दुःख, समुदय, निरोध तथा मार्ग ।’ अनि जस्तै मैलो नपरेको शुद्ध-वस्त्रमा राम्ररी रङ्गले समात्छ त्यस्तै गरी सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई उसै आसनमा—विरज, वीतमल, धर्मचक्षु’ उत्पन्न भयो—‘जे जति समुदय धर्महरू हुन् ती सबै निरोध धर्म हुन् ।’ अनि सुप्पबुद्ध कुष्ठी दृष्टधर्मा, प्राप्तधर्मा, विवितधर्मा भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शंकारहित, निश्चिन्त भई त्रैशारङ्ग्यतामा पुगी शास्ताको धर्मलाई अबबोध गर्नकोनिमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि आसनबाट उठी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सुप्पबुद्ध कुष्ठीले भगवान्‌लाई यस्तो विन्ति गरे —

“धन्यहो, भन्ते ! धन्यहो, भन्ते ! भन्ते ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा वा ढाकिएकोलाई उघारिदिदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाईदिदा अथवा अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिदा आँखा हुनेले रूप देखेछन्—त्यस्तै गरी भगवान्‌ले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । भन्ते ! अब म भगवान्‌को शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजोवन शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवान्‌ले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१. स्रोतापत्ति मार्गमा पुगिसकेकोलाई ‘धर्मचक्षु’ भनिएको हो, उदा.

अ. क. पृ. २००.

अनि सुप्पबुद्ध कुष्ठी भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित भई भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । गएको केहीछिनपछि सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई एक कोरली गाईले हानी मारिदियो ।

अनि केही भिक्षुहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सँग यस्तो भने—“भन्ते ! जो सुप्पबुद्ध भन्ने कुष्ठीलाई भगवान्ले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नुभयो उनी मरे । उनको के गति र के अभिसम्पराय भयो होला ?”

“भिक्षुहो ! सुप्पबुद्ध कुष्ठी पण्डित थिए । (उनले) धर्मानुकूल प्रतिपादन गरे । धर्मको कारणमा (उनले) मलाई कुनै कष्ट दिएनन् । भिक्षुहो ! सुप्पबुद्ध कुष्ठी तीन संयोजनहरूलाई अक्षय गरी झोतापत्र भई अबिनिपाती भएर निश्चिन्त बोधिपरायण भएका छन् ।”

यस्तो भन्नुहुँदा एक भिक्षुले भगवान्सँग यस्तो भने—“भन्ते ! के हेतु र के प्रत्यय होत जो कि सुप्पबुद्ध कुष्ठी मनुष्यहरूमध्येमा महादरिद्र, महाकृपण र महादीन भए ?”

---

१. सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा र शीलव्रतपरामर्शसंयोजनलाई तीन संयोजन भनिएको हो ।

“भिक्षुहो ! परापूर्वकालमा सुप्पबुद्ध कुण्ठी यसं राजगृहमा एक श्रेष्ठीपुत्र भएका थिए^१ । (एकदिन उनी) उदघानभूमिमा गइरहेको बेलामा उनले तगरसिखि प्रत्येकबुद्धलाई नगरमा भिक्षाटन् गइरहेको देखे । देखेर उनलाई यस्तो लाग्यो—“यो कुण्ठी, कुण्ठी चीवर लगाई विचरण गर्ने यो कुण्ठी को हो ?” भन्दै थुक्दै गालि गर्दै गए । सो कर्मको प्रभावद्वारा उनी धेरै शय वर्षहरू, धेरै हजार वर्षहरू, धेरै लाख वर्षहरू नरकमा परे । सोही कर्मको बाँकी कर्मफलको कारणले गर्दा उनी यसं राजगृहमा कुण्ठी भई जन्मेका हुन् र मनुष्यहरूमध्येमा महावीरद्व, महाकृपण र महावीन भएका हुन् । तर तथागत देशित धर्मविनयमा आएर उनले श्रद्धा लाभ गरे, शील पालन गरे, श्रुतिज्ञान प्राप्त गरे, त्यागलाई ग्रहण गरे तथा प्रज्ञालाई ग्रहण गरे । तथागत देशित धर्मविनयमा आई श्रद्धा लाभ गरी शील पालन गरी श्रुतिज्ञान प्राप्त गरी त्यागलाई ग्रहण गरी तथा प्रज्ञालाई ग्रहण गरी शरीर छाडी मृत्युपछि उनी सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भई प्रयस्त्रिंश देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न भए । त्यहाँ उनी अरू देवताहरूभन्दा वर्णद्वारा पनि यश (= परिवार) द्वारा पनि तेजिला थिए ।”

अनि यो कारणलाई बुझ्नु भई त्यसबेला भगवान्ले यो उदान (= उद्गार) प्रकट गर्नुभयो—

---

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. २६८: दलिद्दसुत्तवण्णनाले वाराणशीका राजा भनी उल्लेख गरेको छ ।

“चक्रुमा विसमानीव, विज्जमाने परक्कमे ।
पण्डितो जीवलोकस्मि, पापानि परिवज्जये’ति ॥”

अर्थ—

“पराक्रम हुने चक्षुमान् पुरुषले विषालु पापकर्मलाई परित्याग गर्नुपर्छ र यो लोकमा पण्डित हुनेले पापहरूलाई परित्याग गर्नुपर्छ ।”

१. यदि यसो नगरेमा तगरसिखि प्रत्येकबुद्ध प्रति सुप्पबुद्धले अपराध गरेकोले घेरै दुःखभोग गरे जस्तै गर्नुपर्ने छ । जस्तै अहिले सुप्पबुद्ध कुष्ठीले मेरो धर्मोपदेश सुनेर संवेग प्राप्त गरी ठूलो विशेषता प्राप्त गरे त्यस्तै गरी अरू पनि विशेषता चाहनेले पापहरूलाई छाड्नु पर्छ भनिएको हो भनी उदा. अ. क. पृ. २०७: सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तवण्णना, सोणवग्गले लेखेको छ ।

२२. सोण गृहपतिपुत्र

प रि च य

यी सोण (=श्रोण) गृहपतिपुत्र राजगृहवासी हुन् । यिनले भगवान्संग तीनपटकसम्म भेटेका कुराहरू उपलब्ध भएका छन् । यिनी दार्शनिक विचारका थिए भन्ने कुरा बुद्धसंग भेट हुँदा गरेका कुराहरूबाट थाहापाइन्छ ।

पहिलो भेटमा यिनलाई बुद्धले—जसले अनित्य दुःख हुने रूप वेदना आदिहरूमा घमण्ड गर्छ उसले यथार्थतालाई देख्न सक्दैन भन्ने विषयसंग सम्बन्धित कुरा र अनित्य दुःख तथा अनात्मको कुरा सुनाउनु भयो । दोश्रो पटकको भेटमा चाहिँ भगवान्ले उनलाई—जसले रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार तथा विज्ञानलाई जान्दैन त्यसलाई श्रमण वा ब्राह्मण भन्न लायक ठानिदैन र त्यस्तो व्यक्ति मेरो श्रमण शिष्य पनि हुन सक्दैन भन्ने कुरा बताउनु भयो । तेस्रो पटकमा चाहिँ सोणको प्रश्नको उत्तरमा यसं जीवनमा निर्वाण प्राप्त गर्न सक्ने कारणहरू प्रकाश पार्नु भएको छ । यी तीनै सूत्रहरूको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ ।

×

×

×

सोण नामका विभिन्न पात्रहरू

- (१) सोण (थेर) —सोण थेर वेस्सभू (= विश्वभू) बुद्ध भगवान्का अग्र श्रावक हुनुहुन्थ्यो^१ । वहाँ वेस्सभू भगवान्का भाइ हुनुहुन्थ्यो र वहाँ र उत्तर कुमारहरूलाई प्रमुख गरी वेस्सभू बुद्धले धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नु भएको थियो^२ ।
- (२) सोण (थेर) - यी थेरले पियदस्सी (= प्रियदर्शी) बुद्धलाई मार्नकोनिमित्त देवदत्तले फें असफल प्रयत्न गरेका थिए । यिनले महापद्म कुमारलाई हातमा लिई उनका पितालाई देवदत्तले अजातशत्रुद्वारा बिम्बिसारलाई मार्न लगाए फें मार्न लगाएका थिए । बु. वं. अ. क. पृ. १७४: पियदस्सीबुद्ध-वंसवणना ।
- (३) सोण कुटिकण (थेर) —कुटिकण थेर अबन्ती देशका कुरर घर भन्ने नगरकी काङ्गी भन्ने स्त्रीका पुत्र हुनुहुन्छ । कोटी मूल्य जाने कानको गहना लगाउने भएकोले 'कोटीकण' भन्नुपर्ने ठाउँमा 'कुटिकण' भनिएको हो । मनो. र. पृ. I. पृ. १३३: सोण कुटिकण, एतद्गगवगो ! हेनू बु. म.

१. बु. वं. पा. पृ. ३७०: वेस्सभूबुद्धवंसो, अ. क. पृ. २०५; जा. अ. क. I. पृ. ३६: दूरेनिदान ।

२. बु. वं. अ. क. पृ. २०५: वेस्सभूबुद्धवंसवणना ।

सा-१, पृ. ३३८ देखि; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ४२९: सोण-कुटिकण, पञ्चकनिपातवण्णना ।

वहाँ थेर महाकात्यायन (= महाकच्चान) महास्थविरका शिष्य हुनुहुन्छ^१ । वहाँ थेर, उही थेर हुनुहुन्छ जो एकदिन जेतवनको गन्धकुटी विहारमा एउटै कोठामा भगवान्-सँग बस्नु भएको थियो । भगवान्को आज्ञा अनुसार वहाँले सुत्तनिपातको अट्ठकवग्गका गाथाहरू सबै नबिराइकन पढेर सुनाउनु भएको थियो । यो सुनेर भगवान्ले वहाँलाई साधुकार दिनु भएको थियो^२ ।

वहाँ स्थविर कल्याण भाषीहरूमध्येमा सर्वश्रेष्ठ हुनुहुन्थ्यो^३ । महाकात्यायन महास्थविरको अनुरोध बमोजिम

१. मनो. र. पृ. I. पृ. १३५: सोणकुटिकणो, एतदग्गवग्गो; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ४२९: सोणकुटिकण, पञ्चकनिपातवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. ६०७: सम्बहुलानां भिक्खूनं वत्थु; भिक्खुवग्गवण्णना-२५; महा. व. पा. पृ. २१३: सोणकुटिकणवत्थु, चम्मक्खन्धकं; अप. दा. अ. क. पृ. ३१२: कोटिकणन्थेरस्स अपदानट्टकथा ।
२. मनो. र. पृ. I. पृ. १३६: सोणकुटिकण, एतदग्गवग्गो; थेर. गा. अ. क. I. पृ. ४२९: सोणकुटिकण; महा. व. पा. पृ. २१५: चम्मक्खन्धकं ।
३. अं. नि-१, पृ. २४: सोणकुटिकण, एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १३३.

वहाँले भगवान्सँग प्रत्यन्त देशमा पाँचजना भिक्षुहरूद्वारा उपसम्पदा गर्ने अनुमति माग्नु भएको थियो । बाक्लो तलुवा भएको चप्पल लाउने अनुमति पनि माग्नु भएको थियो ? ।

- (४) सोण कोलिविस^२ (थेर)—कोलिविस थेर चम्पावासी हुनुहुन्छ । गृहस्थी छँदा वहाँका तीन प्रासादहरू थिए । वहाँको पेतालामा रौं थियो र यही रौं हेर्नकानिमित्त बिम्बिसार राजाले वहाँलाई लिन पठाएका थिए । पछि वहाँ राजगृहमा प्रव्रजित भई शीतल बनमा बसी अति वीर्य गरेको कारणमा वहाँलाई भगवान्ले वीणाको उपमा दिई उपदेश सुनाउनु भएको थियो । जुन कुरालाई मनन गरी वहाँले अरहत्त्व प्राप्त गर्नु-भयो^३ । वहाँ वीर्यवान्हरूमध्येमा अग्र हुनुहुन्छ^४ ।

वहाँ जस्ता सुकुमार हुनु भएका सोण कोलिविस प्रव्रजित हुनुभयो भन्ने कुरा सुनेर चम्पावासी भरत र नन्दक भन्ने दुइ बाजुभाइहरू पनि प्रव्रजित भएका थिए^५ ।

- (५) सोण (एक घर्मकथिक) भिक्षु—यी भिक्षु राजगृहको सोण-गिरी पर्वत मनि पञ्चल विहारमा^६ बस्दथे । यिनका पिता शिकारी थिए र पछि उनले प्रव्रजित गराए । हेतू अं. अ. क. I. पृ. २५५: एककनिपात, अट्टानपालिवण्णना; विभं. अ. क. पृ. ४४३: दसकनिहेसवण्णना ।

१. महा. व. पा. पृ. २१६: चम्मवखन्धकं । हेतू उदा. पा. पृ. १२९: सोणसुत्तं, सोणवग्गो—५; थेर. गा. पा. पृ. २९७: सोणकुटिकण-

- (६) सोण—यिनी कोण्डव्व बुद्धका अप्र उपस्थाक थिए । बु. वं. पा. पृ. ३२४: कोण्डव्वबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १०७.
- (७) सोण (सेनापति)—यिनी कपिलवस्तुवासी एक घनाढ्यका पुत्र हुन् । पछि यिनी भद्रिय शाक्यको सेनापति भए । पछि जब भद्रिय शाक्यकुमार बुद्धकहाँ प्रव्रजित भए तब यिनी पनि प्रव्रजित भएका थिए । हेनूँ सविस्तर कुरा थेर. गा. अ. क. I. पृ. ३१७: सोणसेट्ठिपुत्तथेरगाथट्टकथा, दुकनिपातवण्णना ।

त्थेरगाथा, पञ्चकनिपात, अ. क. I. पृ. २१५; D. P. P. II. पृ. १२९१.

२. कहीं कहीं 'कोलिवीस' पनि छन् ।
३. हेनूँ थेर. गा. पा. पृ. ३३२: सोणकोलिविसत्थेरगाथा, तेरसनिपातो, अ. क. I. पृ. ५४४; अप. दा. अ. क. पृ. ४०७: सोणकोलिविसत्थेर; अप. दा. पा. I. पृ. ३७३: अवटफलवग्गो; बु. रा. भा-१, पृ. ६७: राजा बिम्बिसार; अं. नि. अ. क. I. पृ. १३०: सोणकोलिविसो; अं. नि-६, पृ. ८५: सोणसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६७९; महा. व. पा. पृ. २०१: सोणस्सपब्बज्जा, चम्मक्खन्धकं ।
४. अं. नि-१, पृ. २४: सोणो कोलिविसो, एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १३०.
५. थेर. गा. अ. क. I. पृ. २९९: नन्दक थेरगाथट्टकथा, दुकनिपात-वण्णना ।
६. विभं. अ. क. पृ. ४४३ मा चाहि 'पिप्फलि विहार' लेखेको छ ।

- (८) सोण (गृहपतिपुत्र)—यिनके कुरा यहाँ अगाडि उल्लेख गरिदिएको छ । यिनी राजगृहवासी हुन् ।
- (९) सोणसुत्तं—यस सूत्रमा शीतल बनिमा बसिरहुनु भएका सोण कोल्लिविस्स स्थविरको मनमा दुविधा उत्पन्न भई वस्त्र छोडेर गृहस्थी भई पुण्यगर्ने हो कि ब्याहो भन्ने जस्तो विचार उठ्दा भगवान्ले बहाँलाई वीणाको उपमाद्वारा उपदेश गर्नु भएको कुरो छ । अं. नि-६, पृ. ८५: सोणसुत्तं, महावग्गो ।
- (१०) सोणसुत्तं—यो सूत्र सं. नि. II. पृ. २७९: खन्धसंयुत्तमा छ । यसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ ।
- (११) सोणसुत्तं—यो सूत्र पनि सं. नि. II. पृ. २८१: खन्धसंयुत्तमा छ । यसको अनुवाद पनि अगाडि गरिदिएको छ ।
- (१२) सोणसुत्तं—यो सूत्र पनि सं. नि. III. पृ. १०४: सलायतन-संयुत्तमा छ । यसको अनुवाद पनि अगाडि गरिदिएको छ ।
- (१३) सोणवग्गो—यो वर्ग उदा. पा. पृ. ११८ मा छ । यो पाँचौं वर्ग हो ।
- (१४) सोण दिग्गा विमानवत्थु—यो विमानकथा विमा. व. पा. पृ. २९ मा छ ।
- (१५) सोणक जातकं—यो जातक जा. अ. क. VI. पृ. १२७, नं. ५२९ मा छ ।

- (१६) सोणनन्द जातकं—यो जातक जा. अ. क. VI. पृ. १८४,
नं. ५३२ मा छ ।
- (१७) सोणदण्ड (ब्राह्मण)—हेनू बु. भा. भा-३, पृ. ४६७ मा ।
- (१८) सोण पोटरियत्थेर—थेर. गा. पा. पृ. २७४ मा छ । यसको
अट्टकथामा चाहि सोण सेट्टिपुत्तो लेखेको छ । थेर. गा. अ. क.
I. पृ. ३१६: दुकनिपातवण्णना ।

×

×

×

१—अनित्यरूप

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय भगवान् राजगृह स्थित वेणुवनको कलन्दक-
निवापमा बस्नु भएको थियो । अनि सोण गृहपतिपुत्र जहाँ भगवान्
हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक
छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सोण गृहपतिपुत्रलाई भगवान्ले
यस्तो भन्नुभयो—

“सोण ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरूले अनित्य हुने रूप-
द्वारा, दुःख हुने रूपद्वारा तथा विपरिणाम हुने रूपद्वारा ‘श्रेष्ठ छु’ भनी
हेछन् वा ‘सदृश छु’ भनी हेछन् अथवा ‘हीन छु’ भनी हेछन् भने—
योभन्दा यथार्थतालाई नदेख्नु अरू के होला ? अनित्य हुने वेदनाद्वारा,
दुःख हुने वेदनाद्वारा तथा विपरिणाम हुने वेदनाद्वारा ‘श्रेष्ठ छु’ भनी
हेछन् वा ‘सदृश छु’ भनी हेछन् अथवा ‘हीन छु’ भनी हेछन् भने—

---

१. सं. नि. II. पृ. २७९: सोणसुत्तं, खन्धसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. १९७.

योमन्वा यथार्थतालाई नदेखनु अरू के होला ? अनित्य हुने संज्ञाद्वारा, दुःख हुने संज्ञाद्वारा तथा विपरिणाम हुने संज्ञाद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्छन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्छन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्छन् भने—योमन्वा यथार्थतालाई नदेखनु अरू के होला ? अनित्य हुने संस्कारद्वारा, दुःख हुने संस्कारद्वारा तथा विपरिणाम हुने संस्कारद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्छन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्छन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्छन् भने—योमन्वा यथार्थतालाई नदेखनु अरू के होला ? अनित्य हुने विज्ञानद्वारा, दुःख हुने विज्ञानद्वारा तथा विपरिणाम हुने विज्ञानद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्छन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्छन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्छन् भने—योमन्वा यथार्थतालाई नदेखनु अरू के होला ?

“सोण ! जो कोही भ्रमण वा ब्राह्मणहरूले अनित्य हुने रूपद्वारा, दुःख हुने रूपद्वारा तथा विपरिणाम हुने रूपद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्दैनन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्दैनन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्दैनन् भने—योमन्वा यथार्थतालाई देखनु अरू के होला ? अनित्य हुने वेदनाद्वारा, दुःख हुने वेदनाद्वारा तथा विपरिणाम हुने वेदनाद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्दैनन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्दैनन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्दैनन् भने—योमन्वा यथार्थतालाई देखनु अरू के होला ? अनित्य हुने संज्ञाद्वारा ... अनित्य हुने संस्कारद्वारा, ... अनित्य हुने विज्ञानद्वारा, दुःख हुने विज्ञानद्वारा तथा विपरिणाम हुने विज्ञानद्वारा 'श्रेष्ठ छु' भनी हेर्दैनन् वा 'सदृश छु' भनी हेर्दैनन् अथवा 'हीन छु' भनी हेर्दैनन् भने—योमन्वा यथार्थतालाई देखनु अरू के होला ?

“सोण ! रूप नित्य हो कि अनित्य हो ? यसमा तिम्रो के भन्वछौ ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम स्वभावको हो त्यस्तोलाई ‘यो मेरो हो, यो महुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ के ?”

“भन्ते ! छैन ।”

“वेदना नित्य हो कि अनित्य हो त ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“संज्ञा...संस्कार...विज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम स्वभावको हो त्यस्तोलाई ‘यो मेरो हो, यो महुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ के ?”

“भन्ते छैन ।”

“सोण ! त्यसैले जे जति भूत भविष्य वर्तमानका रूपहरू हुन् , जे जति भित्री (अज्जत्त) वा बाहिरी (बहिद्धा), स्थूल वा सूक्ष्म, हीन वा प्रणीत, टाढाका वा नजिकका रूपहरू हुन्’ — ती सबै रूपहरूलाई ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो महुँ, न त्यो मेरा आत्मा हो’ भनी यथार्थरूपले हेर्नुपर्छ । जे जति भूत भविष्यत् वर्तमानका वेदनाहरू हुन्... जे जति भूत भविष्यत् वर्तमानका संज्ञाहरू हुन्... जे जति भूत भविष्यत् वर्तमानका संस्कारहरू हुन्... जे जति भूत भविष्यत् वर्तमानका विज्ञानहरू हुन् , जे जति भित्री वा बाहिरी, स्थूल वा सूक्ष्म, हीन वा प्रणीत, टाढाका वा नजिकका विज्ञानहरू हुन्— ती सबै विज्ञानहरूलाई ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो महुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यथार्थरूपले हेर्नुपर्छ ।

“सोण ! यसरी हेर्ने श्रुतवान् (= विद्वान्) आर्यश्रावक रूपबाट पनि विरक्त हुन्छ, वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संज्ञाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संस्कारबाट पनि विरक्त हुन्छ तथा विज्ञानबाट पनि विरक्त हुन्छ । विस्तक भएपछि त्याग्य, त्यागेपछि विमुक्त हुन्छ ।

-
१. यहाँ जे जति भूत भविष्यत्.. तथा स्थूल सूक्ष्मादि रूपहरू भनी लेखिएका छन्— ती सबैका स्पष्टिकरणहरू बु. श्रा. च. भा-१, पृ. २०४ देखि २२२ सम्मको पादटिप्पणीमा लेखिएको छ । अतः उही हेर्नु ।

विमुक्त भएपछि विमुक्ति' भएँ भन्ने ज्ञान हुन्छ । अनि जन्म (जाति) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब उपरान्त केही गर्न बाँकी छैन' भन्ने ज्ञान पनि अबबोध हुन्छ ।”

×

×

×

१. विमुक्ति पाँच प्रकारका छन् । जस्तै—(१) विक्खम्भनविमुक्ति, (२) तदङ्गविमुक्ति, (३) समुच्छेदविमुक्ति, (४) पटिप्पस्सद्धि-विमुक्ति र (५) निस्सरणविमुक्ति ।

(१) त्यहाँ अष्टसमापत्ति (ध्यान) हरू स्वयं विष्कम्भत (= रोकिएका) हुने भएको हुनाले नीवरणहरूबाट विमुक्त भएको हुन्छ । अतः यस्ता विमुक्तिलाई 'विक्खम्भन-विमुक्ति' (= विष्कम्भन-विमुक्ति) भनिएको हो ।

(२) अनित्यादि सप्त अनुपश्यनाद्वारा नित्यसंज्ञादिबाट विमुक्त हुन्छ । अतः यसप्रकार त्यस त्यस अङ्गले त्यस त्यस अङ्गबाट विमुक्त हुने भएको हुनाले यस्तालाई 'तदङ्ग-विमुक्ति' भनिएको हो । जस्तै—अनित्यानुपश्यनाद्वारा नित्यसंज्ञाबाट विमुक्त हुन्छ, दुःखानुपश्यनाद्वारा सुखसंज्ञाबाट विमुक्त, ...आदि । (यस सम्बन्धमा पटि. म. पा. पृ. ६३, ६४: भङ्गानुपस्सना ाणनिद्देशोमा हेनुं । त्यस्तै पृ. १४: सुतमयान्णनिद्देशोमा पनि हेनुं) ।

(३) चार आर्यमार्गहरू चाहि स्वयं क्लेशहरूबाट समुच्छन्न भएका हुनाले यसलाई 'समुच्छेद-विमुक्ति' भनिएको हो ।

(४) चार सामान्यफल चाहि मार्गको प्रभावद्वारा क्लेश-हरूलाई उपशान्तपारी अन्त्यमा पुगेका हुनाले यसलाई 'पटिप्पस्सद्धि-विमुक्ति' (= प्रतिप्रशब्धि-विमुक्ति) भनिएको हो ।

(५) निर्वाण चाहि सबै क्लेशहरूबाट निर्लिप्त भएको हुनाले, टाढा पुगिसकेको हुनाले र दूर भइसकेको हुनाले यसलाई 'निस्सरणविमुक्ति' (= निश्शरण-विमुक्ति) भनिएको हो ।

यसरी यी पाँचै प्रकारका विमुक्तिबाट विमुक्ति भइसकेको हुनाले 'विमुक्ति' भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. ११४: अच्छरिय-धम्मसुत्तवण्णना, उपरिपण्णासको । जब यसरी विमुक्त भइसक्य तब प्रत्यवेक्षणाना ज्ञानद्वारा उसलाई 'विमुक्त भएँ' भन्ने ज्ञान हुन्छ भनिएको हो । यस सम्बन्धमा बु ब्रा. भा-२, पृ. २८० को पाद-टिप्पणीमा पनि हेनुं ।

मूल सूत्र—

२-रूपहरूलाई नजान्ने भ्रमण होइन

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय भगवान् राजगृह स्थित वेणुवनको कञ्चन्दक-
निबापमा बस्नु भएको थियो । अनि सोण गृहपतिपुत्र जहाँ भगवान्
हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक
छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सोण गृहपतिपुत्रलाई भगवान्ले यस्तो
भन्नुभयो—

“सोण ! जो कोही भ्रमण वा ब्राह्मणहरूले रूपलाई जान्दैनन्,
रूपसमुदायलाई जान्दैनन्, रूपनिरोधलाई जान्दैनन्, रूपनिरोध यामिनी
प्रतिपदलाई जान्दैनन्; वेदनालाई जान्दैनन्... संज्ञालाई जान्दैनन्...
संस्कारलाई जान्दैनन्... विज्ञानलाई जान्दैनन्..., सोण ! न ती मेरा
भ्रमण वा ब्राह्मणहरू हुन्, न ती भ्रमण वा ब्राह्मणहरूमा सम्मत छन् ।

१. सं. नि. II. पृ. २८१: दुतिय सोणमुत्तं, खन्धसंयुत्तं; अ. क. II.

पृ. १९७.

ती आयुष्मान्हरूले न सामान्यर्थ (सामञ्जस्यं) न ब्रह्मन्यर्थं (ब्रह्म-
ञ्जस्यं) यसै जीवनमा अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदध भई
विहार गर्छन् ।

“सोण ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरूले रूपलाई जान्दछन्,
रूपसमुदयलाई जान्दछन्, रूपनिरोधलाई जान्दछन्, रूपनिरोध गामिनी
प्रतिपदलाई जान्दछन्; वेदनालाई जान्दछन्... संज्ञालाई जान्दछन्...
संस्कारलाई जान्दछन्... विज्ञानलाई जान्दछन्; सोण ! उनीहरू नै
मेरा श्रमण वा ब्राह्मणहरू हुन्, तिनीहरू नै श्रमण वा ब्राह्मणहरूमा
सम्मत छन् । ती आयुष्मान्हरूले नै सामान्यर्थ (सामञ्जस्यं) ब्रह्मन्यर्थं
(ब्रह्मञ्जस्यं) यसै जीवनमा अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपसम्पदध
भई विहार गर्छन् ।

× Dhamma × Digital ×

-
१. यहाँ सामन्यर्थ र ब्रह्मन्यर्थ भनी चतुर्विध आर्यफललाई
भनिएको हो । अथवा सामन्यर्थ भनेको चतुर्विध मार्गलाई र
ब्रह्मन्यर्थ भनेको चतुर्विध फललाई भनिएको हो भनी मनो. र. पू.
I. पृ. ४५३: समणब्राह्मणसुत्तवण्णना, तिकनिपातले उल्लेख गरेको
छ ।

मूल सूत्र—

३-यसै जीवनमा किन निर्वाण हुन्न ?

एक समय भगवान् राजगृह स्थित वेणुवनको कच्छन्दक-निबापमा बसिरहनु भएको थियो^१ । अनि सोण गृहपतिपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सोण गृहपतिपुत्रको भगवान्-सँग यस्तो भने—

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुन्न ? के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुन्छन् ?”

(यसपछिका जन्मे कुराहरू बु. गृ. भा-१, पृ. ३१८ मा लेखिएका छन् । जन्मे कुरा उस्तै भएका हुनाले उहाँ हेर्नु ।)

---

१. सं. नि. III, पृ. १०४: सोणसुत्तं, सलायतनसंयुत्तं ।

२३. हालिद्विकानि गृहपति

प रि च य

यो हालिद्विकानि गृहपति दक्षिणापथ अवन्तीको कुररघर भन्ने नगरवासी एक श्रद्धालु उपासक हुन् । यिनी महाकात्यायन महास्थविरका भक्त थिए । यिनले वहाँसँग बरोबर सत्संगत गर्दथे । यिनको नाम 'हालिद्विकानि' थियो^१ ।

यो हालिद्विकानि गृहपतिले महाकात्यायन महास्थविरसँग तीन पटकसम्म भेटेर प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू पालिवाङ्कमयमा पाइन्छन् । पहिलो पटकको भेटमा यिनले वहाँसँग "धातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्श नानात्व उत्पन्न हुन्छ" भनी भगवान्‌ले भन्नु भएको कुराको अर्थ के हो ? भनी प्रश्न गरेका छन् । दोश्रो पटकको भेटमा "घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्ने..." भनी भगवान्‌ले भन्नु भएको कुराको अर्थ के हो ? भन्ने प्रश्न सोधेका छन् । तेश्रो पटकको भेटमा पनि यिनले वहाँसँग—

---

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. १८८: हालिद्विकानिसुत्तवण्णना, सलायतन-संयुत्तं ।

दीघनिकायको सक्कपब्बहसुत्तमा उल्लेख भएको मोक्षलाभी पुरुष सर्वश्रेष्ठ हुन्छ भनेको के हो ? भन्ने प्रश्न सोधेका छन् । महाकात्यायन महास्थविरले सबै प्रश्नका उत्तरहरू एक एक गरी बनाइदिनुभयो । यी कुराहरू अगाडि अनुदित तीन सूत्रहरूमा उल्लेख भएका छन् । यी कुराहरू गम्भीर छन् ।

हालिहिकानि गृहपतिको बारेमा यस बाहेक अरु कुराहरू पालिसाहित्यमा कतै पाइएका छैनन् । हालिहिकानि नामका तीन सूत्रहरू संयुत्तनिकायमा पाइन्छन् जसको अनुवाद यहाँ अगाडि गरिदिएको छ ।

मूल सूत्र—

१-धातुनानात्व

एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन (महाकच्चानो) अवन्ती^१ (जनपद) स्थित कुररघर^२ (नगरको) एक प्रपात पर्वतमा^३ बस्नु भएको थियो^४ । अनि हालिदिकानि^५ गृहपति जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हालिदिकानि गृहपतिले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो भने—

१. दक्षिणापथको अवन्ती देश । (अवन्ति दक्षिणापथ सङ्घाते अवन्ति रट्टे) सार. प. II. पृ. १८८: हालिदिकानिसुत्तवण्णना, खन्धसंयुत्तं ।
२. नालन्दा पालिमा 'कुलघर' ।
३. त्यो पर्वतको एक तरफ काटिएको जस्तो देखिने भएकोले 'प्रपात' भनिएको हो । सार. प. II. पृ. १८८: हालिदिकानिसुत्तवण्णना, खन्धसंयुत्तं ।
४. सं. नि. III. पृ. १०६: हालिदिकानिसुत्तं, सलायतनसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. २९.
५. कहीं कहीं 'हालिदिकानि' पनि उल्लेख भएको छ ।

“भन्ते ! भगवान्ले ‘धातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्शनानात्व उत्पन्न हुन्छ, स्पर्शनानात्वको कारणद्वारा वेदनानानात्व उत्पन्न हुन्छ’ भनी भन्नु भएको छ । भन्ते ! कसरी धातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्शनानात्व उत्पन्न हुन्छ र कसरी स्पर्शनानात्वको कारणद्वारा वेदनानानात्व उत्पन्न हुन्छ ?”

१—“२. गृहपति ! यहाँ भिक्षुले चक्षुद्वारा रूप देखेर ‘यो मनपर्ने रूप हो’ भनी जाने जस्तै सुख वेदनीय चक्षुविज्ञानलाई पनि जान्दछ^२ । स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

१. यो कुरा भगवान्ले सं. नि. II. पृ. १२१: फस्सनानत्तमुत्तं, धातुसंयुत्तमा भन्नु भएको छ । यसप्रकारका धातुनानात्व सम्बन्धी कुराहरू अरू पनि धातुसंयुत्तमा उल्लेख भएका छन् ।

धातुनानात्वको बारेमा बु. गृ. भा-२, पृ. २४६ मा पनि हेर्नु ।

२. यो वाक्यको स्पष्टिकरण दिदै सं. नि. अ. क. III. पृ. २९: हालिद्विकानिसुत्तवण्णना, सलायतनसंयुत्तले यसरी लेखेको छ—

“जुन मनले मनपर्ने रूपलाई देखेदछ त्यसैलाई ‘यो मनपर्ने रूप हो’ भनी जान्दछ भनी भनिएको हो । सुखवेदनीय चक्षुविज्ञान स्पर्शको कारणद्वारा उत्पन्न हुने जुन चक्षुविज्ञान हो र जुन उपनिश्रय प्रत्ययको कारणबाट वा अनन्तर प्रत्ययको कारणबाट वा समनन्तर प्रत्ययको कारणबाट अथवा सम्प्रयुक्त प्रत्ययद्वारा सुखवेदनाकोनिमित्त हुने प्रत्यय स्पर्श हो सोही सुखवेदनीय तथा स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।”

b. चक्षुद्वारा रूपलाई देखेर नै 'यो मन नपर्ने रूप हो' भनी जाने जस्तै दुःखवेदनीय चक्षुविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

c. चक्षुद्वारा रूपलाई देखेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय रूप हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख चक्षुविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ ।

२-“a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले श्रोतद्वारा शब्द सुनेर 'यो मनपर्ने शब्द हो' भनी जाने जस्तै सुखवेदनीय श्रोतविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

b. श्रोतद्वारा शब्दलाई सुनेर नै 'यो मन नपर्ने शब्द हो' भनी जाने जस्तै दुःखवेदनीय श्रोतविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

c. श्रोतद्वारा शब्दलाई सुनेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय शब्द हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख श्रोतविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ ।

३-“a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले घ्राणद्वारा गन्ध सुँघेर 'यो मनपर्ने गन्ध हो' भनी जाने जस्तै सुखवेदनीय घ्राणविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

b. घ्राणद्वारा गन्धलाई सुँघेर नै 'यो मन नपर्ने गन्ध हो' भनी जाने जस्तै दुःखवेदनीय घ्राणविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

C. घ्राणद्वारा गन्धलाई सुँघेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय गन्ध हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख घ्राणविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ ।

४—"a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले जिह्वाद्वारा रस चाखेर 'यो मनपर्ने रस हो' भनी जाने जस्तै मुखवेदनीय जिह्वाविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा मुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

b. जिह्वाद्वारा रसलाई चाखेर नै 'यो मन नपर्ने रस हो' भनी जाने जस्तै दुःखवेदनीय जिह्वाविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

C. जिह्वाद्वारा रसलाई चाखेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय रस हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख जिह्वाविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ ।

५—"a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले कायद्वारा स्पर्शलाई जानेर 'यो मनपर्ने स्पर्श हो' भनी जाने जस्तै मुखवेदनीय कायविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा मुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

b. कायद्वारा स्पर्शलाई जानेर नै 'यो मन नपर्ने स्पर्श हो' भनी जाने जस्तै दुःखवेदनीय कायविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

C. कायद्वारा स्पर्शलाई जानेर नै 'यो उपेक्षा स्थानीय स्पर्श हो' भनी जाने जस्तै अदुःखअसुख कायविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा अदुःखअसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ ।

६-“a. गृहपति ! फेरि भिक्षुले मनद्वारा धर्मलाई जानेर ‘यो मनपर्ने धर्म हो’ भनी जाने जस्तै सुखवेदनीय मनःविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

b. मनद्वारा धर्मलाई जानेर नै ‘यो मन नपर्ने धर्म हो’ भनी जाने जस्तै दुःखवेदनीय मनःविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ।

c. मनद्वारा धर्मलाई जानेर नै ‘यो उपेक्षा स्थानीय धर्म हो’ भनी जाने जस्तै अदुःखमसुख मनःविज्ञानलाई पनि जान्दछ । स्पर्शको कारणद्वारा अदुःखमसुख वेदना उत्पन्न हुन्छ ।

“गृहपति ! यसरी धातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्शनानात्व उत्पन्न हुन्छ र स्पर्शनानात्वको कारणद्वारा वेदनानानात्व उत्पन्न हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

×

×

×

मूल सूत्र—

२—“घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्नु” को
अर्थ के हो ?

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन (महाकच्चानो) अबन्ती (जनपद) को कुररघर^१ (नगर) स्थित प्रपात पर्वतमा बस्नु भएको बियो । अनि हालिदिकानि^२ गृहपति जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हालिदिकानि गृहपतिछे आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो भने—

-
१. सं. नि. II. पृ. २४८: हालिदिकानिसुत्तं, खन्धसंयुत्तं, अ. क. II. पृ. १८८.
  २. नालन्दा पालिमा: 'कुलघर' ।
  ३. सिंहलमा: 'हालिदिकानि'; स्याममा: 'हलिदिकानि'

“भन्ते ! भगवान्त्वे अट्टकवग्गको^१ मागण्डिय प्रश्नमा यस्तो
भन्नु भएको छ—

‘ओकं पहाय अनिकेतसारी,
गामे अकुब्बं मुनिसन्थवानि ।
कामेहि रित्तो अपुरन्खरानो,
कथं न विग्गह जनेन कयिरा’ति^२ ॥’

अथ—

‘घरबार छाडी बेघर भई विचरण गर्ने मुनि गाउँमा (गृहस्थी-
हृत्सर्ग) संसर्ग गरी बस्दैनन् र कामविषयबाट अलग हुने मुनिको
पुनर्जन्म पनि हुन्न । त्यस्ता मुनिले मानिसहृत्सर्ग कसरी विग्रह र
विवाह गर्ने ?’

Dhamma.Digital

“भन्ते ! भगवान्त्वे संक्षेपमा भन्नु भएको यसको अर्थ कसरी
विस्तारपूर्वक बुझ्ने ?”

-
१. यो अट्टकवग्ग, सुत्तनिपातपालि पृ. ३८८ मा छ । यो गाथा भएको
सूत्रलाई त्यहाँ मागण्डियसुत्त भनिएको छ । यसैलाई यहाँ मागण्डिय
प्रश्न भनिएको हो । सुत्त. नि. पृ. ३९९, गा. नं. ७९. यसको
अनुवाद बु. ब्रा. भा-३, पृ. १४३ मा छ ।
  २. यसको सविस्तर अर्थ बु. ब्रा. भा-३, पृ. १६५ मा पनि हेर्नु ।

१-(१) 'गृहपति ! रूपधातु (= रूपस्कन्ध) विज्ञानको' घर (= ओक) हो । रागले बाँधिएको रूपधातुमा बस्ने विज्ञानलाई 'घरमा बस्ने' (= ओकसारी) भनिएको हो^२ । (२) गृहपति ! वेदना-धातु विज्ञानको घर हो । रागले बाँधिएको वेदनाधातुमा बस्ने विज्ञानलाई 'घरमा बस्ने' भनिएको हो । (३) गृहपति ! संज्ञाधातु विज्ञानको घर हो । रागले बाँधिएको संज्ञाधातुमा बस्ने विज्ञानलाई 'घरमा बस्ने'

१. यस ठाउँमा 'विज्ञान' भनी कर्मविज्ञानलाई 'विज्ञान' भनिएको हो भनी सार. प. II. पृ. १८८: हालिदिकानिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यस ठाउँमा किन 'गृहपतिपुत्र ! विज्ञानधातु' भनी न भनिएको ? भने भ्रम हटाउनकोनिमित्त । 'ओक' भनेको शब्दार्थको हिसाबले प्रत्यय भनिएको हो । अतः पहिले भएको कर्मविज्ञान पछि हुने कर्मविज्ञानको प्रत्यय हुन्छ र विपाक विज्ञानको पनि प्रत्यय हुन्छ । त्यस्तै गरी विपाकविज्ञान, विपाकविज्ञानको पनि कर्मविज्ञानको पनि प्रत्यय हुन्छ । त्यसैले 'विज्ञान' शब्द प्रयोग गर्दा कुनचाहिँ 'विज्ञान' हो त भन्ने भ्रम हुन सक्छ । त्यसैले त्यो भ्रमलाई हटाउनकोनिमित्त त्यसलाई नलिई असंकीर्ण रूपले यहाँ देशना गरिएको हो । अपिच आरम्भको हिसाबले यहाँ चारवटा अभिसंस्कार विज्ञान स्थित रहेको हुन्छन् । यसैलाई देखाउनकोनिमित्त 'विज्ञान' भनी नभनेको हो । सार. प. II. पृ. १८८-८९: हालिदिकानिसुत्तवण्णना ।

भनिएको हो । (४) गृहपति ! संस्कारधातु विज्ञानको घर हो । रागले बाँधिएको संस्कारधातुमा बस्ने विज्ञानलाई 'घरमा बस्ने' भनिएको हो । गृहपति ! यसरी घरमा बस्ने हुन्छ (ओकसारी होति) ।

२—'गृहपति ! कसरी बेघर हुन्छ ? (अनोकसारी होति ?) —

(१) गृहपति ! रूपधातुमा जो छन्द हो, जो राग हो, जो नन्दी हो, जो तृष्णा हो, जो उपायुपादान^१ हो र चित्तमा जो अधिष्ठानाभिनि-

१. यस ठाउँमा विज्ञान धातुलाई किन नलिएको ? भन्ने बारेको कुरा-माथि गइसकेको छ ।

२. यहाँ 'उपायुपादान' भनी उपाय र उपादान दुइ शब्दलाई सन्धि गरी 'उपायुपादान' लेखिएको हो । उपाय भन्नाले—तृष्णा उपाय र दृष्टि उपायलाई भनिएको हो । उपादान भन्नाले—काम उपादान, दृष्टि उपादान, शीलव्रत उपादान र आत्मवाद उपादानलाई भनिएको हो । सार. प. II. पृ. १८९: हालिदिकानिसुत्तवण्णना, खन्धसंयुत्तं । (विभं. पा. पृ. ४४९-५०: खुद्कविभङ्गो, चतुक्क-मातिकादिहोसो ।) तृष्णा र दृष्टिद्वारा त्रैभूमिक धर्ममा पुगिने भएको हुनाले यसलाई 'उपाय' भन्दछन् भनी पपं. सू. IV. पृ. ६४: छब्बिसोधनसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

वेशानुशय^१ हो त्यो तथागतमा^२ छैन— जरो उखेलिइसक्यो काटेको तालवृक्ष जस्तै असम्भाव्य भई भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले तथागतलाई 'बेघरवाला' भन्दछन् । (२) गृहपति ! वेदनाधातुमा जो छन्द हो, ... (३) संज्ञाधातुमा जो छन्द हो, ... (४) संस्कारधातुमा जो छन्द हो, ... (५) विज्ञानधातुमा^३ जो छन्द हो, ... त्यो तथागतमा

१. अधिष्ठान + अभिनिवेश + अनुशय = अधिष्ठानाभिनिवेशानुशय । यहाँ अभिनिवेश भनी तीनशय अभिनिवेशहरूलाई भनिएको हो । (यी तीनशय अभिनिवेशका कुरा पटि. म. पा. पृ. १५४: 'तीणि-सतंदिट्ठाभिनिवेश' मा छ ।) रागादि सात अनुशयहरूलाई 'अनुशय' भनिएको हो । (हेनू बु. रा. भा-१, पृ. ४७१, बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ३८१ को पादटिप्पणी ।)
२. सबै क्षीणास्रवीहरूमा छन्द रागादि हुन्छन् र सबै क्लेशहरू प्रहीण भएका हुन्छन् । यहाँ चाहिँ क्षीणास्रवीहरूमध्ये तथागत सम्यक् सम्बुद्ध सर्वश्रेष्ठ तथा सबैले जान्ने भएको हुनाले 'तथागतमा' भनिएको हो । सार. प. II. पृ. १८९: हालिदिकानिसुत्तवण्णना ।
३. यहाँ चाहिँ विज्ञानधातुलाई किन लिएको त ? क्लेश प्रहाणलाई देखाउनकोनिमित्त । क्लेश भनेको केवल चार स्कन्धहरूमा मात्र हुन्छन् पाँचै स्कन्धमा हुन्छन् । अतः विज्ञानधातुबाट पनि क्लेश हटेको कुरा देखाउन यहाँ 'विज्ञानधातु' लाई पनि लिइएको हो । सार. प. II. पृ. १८९: हालिदिकानिसुत्तवण्णना ।

छैन— ...! एयसंले तथागतलाई 'बेघरवाला' भन्वछन् । गृहपति !
यसरी बेघर हुन्छ^१ ।

३—“गृहपति ! कसरी 'निकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा बस्ने'
हुन्छ ?—गृहपति ! रूपनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई
'निकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्वछन् । शब्दनिमित्तरूपी
बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई 'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्वछन् ।
गन्धनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई 'निकेतनमा बस्ने' भनी
भन्वछन् । रसनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई 'निकेतनमा
बस्ने' भनी भन्वछन् । स्पर्शनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्नेलाई
'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्वछन् । धर्मनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई
बस्नेलाई 'निकेतनमा बस्ने' भनी भन्वछन् । गृहपति ! यसरी 'निकेत-
सारी' अर्थात् 'निकेतनमा बस्ने' हुन्छ ।

४—“गृहपति ! कसरी 'अनिकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा नबस्ने'
हुन्छ ?—गृहपति ! तथागतको रूपनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई

१. यहाँ ठाउँ ठाउँमा खाली रहेका ठाउँहरूका कुराहरू माथि उल्लेख
भए जस्तै मिलाई पढ्नु ।

२. यहाँ 'अनोकसारी होति' अर्थात् 'बेघर हुन्छ' भनी भनेको मतलब
कर्मविज्ञानद्वारा रूपघातुमा आलम्बन गरी नबस्ने भएकोले 'अनोक-
सारी' अर्थात् 'बेघर' भनी भनिएको हो । सार. प. II. पृ. १८९:
हालिद्विकानिसुत्तवण्णना ।

बस्ने (हेतु) छैन—जरो उल्लेखितकयो, काटेको तालवृक्ष जस्तै असम्भाव्य भई भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले तद्वागतलाई 'अनिकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा नबस्ने' भनी भन्दछन् । तथागतको शब्दनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन..., गन्धनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन..., रसनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन..., स्पर्शनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन..., धर्मनिमित्तरूपी बन्धनमा बन्धित भई बस्ने (हेतु) छैन—जरो उल्लेखितकयो र काटेको तालवृक्ष जस्तै असम्भाव्य भई भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले तथागतलाई 'अनिकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा नबस्ने' भनी भन्दछन् । गृहपति ! यसरी 'अनिकेतसारी' अर्थात् 'निकेतनमा नबस्ने' हुन्छ ।

५—“गृहपति ! कसरी गाउँमा (गृहस्थीहरूसँग) संसर्ग भएको हुन्छ ? — गृहपति ! यहाँ कुनै (भिक्षु) गृहस्थीहरूको साथमा सहनन्दी र सहशोकी हुन्छ, सुखमा सुखी र दुःखमा दुःखी हुन्छ तथा कामकाज पर्दा आफूले पनि त्यस काममा योगदान दिन्छ । गृहपति ! यसरी गाउँमा (गृहस्थीहरूसँग) संसर्ग भएको हुन्छ ।

६—“गृहपति ! कसरी गाउँमा (गृहस्थीहरूसँग) संसर्ग भएको हुन्छ त ? — गृहपति ! यहाँ कुनै (भिक्षु) गृहस्थीहरूको साथमा सहनन्दी र सहशोकी हुन्छ, सुखमा सुखी र दुःखमा दुःखी हुन्छ तथा कामकाज गर्दा योगदान दिन्छ । गृहपति ! यसरी गाउँमा (गृहस्थीहरूसँग) संसर्ग भएको हुन्छ ।

७—“गृहपति ! कसरी कामविषयबाट अलग भएको हुन्छ ?—
गृहपति ! यहाँ कुनै (भिक्षु) कामविषयको रागबाट, छन्दबाट, प्रेमबाट,
प्यासबाट, परिवाहबाट र तृष्णाबाट अलग भएको हुन्छ । गृहपति !
यसरी कामविषयबाट अलग भएको हुन्छ ।

८—“गृहपति ! कसरी कामविषयबाट अलग भएको हुन्छ त ?
—गृहपति ! यहाँ कुनै (भिक्षु) कामविषयको रागबाट, छन्दबाट,
प्रेमबाट, प्यासबाट, परिवाहबाट र तृष्णाबाट अलग भएको हुन्छ ।
गृहपति ! यसरी कामविषयबाट अलग भएको हुन्छ ।

९—“गृहपति ! कसरी अगाडितिर जाने हुन्छ ?—गृहपति !
यहाँ कुनै (भिक्षु) को यस्तो हुन्छ—‘भविष्यमा यस्तो रूप भए हुन्थ्यो,
भविष्यमा यस्तो वेदना भए हुन्थ्यो, भविष्यमा यस्तो संज्ञा भए हुन्थ्यो,
भविष्यमा यस्तो संस्कार भए हुन्थ्यो र भविष्यमा यस्तो विज्ञान भए
हुन्थ्यो ।’ गृहपति ! यसरी अगाडितिर जाने हुन्छ ।

१०—“गृहपति ! कसरी अगाडितिर जाने हुन्छ त ?—गृहपति !
यहाँ कुनै (भिक्षु) को यस्तो हुन्छ—‘भविष्यमा यस्तो रूप भए हुन्थ्यो,
भविष्यमा यस्तो वेदना भए हुन्थ्यो, भविष्यमा यस्तो संज्ञा भए हुन्थ्यो,
भविष्यमा यस्तो संस्कार भए हुन्थ्यो र भविष्यमा यस्तो विज्ञान भए
हुन्थ्यो ।’ गृहपति ! यसरी अगाडितिर जाने हुन्छ ।

११—“गृहपति ! कसरी मानिसहरूसँग विग्रह गर्ने हुन्छ ?—
गृहपति ! यहाँ कुनै (पुरुष) यस्तो कुरा गर्ने हुन्छ—‘तिमी यो धर्मविनय

जान्दैनौ, यो धर्मविनय म जान्दछु । तिमिले यो धर्मविनय के जानौला र ? तिमि गलत बाटोमा छौ, म ठीक बाटोमा छु । मेरो कुरा सार्थक छ, तिम्रो कुरा निरर्थक छ । अघि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ र पछि भन्नुपर्ने अघि भन्छौ । तिमिले घेरै दिनदेखि सिकेको कुरा मेरो वादको अगाडि व्यर्थ छ । तिमिमाथि वाद आरोप गर्छु । तिमि निग्रहित छौ । (मेरो वादबाट) मुक्त हुन तिमि बाहिर घुम । यदि सक्छौ भने मेरो वादलाई मर्दन गर ।' गृहपति ! यसरी मानिसहरूसँग विग्रह गर्ने हुन्छ ।

१२—“गृहपति ! कसरी मानिसहरूसँग विग्रह गर्ने हुन्छ त ?—
गृहपति ! यहाँ भिक्षु यस्तो कुरा गर्ने हुन्छ—‘तिमि यो धर्मविनय जान्दैनौ, यो धर्मविनय म जान्दछु ।... यदि सक्छौ भने मेरो वादलाई मर्दन गर ।’ गृहपति ! यसरी मानिसहरूसँग विग्रह गर्ने हुन्छ ।

“गृहपति ! भगवान्ले जो त्यो अट्टकबग्गको मागण्डिय प्रश्नमा —

‘ओकं पहाय भनिकेतसारी,
गामे अकुब्बं मुनिसन्थवानि ।
कामेहि रित्तो अपुरक्खरानो^१,
कथं न विग्गह् जनेन कयिरा’ति ॥’

१. सिंहलमा: ‘अपुरेक्खरानो’ ।

सडु डनुडडु; गृहपतल ! डगवलुले संकुषडड डनु डएकु डसकु अरुथं
डसरी (डडु उलुलेख गरे डडुडडुड) वलसुतारडूरुडक डुडुनुडडु ।

×

×

×

मूल सूत्र—

३—अत्यन्त निष्ठावान् भनेको के हो ?

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन (महाकञ्चानो) अबन्ती (जनपद) स्थित कुरुरघरको प्रपात पर्वतमा बसिरहनु भएको थियो । अनि हालिदिकानि गृहपति जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हालिदिकानि गृहपतिले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो भने—

“भन्ते ! भगवान्‌ले शक्र प्रश्नमा^२ (सक्कपञ्चे) यस्तो भन्नु भएको छ—‘जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू तृष्णा क्षय गरी विमुक्ति भएका

१. सं. नि. II. पृ. २५१: दुतिय हालिदिकानिसुत्तं. अ. क. II. पृ. १९०, खन्धसंयुत्तं ।

२. दी. नि. II. पृ. २१२: सक्कपञ्हेसुत्तं ।

छन् तिनीहरू अत्यन्त निष्ठावान्, अत्यन्त योगक्षेमी, अत्यन्त ब्रह्मचारी, अत्यन्त पर्यवशान र देवमनुष्यहरूमध्ये श्रेष्ठ छन् ।' भन्ते ! भगवान्‌ले संक्षेपमा भन्नु भएको यस कुराको विस्तारपूर्वक अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“गृहपति ! रूपधातुमा जो छन्द-राग हो, जो नन्दी-तृष्णा हो, जो उपायुपादान हो र जो चित्तमा अधिष्ठानाभिनिवेशानुशय हो तिनीहरूको भय, विराग, निरोध, त्याग र प्रतिनिसर्गलाई चित्त सुविमुक्त भनी भन्दछन् । गृहपति ! वेदनाधातुमा जो छन्द-राग हो, ...संज्ञाधातुमा जो छन्द-राग हो, ...संस्कारधातुमा जो छन्द-राग हो, ...विज्ञानधातुमा जो छन्द-राग हो, जो नन्दी-तृष्णा हो, जो उपायुपादान हो र जो चित्तमा अधिष्ठानाभिनिवेशानुशय हो तिनीहरूको भय, विराग, निरोध, त्याग र प्रतिनिसर्गलाई चित्त सुविमुक्त भनी भन्दछन् ।

“गृहपति ! भगवान्‌ले शक्र प्रश्नमा जो यस्तो भन्नु भएको छ—‘जो ती भ्रमण ब्राह्मणहरू तृष्णाक्षय गरी विमुक्त भएका छन् तिनीहरू अत्यन्त निष्ठावान्, अत्यन्त योगक्षेमी, अत्यन्त ब्रह्मचारी, अत्यन्त पर्यवशान र देवमनुष्यहरूमध्ये श्रेष्ठ छन् ।’ गृहपति ! भगवान्‌ले संक्षेपमा भन्नु भएको यस कुराको विस्तारपूर्वक अर्थ यसरी बुझ्नुपर्छ ।”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित
“बुद्धकालीन गृहस्थीहरू”

भाग-३, संग्रह-१५

समाप्त

नामावली

अ

- अङ्ग जनपदमै पष्ठ १३९
 अङ्ग देशको २१३, महिय २०६
 अङ्ग देशमा १९६
 अङ्गुत्तरनिकाय ८१
 अङ्गुत्तरनिकायटुकथा ३२३, ४१७,
 को कुरा ३२६, मा २०८,
 ले ३२५
 अङ्गुत्तराप १३९, १४२, १४६,
 मा १९६, हो २२१, को
 निमित्त २११, महिय
 नगरबाट २११, स्थित
 १३९, १४३
 अचिरवती १४६
 अचेल सेनिय १०६, लाई १०८, ले
 १०३, १०४, १०७, १०८,
 ११५, ११६
- अच्छरियधम्मसुत्तवण्णना ४४९
 अञ्जन राजाका पुत्र ४२९
 अजपाल धूमकारी २७२
 अजातशत्रुको छोरा ८१
 अजातशत्रु राजाका ८४
 अजातशत्रु राजाको पालामा ७९
 अजातशत्रुद्वारा बिम्बिसारलाई मार्न
 लगाए ४३८
 अजातशत्रु राजाले १३६
 अजातशत्रु राजाको पालामा ७९
 अजातशत्रुले सुम्पेका थिए ७९
 अञ्जतिस्थिय पुम्बकथा ११६
 अटुकवग्ग ४६१, को ४६८, को
 मागण्डिय प्रश्नमा ४६१,
 का गाथाहरू ४३९
 अट्टानपालि वण्णना ४४०
 अनङ्गणसुत्त १२९
 अनायपिण्डकको ५, १७, ३८,
 ३४०

अनाथपिण्डकमा २३०
 अनाथपिण्डकले २३२
 अनाथपिण्डक महाजनलाई २४७
 अनाथपिण्डक सेठ २३२, की
 भार्याको नाम २३२
 अनाथपिण्डक सेठले विवाह गरेका
 थिए २३२
 अनुबुद्ध ३८, ५१, ५२, ५३, लाई
 ३९, ५३, ७४, ले ३८,
 ३९, ५३, चाँडै आउनुहोस
 ३९, महास्थविर ३, सुत्तमा
 १, सुत्तवर्णना ४५, ४७,
 सँग ४८, हुनुहुन्थ्यो ३९,
 को चरणकमलमा ३९
 अनोतप्त १४४, वह १४३, वहमै
 १४४, वहलाई १४५
 अनोमदस्ती बुद्ध ४१०, को पालामा
 ४१०
 अन्धकविन्दतिर गइरहेको थिए
 १७२
 अन्धकविन्दबाट १७२
 अन्धकविन्दमा १७५
 अपदानमा ३५०
 अप्रमाणाभा ४, ४२, ४३, ४५,
 ४८, देवहरूको समुहमा
 ४६, देवलोकमा ४५

अम्बलट्टिकायमा ८३
 अम्बहुसुत्त २७२
 अमितासँग विवाह गरेका थिए
 ४२९
 अमृतोवनका छोरा हुन् ४२९
 अरियवंससुत्त १२९
 अवन्ती ४५५, ४६०, ४७०, को
 ४५३, देशका कुररघर
 ४३८
 अवरोज १९७, भन्ने कुटुम्बिको
 भाउजा १९७
 अवटफलवग्गो ४४१
 अस्सलायन माणव ९९
 अस्सलायन सूत्रमा उल्लिखित ९९
 असुरवग्गमा छ १४१
 आ
 आकाशगंगा १४६
 आदित्तपरियायो १७४
 आनन्द ८, ९, ११, १२, १३, १४,
 १५, १९३, ४०९, ४१४,
 को चरणकमलमा १९३,
 १९४, ४१४, ४१५, जानु-
 भयो १९४, महास्थविर

१९२, महास्थविरलाई	२२, परिव्राजकले ३
१९२, महास्थविरका	उदयभद्रका छोरा ८१
उपाध्याय १७३, लाई २,	उत्तर वा उत्तरक ५५
८, लाई अभिवादन गरी	उत्तरानन्दमाता उपासिका २३०,
१९४, ४१५, लाई यस्तो	२३१
मन्यो ४१५, लाई बोलाउन	उत्तरा भन्ने पुत्रि थिइन् ९८
पठाए ४०९, ले ८, १५,	उदानट्टकथा ४२२, ले ७९, ८६,
१९४, ४०९, ले स्वीकार	नुसार ४२१
गर्नुमयो ४१५, ले सुनि-	उवायी २, ५, ६, ७, ८, का बीचमा
रहुनु भएको थियो २,	८, को बीचमा २, को
सुत्त १०१, हुनुहुन्थ्यो	कुरालाई ८, लाई ५, ६,
१९३	७, ले ६, ७, ८
छापण १४२, भन्ने निगमवासी	उकुम्बरिका भन्ने देवीले २८१
१३९, मा बस्नुभयो १४२	उकुम्बरिकाको परिव्राजकाराम
आमा देवताहरू छन् ५१	२८२, २८३, मा गए
आमा देवताहरू हुन् ४८	२७८, २८१, ३२२
आयुसङ्घारोस्तजनसुत्तवण्णना ८३	उकुम्बरिक सोहनावसुत्त २८१
आवर्त गंगा १४५	उकुम्बरिकसुत्त २८१
	उकुम्बरिकसुत्तवण्णना २७७, २८२,
इ, उ, ए	२८४, २८५, २८७, २८८,
इच्छानङ्गल गाउँमा २७२	२८९, २९१, २९२, २९४,
इद्विविध निद्देशो ९९	२९६, २९८, २९९, ३००,
उक्कचेससुत्तवण्णना ८३	३०४, ३०८, ३१०, ३११,
उगगाहमान २, १७, १९, २४,	३१५, ३२०, ३२२
परिव्राजक २०, २१,	उत्पलवण्णा थेरीगाथावण्णना ४१९
परिव्राजकको भाषणलाई	उपालि थेरगाथावण्णना १०१

उपालिवग्गो २६४, २६६, २६७
 उपालिसुत्तमा ९०
 उपोसथसुत्तवण्णना १४६
 उपोसथक्खन्धकं १७५
 उपोसथवग्गो २७४, २७६
 उपोसथसुत्तं १२२
 उभय भद्रको पालामा ८१
 उम्मग्गगङ्गा १४६
 उम्मग्गजातक २१२
 उह्वेलकप्प १८१, १८२, २४४,
 मा १८३, १८४
 उह्वेलकश्यप कहाँ १७४
 उह्वेलकश्यपलाई १७४
 एककनिपात २१३, ४४०
 एकत्थेरगाण्डकथा ४३०
 एकशालक १८, १९
 एतदग्गवग्गो १००, ४३८, ४३९
 ओरम्भागियसुत्तं १९५, ४१६, मा
 ३५५

क, ख

कच्चान १७२, १७६, १७७, १७८
 कर्णमण्ड दह १४३
 कन्दरक १२३, १२४, १२८, परि-
 ब्राजक १२०, परिव्राजकले

११८, १२०, परिव्राजकका
 साथ ११८, परिव्राजकको
 कुरा सुनी १२३, ले चाहि
 १३६, सुत्तं १२०, सुत्त-
 वण्णना ११८, १२९,
 १३६

कदम्ब रह्खमनि वद्धघाई बसी ४११
 कपिलवस्तु ९९, मा १००, वासी
 ४४१

कलन्दक ३५८, को रूपधारण गरी
 ३५८, हह्लाई अभय प्रवान
 गरे ३५८

कलन्दकनिवाप ३५८, मा १८७,
 १८८, १९२, ३५७, ४१४,
 ४३१, ४४४, ४५०, ४५२,
 मा बस्तु भएको थियो
 २३५

कस्सपसंयुत्तं १२९
 कात्यायन ४८, ५०, ५१, ५२, ५३,
 १७२, १७४

कालकूट १४३, चाहि १४४
 काली भन्ने स्त्रीका पुत्र हुनुहुन्छ
 ४३८

किदवसुत्तं २४०
 कुक्कुरवतिकसुत्तं १०२

कुक्कुरवादसुत्तं १०२

कुक्कुरवतिथ सुत्तवण्णना ९५, ९६,
९७, १०३, १०४, १०५,
१०६, १०९, ११०, ११२,
११४

कुञ्जरशाला १९८

कुटिकण्ण ४३८

कुणाल वह १४३

कुणालजातकं ९९

कुररघर ४५३, ४५५, ४६०, ४७०

कुरुधम्मजातकं १०१

कुशीनगरका मत्तल २७३

कृष्ण गंगा १४६

केणियजटिलवत्यु २७२

कैलाशकूट १४४

कोटिकण्ण ४३८

कोटिकण्णत्थेरस्स अपवानट्टकथा
४३९

कोण्डञ्जबुद्धवंसो ४४१

कोण्डञ्ज बुद्धका अग्र उपासक थिए
४४१

कोण्डञ्ज महास्थविर ९९

कोधवग्गो २३३

कोलिय ९५, जनपद ५५, जनपदको
९५, १०२, जनपदको

उत्तर ५८, पुत्र ९५, १०२,
हहका ५९, हहको निगम-
मा ५८, १०२, हहका जो
चोरहह छन् ६०

कोलिबीस ४४१

कोण्डिन्य चरित ९९

खन्धसंयुत्तं १०१, ४४४, ४५०,
४५५, ४६०, ४६३, ४७०,
मा ४४२

खुहकवत्युविमङ्गो १०, १२७,
१९५, ४१६, ४६३

ग

गगगा १२०, मन्ने पुठकरिणीको
तीरमा ११८, २६४, मन्ने
महिषीले १२०

गन्धकुटी ३५८, विहारमा ४३९

गन्धमावानकूट १४३, चार्हि १४४

गन्धमावान पर्वतबाट ४१९

गन्धमादान पर्वतमा २०४

गन्धमादान पर्वतसम्म २०४

गन्धमादान पर्वतवासी ३०१

गामणि ५५, ५९, ६३, ६४, ६५,
६६, ६७, ६८, ६९, ७२,

७४, ७५, ७६, १८२,	चम्पाको २६४, गगगरा १२०
१८३, १८४, १८५, १८६,	चम्पामा २६५, गमनायमन गर्ने छ
१९०, १९१, २४२, २४५,	१३१
२५४, २५५, २५६, २५७,	चम्पा नगरको ११८, बगैंचा ११८
२९५	चम्पानगर हो ११८
नामणियसंपुत्तं ५६, ५८, ६१,	चम्पाबाट २६१, निस्के २६४
७०, ७३, १८२, १८४,	चम्पावासी २६१, ४४०
१८८, १९०, २२७, २४४,	चम्पेय्यखण्धकं २१३
२४५, २५८, ले २५९	चम्मक्खण्धकं ४४०, ४४१
ग्रामणी ५५, १८१, १८७, २२४,	चित्रकूट १४३, चाहि ११४
२४२	चीवरक्खण्धकं १७३
गृहकूटमा २७९	चुन्द (सारिपुत्रका भाई) ८३
गृहकूट पर्वतबाट ओल्ही १८८	छ, ज, व्य
गृहकूट पर्वतमा २८१, उपस्थित	छद्दन्त वह १४३
हुनुभयो ३२२	छिबिसोधनसुत्तवण्णनाले ४६३
गौतम २८९, द्वार ८०, तीर्थ ८०	जातिथवनमा २०९, १९६, बस्नु-
	भयो २१७, बसिरहनु
च	भएको छ २१७
चंकमसुत्तं १०१	जीवक बंदघले २३२
चङ्खी १८	जीवक बंदघमा २३०
चक्खुपालत्थेरवत्थुमा ८२	जेतवन महाविहार ८२
चन्दपट्टुमा १९६, २०७	जेतवनमा बस्नुभयो ८२
चन्द्रपट्टा १९६	जेतवनाराममा ३, ५, १७, ३८,
चन्दोपमसुत्तं १२९	३४०
चम्पक नगरको आसपासमा १२०	जेतवनाराममा १९ पटक ८२
चम्पक वन थियो १२०	

जितवनाराम प्रदान गरेको बेलामा

६

४११

आणकथा मातिकुद्देसवार वणना

वण्डपाणी शाक्य ४२९

३३९

दलिहसुत्तं ४२८

जातिकमा ३२८

दलिहसुत्तवणना ४१७, ४१८,

४२०, ४२१, ४२२, ४२५,

त, थ

४२८, ले ४३५

तगरसिखी ४१९, प्रत्येकबुद्ध ४१९,

दसइद्धिनिहेसो २०७

प्रत्येकबुद्ध प्रति ४३६,

दसकनिहेसवणना ४४०

प्रत्येकबुद्धलाई ४३५

दसमनिस्तगिग्यं २११

तम्बदाठिक चोरघातक ४२७, वत्थु

दारुचौरियत्येरवत्थु ४२७

४२७

वीपङ्कर बुद्धदेखि १९७

त्रयस्त्रिंश देवलोका उत्पन्न भए

दुतिय भरियवास सुत्तमा १२४

४२८

दुतीयसङ्गीतिवणना ३२८

त्रयस्त्रिंश देवताहरूको सहवासमा

दुतिय सिङ्गालकमुत्तं ३५५

४३५

दुतिय सोणमुत्तं ४५०

तारुक्ख १८

दुतिय हालिहिकानिसुत्तं ४७०

तिन्दुकाचौर १८, का १९, मा १८,

दूरेनिदान २७२

को १७, १९

देवदत्तको वचन ग्रहण गरी १३६

तिम्बरु १८

देवदत्तको वचनलाई १३६

तियगल १४५, पोखरी १४६

देवतासंयुत्तमा २४०

तुषट्कमुत्तं १२९

देवदत्त छोरा ४२९

थुल्लनन्दा ३४०

देवदत्तले ४३८, कं ४३८

थेरगाथट्टकथा ३५१, ले १७४, मा

देवदत्त भिक्षुले ३५३, ३५४

३५२

देवदत्त भिक्षुलाई नै भोल्याउँदै

थेरीगाथा अट्टकथाले ४२९

भन्नुभएको हो ३५५

दोणवत्थु ९९

द्रोण वस्तु ९९

घ

घनञ्जय श्रेष्ठी १९६

घनञ्जय भन्ने एक पुत्र २०८

घनञ्जानी ब्राह्मणको १३५, कुरा

१३६

घम्मवखन्धकं ४३९

घम्मदस्सि बुद्ध ४११, को पालामा

४११

घम्मदस्सि बुद्धवंसवण्णना ४११

घम्मदस्सि बोधिसत्त्वलाई ४११

घम्मदायदसुत्तं १२९

घम्मपददृक्कथा २०८, २३०, मा

४२९, ले २०८, २०९,

२११

घमंसेनापति ८३, सारिपुत्र ८३,

कत्तिकमासे पुण्णमायं परि-

निब्बुतो ८३

घातुसंयुत्तं १०१, मा ४५६

घातुविषङ्गसुत्तं ४२७

घानञ्जानी १३५

धूमकारी जातक २७२

न

नन्दक ३३०, कहाँ ३२६, ले ३३०,

स्थविरले पनि ३३१, कहाँ

गएका हुन् ३३१, लाई

अभिवादन गरी ३३०

नन्दक थेरगाथदृक्कथा ४४१

नन्दमातासुत्तं १२२

नन्दवती ३४०

नन्दा ३४०

न्यग्रोध परिव्राजक २७८, बस्दथे

२७८, सँग २७८, लाई

२७९, ले २७९, चूप लागे

२७९

नातिक ३२८

नाविक ३२८

नारद बुद्धको उपस्थाक २७२

नारदबुद्धवंसो २७२

नारद स्थविर ८१

नारदसुत्तं ८१, मा ८१

नालक गाउँमा ८३

नालक-प्रतिपदा १२९

नालकसुत्तं १२९

नित्यभोजन चढाउनेछु २२०

निदानवण्णना २०७

निग्रोध (न्यग्रोध) परिव्राजक

२८१, २८३, २८४, २८९,

३१३, को बीच २८६, का

३००, जति परिवार ३११,

लाई २८४, ३१४, लाई

यस्तो भन्ने ३१२, ले २८३,
२८५, २८८, २८९, २९०,
२९२, ३१६, संग २८९,
संग सम्मोदन गरे २८४
निसिदनादि अनुजानना १७३

प

पञ्चकङ्क १, ५, १९, स्थपित ५,
१९
पञ्चकङ्क थपति २, ३, ५, ८, १९,
२०, २१, २२, ३८, ३९,
को कुरालाई ८, को निम्तो
७४, को निवासस्थान हो
३९, को बिचमा ८, लाई
६, ७, १९, २०, २१,
२२, ३५, ५४, ले ३, ६,
७, ८, २२, ३७, ३८,
३९

पञ्चकनिपातवणना ४३९
पञ्चकमातिकानिद्देशो १९५
पञ्चकङ्कसुत्तं ५
पञ्चकङ्कसुत्तवणना ५, ले १६
पञ्चमातिकनिद्देशो ४१६
पञ्चल बिहारमा ४४०
पटिसम्भिदामगले २०७
पठमगिञ्जकावसथसुत्तं ३२८

पठमपाराजिक ३२३, ३४०, वणना
३४६
पठम पाराजिक सिक्खापदवणना
३३१
पबुमुत्तर बुद्धको पालामा ४१२
पवञ्चसूवनी १, ले ९६, ९७
पद्मावती ४१९, रानीका ४१९
परिजात २२७, २२८, २२९,
३९९, भन्ने नरकलोक हो
२२८, भन्ने स्वर्गलोकमा
उत्पन्न हुन्छ २२४
परित्तामा ४, ४३, ४४, ४८, ५१
परिशुद्धाभा ४६, ५२, ५३, देव-
हरूको सहवासमा ४६,
पनि छन् ५१, पनि हुन-
सक्छ ४४
पहारादसुत्तवणना १४६
पाञ्चित्तियपालि ३२७
पाटलि भन्ने गाउँ ७९
पाटलि (पाटली) गाउँ हो ८१,
८४, ८९
पाटलि गाउँका ८९, उपासकहरूले
९०, ९४, मानिसहरू ८४,
मानिसहरूले ८४, उपासक-
हरूलाई ९०, ९१, ९३,
उपासकहरू ९१

पाटलि गाउँमा ८४, ८८, पुग्नुभयो ८४	पण्डित उदायो ५ पातिमोक्खट्टुपनक्खन्धकं १२२ पापवग्गो ४२९ पाराजिकाकण्डं ३३१, ३४० पावाका मल्लहरूलाई २७३ पियदस्सी ४३८, बुद्धवंसवण्णना ४३८
पाटलिगामो ८९ पाटलिगामिका ८९ पाटलिगामवत्थु ८९	
पाटलि गामणि ५५, ५६, ५७, ५८, लाई थाहा छ ६१, पनि दुःशील तथा पापधर्मो हुन् ६०, लाई वश अकुशलका कुराहरू बताउनु भयो ५६, ले ५८, ७८, पनि दुःशील ६१	पिप्फली बिहार ४४१ पुक्कुसाति कुलपुत्र ४२७ पुञ्जलक्खणदेवी २३२ पुण्ण ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १०२, १११, ११२, ११३, ले ९६, वा पुण्णक (थेर) ९७, कोलियपुत्र ९५, ९७, १०१, १०६, १०७, कोलिय पुत्तले ९६, १०३, १०८, ११४, कोलिभ पुत्रका बालकदेखिका साथी ९६, मुख ९९
पाटलिपुत्तनगरमापन ७९ पाटलिपुत्त नगरमा पर्ने ८० पाटलिपुत्र ८०, ८१, नगर ८० पाटलिपुत्रको कुक्कुटाराममा बस्वथे ८१	
पाटलिपुत्रमा बस्वथे ८१ पाटलिपुत्रलाई ८० पाटलिगामियवग्गो ७९, ८०, ८४ पाटलियसुत्तं ५८, ७९, ८०, ८९ पाटलियसुत्तवण्णना ५६, ६१, ७०, ७३, ७९, ८४, ८६, ८८, ९४	पुण्णत्थेरअपदान ९८ पुण्णत्थेरगाथा १०१, वण्णना ९७, ९८, १०० पुण्णमन्तानिपुत्त ९९, १०० पुण्णमन्तानिपुत्तत्थेरअपदानं १०१ पुण्यलक्षणदेवी २३२
पाटलीय ५५, ग्रामणी ५८	

पुष्पसीह ९८	पोट्टपाव १८, परिब्राजकको कुरा
पुष्पसुत्तवण्णना ९८	१८, सुत्तवण्णना २, सुत्त- वण्णनाले १८
पुष्पायवत्थुमा २३०, २३३	पोतलिय गृहपति १३९, १४०, १४१, १४७, १६२, लाई
पुष्पोवादसुत्तको उपदेश गर्नु भएको बियो ९८	१४१, १४७, ले १५०, १५२
पुष्पोवादसुत्तवण्णना ९८	पोतलिय नामहरू १४०
पुष्पवग्गो १९६, २०८, २११	पोतलिय परिब्राजक १४१
पूर्ण ९५, ९७, ९८, १०२, ले ९६, लाई पनि भात दिइन् २०५, भन्ने एक नोकर २००, भन्ने राजगृह सेठकी दाशीको कारणमा २३१, (=पुष्प) भन्ने दाशी बिइन् २३३	पोतलियसुत्त १४१, १४२ पोतलियसुत्तवण्णना १४२, १४६, १४७, १४८, १४९, १५२, १५३, १५४, १५५, १५९, १६१, १६३
पूर्ण कोलियपुत्रलाई १०६	प्रत्येकबुद्ध १४४, २०१, ४१९, हरूलाई २०४, कहाँ गई २०२, जानु भएको बाटो २०४, तिर हेर्नपाले ४१९, लाई चढाई २०४, लाई देखे ४२०, लाई प्रदान गरी २०३, ले २०४, ले हातले पात्र ढाक्नु भयो २०२
पूर्णमन्त्राणीपुत्र ९९	प्रशेनजित कोशल १, १८, राजाका ४१२
पूरण काश्यपमा २३०	प्रियवशी ४३८, बुद्धलाई मार्नको- निमित्त ४३८
पूर्णवर्धन ३२४	
पूर्णसिंह ९८	
पूर्वाराध महाविहार ८२	
पेखुनिय ३२६, नाती रोहण ३३०	
पेस्स १३२, १३३, १३४, १३५, भन्ने माहुतेपुत्र ११८, माहुतेपुत्र ११९, १२०	
पोखरसाति १८	

फ, ब	बुद्ध भगवान् २३२, २३५, ३४०, ४२३, ले ३५२, ३५३
फस्सनानत्तमुत्तं ४५६	बुद्धवंसट्टकथाले २०७
फुस्सबुद्ध ४११, को पालामा ४११	बेलट्ट १७२, १७३, कच्चान १७२, १७४, १७५, १७९,
फुस्सबुद्धवंसवण्णना ४११	कच्चानको चित्त १७९,
फुस्सबोधिसत्त्वलाई ४११	कच्चानलाई १७९, कच्चा- नले १७२, १७६, १७७, १७८, कच्चानले मार्गफल प्राप्त गरे १७२, कच्चान- वत्थु १७५, कात्यायन १७५
बहलगङ्गा १४६	
बहुवेवनीय २, सुत्तं ५, सुत्तवण्णना १०, १६, सुत्तवण्णनाले १, ५, ८, १६	
बाराणसीको एक महाघनी कुलमा १९९	
बालवग्गो ४२४, ४२७	बेलट्ट नामहरू १७३
बाहितिकमुत्तं ४१२	बेलट्टपुत्त १७३
बाहियदारुचीरिय ४२७	बेलट्टपुत्तोत्ति १७३
बाहियमुत्तं ४२७	बेलट्टसीस (थेर) १७३
बिम्बिसार ४४१, राजाले ४४०, समामममा ४१२, को राज्यमा २०८	बेलट्टसीसत्थेरवत्थु १७४ बेलट्टसीसत्थेरगाथा १७४ बेलट्टसीसत्थेरगाथट्टकथा १७३, १७४
बुद्धकहाँ गएका थिए ११८	बेलुव ८२, गाउँमा ८२, गाउँमा वर्षावास बस्नु भएको कुरा ८४
बुद्धको वर्षावास ३९ वर्ष ३२६	
बुद्धलाई महावान दिए ४२१	
बुद्धलाई माने प्रयत्न गरेको सम्बन्धमा ३५४	बोधिवग्गो ४२७
बुद्धकालीन महिला ३२५	बोधिसत्त्व १००, ३५३ बोधिसुत्तवण्णना १५१

भ

भगवान् बुद्ध ५५, ८०, ९५, ११८,
१८१, १८७, १९६, २०९,
२११, ४१२, ४२२, आउनु
भएको खबर सुने १९६,
ले ८०, २३३, २७९, संग
३२५

भगवदेशको ३५२

भद्रक गामणिले १८१, १८२, १८३

भद्रकसुत्तं १८२

भद्रकसुत्तबाट २४४

भद्रकसुत्तवण्णना १८४

भद्रक १८२, गामणि १८१, १८२,
गामणिलाई १८१

भद्विय १९६, २१३

भद्विय (नगर) हो २१७

भद्विय नगर १९६, २१३, २१५,
मा १९६, २११, २१४,
२१५, २१७, २२१, मा
आइपुग्नु भएको खबर
सुनेर २०९

भद्वियबाट निस्के २०९, २१८

भद्विय नगरवासी ९९

भद्वियमा बस्नु हुने छ २२०

भद्विय शाक्यको सेनापति ४४१

भद्विय शाक्यकुमार ४४१

भद्वीय २०६, २१३

भद्राकुण्डलकेशा स्थविरा २३०

भरत र नन्दक ४४०

भल्लिकाविसुत्तं २७१

भागलपुर जिल्ला ११८

भारद्वाज माणवको साथ २७२

भिवखुनीविभङ्गो ३०३, ३२४,

३३१, ३४०, को बोधो

पाराजिका ३२७

भिवखुवगवण्णना ४३९

भिसजातकं १०१

भेसकलावनमा ३५२

भेसउज्जवखन्धकं ७९, ८०, ८९,
१७२, १७३, १७५

म

मगघ देशको ७९, चार पसर २१४

मगघराजा २१४, २१५, २१७

मगघराज्यको राजधानी ८०, ८१

मगघमहामात्यहरूलाई ७९

मगघमहामात्यहरूले ८०

मगसंयुत्तं १९५, ४१६

मज्झिमनिकाय १, १४१

मणिचूल गामणि १८७, १८८,

१८९, कथा १८८, ले	महाअस्सपुरसुत्तं १२७
१८८, १८९, ले सम्झाए	महाकच्चान ४३९
१८९	महाकच्चानो ४५५, ४६०, ४७०
मणिचूलकसुत्तं १८८, १९०	महाकस्सपसुत्तवण्णना ३५७, ३५८
मणिचूलकसुत्तवण्णना १८९, १९१	महाकात्यायन ४३९, ४५३, ४६०,
मन्तानिपुत्र ९९	४७०, लाई अभिवादन
मन्दाकिनो बह १४३	गरी ४५५, ४६०, ४७०,
मनोरथपूरणीमा ३५०	संग ४५५, ४६०, ४७०,
मनोरथपूरणीले २११	महास्थविरको अनुरोध
मल्ल जनपत्रको १८१, १८२	बमोजिम ४३९, महास्थ-
मल्लदेशको २४४	विरले ४५४, महास्थविर-
मलवग्गो १९६, १९७, १९९,	संग ४५३, महास्थविर ८८
२००, २०१, २०४, २०७,	महागोसिङ्गसुत्तं १२९
२०८, २०९, २१०	महागोसिग प्रतिपदा १२९
मल्लसेकरले ८१	महापद्म कुमारलाई हातमा लिई
मल्लसेकरको मनाई १४१	४३८
मल्लहरूको निगममा बस्तुभएको	महावग्गपालि ७९
थियो १८२	महावग्गमा ३२९
मल्लिकाको कुरा १९	महावग्गो ४४२
मल्लिकादेवी को थियो २	महावन २७४, को २७१
मल्लिकादेवी हो १९	महापजापतीथेरीगाथट्टकथा ४२९
मल्लिकाको आराममा ३, १७, १९,	महापरिनिब्बानसुत्तं ७९, ८०,
हो १९	८२, ८९, ३२८
मल्लिकाको आराम भएको हुँदा	महापरिनिब्बानसुत्तमा २७३
१९	महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना ८६

महामही १४६, नदी १४२, नदीको
१४२

महामाया ४२९

महामोगल्लानो ततो अट्टमासा-
तिक्कन्ते कालपक्खे उपोसथे
८३

महामोद्गत्यायन ४१८, को पनि
चैत्य बनाउन लगाई ८३

महामोद्गत्यायन महास्थविर ८३

महासकुलदायिसुत्तवण्णना २९

महासुञ्जतासुत्तं १२९

महासुञ्जता प्रतिपदा १२९

मही १४६, २२३

महोत्सधकुमारको पिता ४१२

महोत्सध जातक ४१२

मागण्डिय प्रश्न ४६१, मा ४६८

मानदिन्न गृहपति १९२, १९३, ले
१९३

मानदिन्न गृहपति अस्वस्थमई १९४

मानदिन्न गृहपतिको घर हो १९४

मानदिन्नसुत्तं १९३, ४६१

मिगारनत्ता ३२३, ३२४, ३३१

मुण्डराजवग्गो ८१

मूलपरियायसुत्तवण्णना १२४,

१२५, १२७

मूलादिभेसज्जकथा १७३

मृगार नाती ३२३, ३२४, ३३१,

थिए ३२८

मृगारमाताका नाती हुन् ३२४

मृगारमाताको पूर्वाराम प्राप्तवमा
३३०

मृगारमाताको नाती हो ३२५

मृगारनाती साहू ३३०, लाई
३३०, ले ३२६

मृगारमाता ३२४

मृगार सेठको पनाती हुन आउँछ
३२५

मृगार सेठ विशाखा महाउपासिका-
को ससुरा हुन् ३३१

मृगार श्रेठी ३२४, को नाती
३२५, की बुहारी ३२४

मेण्डक गृहपति ९९, २०८, २०९,
२१३, २१५, २१६, २१८,

२१९, २२०, २२१, २२२,
को घर हो २२०, को

खुवाउने ठाउँ हो २२२,
की भार्या २२०, की बुहा-

रीले २१७, बस्वच्छन् २१४,
२१५, फर्को २२२, लाई

२०९, २१८, २१९, २२१,
२२२, ले २०९, २१०,

२११, २१६, २१७, २२०, २२१, २२२, बत्थु २१३, संग २१५, २२१	२२७, २२८, (सुत्तं) २२५, २२६, २२७
मेण्डककी भार्या २१०	यशोधरा छोरी ४२९
मेण्डक भन्ने नामहरू २१२	रथकार बह १४३
मेण्डकपञ्चहो २१२	रथविनीत-प्रतिपवा १२९
मेण्डकपञ्चजातकं २१२	रथविनीतसुत्तं १००, १०१, १२१
मेण्डक शिक्षापद २१२	रहोगत बगले ५
मेण्डक श्रेष्ठी भनिएको हो १९७	राजगृह १९३, ३५७, श्रेष्ठी २३०, हो १७५, तिर १७२, का
मेण्डक श्रेष्ठी १९६, १९७, जस्ता १०८, ले १९६	सेठ २३६, का एक सेठ २३०, को सेठ २३०, २३१, २३२, को सेठलाई
मेण्डक श्रेष्ठी सर्वश्रेष्ठ थिए २०८	२३६, २३७, २४१, सेठ २३५, २३८, सेठले २३०, २३७, २३८, सेठलाई
मेण्डक सेठका नोकर हुन् ९९	२३२, २३८, सेठलाई सूचित गरे २३३, सेठ थिए त्यहाँ गए २३७, सेठको
मेण्डकसेट्टिस्सवत्थु ९९, १९६, १९७, २००, २०१, २०४, २०५, २०७, २०८, २०९, २१०	निवासस्थान हो २३८, को श्रेष्ठी २३१, लाई १८ बटा महाविहारहरूले घरेका छन् १७५, वासी १७२, २७७, वासी हुन् १९२, वासी सेठ २३१, वासी एक सेठकी छोरी २३०, वासी सेठकी बहिनी २३०,
मोरनिवाप २८८	
य, र	
यमुना १४६	
योघाजीब २२४, २२७, २२८, बगो २२५, गामणि २२४, २२५, २२९, गामणिले	

वासी सेठलाई २३०, वासी
सेठले २३६, वासी श्रेष्ठी
२३०, वासी श्रेष्ठीको
२३१, वासी सुमन ९८,
वासी सुमन सेठलाई २३१,
बाट अन्धकविन्दमा १७५,
बाट निस्की ३५०, ३५९,
३६१, बाट निस्की भिजेको
वस्त्र ३६०, बाट निस्के
२८१, मा ८१, ८९, ४३१,
४३५, ४४०, मा आइपुग्नु
भयो ४२०, मा आइपुगेका
थिए २३२, मा फर्केर गए
२१७, मा भिक्षाटनार्थ
जानुभयो ३६०, मा
भिक्षाटन गरिसक्नु भए-
पछि ४२१, मै गएका थिए
२३२, मै फर्केर गए

राजगृहस्थित १८७, १८८, १९२,
२८१, २३५, ३५७, ४१४,
४३१, ४४४, ४५०, ४५२

राजगृहकस्स २३१

राजगृहको सेट्टी २३१

रासिय २४२, २४४, गामणि २४३,
२४४, गामणिलाई २४२,
गामणिले २४४, २६०,

मन्ने नाम राखेका हुन्
२४२

रासियमुत्तं २४४

रासियमुत्तवर्णना २४५, २४७,
२५८, २५९

राश्रीय २४२

राहुल सांक्रुत्यायनले ९०, ११८

रोहन ३३१

ब, व

लाभसक्करसंयुत्तं मा ३५५

लिच्छवीका साथ ३२७

लिच्छवी राजाहरूका मानिसहरू
८४

लिच्छवी हुन् ३२७

लिच्छवीहरूलाई ७९

लोकचिन्तामुत्तं २८८

वज्जियमाहित गृहपति २६१,
२६२, २६४, २६५, २६७,
२७०, लाई २६५, २६६,
ले २६८, सँग २६५

वज्जियमाहितमुत्तं २६४

वज्जियमाहित मुत्तवर्णना २६६,
२६७

वज्जीहरूलाई ७९	३५२, महाउपासिकालाई-
वशिष्ठ २७२	३२४, मिगारमाता २०८,
वाराणशी श्रेष्ठीको नामले प्रसिद्ध मए १९९	२११, ले स्रोतापत्तिकल प्राप्त गरेकी थिइन् २०९
वाराणशी नगरमा ४१९	बिसाखायवस्थु ९९, १९६, २०८,
वशिष्ठ २७१, २७२, २७४	२११
वासेट्ठ २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, माणव २७२, ब्राह्मण २७३	विमुद्धिमगले २०७
वासेट्ठ उपासक २७३, लाई २७४, ले २७४	विहारानुजाननकथा २३७
वासेट्ठसुत्त १५१, २७३, २७४	विहारानुजानना २३५
वासेट्ठसुत्तवर्णना २७६	वेणुवन ३५८, को १८७, १८८, १९२, २३५, २५७, ४१४, ४३१, ४४४, ४५०, ४५२, को उदधानमा घुम्न जाँदा २३३, को कलन्वक निवापमा १९३, भनेको उदधानको नाम हो ३५८
विनयट्ठकथा ३२४	
विपश्ची बुद्ध १९७, को पालामा १९७, १९९	
विमानकथा ४४२	
विशाखा ९९, १९६, २१३, को उमेर ७, ३२५, को उमेर ३४ वर्ष पुगिसक्य ३२५, को पूर्वाराममा ६ पटक ८२, को विवाह ३२५, भन्ने एक नातिनी २०८, महाउपासिका ३२४, महा- उपासिकाको नाति ३३१,	बेलुवगामवस्सुपगमनं ८२ वेस्सभू ४३८, बुद्धका पुत्र हुन् ४३०, बुद्धवंसो ४३०, ४३८, बुद्धवंसवर्णना ४३८ वंशालीको पाँचौ वर्षावास पछि ३२५ वंशाली स्थित २७१, २७४

वैशालीमा २१७, ३२७
वैशालीवासी २७१, ३५४

श, भ

शक्र देवेन्द्र ४२५, ले ४२३, ४२८
शक्र देवेन्द्र हूँ ४२४
शक्र देवेन्द्रको संग्रहमा ४२८
शक्र प्रश्नमा ४७०, ४७१
शीतल वनमा ४४०, ४४२
शुवर्शन कूट १४३, १४४

भ्रमण गौतम ५९, २१७, २१८,
२८६, २८८, २८९, २९०,
३१३, को प्रज्ञा २८६,
कोसंग कुरा गठन् ३१३,
ले ४३२, माया जान्नु हुन्छ
५८, माया जान्दछन् ५८,
विनाशकारी २६६, सबै
तपस्याको निन्दा गठन्
२४४, २४५

भ्रमण मुण्डिका १९, पुत्र १९, २०,
२२, २४, पुत्र उग्राहमान
परिभ्राजकले २१

भ्रमण शाक्यपुत्रहरूकोनिमित्त १८८
भावस्ती स्थित ५, १७, ३८, ३३०,
३४०

भावस्तीमा आउनु भएको बेलामा
१००

भावस्तीमा जाँदा ९८

भावस्तीमा गई ८२

भावस्तीबाट १९

धोवर्ध ४०९, ४१४

शृगालक ३५९

श्रोण ४३०

स

सकसंयुत्तं ४२०, ४२१, ४२२,
४२८, ४७० मा ४५४

सकसंयुत्तवर्णना ४१७, ४१८

सङ्गीतिसुत्तं ९, मा ८, २७३

सच्चसंयुत्तमा २८

सञ्जयका पिता हुन् १७३

सञ्जय बेलट्टपुत्त १७३

सत्तसतिकवखन्धकं १८८, ३२८

सतिपट्टानसुत्तं १९३, ४१३, ४१४

सन्धान गृहपति २७७, २७८, २८१,

२८३, २८४, २८६, ३२२,

लाई २८५, ले २७९,

२८४, ३१२, आइरहेको

देखे २८३, एक छेउमा

बसे २८५, को मनमा

यस्तो लाग्यो ३१२
 सम्बहुलानं भिक्खुनंवत्थु ४३९
 समियकात्यायन ४, ले ४८, ५३,
 ५४
 समियसुत्तवण्णना १७३
 समणब्राह्मणसुत्तवण्णना ४५१
 समणमण्डकसुत्तं १७
 समणमण्डक सुत्तवण्णना २, ३,
 १८, १९, २१, २३, २७,
 ३०, ३१, ३३, ३५, ले
 १७
 समन्तपासाविका ३२४, चाहि
 ३३१, ले २२१, ३२५,
 को कुरा ३२६, को कुरा-
 लाई ३२५
 सरजित २२७
 सरभू १४६
 सलायतनसुत्तं ९८, ४५२, ४५३,
 ४५५
 सलायतनसंयुत्तमा छ ४४२
 सहस्सवगो ४२७
 सामञ्जफलसुत्तको उपवेश सुनेर
 १३६
 सामञ्जफलसुत्तवण्णना ३५७
 सारिपुत्र महास्थविरले ८३, १००
 सारिपुत्तथेरगायावण्णना ४१०

साल्ह ३२३, ३२७, ३२८, ३३१,
 ३३२, ३३३, ३३४, ३३५,
 ३३६, (स्थविर) ३२८,
 को तरफबाट ३२७,
 मृगारनाती ३२६, ३४१,
 ३४२, मृगारनातीको घर-
 मा ३४१, मृगारनातीको
 प्रतीक्षामा ३४२, मृगार-
 नातीलाई ३४२, मृगार-
 नातीलाई दिए ३४१,
 मृगारनातीले ३२७, ३४०,
 ३४१, ३४२
 साल्हसुत्तं ३२३, ३२८, ३२९
 साल्हसुत्तवण्णना ३२३, ३२६,
 ३३१, ३३७, ३३८, ३३९
 साल्हो मिगारनत्ताति ३३१
 सिखिबुद्ध ४१०, को पालामा ४१०
 सिखिबुद्धवंसो ४१०
 सिङ्गालक ३४८, ३५१, ३५२,
 ३५६, ३५९, वा सिगालक
 ३५९, गृहपति ३४८,
 ३५६, गृहपतिपुत्र ३५०,
 ३५२, गृहपतिपुत्रका
 पिताको बारेमा ३५१,
 गृहपतिपुत्रलाई ३६०,
 गृहपतिपुत्रलाई यस्तो

भन्नुभयो ३६०, गृहपति- पुत्रले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए ३६१, गृहपतिपुत्रले ३५२, ४०८	३८०, ३८१, ३८२, ३८४, ३८५, ३८९, ३९१, ३९२, ३९३, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ४०७
सिङ्गाल जातक ३५३, ३५४	सिरिजातक २३२
सिङ्गालकपितु (थेर) ३५६	सिरिमत्थेरका भाई ४११
सिङ्गालकमाता स्थविरा ३५०, ले ३५१	सिरिमत्थेरगाथट्टकथा ४१२
सिङ्गालकमाता (थेरी) ३५६	सिरिवड्ड ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, गृह- पति ४१४, ४१५, गृह- पतिको घर हो ४१५, गृहपतिको घरमा ४१४, ४१५, गृहपतिले ४१४, गृहपतिसँग ४१५
सिङ्गालकमातु थेरी अपवानं ३५०, ३५१	
सिङ्गालकवग्गो ३५४	
सिगालकपिता ३५१	
सिगालकपितु थेरगाथावञ्चना ३५१, ३५६	सिरिवड्ड थेर ४११
सिगालमाता ३५०	सिरिवड्ड (सुत्तं) ४१३, ४१४
सिगालसुत्तं ३५५, ३५७	सिंहप्रपात दह गिरी १४३
सिगालोवादसुत्तं ३५५, ३५७	सुगत २१८
सिङ्गालकसुत्तं ३५५, ३५७, मा ३५२	सुप्तबुद्ध ४१७, ४१८, ४३१
सिङ्गालकसुरावञ्चना ३४८, ३५०, ३५३, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६५, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७७, ३७९,	सुत्तानिपातपालि ४६१
	सुन्दरीनग्वा ३४०, ३४१, ३४२
	सुन्दरीनग्वा भिक्षुणी ३४२, ३४४, लाई ३४४, ले ३२७, ३४४, खोई ३४२, प्रति ३२७, लाई सम्मत गरी

- ३४१, संग ३४२, ३४३,
संग कायसंसर्ग गरेको कुरो
३२६
- सुविभ्रमाणवार ३४६
- सुनापरन्त ९७, को ९८, देशको
सुप्पारकपट्टन ९७, मा
९८, मा जानुभएको थियो
९८, वासी पुण्ण ९८
- सुनीध र वस्सकार ७९, ८०
- सुनीधवस्सकारवत्थु ७९, ८०
- सुप्पबुद्ध (शाक्य) ४२९
- सुप्पबुद्ध ४१७, ४१८, ४३०, ४३१,
४३४, ले अपराध गरेकोले
४३६
- सुप्पबुद्ध कुठ्ठी ४२१, ४२३, ४२५,
४२६, ४२७, ४२८, ४२९,
४३२, ४३३, ४३४, ४३५,
को चित्त ४३३, पण्डित
थिए ४३४, लाई ४२५,
४३७, ४३३, ४३४, लाई
छाडिदिए ४१७, लाई मार्ने
गाई ४२७, लाई बेल्नुभयो
४३२, ले ४२३, ४२४,
४३१, ४३६, संग ४२५
- सुप्पबुद्धकै कारणमा ४३२
- सुप्पबुद्धकुट्टिवत्थु ४२४, ४२५,
४२७
- सुप्पबुद्धसक्कस्सवत्थु ४२९
- सुप्पबुद्ध कुट्टिसुत्त ४३१
- सुप्पबुद्धकुट्टिसुत्तावण्णना ४१८,
४२०, ४२२, ४२४, ४२५,
४२७, ४३२, ४३६
- सुप्पारकपट्टन ९७
- सुमकिण्हा १११
- सुमङ्गलबिलासिनी ३४८, अनुसार
२८४, ले ३५३, ३६४
- सुमनादेवी १९६
- सुमागधा २८८, २९०, (पोखरी)
को तीरको २८८, को
तीरको मोरनिवापको खुला
ठाउँमा २८८
- सुमेध बुद्ध ४११
- सुमेधबुद्धवंसवण्णना ४११
- सुमेध बोधिसत्त्वलाई ४१०
- सुंसुमारगिरीको ३५२
- सूरत ९७
- सेखुनिय ३३१
- सेनासनक्खन्धकं २३५, २३७
- सेनिय ९६, १०६, १०७, ११६,

११७, ले ९६, ९७, संग	४५२, गृहपतिपुत्रलाई
९५, बिम्बिसार लिए	४४४, ४५०, (थेर)
२१७, बिम्बिसारलाई	४३८
२१५, बिम्बिसारले २१४,	सोणवण्ड (ब्राह्मण) ४४३
२१५	सोणदिप्पा विमानवत्थु ४४२
सेलथेर २७३	सोण नामका विभिन्न पात्रहरू
सेलथेर अपधानं २७३	४३८
सेलमुत्तवण्णना १४६	सोणनन्द जातकं ४४३
सोण ३३१, ४३७, ४४१, (एक	सोण पोटिरियथेर ४४३
धर्मकथिक) भिक्षु ४४०	सोणवग्गो ४१८, ४२१, ४२२,
सोणक जातकं ४४२	४२४, ४२७, ४३१, ४३२,
सोणकुटिकण्ण ४३८, ४३९, (थेर)	४४०, ४४२
४३८	सोणस्स पग्गज्जा ४४१
सोणकुटिकण्णथेरगाथा ४४०	सोण सेट्टिपुत्तो ४४३
सोणकुटिकण्णवत्थु ४३९	सोणसेट्टिपुत्तथेरगाथद्वकथा ४४१
सोणकोलिविस ४१२, ४४०,	सोण (सेनापति) ४४१
४४१, (थेर) ४४०	सोणमुत्तं ४४०, ४४१, ४४२,
सोणकोलिविसथेर ४४१, गाथा	४४४, ४५२
४४१	संयुत्तनिकायमा ४२८
सोणकोलिविस स्थविरको मनमा	संयुत्ताअट्टकथाले २४२, ४२०,
४४२	४२१
सोणगिरी पर्वत मनि ४४०	ह
सोण (गृहपतिपुत्र) ४४२, ४४४,	हलिद्वसन ९५, ९६, १०२
४५०, ४५२, गृहपतिपुत्रले	

हलिद्वसन भन्ने निगममा ९५

४५५, ४६०, ४७०

हलिद्विकानि ४५३, ४५५, ४६०,

हलिद्विकानिसुत्तं ४५५, ४६०

गृहपति ४५५, ४६०,

हलिद्विकानिसुत्तवण्णना ४५३,

४७०, गृहपतिको बारेमा

४५५, ४५६, ४६२, ४६३,

४५४, गृहपतिले ४५३,

४६४, ४६५

शब्दावली

अ

अर्काको वस्तु लिने ३७९, हुन्छ ३७८, मित्र ३८२	धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन् २७०, धर्महरू बढ्दछन् २७०, धर्महरू परिहानी हुन्छन् २६९, वाचाकर्म २६, शीलहरू २५, २६, २८, हुन् त २६, शीलहरू मन्वछन् २६, शीलहरू समुत्थान हुन्छन् २७, शीलहरू निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् २८, शील- हरूको निरुद्धकोनिमित्त प्रतिपन्न हुन्छ त २८, संकल्पहरू ३२, संकल्पहरू हुन् २६, संकल्पहरू हुन् त ३२, संकल्पहरू निशेष- रूपले निरुद्ध हुन्छन् ३३
अर्कालाई पनि नदिने १३३ अर्कालाई पनि तापदिने १३३ अर्कालाई तापदिने काममा १३७ अर्कालाई ताप विन्दछ १३३ अर्कालाई तापदिने १३४, हुन्छ १३२	अक्रियाकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् २१९
अक्रियावादी २०९, हुन् २१८, अमण गौतम २१८	अकुशल २६, हुन् ३३४, ३३६, र कुशल-धर्महरू भनेका के के हुन् २९, चित्तहरूमा मोह- चित्त भएको हुन्छ २७,
	अकुशलहरूबाट अलग भई ११ अकृष्ण ११३, अशुक्ल ११४, अशुक्लर्म ११०, ११३,

अशुक्लकर्म छ १०८,	अष्टाङ्ग उपोसथशील समाधान
अशुक्ल विपाकी १०८,	गरी २७७
अशुक्लकर्म र अकृष्ण	अष्टाङ्गयुक्त उपोसथको बारेमा
अशुक्ल विपाकी कर्म ११३	२७१
अग्रबीज २९७, ३०२	अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत पालन
अग्रत्वर्तुप्राप्त ३०६, ३०७, ३०८,	गरुन् २७५
३०९, ३१०	अष्टाङ्गिकमार्ग हो २४७
अङ्गारकासूपमा १६६	अठार वेदनाहरूलाई पनि बताएको
अङ्गारको आगो जस्तै १६५	छ ९
अगाडि प्रशंसा गर्छ ३८१	अट्टिकङ्कलूपमा १४०, १६३
अङ्गुत्तरनिकाय १४१	अष्टिकसंज्ञा ३५२
अधि अधिका योघाजीव २२७,	अड्ढयोग २३७
२२९	अतः नरकबाट आएको भए २४
अचेल ९५, १०२	अन्तहरू २४५
अचेलक २९२, ता मात्र पनि छैन	अतिचार ३९८, ३९९
३११	अतिमान १५९, मा १६१, को
अचि नभएको १६५	कारणले गर्दा १५९,
अल्छीपनमा लाग्नेका यी ६ बोषहरू	छाड्नुपर्छ १५८
हुन्छन् ३७३	अतीतको कुराले मात्र संग्रह गर्छ
अञ्जनमय छ १४४	३८०
अफ पनि गुँव बाँकी छ १७६	अतीत समयमा १२३
अष्टसमापत्तिको हिसाबले १६	अतुरित चारिका ८३, को रूपमा
अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ-व्रत २७४,	८३
२७५, २७६	अर्थचर्या ४०७
	अर्थयुक्त २१८

अविस्त्रावान ३६४, को कारणमा
१५९, को विपाक पनि
६१, छाड्नु पर्छ १५४,
पनि म जान्दछु ६१,
लिईन ३०४, लिन लगाउन्न
३०४

अद्विविधा नै हुने छ ७५, ७६

अदुःख असुख वेदना छ ६, ७, १६

अधर्म र साहसपूर्वक २५०, २५१,
भोगको खोजी गर्छ २४७,
२५०, २५१

अधिगम सद्धर्म ३४६

अधिगम सद्धम्मो ३४६

अधिष्ठानाभिनिवेशानुशया ४६४

अधोदिशारूपी दाश कामदारहरू-
लाई ४०१, ४०२, प्रत्युप-
स्थान गर्नु पर्छ ४००

अधोदिशा प्रतिच्छादित हुन्छ ४०२

अधोदिशा भनी जान्नु पर्छ ३९०

अधोभागीय संयोजनहरू १९२,
१९४, ४०९, ४१६

अधोखिरेचन विन्छ १२८

अन्न २४०, खरीद गरे १९९,
भरिएर आयो २०५

अन्न चाहनेहरू आउनु २०७

अनङ्गण प्रतिपदा १२९

अन्य आचार्य हुनेले २९०

अन्यतीर्थीय २८४, भएका ११६,

भएकामध्ये ११६, हरूले

२१०, परिब्राजकहरू

२६४, २८४, परिब्राजक-

हरूको आराम २६४,

परिब्राजकहरूले १५,

२६५, ३१२, परिब्राजक-

हरूसँग २६८, परिब्राजक-

हरूलाई १५, परिब्राजक-

हरू चुपलागे २६५

अन्यदृष्टिकले २९०

अन्यदृष्टिक हुने २७९

अन्य धर्मावलम्बी २७९

अन्य भक्तिकले २९०

अन्धकारमा तेलको बियो बालिदिवा

११४, ११५

अनर्थसंहित छ २४५

अननुलोमिक ३४४

अनभिष्यालुले प्राणी पनि मार्दैन

३३५

अनागतको कुराले मात्र संग्रह गर्छ

३८०

अनागामी हुन् १९२, २७७
 अनागामी गृही श्रावकहरू २८४
 अनागामीफल ३३, को व्याकरण
 गन्यौ १९५, मा पुग्ने-
 बित्तिकं ३३, मा पुगेपछि
 अकुमल-सङ्कल्पहरू निश्चे-
 षरूपले निरुद्ध हुन्छन् ३३
 अनागामीको प्रत्यवेक्षणाज्ञान ३३८
 अनागामी मार्गसम्मलाई ३३
 अनार्य २४५
 अनिकेतसारी ४६६
 अनित्य हो ४४६
 अनित्य हुने रूपद्वारा ४४४, ४४५
 अनित्य हुने बिज्ञानद्वारा ४४५
 अनित्य हुने वेदनाद्वारा ४४४,
 ४४५
 अनित्य हुने संस्कारद्वारा ४४५
 अनित्य हुने संज्ञाद्वारा ४४५
 अनिस्सरणोपञ्चो २९७
 अनुत्तर उपेक्षा पारिशुद्धिमा आएर
 १६९
 अनुनेता ४०६
 अनुपवादी १४८, १४९
 अनुभव हुने मुख १६, लाई १६
 अनुमोदन ८, गर्देन ९

अनुशय ४६४
 अनुश्रुतिको आधारमा मात्र ३३०,
 ३३४, ३३६
 अनुश्रुति परम्पराबाट मात्र ३२७
 अनेकसारी होति ४६५
 अनेसना १२८
 अनोवावी १४९
 अल्पभाभा ४३
 अपगुणलाई देखने भई ३०१
 अपरिपूर्ण २९१
 अपरिशुद्ध हृष ३०३
 अपवाद गर्छन् २४४, २६५
 अप्रतिरूप ३४४
 अप्रमाण ३, ४, ४०, ४२, मा ५१,
 भाभा ४३, चित्तविमुक्त
 हो ४०, चित्तविमुक्ति
 भन्दछन् ४१, र महत्गत-
 चित्तविमुक्ति ४०
 अप्रसन्न पार्नकोनिमित्त ३४४
 अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्नको-
 निमित्त ३४४, ३४५
 अप्रज्ञप्तिक २६६, हुनुहुन्छ २६७
 अपाय ९२
 अल्पेच्छताको ३४४
 अभ्यापदद्यचित्तलाई फेलाई बस्छु
 ७४

अध्यापाद ३०६, भन्दछु ३३५,
सङ्कल्प ३४, संज्ञा ३५

अबोध बालक २२, लाई २५

अभ्यन्तर चित्त शान्त पारी ३०५

अभिध्या (= महालोभ) पनि म
जान्दछु ६२

अभिध्या भन्दछु ३३२, ३३५

अभिध्यालाई दूर गरी ७४, ७५,
७६, ७७

अभिध्या दीर्घनस्यलाई १३०,
हटाउनकोनिमित्त १३१,
१९४, ४१५

अभिध्या रहित भई ३६६

अभिध्याबाट परिशुद्ध पार्छ ३०५

अभिध्यालुले प्राणी पनि मार्छ ३३२

अभिनन्दन गर्नुभयो ११

अभिनिवेश ४६४

अभिरूपा दर्शनीया ३४०

अभिवादन गरी ३९

अभिवादन र प्रवक्षिणा गरी १३४,
फर्केर गए २२०

अभिसम्पराय १०४

अभिज्ञा प्राप्त गर्छ २४५, २४७

अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी
११७, ४५१, प्रकाश

गरेको छु ११३, प्रकाश
गरेका चारकर्महरू छन्
१०८

अभिसंस्कार १२५, विज्ञान ४६२

अभिसम्पराय हुनेछ होला १०७

अभिसम्बोध गरेको छ २४७

अभिसम्बोधि प्राप्त गर्नु भएको हो
२४६

अद्भूत १२२

अम्मणको १९७

अमानुषीय विषयचक्षुद्वारा ३०९

असूच्छित भई ३०१

अमोह भनेको छ के ? ३३५

अयुक्त ३४४

अयोग्य र असुरक्षित हुन्छ ३६९

अयोध्य २१, अमण २२, २३, २४,
२५, ३६, ३७, भन्दछु
२५, अमण भने होइन २४

अरथ्यवनपन्थ शयनासनमा बस्नु-
हुन्छ २८५

अरथ्य ३०४, वास ३११

अरहं १२७, हुन्छ १२७

अरहन्तको प्रत्यवेक्षणाज्ञान ३३८

अरहत् फलमा पुग्नेबित्तिकै ३१,
३५

अरहत् फलमा पुगेपछि कुशल
शीलहरू निश्शेषरूपले
निरुद्ध हुन्छन् ३१

अरहत् मार्गसम्मलाई ३१, ३५

अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध २१८, ३१३,
हरू ३१४

अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ होला
२१९

अरूपावचर ११४

अलोभ भनेको छ के ३३४

अवगुण देखने २५५

अवगुणलाई देखने २४९

अवगुणलाई नदेखने २९७

अवश्य पनि कुशलधर्म प्राप्त गर्नेछु
२५६

अविदधा भन्दछु ३३३

अविवधा नै हुने छ ७७

अविवधान्नव १२७, १५३, १५९,
१६०, १६१, उत्पन्न हुन्छ
१६०, बाट पनि विमुक्त
हुन्छ ३३७

अविदित मुख १५, १६

अविनिपाती भए ४२७

अविनिपाती भएर ४३४

अविशारद २८७, भई चूप लागि
बन्छ ९२

अविहिंसा-सङ्कल्प ३४

अविहिंसासंज्ञा ३५

अवीचि ९२

अंश पाउने बाटोमा लाग्नेछु ३९२

अंशको जिम्मा विन्छन् ३९३

असठ पुरुष सीधा जान्छ ३१८

असत्य हो ६४, ६६, ६८

असन्तुष्ट १४८, को ३४४, भई
१४७

अस्वस्थ भई १९३

अस्वस्थ र दुःखी भई ४१४, ४१५

असम्भाव्य भई ४६६

असल असल यानहरू २१८

असाहसपूर्वक २४९, भोगको खोजी
गर्छ २५१, २५४, भोगको
खोजी गरी २५३

असीतिमहाश्रावकहरूकहाँ जाऊ
३४८

अमुख-अदुःखको हिसाबले ८

असुरकायलाई ९२

असुरभवनमा २८८

अश्व १४५, मुख १४५

अशुक्ल ११३

अशोक ३६, सम्यक्दृष्टिलेयुक्त हुन्छ
 ३६, सम्यक्सङ्कल्पले युक्त
 हुन्छ ३६, सम्यक्वाचाले
 युक्त हुन्छ ३६, सम्यक्-
 विमुक्तिले ३६

अध्यामणिक ३४४
 अहंकारको ध्वजा २८७

आ

आऊ हेर भनी भन्न योग्य छ २६०
 आएका र नआएका २३३, २३८
 आकाशानन्त्यायतन १३, लाई
 समतिक्रम गरी १४, सुख
 १३

आकाशमा उभिई ४२३
 आकिञ्चन्यायतन १४, सुख १४,
 लाई समतिक्रम गरी १४

आँखाबाट आँसु बघाई २२९
 आँखा हुनेले २९९

आगन्तुक सत्कार गर्थे ५६

आँगन बढार्छ २९८

आगतानागत २३८

आगारबाट अनगारिय भई २५६,
 ३१६

आगोको खाडल जस्तै १६६

आगोको खाडलमा १६६

आगोको भय ८०

आश्रय १२२, र अद्भूत १२२

आचार्य र प्राचार्यहरूसंग २२४

आचार्य वक्षिण दिशा ४०६

आचार्य प्राचार्यहरूको २२९

आचार्य प्राचार्यहरूले २२७, २२८,
 ३१४

आच्छादित ३६२

आजीव पारिशुद्धिलाई ३०

आजीवनबाट च्युत गराउनको-
 निमित्त ३१९

आजीवन शरणमा २६०, आएका
 २२०, आएको ४२३

आठवटा कामावचर कुशलचित्त ३४

आठ कामावचर कुशलचित्तहरूलाई
 नै भनिएको हो ३०

आठ कामावचर कुशलचित्तहरू
 भनेका के के हुन् ३०

आठ धर्महरू १६०, लाई १५२

आठ प्रकारको लोभ सहगत चित्त-
 लाई २७

आठ प्रकारका संयोजनहरू १५९

आठ लोभ सहगतचित्त २७, सहित संज्ञालाई कामसंज्ञा भनि- एको हो ३२	आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दछ २९४, २९५, २९६
८ महीनासम्म नित्य भोजन गराए २११	आफूलाई तापदिने १३२, १३४, १३७, हुन्छ १३२, काम १३७
आठ मुठा ४१०, तृण दिएका थिए ४११	आफूलाई ताप दिन्छ १३३
आतप्त र परितप्त २५८, पाछं २५६, २५७, पारी २५७, २५८	आफूलाई पनि ताप दिने १३३ आफूलाई पनि ताप नदिने १३३, १३८
आतप्तयुक्त! ११७, भई १३०, १३१, १९४	आफूलाई पनि ताप दिन्छ १३४
आदिकल्याणं २१८	आफूलाई सुखी र स्वस्थ्य पाछं २४८, २५१, २५२, २५४, २५५
आदित्तपरिधायको उपदेश सुनाउनु हुंदा १७४	आफैले प्राप्त गर्नु भएको १७९
आदिब्रह्मचर्य २८९	आभामा ४६, नानत्व देखिन्छ ४६, ४७
आधामहीना ८४, मै ३१७	
आनुपूर्विकथा २१०, ४३२, ४३२, भन्नुभयो १७९, २१९, २२०, सुनाउनु भयो १७२	आत्मपीडाकोनिमित्त संलग्न हुन्छ २४५
आपनै हातले २२०, २२२	आत्मपीडालाई लिएको हो २४६
आपसमा फुटको भय ८०	आमालाई स्रोतापन्न गराई ८३
आफूलाई उच्च र अर्कालाई नीच ठान्दैन ३००, ३०१	आमा बाबुहरूलाई पनि पिट्छन् ३६८
	आमिषहरू १६४

एकशय आठ वेदनाहरू १०, लाई
पनि बताएको छु ९

एक सप्ताहले के गर्ला र ३२२
एकहजारको थैलो २१३, २१४,
लिएर बसी २१६

एकहजार रूपैयाँको थैली लिई
२०७

एक हप्तामा ३१७

एक हलोको जोताइबाट २०७

एकहलो जोताइ जोत्दा ९९, २१४,
२१५

२१ प्रकारका मिश्रयामागंद्वारा
जीविका गर्न थाल्छु १२८

एकार्थ ४०

एकारभा १२४

एकै गांस मात्र २९२

एकै दिनमा २३७

एकै हलोको जोताई जोत्दा २१५

एकलै विचरण गर्छन् ३१३

एकलै विचरण गरे जस्तै ३१३

ओ, औ

ओघ ३२८, (=बाढी) तर्न
सक्छन् ३२८

ओजरसहरू राखिविएका थिए
१७८

ओतप्परूपी घन ४२४

ओवादी १४९

ओषधीहरू १४४

क

कङ्काल १६२, १६३, मा १६३,
जस्तै १४०, १६२, १६३

कछुवाहरू छैनन् १४४

कंजूस हुन्छ २९९

कंजूस हुन्न ३०३

कतस्स पतिचयो नत्थि १२५

कतिसुभाषित हो १८४

कस्तो भएमा तपजगुप्सा परिपूर्ण
हुन्छ २९२

कथंचमिक्खवे भिक्खु अरहं होति
१२७

कन्वर ३०४, मा २३५, बाट २३६
स्कन्धबीज २९७, ३०२

स्कन्धभार १२५

स्कन्धलाई स्कन्ध भनी १२६

कपडा ओढी ३४२

कपडाहरू बिछ्याउन लगाई ८७

उत्पन्न नभएको पापक धर्महरूलाई

मृ

३६

उत्पन्न हुन नदिनकोनिमित्त २९

ऋद्धि २१३, प्रभाव छ २१३,

उपनिश्रय-सम्पत्ति १३५

२१४, २१५, प्रभाव देखे

उपमाद्वारा पनि ५२

२१६, प्रभाव पनि देखे

उपक्लेश हुन् २९९, ३००

२१७

उपवादी १४९

ए

उपशम प्रदान गर्छ २४५, २४७

उपसम्पदा ११५, ११६, ११७,

गर्ने अनुमति ४४०

एउटा खुट्टाले टेकेर उभइ रहन्छ

२९८

उपाय ४६३

एउटा मात्र गुँदको घँटो ल्याऊ

उपायुपावान ४६३

१७६

उपासक ८९, त्व ग्रहण गरी २१०,

त्व पनि ग्रहण गरे ५७

एउटा रोटी २३३

एक आल्हकको मात २१३, २१४

उपेक्षा १६४, इन्द्रियलाई ८,

स्थानीय १०, भाविता

एक गाउँ जत्रो प्रमाणलाई ४९

एक छेउमा बसे ३९, ९०, २२०,

गर्छन् १६७, युक्त चित्तलाई

२८९

३०७, ३३७, लाई भाविता

एक ठूलो माला बनाएका हुन् ८५

गर्छ १६४, १६५, १६६,

एकत्वमा निश्चित १६३, १६४

१६७, १६९, वान् स्मृति-

एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार

वान् १२, सहगत ३३७

गर्छ २९३

उपेक्षो भई १२

एक व्यापारी ९८

उपोसथन्नत पालन गरेमा २७६

एक महीनामा ८४, मै ३१७

उपोसथाङ्ग अधिष्ठान गरी २८२

एक रुख जत्रो ४९, प्रमाणलाई

उसै आसनमा १७९

महत्गत भनी ४९

ईध्यालु हुन्छ २९९

ईध्यालु हुन्न ३०३

४

उद्गार भ्यक्त गर्दा २७१

उद्घाटन पनि हुन्न ४३

उद्घाटन पनि हुन्छ ४३

उच्च ३०८, शब्द २८३, शब्द र

महाशब्द गर्नथाले ३११

उडुसको टोकाइको कारणले २३

उत्तरविशा ३६०, ३६१, भनी

जान्नुपर्छ ३८९, रूपी

मित्रामात्यलाई प्रत्युपस्थान

गर्दा ४००, रूपी मित्रा-

मात्यलाई प्रत्युपस्थान गर्नु-

पर्छ ३९९

उत्तरीय मनुष्य धर्म २५६, २५७,

२५८

उत्तीर्ण गराउनकोनिमित्त धर्मोपदेश

गर्नुहुन्छ ३१५

उत्तीर्ण हुनु भएका वहाँ भगवान्ले

३१५

उदघान १८

उद्देश्यबाट च्युत गराउनकोनिमित्त

३१९

उद्धच्च कुक्कुच्च ५२, ३०५, पन्ति

रास्त्ररी हटेको हुनाले ५३,

पनि रास्त्ररी हटेको हुन्छ

५२

उद्धच्च र कुक्कुच्च सहगत बुद्ध

चित्तलाई भनिएको हो

२७

उर्ध्वविशा प्रतिच्छादित हुन्छ ४०३

उर्ध्वविशा भनी जान्नुपर्छ ३९०

उर्ध्वविशारूपी भ्रमण ब्राह्मणहरू-

लाई ४०२, ४०३

उर्ध्वविरेचन दिन्छ १२८

उप्राद गरी ३१४

उप्राद गरिरहेका २०

उपकारक मित्रलाई ३८३

उपकारी मित्रलाई ३८३

उपस्थान गरी ३९५

उत्पन्न भएका ३०९

उत्पन्न भएको कुशल धर्महरूलाई

स्थिर राख्नकोनिमित्त २९

उत्पन्न भएको पापक भकुशल धर्म-

हरूलाई हटाउनकोनिमित्त

इच्छा गर्छ २९

उत्पन्न नभएका कुशल धर्महरूलाई

उत्पन्न गराउनकोनिमित्त

इच्छा गर्छ २९

आर्यको विनयमा १६२	आवाह विवाह गर्नेहरूले ३७२
आयतनलाई आयतन भनी १२६	आत्मव १५९, हो ३६७, हरू १५४,
आर्य-घन ४२५	१५७, १५८, १५९, हरू
आर्य-प्रतिपदाहरू १२९	संयमकोनिमित्त ३४५
आर्य-विनयमा १५०, १५२, १६०, १७०	आसज्ज उपनीयवाचा भासिता ५३
आर्यविमुक्तिले युक्त छन् २८२	आसक्त भएको ३२७
आर्यवंश-प्रतिपत्ति १२९	आसनबाट उठी २७०
आर्यश्रावक न छन्दागतिमा जान्छ ३६६	आसन वछ्छघाए ३४१
आर्यज्ञान बर्षन २५७, विशेषतानाई २५६	आसनहरू राखी ९०
आराधना गर्छ १३३, १३४	आसु बघाउन थाले १०६, १०७
आराधना गर्दैन १३२, १३३	आत्हक २१३, २१४, को भात २१६, मात्र जति धान पाई २००
आरामतिर जाँदै थिए ३	३, ई
आराममा २	
आरोग लगाउँछन् २४५	इच्छा १८१, नुसार विहार मरी ८९, नुसार विहार गर्नुभई २१७, नुसार बस्नुभई २११, २२१
आलस्यपन ५२, लाई हटाई ३०५	इँटको गुफा २३७
आलोकसंज्ञा ३०५	इन्द्रियको हिसाबले ८
आवासथागार ७०, ८५, ९०, ९१, बनाएका हुन् ८४, भिन्न पत्नी ९१, स्वीकार गर्नुहोस् ९०, ९६	ईर्ष्या गरेको देख्दा २१९
आवास घर बनाई राखेका थिए ५६	ईर्ष्या र मात्सर्य उत्पन्न गर्ने हुन्छ ३०२

कपाल राखिविई ४१७

कपियकारक २२३, को हातमा
२२३

कर्मवायाव हुन् १११, ११३

कर्मलाई प्रधानता विई ९७

कर्मक्लेश ३६१, ३६३, हरू ३६१,
३६३

कर्मविज्ञान ४६२

कर्मक्षयकोनिमित्त ११३

करणीयं न विउज्जतीति १२५

कराउन थालिन् ३४३

करीस १९७, प्रमाण जतिको १९७

करुणाचित्तलाई ३०६

करुणायुक्त चित्तलाई ३०७, ३३६

करुणा सहगत चित्तलाई ७६, ७७

कल्य १७९, ४३३

कलह बढ्छ ३६८

कलह हुन सक्छ ९

कल्याण कीर्ति शब्द गुञ्जायमान
भएको छ २१७

कल्याण कीर्ति शब्द फलिन्छ ९३

कल्याण पृथग्जन १२५

कवचहरू बनाई ८७

कवचहरू राखी ८७

कसरी बेघर हुन्छ ४६२

कसरी भिक्षु अरहं हुन्छ १२७

कसिणनिमित्तले ढाकी ४१

कसिण मण्डलमा ४४

कहिले सुख र कहिले दुःखको
अनुभव हुन्छ ११२

काटेको तालवृक्ष जस्तै ४६४, ४६६

काठको गुफा २३७

काठ चाहनेले १९१

काँढाहरूमा सुत्ने २९३

कान्त ११

कान्तारको बाटो २११

कान्तारमा भेट्टाए २२१

कान्तारमा भेटे २११

कान्तारहरू २२३, पनि छन् २२२

कार्तिक महिनाको पूर्णिमाको दिनमा
८३

कान थाप्ने छन् ३१२

कानो गाई २८६, ३१३, जस्तै
२७८

काम उषावान ४६३

कामकाजहरू छाडिसकेको छु १४९

कामगरी जीवन बिताउन नपरोस्
२०२

कामछन्दसंयोजन १९५, ४१६

कामदारहरू छन् १३१

कामभोगी २५०, २५१, २५५, ले
 २४७, २४८, २४९, २५०,
 २५१, २५३, २५४, २५५,
 प्रशंसनीय हुन्छ २५३,
 २५५, हरू २४७, हरू छन्
 २४६, हरूको पनि निन्दा
 गर्नु हुन्न २४६, हरूलाई
 देखाउनकोनिमित्त २४६

काममिथ्याचार कर्मक्लेश हो ३६३
 काममिथ्याचार पनि म जान्दछु ६१
 काममिथ्याचारको विपाक पनि ६१
 कामविषयबाट अलग भएको हुन्छ
 ४६७

कामविषयबाट अलग भएको हुन्न
 ४६७

कामविषयहरू १६७

कामसङ्कल्प ३२

कामसुख २, ११, मा प्रलिप्त हुनु
 २४५, लाई २४५, लाई
 लिएको हो २४६

कामसंज्ञा ३२, छ ३२

कामहरूबाट अलग भई ११

कामाचर ११४

कामात्रव १२७, १५९, बाट पनि
 विमुक्त हुन्छ ३३७

कामूपसंहित ११

कायबुञ्जरितलाई त्यागी २८

कायमा कायानुपश्यना १३०

कायमा कायानुपश्यी भई १३१

कायले स्पर्श गर्दा ९

कायसंसर्ग ३२६, गरे ३४३, को

आस्वादन लिन्छिन् ३४३,

गरिरहेको देखिन् ३४२

कायसंस्पर्शजन्य-वेदना ९

कायविज्ञेय स्पर्शहरू छन् ११

काय शिथिलता राम्ररी प्राप्त
 भएको हुनाले ५३

कायानुपश्यी भई १९४, ४१५,
 बिहार गर्छु ४१६

कायिक र चेतसिकको हिसाबले ८

कायिक शील हो १६१

कायिकशीलसंवर हुन्छ १५९

कारणहरूबाट ४०

कालपक्षको उपोसथ विनमा ८३

कालसमय ३९३

कालो घागो ५

क्रियापरिहानी १३५

क्रियावादी भएर पनि २१८

कुकीर्ति शब्द फलिन्छ ९२

कुकुर १६२, आकल्प १०४, १०५,

आकल्पलाई अभ्यास गर्छ
१०५, को भोक भेटिन्छ
१६३, चित्त १०५, चित्त-
लाई अभ्यास गर्छ १०४,
व्रत ९६, १०३, १०४,
व्रतको फलद्वारा ९६, व्रत
गर्ने १०२, १०३, १०६,
१०८, ११५, ११६, व्रत
गर्ने अचेल ९६, व्रत
पालनद्वारा १०६, व्रतलाई
१०६, व्रतलाई अभ्यास
गर्छ १०४, व्रतलाई
अभ्यास गरी १०४, व्रत-
लाई छाड्न सक्नु १०८,
बस्ने जस्तै गरी १०३,
शील १०४, १०५, शील-
लाई अभ्यास गर्छ १०४

कुटिलता १३१

कुटीहरू ३५८

कुण्ठी चीवर लगाई ४३५

कुण्ठी भई जन्मेका हुन् ४३५

कुण्डल लगाई ६३

कुनचाहि कुशलसङ्कल्पहरू हुन्त ?

३४

कुनचाहि कुशल शीलहरू हुन्त ? ३०

कुन कुन देवताले जस्तै ११२

कुन कुन विनिपातिकाले जस्तै ११२

कुपित भई १४७, १४८

कुबेलामा सडकमा घुम्ने ३६७,

बानी ३६९

कुबेलामा बाहिर जान्छ ३६९

कुराकानी गर्न पनि असमर्थ छन्

२८६, ३१३

कुराकानी गर्न असमर्थ छन् २८६

कुराले मात्र ठिक्क पार्ने ३७९

कुरुवा जति चामल छ २००

कुलघर ४५५, ४६२

कुलवंशको रक्षा गर्नेछु ३९२

कुवेरपतिहरू २०८

कुशलकायकर्म ३०

कुशल धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्

२६९

कुशल धर्म प्राप्त गर्छ २५८

कुशल धर्म प्राप्त गर्दैन २५७

कुशल धर्महरू परिहानी हुन्छन्

२७०

कुशल धर्महरूलाई बढाउनाले के

फल पाइन्छ ? २९

कुशलवाचा कर्म ३०

कुशल शीलहरू निरशेषरूपले निरुद्ध

हुन्छन् ३१

कुशल शीलहरू हुन् २५

कुशल शीलहरू ३०, भन्वछन् ३०

कुशल सङ्कल्पहरू ३४, हुन् २६,

भन्वछन् ३४, को निशेष-

रूपले निरुद्ध हुन्छन् ३५,

को निरुद्धकोनिमित्त प्रति-

पन्न गरेको हुन्छ ३६, कहाँ

निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन्

त ? ३५, समुत्थान हुन्छन्

३५

कुशल हुन् ३३४, ३३६

कुशल हुन् वा अकुशल हुन् ३३३

कुशलाकुशल जानुपर्छ २५

कूटागार शालामा २७१, २७४

कृतघ्नछ ३७३

कृतघनी हुन्छ २९९

कृतघनी हुन्न ३०३

कृष्ण ११३, कर्म १०९, ११०,

कर्म छ १०८, कर्म र

कृष्णविपाकी ११०, कर्म र

कृष्णविपाकी कर्म १११,

कर्म र कृष्णविपाकी कर्म

हो ११३, विपाकी १०८,

शुक्ल कर्म १०९, शुक्ल

कर्म छ १०८, १११, शुक्ल

कर्म र कृष्णशुक्लविपाकी

कर्म १११, ११३, शुक्ल-

विपाकी १०८

के कुरा गरी यहाँ बसिरहेका हौं २८९.

के गति १०७

केटाकेटीहरूको होहल्लाबाट २७७

केराका बोटहरू राख्न लगाई ८८

कोरली गाईले हानेर मारिदिई

४२५

केश दाही लुझाउने हुन्छ २९३

केही छैन १४

कंलाशकूटहरूले घेरेका छन् १४३

कोठामा ३४२

कोठाहरू बनाएका थिए ८५

कोदाली देऊ ३४१

क्रोधको कारणबाट ३६४

क्रोध पीडाको कारणमा १६०

क्रोध पीडा छाड्नु पर्छ १५७

क्रोधी हुन्न ३०३

क्रोधी र वंरी हुन्छ २९९

कोरली गाईले हानी मारिदियो

४३४

कोरली गाईले हानी मारिदिई ४२७

कोरली गाई एक यक्षिणी थिई

४२६

कोलियहरूका लामा लामा केश

भएका सिपाहीहरू ६०

ख

ग

खण्ड २४६, हू २४५

खन्ती वेऊ ५, ३४१

खरपनबाट ४७

खराब काममा साथ दिने मित्र
३८२

खराब काममा सहायक ३८१

खराब सत्संगत गर्छ ३७७

खाट ८७

खादघमोज्यहू ३९, २२१, २२२,
२३८

खादघमोज्य पाउन सक्नुला ४३१

खादघमोज्यहू बाडिदं होला ४३१

खाली घंटोलाई घुमाउन २८७

खाली घंटोलाई यताउता घुमाउने
कं ३१३

खिन्न हुन थालिन् ३४३

खुट्टा छोई २०२

खुट्टा पखाली ९१

खुट्टा राख्ने पीरा राखे १९८

खुला ठाउँबाट २३६

खेत जोस्दा २०४

खेतमा गई हेर्नुपर्छ २१७

खोक्दा पनि नखोकी १२१

मइरहुनु भएको बेलामा १७२

गङ्गा १४६, पारी जानुभयो ८०

गण पूरा गरी ११७

गणसंगणिकाराम २८६

गल्तीलाई गल्ती भनी जानेर ३१६

गन्ध १४४

गन्धकुटी बनायो १९८

गन्ध गन्ध १४४

गन्धपञ्चङ्गुलिकानिदत्त्वा २०७

गन्धभक १८२

गन्धहू छन् १४४

गर्नुपर्ने गरिसकेका १२४, १२५

गर्नुपर्ने गरिसके ३३७, ४४८

गर्भधारण भएपछि ३२७

मर्माबाट बचाउंछ २४०

गरीबगुरुवाहू बस्नको लागि ८५

नरेर गराएर ७१, ७६, ७७

गलत धारणा १०४

गलत विश्वास हुनेछ २२८

नहन छन् १३१

ग्रहणीय २६८, २६९

गाई र कुकुर व्रत गर्नेहूका गति-
हू १०२

गाईको जमातबाट दूर भई २८६

गाईको दूध बुहाउन लगाई २११	१७६, द्वारा समर्पित गर
गाई भएर गई ४२७	१७७, द्वारा सन्तर्पित गरे
गाई माने ठाउँमा गई १६२	१७७, १७८, प्रदान गरे
गाई लिएर २२२	१७२, बाँकी छ १७७,
गाईहरू लिएर आऊ २२१	१७८, लाई प्राणी नभएको
गाईहरूको सहवासमा १०७	पानीमा बगाइ देऊ १७८
गाउँजत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी ४२	गुफा २३७, मा २३३, चारप्रकार- का छन् २३७
गाँजा भाङ्ग आदि पिउने ३७२	गुलाबीरंगको फूल ७९
गाडा चाहनेले १९१	गुह्र खान्छ २९३
गाडामा राखी २२१	गृहस्थीहरूका जस्तै छन् १४८
गाडामा लिई २११	गृहस्थी ठान्दैनथे १४०
गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गर्नुभयो २३८	गृहस्थी भनाउन पनि चाहन्थे १४०
ग्राम्य २४५	गृहस्थीवावले सम्बोधन १३९
गिद्ध १६५, लोभ छाड्नु पर्छ १५६, लोभमा १६१, लोभी १५६	गृहपति १३९, १४७, १४८, १५०, पुत्र ३४८, ३५९, परिषद्- मा ९२, ९३, महाशाल थिए ३५९
गिरी गुफा ३०५	गृहनिश्चित उपेक्षाहरू १०
गुणसंग दजिर भन्यो ५३	गृहनिश्चित दोर्मनस्थहरू १०
गुँद १९७, चाहनेले गुँद २२३, को घँटो दिन चाहन्छु १७६, को घँटोले भरिएको १७५, को व्यापार गर्दथे १७२, दिए १७६, दिइसके	गृहनिश्चित सौमनस्यहरू १० गृहविनय सम्बन्धी कुरा सुनाउने छु ३६० गृही भन्ने व्यवहार हुन्छ १५१

गृही व्यवहार समुच्छेद हुन्छ १६१
गृहीविनय ४०८, का जम्मै कुराहरू

३५३

गृही श्रावकहरू छन् २८४
गो-आकल्पलाई अभ्यास गर्छ १०७
गोघातक १६२
गोचित्तलाई १०७, अभ्यास गर्छ
१०७

गोपालकहरू २२१
गोप्य (कुरा) बताउँछ ३८५
गोव्रत १०२, १०६, १०८, गर्ने
१०२, १०३, ११३, गर्ने
हुन् १०६, १०७, गर्नेछु
१०२, लाई १०८, लाई
अभ्यास गर्छ १०७, लाई
अभ्यास गरी १०७

गोव्रतिक ९५
गोरु जत्रा १९७
गोरुहरू बाँधी २०७
गोलको आगो १६५
गोबरले लिप्न लगाई ८६
गो-श्रीललाई अभ्यास गर्छ १०७
गौतमको शरणमा पर्छु ७८
गौतमले भिक्षुसङ्घलाई राक्षरी
प्रतिपादन गर्नु भएको छ
१२३

घ

घमण्डी हुन्न ३०३
घर पछाडि १९७, २०६
घरबाट निकाली ८४
घरबार छाडी बेघर भई विचरण
गर्ने ४६१
घरमा बस्ने ४६२
घाँस खाई ९६, १०२
घ्राणद्वारा गन्ध सुँघेर ४५७, ४५८
घ्राणले गन्ध सुँघ्दा ९
घ्राण विज्ञानलाई पनि जान्दछ
४५७, ४५८
घ्राणविज्ञेय गन्धहरू छन् ११
घ्राण संस्पर्शजन्य-वेदना ९
घिउ १९७, को अनुमति बिन्छु
२२३, चाहनेले घिउ २२३
घुँडा माथि ३४७
घुँडामा ठेला पर्छ ३४९
घूस पनि बिन्छ ३६४
घँटो मरे १७८
घँटोलाई घुमाउने कं २७८, २७९,
२८६
घोटेकालाई उत्तानो पारिदिदा

७८, ११४, ११५, १७१, १७९, २२९, ४३३	सेनालाई मात पस्किन् २१६
घोडा १९७, २१५	चतुरङ्गवीर्य २५८
घ	चतुरार्यसत्यको उपदेश विनुमयो १७२
चक्रमण २८८, स्थानहरू ३५८, गर्दे हुनुहुन्छ २८८, गरि- रहुनु भएको देख्यो २९०	चतुरार्यसत्यको कुरा बोध गरा- उनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ ३१५
चंचलपन ५२	चन्दनको आसन राखे १९८
चतुर्थध्यानिक उपेक्षामा १६४	चन्द्रपद्म २०७
चतुर्थध्यानिक उपेक्षालाई १६३	चन्द्रमाको २०७, चिन्ह देखिन्थ्यो २०६
चतुर्थध्यान सुख १३	चन्द्रसूर्यहरू १४४
चतुर्विशाका भिक्षुहरूकोनिमित्त २३४, २३८	चंबुवा टाँगी ८७
चतुप्रत्ययमा सन्तोष भई १२९	चन्दोपम-प्रतिपदा १२९
चतुपारिशुद्धिशीलमा प्रतिष्ठित १२९	चक्षु (= प्रज्ञाचक्षु) प्रदान गर्छ २४५, २८७
चतुब्रह्माविहारलाई ४	चक्षुद्वारा रूप देखेर ४५६
चतुब्रह्माविहारको कुराद्वारा ५७	चक्षुले रूप देखेवा ९
चतुमार्गचेतना ११०	चक्षुविज्ञान हो ४५६
चतुरङ्गिणी २१५, का साथ २१७, सेनाका साथ २१५, सेना- लाई २१६, २१७, सेना- लाई मात पस्क २१६,	चक्षुविज्ञानलाई पनि जान्दछ ४५६, ४५७
	चक्षुविज्ञेय रूपहरू छन् ११
	चक्षुसंस्पर्शजन्य-वेदना ९

- चाडपर्व-दिनहरूमा ४०१
 चातुर्यामसंयमता ३११
 चातुर्यामसंवरले संवृत्त हुन्छ ३०४,
 ३०६, ३०८
 चाँद देऊ ३४१
 चाँपका रङ्गहरू ११८
 चामल खाने हुन्छ २९३
 चामल चाहनेले चामल २२३
 चार अङ्गले युक्त पुरुष २१, २५
 चार आस्रवहरू छन् १२७
 चार कारणद्वारा पापकर्म गर्दैन
 ३८४
 चार कर्महरू १०८, ११३
 चारजनाको भोजनकोनिमित्त ३८
 ३९
 चारजना द्विदीबहिनीहरू ३४०
 चार द्रोणी २१४, क्षति २१४, जति
 अटने एउटा डालो लिई
 २१७
 चारप्रकारका कर्महरूको बारेमा
 ९७
 चारप्रकारका पुद्गलहरू छन् १३२
 चारप्रकारका पुरुषहरू हुन्छन् १४१
 चारप्रकारका मानिसहरू छन् ११९
 चार भागमा विभाजन गर्नुपर्छ
 ३८८
 चार महीनासम्म परिवास ११६
 चार वर्षमै ३१७
 चारवटा कर्मश्लेशहरू ३६३
 चार शास्ताहरू ७०
 चार सतिपट्टानमा १३०
 चारसतिपट्टान (भावना) लाई
 छाडेको छैन १९२
 चारसतिपट्टानहरू ४१६
 चारहजार योजन १४३
 चारिकार्यं जानुभयो १७५, २१७,
 २२१
 चारै जनाले २१०
 ४० कोटी घन ३४८, ३५९
 चिच्चिट चिटचिट १७९
 चिच्याउँदै कराउँदै ३
 चिच्याइरहेका २०
 चित्त फुकाउने छन् ३१२
 चिन्तित भई ३१३, ३२०
 चित्तमा चित्तानुपश्यना १३०, भई
 १३१, १९४
 चित्तविमुक्ति ३०, ३१, १२६,
 १२७, र प्रज्ञाविमुक्तिलाई
 १६९, लाई भाविता गरा
 ४०
 चित्तसमुत्थान हो २७, ३०

चित्तसमाधि ७२, ७३, ७५
 चिरवासी कुमारको बधद्वारा १८५
 चिरवासी कुमारलाई कुनै बाधा
 नहोस् १८५

चिरवासी माताको बधद्वारा १८६
 चिरवासी मातालाई देखेका थिएनो
 १८५

चिरवासी भन्ने एक पुत्र थिए १८१

चिरवासी भन्ने मेरो कुमार छ
 १८४

चिराकबासी ८७

चील १६४

चीवर भोजनहरू पनि दिनुपर्ने हुन्छ
 ३४९

चीवरवस्त्र छाडी ३२७

चीवर पहिरो ९१, १४२, १९४,
 २२०, २२२, २३८, ३६०,
 ४१५

च्युत गराउनकोनिमित्त ३१९

च्युत भएका ३०९, र उत्पन्न भएका
 सत्वहरूलाई देख्दछ १६९

चूपलागी ३२०

चूपलागी २६७, नाजवाक भई
 ३१३

चूप नलागी बस्छ ९३

चूप लागेर बसे ३२१

चेतनालाई प्रधानता दिई ९७

चेतना व्यवहार १५०

चेलक १८

चोर कथा २०, २८३

२४ वर्षावास ८२

८४ हजार हिमचूलिहरूले १४३

छ

छ अगोचर १२८

छ उपेक्षूपविचारा १०

छडी लिई २०७

छत्तीस वेदनाहरू १०, लाई
 बताएको छ ९

छन्द १८१, ३६६, को कारणबाट
 ३६४, निदान हुन् १८४,

१८५, १८६, नै दुःखको

मूल (जरो) हो १८४,

१८५, १८६, राग १८४,

राग छैन १८४, मूलक

हुन् १८४, १८५, १८६

छ वर्षमै ३१७

छ महीनामै ३१७

छ वेदनाहरूलाई पनि बताएको छ
९

छ सोमनस्सुपविचारा १०

छन्दागतिमा गएर ३६४, ३६५

६ दिशाहरू ४०७

६ दिशाहरू नमस्कार गर ३४९

छ दोमनस्सुपविचारा १०

छाता १४७

छानाका काठहरू १९८

छान्नीमा भरे १७७

ज

जङ्गलको बाटो ३०५

जङ्गलबाट २३६

जङ्गलमा २३३, २३५

ज-जसले प्राणातिपात गर्छन् ५६

जस्तो गर्छ त्यसै अनुरूप उत्पन्न
हुन्छ १११

जस्तो हो त्यस्तो उत्पन्न हुन्छ १११,
११३

जनपदवासी ९५

जम्बुद्वीप १४३, का २०८

जन्म जरामरणीय भविष्य हुन्छ
३२०

जमिनमनि गाडिराखेको घानहरू
२००

जराजीर्ण पार्न सक्ने २५९

जरो उखेलिसक्यो ४६४, ४६६

जसकोनिमित्त कुलपुत्रहरू ३१६,
३१७

जसकोनिमित्त सुन चाँदी अनुरूप
हुन्छ १९०

जसरी आचरण गर्दा मिथ्यादृष्टिक
पुरुष ६२

जहाज कं १२९

जहाँ ३१, जहाँ ४७

जाडो र गर्मीलाई हटाउँछ २४०

जातरूपरजत कल्पति १९०

जातरूपरजत सावितर्यं १९१

जातिय वनमा १९६

जाति क्षीण भयो ११७, ३३७

जित्वा वंरो हुन्छ ३७१

जिद्दी गर्ने हुन्छ २९९

जान्नुपर्छ २६

जान्ने भिक्षुहरूलाई नै जान्ने भनी
थाहापाउने छौ १७०

जिह्मता (टेडोपन) १३१

जिह्वाद्वारा रस चाखेर ४५८

जिह्वाले रस चाख्दा ९

जिह्वा विज्ञानलाई पनि जान्दछ
४५८

जिह्वा विज्ञेय रसहरू छन् ११

जिह्वासंस्पर्शजन्य वेदना ९

जीविका गर्न बाले २००

जीविका भन्ने (ज्ञान) त हुन्न भने
२४

जुगुप्साको (तपोजिगुच्छाय) उप-
क्लेशहरू २९४

जुगुप्साबारे प्रश्न सोधे २९०

जुत्ता लगाई १४७

जुन गर्छ त्यस अनुसार उत्पन्न हुन्छ
१११

जुन द्वारबाट निस्केर जानुभयो ८०

जुनसुकै दुःखहरू उत्पन्न हुन्छन्
१८५, १८६

जुवा खेल्ने ३७६, बानी ३६७

जुवा खेल्ने बानी हुनेमा यी ६ दोष-
हरू हुन्छन् ३७१

जुवाडे छ ३७२

जेठापाकाहरू ३१४

जे जति भित्री (अज्जलं) वा
बाहिरी ४४७

जेन सम्प्रदाय अनुसार ८१

जेताई २१४, २१५, बाट २०४

जेतोषलाई भेटे १९९

जे माया जान्दछ उ मायाबी पनि
हो ५५

जे योधाजीव संग्राममा उत्साहित
हुन्छ २२७

झ

झगडा हुन सक्छ ९

झ्यालहरूमा १९८

झिगाहरू ४८, लाई ४७

झूटो आरोप ५८, त लगाएनन्
२४५, लगाउँदैनन् ५९

झूटा कुराद्वारा २४५

ट, ठ, ड, ढ

टाउकोको अपरेशन गरी २३२

टाउको दुल्ने रोग २३२

टाढाका वा नजिकका रूपहरू हुन्
४४७

ठीक छ गामणि १९०

ठूलो ४०

डालोमा १७८, अन्न नसिद्धियोस्
२०३, जस्ताको तस्तै घान
रहन्थ्यो २०७

डालो लिई २०७, २१४, २१५

डालोबाट ४७

डुबी २५५

डुम्री १८

डोरीले बाँधी ६३, ६५, ६७, ६९

डोरीले बुझ्न लगाई १९८

ढाकेकोलाई उधारिदिवा १८०,
४३३

ढुंगाको गुफा २३७

ढोका पनि राखेको थियो ३५८

ढोंगीपनलाई ओल्याउनु हुँदै ३१८

ढोंगी स्वभावमा बसेर ३१८

त

तर्कको आधारमा मात्र ३३२

तकियाहरू राखी ८७

त्वचगन्ध १४४

त्वच पाएको जस्तो हो ३०६

तथागतमा ४६४

तथागत देशित धर्मविनयमा ४३५

तथागतलाई बेघरवाला भन्दछन्
४६५

तदङ्गविमुक्ति ४४८

तपजुगुप्सा २९०, २९२, २९९, को

शुद्धिको बारेमा २७९,

द्वारा ३२८, परिपूर्ण हुन्छ

२९३, ३०३, ३०६, ३०७,

३०९, लाई सार मान्ने हौं

२९२, लाई अग्रत्वमा

पुन्याउनु भए ३०८, बाढी
हौं २९२

तपस्याको निन्दा गर्छन् २४४,
२६२, २६५

तपस्याको निन्दा गर्नु हुन्छ २४२

तपस्या गर्नुपर्छ २६८, २६९

तपस्या गर्नु पर्दैन २६८

तपस्वी तपस्या गर्छ ३००

तपस्वीको उपक्लेश हो २९५, २९६,
२९७, २९८, २९९

तपस्वी क्रोधी हुन्छ २९९

तपस्वीले तपस्या गर्छ २९६, ३०१

तपस्वीहरूको पनि निन्दा गर्नुहुन्छ
२४६

स्तम्भको अडेत लिई ९१

स्तम्भमा १९८, मणिजडी १९८

स्तम्भहरू १९८

तयार पार्न लगाई २२०

तल्ल ३०५, ३३७

त्यस गाउँमा आइपुग्नु भएको खबर
सुने ८९

त्यस रात बितेपछि २२२	तीक्ष्ण प्रज्ञा हुनेले ३१८
तस्स सम्मा विमुत्तस्स १२५	स्त्रीकामी राजा जस्तं ६३
त्यागरूपी घन ४२५	स्त्रीधूर्त ३७६
तातो दूधको धारद्वारा २२२	तीर्थीयहरू २१८, २१९, २७८
तातो दूधको धारले पनि २२२	तीर्थीय परिब्राजकहरूको आरामः
तातो दूधको धारले भोजन गराउने	२६१
छु २२२	तीनप्रकारका भयहरू हुने छन् ८०
सापविने काममा १३२	तीन महीनामै ३१७
त्रिचीवरहरू प्रदान गरे १९९	तीनप्रकारका रूक्षजीवी तपस्वीहरू
तिणकूपमा १६५	विवचमान् छन् २५६
तीर्थीयहरूले २०९	तीन वेदना ८, हरू ६, ७, हरूलाई
तिम्बरु रुखहरूले घेरिएको १८	पनि बताएको छु ८, हरू
तिम्बा आचार्यहरूका जुन धर्महरू	बताउनु भएको छ ६
३१९	तीन वर्षमै ३१७
तिम्ब्रो ऋद्धि प्रभाव हेर्न चाहन्छु	तीनवटा वेदनाका कुरा २
२१६	तुरित ८३
तियंकयोनिमा १०९	तुवटक-प्रतिपदा १२९
तिरश्चीन कथाहरू २६१, २८३,	तूष्णी भावद्वारा १९४, स्वीकार
२८४	गर्नुभयो २२०, २२२,
तिरश्चीन कथाहरू गर्दै बसेका	२३७
थिएनन् ३१४	स्तूप जस्तं १९८
तिरश्चीन कुरा २०, हरू ३, २६४,	तृण खोज्नु पर्छ १९१
२७८	तृण चीराकले १६५
तिरश्चीन योनिलाई ९२	तृण चीराक जस्तं १६५
हीन आस्रवहरू १५६, १६०	तृण चीराक समातेर १६५

तृण विएका घिए ४१०

द

तृष्णा उपाय ४६३

तृष्णाबाट अलग भएको हुन्छ ४६७

तृष्णा क्षय गरी विमुक्त भएका छन्
४७१

तृतीय ध्यान प्राप्त गरी १२

तृतीय ध्यान सुख १२

तेस्रो ३०५, ३३७

तेल १९७, २२१, चाहनेले २२३

त्रंभूमिक कुशल ११४

अ

स्थपित १, ५

थपित १, ५, ३१, ३२, ३४, ३५,
३६

थालीको भात २०२

थीनमिद्ध ५२, ३०५, पनि नष्ट
भएको हुन्छ ५२, बाट
परिशुद्ध पाठ ३०५

थूल वा सूक्ष्म ४४७

थैली भरिइ नै रहोस् २०३

थैली भरे ११७

थैलीमा हजारको हजारै रूपैयाँ
रहेको घियो २०७

थोरैले घेरै चाहन्छ ३७८

वरिद्र भन्देनन् ४२५

वरिद्री स्त्रीको गर्भमा ४२०

दश अकुशल ६१, कर्महरू ३८५,
पथलाई भनिएको हो १०९

दश आर्यवास १२४, हर्षको अर्थ
१२४

दश काममोगहरू २४७

दशकुशलका कुराहरू ५७

दशकुशलपथ कर्मलाई भनिएको हो
१०९

दशधर्महरूले युक्त हुने पुरुष पुद्गल-
लाई ३६

दर्शन गर्ने समय यो होइन २८१

दशप्रकारका वास १२४

दशसंयोजन १५३, हुन्छलाई १२६

दशहजार योजन प्रमाणको छ १४३

दहहरू १४३

दही २२३

दक्षिणतिर ६९, लगी शीर काटेको
६७

दक्षिणदिशा ३५९, ३६०, ३६१,
भनी जान्नुपर्छ ३८९, रूपै
भाचार्यको प्रत्युपस्थान
गर्नुपर्छ ३९३

दक्षिण ढोकाबाट ६४

दक्षिणापथ ४५३

दाडु र पन्यौ हातमा राखिदिई
३९८

दान्त पार्नकोनिमित्त ३१५

दान्त हुनु भएका वहाँ भगवान्ले
३१५

दानकथा १७९, २१९, २२०, ४३२

दानको फल छैन ७०, ७४, ७६

दानको फल छ ७१, ७५, ७६

द्वारको हिसाबले ९

द्वारपाल १०१

बाश कामदार २१४, हर्ष अघोविशा
४०६

बाहिने पंतालामा २०७

बाहिने हातमा २०६

द्वितीय ध्यान सुख १२

द्वितीय विवक्षा ३०९

दिनमा सुत्ने बानी ३७७

विघ्नादायि ४०२

दिव्यधोतद्वारा सुत्नु भई २७९

दिव्यश्रोत घातुद्वारा २६६, सुत्नु-
मयो २८७

दिव्यरश्मीले फलमल हुनु भएका
४२२

दिशा नमस्कार गर ३४९, ४०७

दिशा नमस्कार गर्नुपर्छ ४०७

दिशा नमस्कार सम्बन्धी ३५२

दिशा पूजा गरिरहेको बेलामा ३५१

दिशाहरू नमस्कार गर्न थालेका हुन्
३५२

दिशाहरूलाई नमस्कार गर २६१

दिशाहरू नमस्कार गर्नथाले ३५०

दिशाहरू नमस्कार गर्नेछ ३४९

बुइ अन्त २४६, मा नगई २४५

बुइ आत्मवहर्ष उत्पन्न हुन्छन् १६१

बुइ गतिमध्ये कुनै एक गति हुनेछ
१०६, १०७

बुइ गतिहरूमध्येका २२९

बुइ वा तीन गाउँ जत्रो प्रमाणलाई
५०

बुइ वा तीन महाराज्यहरू जत्रो ५१

बुइ वा तीन रुख जत्रो प्रमाणलाई
४९

बुइ महीनामै ३१७

बुइबटा मात्र वेदनाको कुरा २

बुइ वर्षमै ३१७

बुइ वेदना ८, हर्ष ६, ७

बुइ वेदनाहरूलाई पनि बताएको छ
८

२ हस्तासम्म २११

दुःख ८, २४५, ४३३, इन्द्रिय ८,
को मूल जरौ १८१, को
समुदय १८१, १८२,
दोर्मनस्य १८६, दोर्मनस्य
उपायास हुन्न १८३, १८४,
वेदना ६, ७, वेदना घटेर
जान्छ कि बढेर आउँछ
१९४, लाई पीडा दिने
भनी १२६, सत्य छ ३३७,
समुदय १७९, १८३, हुने
रूपद्वारा ४४४

दुर्गति ९२, विनिपात तथा नरकमा
उत्पन्न हुने हो त्यो पनि म
जान्दछु ६१

दुधे बालक २३, को कुरासँग दाँजी
३, लाई २३, २४

दुपट्ट चीवर पारुवन गर्नु भई ८८

दुष्परिणाम ९२, हरू ९१

दुष्पोष्यताको ३४४

दुर्मरताको ३४४

दुर्मिष वेत्न नपरोस् २०२

दुर्मिष भय १९९

दुर्मिष भएको बेलामा २००

दुर्मिष हेर्न नपरोस् २०३, २०४

दुरशील ९१, हुन् ६४, भिक्षुणीहरू-
को निन्दाकोनिमित्त ३४५,
स्वभाव हुनेको ९२, तथा
पापधर्मा छन् ६०, ६१

दूतको काम गर्छ १२८

दूध २२३, को धाराले २२१, ग्रहण
गर २२२, ग्रहण गर्दैनन्
२२२, मा पानी जस्तै भई
११, ले स्वागत गर्नेछु
२११

दूषण गर्न चाहन्छन् ३४२

दूषण गर्नकोनिमित्त मैले अवकाश
पाइन ३४३

दूषण गर्ने मौका नपाएपछि ३४१

दृष्ट ११, धर्मी १७२, १७९, २१०,
२१९, २२०, ४३३

दृष्टि उपादान ४६३

दृष्टि आत्मब १२७, १५९, १६०,
१६१

देखेको पनि सुनेको पनि छु र अरु
सुनिने पनि छ ६४, ६९

देखे पैतालामा २०७

देखे हातमा २०६

देखता १०५, हरूसँग अघि बसि-

सक्नु भएको होला ५३,
 हरूसँग बसिसकेको छु ५४
 वेवमार ब्रह्मलोक सहित १७५,
 २७६

वेव सहित मनुष्यहरूले २७५
 वेवलोकबाट आएको भए २४

वेवलोक मारलोक सहित ब्रह्मलोक
 १७८

वेवसहित मारसहित २१८

द्वेष ३६६, भनेको छ के ३३२,
 ३३५, को कारणबाट पाप
 कर्म गर्ने ३६५, युक्त पुरुष
 २५९

द्वेषागतिको कारणबाट ३६५

द्वेषागतिमा जान्छ २६६

द्वेषागतिमा गएर ३६४

दंला १९८

दंलो अगाडि प्रत्येकबुद्धलाई देखे-
 बित्तिकै २०२

दंलो खुला ४०३, ४०४

दंलोमा बत्ती २०६

दंलोमा बसी मायितिर हेर्ने बित्तिकै
 २०२

दंलो बाहिर बसे २१६

दोबाटोबाट दोबाटोमा ६४

दोर्मनस्य इन्द्रिय ८

दोर्मनस्य उपायास हुन्छ १८३

दोर्मनस्य स्थानीय १०

घ

घवजापताकाहरू फहराउन लगाई
 ८८

घन खर्च हुने छ ३४९

घन हानी हुन्छ ३६८

घर्मचक्षु उत्पन्न भयो १७९, ४३३

घर्मचक्रप्रवर्तन ४३८

घर्मदायाद-प्रतिपदा १२९

घर्म र असाहसपूर्वक भोगको खोजी
 गर्छ २५३, २५५

घर्मपूर्वक २४९, र असाहसपूर्वक
 भोगको खोजी गर्छ २४८,
 २५१

घर्ममा घर्मनुपश्यो १९४, भई
 १३१

घर्मविनय ४६८

घर्मसमाधि ७३, ७४, ७५, भन्ने छ
 ७२

घर्म सुन्नु पऱ्यो ४३२

घर्माघर्म २४८
 घर्मानुकूल भन्वच्छन् ५८, ५९
 घर्मानुरूप भन्वच्छन् २४५
 घर्मानुपशयी १३०, भई विहार गर्छु
 ४१६
 घर्मासनमा १९८
 घर्मासनका खुट्टाहरूले १९८
 घर्मोपदेश गर्दै हुनुहुंदोरहेछ ४३२
 घागाका इत्लाहरू १९७
 घातुचैत्य बनाउन लगाई ८३
 घातुनानात्वको बारेमा ४५६
 घातुनानात्वको कारणद्वारा स्पर्श-
 नानात्व उत्पन्न हुन्छ ४५६
 घातुलाई घातु भनी १२६
 घातुहरू (= अस्थिहरू) ८३
 घानको घारा वारी २१३, २१४,
 २१५
 घान करेर भकारी भरियोस् २०२
 घान भरे १९९
 घानहरू १९९, २००, ओइरिई
 २०६, द्वारा २००
 ध्यानचित्त फेलाई ५१, ५२
 ध्यानचित्तहरू मध्येमा ५०, ५१
 ध्यानज १२
 ध्यान बढाउन खोज्छ ३०४

ध्यानमा तल्लीन भई बसिरहेका
 होलान् २७८
 ध्यानशुद्धिक हुँदैनन् २९५
 धान्यागार २१३, भनिन्छ २१४,
 बढानं लगाई २१४, २१६,
 भरिन्छ २१३
 धार्मिक कथाद्वारा ९४, २२३
 धार्मिक जीवनवृत्ति १२९
 धिक्कानं थालिन् ३४३
 धिक्कानुपछ १५४
 धुतङ्गशील पालन गर्दमा २९५
 धुतङ्गशील समादान गरी २९८
 धुतङ्ग शुद्धिक हुन्छन् २९५
 धुतङ्गहरू ३४६
 ध्रुव ४७, ४८
 धुवा नभएको १६५
 धुवा निस्के १७९
 धेरैबिन पछि यहाँ आउने काम
 गर्नुमयो २८९
 धेरै दुःख र धेरै उपायास १६३,
 हुन् १६४, १६५, १६६,
 १६७, १६९
 धेरै बोध छन् १६४, १६५, १६६,
 १६७

न
 न आफूलाई सुखी र स्वस्थ पाछ
 २५१
 नगर बनाउने काम ७९
 नडुबी २४९, २५५
 न त्यो म हुँ ४४७
 न त्यो मेरो हो ४४७
 न त्यो मेरो आत्मा हो ४४७
 नपुंसकपानागार-गोचर १२८
 न बाँधिई २४९
 न मुछिई २४९, २५५
 नरक ९२, मा ९२, वा तिर्यकयोनि
 १०६
 नरकयोनि वा तिर्यकयोनि २२९
 नवकस्मिक-भिक्षुनी ३४०
 नक्षत्र हेर्नुहोस् १९९
 नाङ्गो भई कुकुर जस्तं व्रत ९६
 नाङ्गो सेनिय १०३
 नाचगानमा लाने ३७६
 नाचगान तमासा हेर्ने ३६७
 नाचगान तमाशा हेर्नुमा यी ६ दोष-
 हरू हुन्छन् ३७१
 नाजवाफ भई २६७, ३२०
 नाजवाफ पार्ने थियो २८६
 नात्रि पाउनकोनिमित्त ३२५

नातिनी १९६
 नानात्व देखिन्छ ४७
 नानात्व देखिन्न ४६
 नानात्व भनेका ४७
 नानादिशाहरू ३६०, ३६१, लाई
 नमस्कार गर्दथे ३५९
 नानादृष्टिका ७०
 नानार्थ ४०
 नानाव्यञ्जन ४०
 नानारुचिका ७०
 नानाविचारका ७०
 निकेतमा बस्ने ४६५, ४६६
 निकेतसारी ४६५
 निगण्ठ १८
 निगममा ५५
 निर्घोष छ २८५
 निर्जन छ २८५
 निर्जनस्थानको सेवन गर्छ ३०४,
 ३०६, ३०८
 निर्जनस्थानमा बस्ने रुचि बढाउँछ
 ३०४
 निर्जर कारणहरूलाई २४६
 निर्जरता हो २५९
 निर्जरहरू २५९
 निष्ठावान् ४७१
 निष्ठुर घमण्डी हुन्छ २९९

नित्य ४७, ४८, समय ३९३

निन्दनीय हुन्छ २५०, २५१, २५२,
२५३, २५४, २५५, २५८

निन्दनीयलाई निन्दा २६५

निर्दयी हुन्न ३०३

निन्दागरी ३४४

निन्दा गर्नुहुन्न २६५

निन्दा-दोषको हेतुद्वारा १५७

निन्दा-दोषको कारणमा १६०

निन्दा दोषलाई छाड्नु पर्छ १५७

निन्दा र दोष छाड्नु पर्छ १५७

निन्दायुक्त १२२

निद्राबाट बिउँकाउने ४१८

निर्माणकार्य हेर्नकोनिमित्त ३४१

निमित्त वड्ढति ४३

निमित्त वधन पनि हुन्छ ४३

निरन्तर शील हुने १२८

निरर्थक वचनद्वारा संग्रह गर्छ
३८०

निरुद्ध हुन्छन् २५, २६

निरोध ४३३, तथा मार्ग १७९,
पनि बताइएको छ ३५,
लाई शान्त भनी १२६,
सम्बन्धी उपदेश गर्नुहोस्
१८१, सम्बन्धी उपदेश

गर्नुभए बेश हुन्छ्यो १८२,
सम्बन्धी उपदेश गर्नेछु
१८३, सुख १६

निर्वाण १२७, नजिक पुन्याइविन्छ
२६०, प्रदान गर्छ २४५,
२४७

निःशब्द छ २८५

निःशब्दको वर्णवादी हुनुहुन्छ २८८

निःशब्द रुचाउँछन् २८४

निःशब्द रुचाउनु हुन्छ २८८

निःशब्द पारी २९२

निःशब्दतालाई रुचाउँछन् २६५

निःशब्द हुनुहोस् २८३

निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त २८,
३०

निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ३२

निश्शरजविमुक्ति ४४८, ४४९

नीच ३०८, उच्च ३०९

नीवरण १५३, १५५, रहित १७९,
४३३

नून २११, चाहनेले नून २२३

नेता ४०६

नेवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई समतिक्रम
गरी १५

नेष्क्रम्यको आनिसंस ४३२

नेटकम्य निश्चित १०, वीर्मनस्यहरू
१०, सौमनस्यहरू १०

नेटकम्य सङ्कल्प ३४

नेटकम्यसंज्ञा ३४

नैवसंज्ञानासंज्ञायतन १४, सुख १४

नोकरले पनि २०४

प

पञ्चकामगुणहरू ११, हुन् ११

पञ्चकामगुण सेवन गर्देन ३०४

पञ्चकामगुण सेवन गराउन्न ३०४

पञ्चकामगुणको हिसाबले १६

पञ्चकाम विषयहरू पनि अनुरूप
हुन्छन् १९०

पञ्चकामसुख ११

पञ्चपि कामगुणा कप्पति १९०

पञ्चगोरस २२३, स्वीकार गर्ने
२११, को अनुमति २२१

पञ्चतापले तप्त गर्छ २९८

पञ्चनीवरणहरूलाई हटाएर ३०७

पञ्चमयवेर ३६२, ३८५

पञ्चाङ्गविप्रहीन १२४

पञ्चात्ताप लाग्न थाल्यो २७९

पञ्चिमदिशा ३५९, ३६०, ३६१,

रूपी भार्यालाई प्रत्युपस्थान
गर्दा ३९८, ३९९, मनी

जान्नुपर्छ ३८९

पञ्चिमाभिमुख गरी ९१

२५ वर्षावासहरू ८२

पछाडि निम्बा गर्छ ३८१

पछि सुत्ने हुन्छ ४०१

पटिपत्ति सट्टम्मो ३४६

पटिपस्सद्धि विमुद्धि ४४८, ४४९

पत्रगन्ध १४४

पन्थो हातमा लिई २०६

पपटिकगन्ध १४४, ३०८

पद्मको चिन्ह २०६

पद्मचिन्ह देखिएको थियो २०७

पद्मफूलको नलबाट २८८

पर्यवशान कल्याण २१८

पर्यायद्वारा ८, ९

पर्यायरूपले धर्मदेशना गरेको छु ९

परखाल घरेको थियो ३५८

परदारगमन ३६४, गर्ने बानी ३७६

परम्पराको आधारमा मात्र ३३०,
३३४

परमकुशल २१, २२, २३, २४,

२५, ३६, ३७

परापूर्वकालमा ४३५

परिकर्मद्वारा ४४

परिचर्या गरी ३९५	परिषद्मा आउनु भयो भने २८९
परिकृष्टरूपले ध्यान गर्छं ५३	परिषद्मा आएका भए २८६
परिदाह १५३	परिषद् विना बस्ने २८६
परिनिर्वाण गराउनकोनिमित्त ३१५	परुषवाचा पनि म जान्दछु ६२
परिनिर्वाण भएको कुरा ८३	पलासी २९९
परिनिर्वाण हुनु भएका वहाँ	पर्वत ३०४, मा २३५, बाट २३६
मगवान्ले ३१५	पशुहरू उत्तान (= प्रकट, स्पष्ट, अकुटिल) छन् १३१, १३२
परिपूर्ण २९१	पशुहरू सोजा हुन्छन् ११९
परिब्राजक १८, १९, को मनमा	पसर २१४
१२१, लाई जान्ने भनी	पसलहरू १४६
सम्झेका थियो १७०, लाई	पहाडी गुफाबाट २३६
ने नजान्ने भनी थाहा	पहाडी गुफामा २३५
पाउनेछौ १७०, सँग	पहिले उठ्ने हुन्छ ३०१
सम्मोदन गरे २१, हरू ३,	पक्षको कारणबाट ३६५
२६१, २६७, हरू चूपरहे	पाँच अधोभागोय १९५
२८४, हरू चूपलागे २८९	पाँच औंलाहरू जस्तै १४५
परियत्तिसद्धर्म ३४६	पाँच औंलाको टीका लगाई २०७
परिघायेन ४०	पाँचजना भिक्षुहरूद्वारा ४४०
परिवास विनुपर्ने ११६	पाँचप्रकारका घरहरू २३३
परिवास बस्नेछु ११६	पाँच बर्षमै ३१७
परिशुद्ध हुन्छ ३००, ३०१, ३०२,	पाँच भाग लगाई २०१
३०३	पाँचवटा पानीका धारहरू १४५
परिशुद्ध भएको ब्रह्मधर्म २१८	पाँच वेदना ८, हरूलाई पनि
परिशुद्धिता मात्र पनि छैन ३११	बताएको छु ८
परिषद्मा आउनु भयो २९०	

पाँचशय उपासकहरूमध्ये यिनी अग्र
छन् २८२

पाँचशय गाडाहरू लिई १७५

पाँचशय (५००) छन् २८४

पाँचशय (५००) परिवारहरू थिए
२७७

५०० प्रत्येकबुद्ध ४१९

पाटली भन्ने रहन गएको हो ७९

पाटली-फूल ७९

पाण्डुरोगी ४१७

पात्र एक छेउमा राहनु भएपछि
२२०

पात्र चीवर ग्रहण गरी ३९, ९१,
१४२, १९४, २०१, २२०,
२२२, २३८, ३६०, ४१५

पात्रबाट हात हटाइसकेपछि ३९,
२२२, २३८

पात्रमा राखिविए २०२

पात्रहरू भरे १७७

पाता फर्काइ ६३, ६५, ६७, ६९

पाथेय्य २२२

पाथेय्यं २११

पान २४०

पानीका भाँडाहरू ८७

पानीको भय ८०

पानीको भाँडा राखी ९०

पानी नपिउने २९३

पानीले भरिएको छ १४३

पापक आजीविका २५, २६, गर्देन
२१

पापक वाचा २५, बोल्देन २१

पापको जुगुप्सा गर्ने २९१

पापजुगुप्सा गर्ने २९०

पापधर्मी छन् भन्ने कुरा पाटलिय
गामगिलाई ६०

पापमित्र ३६७, ३७२

पापमित्रताको कारण १३६

पापमित्रसँग लाग्नेमा यी नै ६ बोष-
हरू हुन्छन् ३७३

पापसंकल्प २३, २५, गर्देन २१

पापीधर्महरू छन् ६०

पापी मारले ३२०, आफ्नो बशमा
राखेको छ ३२१

पारमी पूरा गर्दै आइरहेको बेलामा
५३

पारमीहरू पूरा गरी १२३

पाराजिका ३४७

पिठ्यु बुहिन थात्छ ३४९

पिताको वचनलाई सत्कार गर्दै
३६१

पितृघात १३६
 पीडित हृन्धे ८४
 पीरामा खुट्टा राखन लगाए २०२
 पुष्करिणी १२०, को तीरमा १२०
 पुच्छर १०२, पनि बाँधी ९६
 पुण्य आर्जवन ७६, ७७
 पुण्यप्रभावको परीक्षा गर्ने विचार
 गरी २०६
 पुण्यमय श्रद्धिको प्रभावले हो २०७
 पुण्यादि गर्छ २४७
 पुण्यादि पनि गर्छ २४८
 पुत्रवारहरू पश्चिमदिशा ४०६
 पुष्पगन्ध १४४
 पुरुषदम्प्य सारथी २१८
 पृथग्जनिक २४५
 पृथ्वीजत्रो प्रमाणलाई ४२
 पूर्वकालमा ४२६
 पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ
 ३०७, ३०८
 पूर्णघटहरू ८८
 पूर्वदिशा ३५९, ३६०, ३६१,
 प्रतिच्छादित हुन्छ ३९३,
 मनी जान्नुपर्छ ३८९, रूपी
 मातापिताको प्रत्युपस्थान
 गर्नुपर्छ ३९०

पूर्वामिमुख गरी ९१
 पूर्वाह्न समयमा ३९, १४२, १४९,
 २२०, २२२, २३८, २८२,
 ३६०, ४१५
 पूर्वाह्न समयको भोजन गराई २७७
 पेटभरी (फलहरू) खाऊँ १६८
 पंतालामा रौं थियो ४४०
 ४५ सौं तथा अन्तिम वर्षावास हो
 ८२
 पैदल घुम्दै १४७
 पैदल नै २१९
 पैशुन्यवाचा छाड्नु पर्छ १५५
 पैशुन्यवाचा पनि म जान्दछु ६२
 पैशुन्यवादको कारणमा १६१
 पोखरी १४५
 पोल्टामा १७८

प्र

प्रजापति ४२९
 प्रणीत खादघ भोज्यहरू २२०,
 तयार पार्न लगाई २२२
 प्रणीततर छ १२, १३, १४
 प्रणीतमुख १६
 प्रणीततर मुख १४, १५, १६
 प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान ३३८

प्रत्यवेक्षणा गठं ३३८, ३३९

प्रत्यक्षरूपमा केही बताउने सबदेन
२६७

प्रतिघ १३

प्रतिघसम्प्रयुक्त बुद्ध चित्तहरूलाई
२७

प्रतिपत्ति सङ्गमं ३४६

प्रतिपक्ष कारणहरूलाई ४५

प्रतिपादन गर्नु भएको छ १२१

प्रतिबद्धचित्त भए ३४१

प्रतिसंख्यान-प्रहाणबाट २१

प्रथमध्यान १२, ३३, सुख ११

प्रपात पर्वतमा ४५५, ४६०, ४७०

प्रमत्त हुनेको सम्पत्ति रक्षा गठं
३८४

प्रमाण रहित ४०

प्रमादस्थान ३६७

प्रमुख हुनेछ ८०

प्रव्रज्या पाऊँ ११५

प्रव्रजित भन्ने व्यवहार (=चलन)
हुन्छ १५१

प्रशंसनीय २३३, २५४, हुन्छ २५०,
२५१, २५२, २५५, २५८,
हुन्छ त २५०, २५८, लाई
प्रशंसा २६५

प्रशंसायुक्त-आश्रयं १२२

प्रसन्न पार्नकोनिमित्त हुनेछ ३४४

प्रसन्न भएकाकोनिमित्त ३४४

प्रसन्न हुनेलाई अधिक प्रसन्न पार्नको-
निमित्त ३४५

प्रहाणविनय ३४६

प्रज्ञप्ति-व्यवहार १५०

प्रज्ञप्ति-विनय ३४६

प्रज्ञापन गर्नु भएको छ २६७

प्रज्ञा पनि विनाश भइसक्यो ३१३

प्रज्ञारूपी-घन ४२५

प्रज्ञाविमुक्ति ३१, लाई ३१

प्रज्ञावृत्ति हुने ११८

प्राणातिपात पनि म जान्बछु ६१

प्राणातिपातको विपाक पनि ६१

Dhamma

प्राणातिपातीले यसै जीवनमा दुःख
भोग गठं ६३

प्राणीघात ३६४

प्राणीघात कर्मक्लेश हो ३६३

प्राणीघातको कारणमा १६०

प्राणीघातको कारणमा धिक्कार्नु
पर्नेछ १५२

प्राणीघात छाड्नु पर्छ १५२

प्राणीघातबाट विरत रहन सकिन
१५२

प्राणी नभएको पानीमा बगाइवेऊ
१७८

प्राणी पनि माछं ३३३

प्राणी हिंसा गर्दैन ३०४, ३०६

प्राणी हिंसा गराउँदैन ३०४

प्रातः कालको भोजन सिद्धिएपछि
३३१

प्राप्त घर्मो १७२, १७९, २१०,
२१९, ४३३

प्रातिमोक्ष शीललाई १६१

प्राभोद उत्पन्न हुनेछ ७८

प्रासाव २३७, हक ३५८, हक थिए
४४०

प्रासाविका थिइन् ३४०

प्रियचक्षुले हेरी ११

प्रियरूप ११

प्रीतिलाई पनि त्यागी १२

प्रीतिसुख भएको १२, ३३

प्रीतिसौमनस्य १२२

प्रेतगतिलाई ९२

फ

फल खाने २९३

फलगन्ध १४४

फल्गु ३०८, गन्ध १४४, पाएको
जस्तं हो ३०८

फलबीज २९७, ३०२

फल प्रत्यवेक्षणा गर्छं ३३८

फेगु ३०८

ब

बन्धरो ५, वेऊ ३४१

बचेको खानेहरूलाई १७७, १७८

ब्यञ्जनयुक्त २१८

बटुवाहरू बस्नको लागि ८५

ब्रतद्वारा १०४

बतास आइरहेकोतिर जान्छ १६५

बत्तीहरू ४६

बत्तीको तेल पनि मलिन छ ५२

बत्ती पनि परिशुद्ध छ ५२

बत्ती मलिन भई बल्छ ५२

बन्धन गर्दा १८३, १८४

ब्यभिचार ३९९

ब्यवहार १५१, चारप्रकारका छन्

१५०, ब्यवहार १५०,

समुच्छिन्न १४०, १७०,

समुच्छेद हुन्छ त १६२,

(= ब्यापारहरू) समु-

च्छिन्न गरिसकेको छु

१४८, १४९, समुच्छेदको- निमित्त पर्याप्त छन् १५२, १६०	व्यापाद (= द्वेषभाव) पनि म जान्दछु ६२
बसिला ५, देऊ ३४१	व्यापाद भन्दछु ३३२
ब्रह्मचर्यद्वारा १०४	व्यापाद मनःसंस्कार १११
ब्रह्मचारी ४७१	व्यापादयुक्त ११०, (= दुःखयुक्त)
ब्रह्मजन्तं ४५१	कायसंस्कार ११०, र
ब्रह्मन्यर्थ ४५१	व्यापाद रहित कायसंस्का- रलाई पनि अभिसंस्करण
ब्रह्मभूतेन ३३९, बिहार गर्छ १३२	गर्छ ११२, र व्यापाद रहित ११२, वचीसंस्कार-
ब्रह्मलोकमा हुनुहुन्छ्यो ५४	लाई ११०
ब्रह्मविहार ४०, ३०५	व्यापाद रहित कायसंस्कार १११
ब्रह्मचर्यवास पूराभयो ११७, ३३७, ४४८	व्यापाद रहित वचीसंस्कार १११
बाजले १६४	व्यापाद र विहिता संज्ञा मनी ३२
बाटोको एकातिर १७२	व्यापाद रहित भई ३३६
बाटो खर्च २११, २२२, को अनु- मति दिनुभए २२२, खोज्ने अनुमति दिन्छ २२३, बिना जानु गाह्रो छ २२३, लिएर जाने २११	व्यापादलाई दूर गरी ७४
बाटामा आइरहेका २०९	व्यापाद सङ्कल्प ३२
बाँधिई २४९, २५५	व्यापाद संयोजन १९५, ४१६
व्यापाद प्रदोषबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ ३०५	व्यापाद संज्ञा छ ३२
व्यापाद पनि भएको र व्यापाद पनि नभएको ११२	बास बसिसकेका १२४
	बाह्यशय गाईहरू २११
	ब्राह्मण परिषद्मा ९२
	बिउँझाउने ४१८
	बिच्छयाइराखेको आसनमा २२०, बस्तु भयो ४१५

बिरामी छ ४१४	बेश्या-गोचर १२८
बिरामी भई १९३, ४१४	बेश्यालाई पनि साथमा लगे ४२६
बिरामी भइरहेको बेला १९२	बेहोस हुनु ३०१
बिहार बनाए भने २३६	बंदघकाम गर्छ १२८
बीज बीज ३०२	बोक्रा ३०८
२० हजार आपणहरू १४६	बोधार्थ धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ ३१४
बुद्धकहाँ गइरहेको मानिसहरू देखेर ९८	बोधिपरायण भएका छन् ४३४
बुद्धको दर्शन २३२	बोधिवृक्षमनि २८६
बुद्धको बयान सुनाएको सहन नसकी २८५	भ
बुद्धचर्या ९७, ११८	भकारी २०५, हरू २०२, हरू बनाउन लगाई १९९, हरू सबै भरिए २०६
बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा हेरिरहनु भएको बेलामै ३६०	भगवान् ८५, को स्वागत छ २८९, द्वारा यत् शालाको सर्व- प्रथम परिभोग गराउनु पन्थो ८५, प्रति बडो प्रसन्न छु ७२, लाई अभिवादन गरी ९०, लाई यस्तो भने २९०, लाई समर्पित गरे २३४, संग २११, संग यस्तो बिनित गरे ३१६
बुद्धचक्षु सम्प्रयुक्त चित्तले ४३२	भय ३६६, को कारणबाट ३६५, को कारणले काम गर्छ ३७८
बुद्ध भन्ने वचन सुनेर ९८	
बुद्धलाई अवहेलना गर्नेछु भन्ने विचार राखी २८५	
बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भन्दा अगाडि १७४	
बुद्धार्थचर्या १२३	
बुद्धासन तयार पारी ८७	
बुढी भिक्षुणी ३४३	
बेघरवाला ४६४	
बेघर हुन्छ ४६५	

भयागतिको कारणबाट ३६५

भयागतिमा गएर ३६४

भयागतिमा जान्छ २६६

भव्यरूपताको आधारमा मात्र ३३२

भवकथा २८३

भवसंयोजनहरू १२६, परिकीर्ण

१२४, १२६

भवामव कथा २०, भनेको कस्तो

हो २०

भवामव १२७, १६०, १६१, बाट

विमुक्त हुन्छ ३३७

भविष्यको कुराद्वारा संग्रह गर्छन्

३८०

भविष्यमा हुने छन् १२१

भविष्यमा यस्तो रूप भए हुन्थ्यो

४६७

भविष्यमा यस्तो वेदना भए हुन्थ्यो

४६७

भविष्यमा संयम गर्छ ३१६

भाग लगाउँदा ३६५

भाञ्जा चाहिले १९८

भांडोमा भात नसकियोस् २०३

भांडोमा हेरेर भन्ने छु २०५

भात चाहनेहरू आऊन् २०६

भात पकाएमा २०१

भात राखिदिनिन् २०६

भातले भरिएको छ २०५

भात बेतनद्वारा ४०१

भात वहाँको पात्रमा खन्याइदिए

२०२

भार बिसाइसकेका १२४, १२५

भारीका भारी मालसामानहरू ८०

भार्यालाई प्रत्युपस्थान गर्नुपर्छ

३९८

भाषणलाई अभिनन्दन गरे ३७

भान्साघरको हेरबेख ३९८

भान्सा खण्डमा गई २०५

भिजेको वस्त्र ३५९, ३६१

भिजेको केश सहित ३५०, ३५९,

३६०, ३६१

भित्ताका घानहरू २००

भिक्षाटन्कोनिमित्त १४२

भिक्षाटन् गइरहेको देखे ४३५

भिक्षुणी-गोचर १२८

भिक्षुणीसङ्गकोनिमित्त विहार

बनाउन चाहन्थे ३४०

भिक्षुणीसङ्गलाई भोजन गराए

३४१, ३४२

भिक्षुणीहरूकोनिमित्त एक विहार

३२७

भिक्षुसङ्घ शान्त छ १२३
 भिक्षुसङ्घलाई रात्ररी प्रतिपादन
 गर्नु हुनेछ १२३
 भिक्षुसङ्घलाई प्रतिपादन गर्नुभयो
 १२०
 भिक्षुसङ्घलाई रात्ररी प्रतिपादन
 गरेको छु १२३
 भिक्षुसङ्घमा १२४
 भिक्षुहरूलाई गुँद देऊ १७६
 भइमा राखेको खाना खान्छन्
 १०३, १०४
 भइमा बस्नुपर्ने हुन्छ ३४९
 भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ १११,
 ११३
 भूत भविष्य वर्तमानका रूपहरू हुन्
 ४४७
 भूत भविष्य वर्तमानका विज्ञानहरू
 हुन् ४४७
 भेटघाट हुनाको कारणले गर्दा
 ३२७
 भेंडाको मुखबाट १९७
 भेंडाका रूपहरू बनाई १९८
 भेंडाहरू १९७, निस्केर आए २०६,
 बनाई १९८

भोक लाग्यो २०४
 भोक लागेको छ ३७३
 भोगको खोजी गर्छ २४८, २५४
 भोगको खोजी गरी २४९
 भोगविनाशको कारण हो ३६७
 भोगविनाशको कारणलाई सेवन्
 गर्देन ३६२, ३६६
 भोगसम्पत्ति लाभ हुन्छ ९३
 भोगसम्पत्ति पनि विनाश हुन्छ
 ३७१
 भोगहरूमा २४९, २५५, नर्वाधिई
 २५५
 भोजन स्वीकार गर्नुहोस् २३७
 भोजन सिद्धिएपछि २३८
 भोलिको निम्तो ३९

म

मक्खन २२३
 मण्डपहरू ३५८
 मणिकुण्डलहरू हुन्छन् १६७
 मणि सुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन्
 १९०
 मतवाला छ ३७२
 मवघ ३६७, प्रमावस्थान ३६८

मध्यकल्याण २१८

मध्यम प्रतिपदा २४५, लाई लिएको
हो २४६, द्वारा २४६

मध्यममार्ग २४५

मध्यान्हतिर २६१

मध्यान्हमा २६४

मध्यान्ह समयपछि २७७

मध्यान्ह समयमै २८१

मघु १९७

मनद्वारा धर्मलाई जानेर ४५९

मनः बुध्रितलाई त्यागी २८

मन नपर्ने धर्म हो ४५९

मन नपर्ने रस हो ४५८

मन नपर्ने रूप हो ४५७

मनपर्ने धर्म हो ४५९

मनपर्ने रूप हो ४५६

मनः विज्ञानलाई पनि जान्दछ ४५९

मनः संस्कारलाई अभिसंस्करण गरी
१११

मनः संस्पर्शजन्य वेदनालाई ९

मनाप ११

मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट टाढा
छ २८५

मनुष्यहरूले जस्तै ११२

मनोभावनीय १९, भिक्षुहरू २८३,

भिक्षुहरूको दर्शन गर्ने
२८१

म माया जान्दछु ५९

म माया पनि जान्दछु ६१

म मायावी हुँ ५९

मरणमञ्चमा लेटिरहेका ३४९

मरणमञ्चमा बसेकाको कुरा ३५७

मलिन १३१

मशानमा २३५

मशान ३०५

मसंग नसोध ९६

मसंग यो कुरा नसोध २२७, २२८

महत आनिसंस २७४

महत्गत ३, ४, ४०, ४१, ४३

महत्गत चित्तविमुक्ति ४२

महत्गत चित्तविमुक्ति हो ४०, ४१

महत्गततर छ ५०, ५१

महत्गत ध्यान भनी रूपावचर र
भरूपावचर ध्यानहरूलाई
भनिएको हो ४१

महत्गत भनी ४९, ५०, ५१

महत्त्विकता २९२

महत्फल २७४

महाकृपण ४३१, ४३५

महाजनहरू ४३२

महावरिद्र ४३५

महावरित्री ४१८, ४३१	मान गछं २९५, २९६
महाबोन ४३१, ४३५	मान गर्देन ३०१
महादुःखी ४१८	मानसिक शील हो १६१
महादघोतक २७४	मानसिक शीलसंवर हुन्छ १५९
महाप्रभावशाली अनागामी हुन् २८२	मानिसहरू गहन छन् ११९, १३१, १३२
महाभिलाषिताको ३४४	मानिसहरू टेढा ११९
महान भिक्षुसङ्घका साथ ८१	मानिसहरू यस्तो बिचन गहन गहिरो बुर्बोधय चिन्न गाह्रो १३१
महामण्डप बनाई ४२०	मानिसहरूले देखने गरी २९८
महामात्य २१५, कथा २०, २८३	मामा १९८
महामात्यलाई बोलाई २१५	मायाको विपाक पनि ६१
महाराज्य जत्रो प्रमाणलाई ५०	माया जान्दछन् ५९, भनी भन्दछन् ५५
महासमुद्रमा प्रवेश गछन् १४५	माया जान्दमा उ मायावी हुन्छ ५५
मंसपेसूपमा १४०	मायावी हुन्छ २९९
मार्गचेतना ११४	मायावी पनि हुन् ५९, ३०३
मार्ग प्रत्यवेक्षणा गछं ३३८	मायावी होइनन् ६१
मार्गलाई दर्शन भनी १२६	मारको बन्धनमा परी ३२१
मार्ग सत्य हो ३३७	मारको बन्धनलाई हटाए ३२१
मागेको वस्तु जस्तं १६७	मारको वशमा ३२०, परी ३२१
माछा १४४	मारले ३२०, ३२१
माटोको गुफा २३७	मारद्वारा वशमा राखेको कुरा बुझ्नु भयो ३२१
मातापिता पूर्वदिशा ४०६	
मातापितालाई पूर्वदिशा भनी जान्नु पछं ३९०	
मानृस्थानमा राखे ३२४	
माथि ३०५, तिर हेर २०६	

धारिविन्ध्यन् २२८
 माला लग्गाई ६३, ६५, ६७, ६८
 मांस भोजन २९६
 मास चाहनेले मास २२३
 मामुको टुक्रा जस्तै १४०, १६४
 मामुको टुक्रालाई १६४
 मामुको टुक्रालाई उड्छ १६४
 माहुतेपुत्र ११९, ले १२०
 माहुतेपुत्र पेस १३४, १३५, १३६,
 ले ११९, १३०
 मिध्यादृष्टि १०४, १०५, १०७,
 पनि म जान्दछु ६२, क
 हुन्छ २९९, क हुन् कि
 सम्यक्दृष्टिक हुन् त ७०, क
 हुनेको १०६, १०७
 मिध्याप्रतिपन्न हुन् ६५, ६९
 मित्ररूपी अमित्र मनी चिन्नुपर्छ
 ३७७, ३७८, ३७९, ३८१
 मित्रलाई मित्रले साथ बिनै कै ३७९
 मीठो बोली बोल्ने ३८१
 मीठो बोली मात्र बोल्ने मित्र ३८२
 मुख अगाडि स्मृति ३०५
 मुखले चिप्लो पार्ने साथी ३७६
 मुख तलतिर पारी ३२०

मुगी चाहनेले मुगी २२३
 मुग्रो ५
 मुण्ड ८१
 मुक्ताचार २९२
 मुक्तिलाई जान्ने भई ३०१
 मुक्तिलाई नजान्ने भई २९७
 मुविताचित्तलाई ३०६
 मुवितायुक्त चित्तलाई ३०७, ३३६
 मुसावादको विपाक पनि ६२
 मुसावाद पनि म जान्दछु ६१
 मुहानहरू १४५
 मूर्खको जस्तै ३१६
 मूर्खले जस्तै ३१४
 मूर्खिई २४९, २५५
 मूर्छित हुन्छ २९५, २९६
 मूर्छित भई २९७
 मूर्छित हुन्छ ३०१
 मूढको जस्तै ३१६
 मूढता रहित भई ३३६
 मूल १४४
 मूल बीज २९७, ३०२
 मृत्यु ९३
 मृत्युपछि ९३, १५८
 स्मृतिमान भई ३३६, ४१५
 स्मृतिमान भएको ७७
 स्मृति सम्प्रजन्य भई ३०५

मृदु १७९, ४३३
 मृषावाद ३६४, कर्मक्लेश हो ३६३,
 छाड्नु पछं १५५, गर्न
 लगाउनन् ३०४

मेघ ८७

मेघाविनी ३४१

मेरय ३६७

मेरा पिता मर्वाखिरि मलाई यस्तो
 भन्नु भएको थियो ३६१

मेरा मानिसहरूको वध गर्वा १८४

मेरो दुःख वेदना बढदै छ १९४

मेलपिलाप भई ११

मैत्री कायकर्मद्वारा ४०३

मैत्रीयुक्त चित्तलाई ३०५, ३०७,
 ३३६

मैत्री विपुल ३०५

मैत्री सहगत चित्तलाई ४०, ७५,
 ७७

मैत्री सहगत चित्त ३०५

मैत्री सहगत विपुल ४१

मैलो नपरेको शुद्धवस्त्रमा ४३३

मोघपुरुषहरूलाई ३२०, ३२१

मोहको कारणबाट ३६५

मोहयुक्त पुरुष २६०

मोहप्रहीण भएमा २६०

मोह भनेको छ के ३३३

मोहरहित हुन्छ ९३

मोहागतिको कारणबाट ३६५

मोहागतिमा गएर ३६४

मोहागतिमा जान्छ ३६६

य

यस्तो हुन सक्छ ५३.

यशकीर्तिको आशा लिई तपस्या
 गर्देन ३०१

यसं जीवनका आत्मवहरू ३४५

यसं जीवनमा परिनिर्वाण हुन्छन्
 ४५२

यसं जीवनमा निर्वाण प्राप्त गर्ने
 सक्ने ४३७

यसं जीवनमै दुःख दोर्मनस्य भोग्छन्
 ५६

यसं लोकबाट १३०, १३१

यक्षयोनीमा जन्मी ४२७

यागु पकाएको खण्डमा २०१

याचितकूपमा १६७

यानबाट ओल्हो २१९

यानमा बसी २०९, २१८

युद्धमा मारिने पुरुष २२४

यो अकुशल हो २६७	राजकथा २०, २८३
यो कुरा छाडिदेऊ २२७, २२८	राजकीय कामकाजले १
यो कुरा मसँग नसोध १०३, १०४	राजकीय कामले गर्दा बहुकृत र बहुकरणीय छन् ३८, ३९
यो कुशल हो २६७	राज्य जत्रा प्रमाणलाई महत्गत मानी ४२
यो कुशल हो र यो अकुशल हो २६२	राजपरिषद्का बिचमा १८७
योगक्षेमी ४७१	राजपरिषद्को बिचमा १८८, १८९
यो परिषद्मा आएका भए ३१३	राजबेरी हो ६४
यो शीलद्वारा १०४	राजान्तपुरमा १८७, १८८
	राजाको योद्धा हुन योग्य हुन्छ २२५
र	
रजनीय ११	राजाको बेरीको स्त्रीलाई बिगारी- दियो ६७
रतिकृडा गरी ४२६	राजाको बेरीलाई जबरजस्ति मारि- दियो ६३
रत्नमय छ १४४	राजालाई कूटो कुराद्वारा हँसायो ६८
रथ २१५	रातको धेरैबेरसम्म ९३
रसगन्ध १४४	रातमा न निदाउने ३७०
रागचित्त हुनेले रागचित्त भएकी ३४३	रात्ररी प्रतिपादन गर्नुभएको थियो १२३
रागिनी भई रागी पुरुष ३४४, ३४७	रखका फल जस्तै १६९
रागिनी भई रागी भएको पुरुष ३४३	रखका हांगाविगा जस्तै हुन् ३१०
रागी भई रागिनी भएकी ३४३	रखको एक देवता ३५८
रागयुक्त पुरुष २५९	

रखको त्वच जस्तै हो ३१०

रखको पेड काट्छ १६८

रखको पेड काटेर १६८

रखको फल्गु जस्तै हो ३१०

रखको फल जस्तै १६८

रख फलूपमा १६९

रखको बोक्रा जस्तै हो ३१०

रखको सारथत् काठ जस्तै हो ३१०

रख चढ्न जान्दैन १६८

रख चढ्न जान्दछु १६८

रखमनि २३३, २३५, २३६

रख्खा सुक्खा २३३

रख हुन्छ १६८

रन्छ २४

रनथाले १०६, १०७, २२९

रपैयाँ हालिदिन्थे २०७

रक्षजीवी २५८

रक्षजीवी तपस्वी २५६, २५८, ले
२५७

रक्षजीवी तपस्वीहरूलाई २६५

रक्षजीवी मलाई भने २९७, ३०२

रक्षजीवीहरू २४२

रूपघातु ४६२

रूपघातुमा जो छन्दराग हो ४७१

रूपघातुमा बस्ने विज्ञानलाई ४६२

रूप नित्य हो कि अनित्य ४४६

रूपबाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७

रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार ४३७

रूपसंज्ञालाई समतिक्रम गरी १३

रूपावचर ११४

रोगको घर हुन्छ ३६८

रोग निको पारिविद्यो २३२

रोगी सेवाद्वारा ४०१

रोगीहरू बस्नको लागि ८५

रंग रोगनको काम ८५

रंडीबाजी ३७२

ब

लज्जा नाश गर्छ ३६८

लज्जारूपी धन ४२४

प्लाष्टर गरे १९९

लाटोकोसेरेको प्वाँखको वस्त्र २९३

लाभसत्कार र यशकीर्तिको आशा
लिई २९७

लाभसत्कार र यशकीर्तिद्वारा
सन्तुष्ट हुन्न ३०१

लाभसत्कार र यशकीर्ति लाभो
हुन्छ २९५, २९६, ३०१

लामखुट्टे २४०

लामालामा केश भएका सिपाहीहरू

५९, ६०

लिउन् खुर्को २००
 लिङ्गहरू १४८
 क्लेशमार १२५
 क्लेशपरिनिर्वाणबाट परिनिर्वाण
 मएर ३१५
 क्लेशहरूको प्रत्यवेक्षण गच्छं ३३८
 क्लेशहरू बाँकी छन् ३३८
 लोकनाथको औरस पुत्र ४२४
 लोकार्थचर्या १२३
 लोकामिष १६३
 लोकविद् २१८
 लोकसंग्रह-धर्महरू ४०७
 लोभ भनेको छ के ३३२
 लोमहर्षित भई १७९

व

वक्रता १३१
 वञ्चक छ ३७३
 वचन अर्को ढँगको हुन्छ १३१
 वचन मात्रको मित्र ३८२
 वचन दुश्चरितलाई त्यागी २८
 वचनरूपी तीरले जोस्दै ९
 वचन-व्यवहार १५०
 वचीसंस्कारलाई ११२
 ब्रह्मघानहरू लगाई ८६, ९०

ब्रह्मघानहरू ब्रह्मघाउन लगाए ८७
 वस्त्र १९७, २४०
 वन्वना गर्नुपर्ने हुन्छ ३४९
 वध गर्दा १८३
 वर्धन पनि हुन्छ ४२
 वशीभाव प्राप्त गरी ४४
 वर्षावास ८२, गरी ८२
 वाचसिक शील हो १६१
 वाचिक शीलसंवर हुन्छ १५९
 वादानुरूप भन्वछन् २४४
 बालकको जस्तै ३१६
 बालक जस्तै मूढले जस्तै ३१४
 बालकहरूको आवाजबाट २८२
 विक्खम्भनविमुक्ति ४४८
 बिग्रह गर्ने हुन्छ ४६८
 विघात परिबाह १५३, हू १५५,
 १५६, १५७, १५८, १५९
 विघासादानं १७७
 विचिकित्ता ३०५, ४३४, संयोजन
 १९५, ४१६
 वितर्कविचारलाई उपमान्त गरी
 १२
 वितर्कविचार रहित १२
 विदघाचरण सम्पन्न २१८
 विदघाभन्दछु ३३५

विदितधर्मा ४३३, भई २२०	वधोबृद्धहरू ३१४
विदितमुख १५, १६	विरज १७९, ४३३
विधवी स्थूलकुमारी-गोचर १२८	विरामी छन् ४१५
विनय शिक्षा सुरक्षित पार्नको- निमित्त ३४५	विरुद्धकोनिमित्त प्रतिपक्ष गरेको २८
विनयहरूलाई सुरक्षित पार्नको- निमित्त हो ३४६	विवाद नगरी ११
विनाशकारी २६६	विवाद हुन सक्छ ९
विनाशकारी र अप्रज्ञप्तिक हुन् २६२	विविधाकारले ९
विनाशको लागि २६२	विवेकज ३३
विनाश भइसक्यो ३८६	विश्वभू ४३८
विनिपात ९२	विशारद भई ९३
विनिपातिक लोकमा ११२	विशाल ४०
विनीत पार्नुहुन्छ २७९, २९०	विशिष्ट प्रसन्नताले २८२
विनेता ४०६	विहान सबेरै ३६०
विपल्लास ३२१	विहार २३३, २३७
विपाक विज्ञान ४६२	विहार जाने काम छैन ३५९
विभञ्जवादी २६२, २६६, २८३	विहार बनाउने काममा ३२७
विभक्तवादी २६२, २६६	विहार बनाउन चाहन्छन् २३६
विमुक्त १२६	विहारहरू २३३
विमुक्त भएँ ३३७, ३३८, ४४९	विहारहरूको अनुमति विनुभयो २३७
विमुक्त भएपछि ४४८	विहार सम्बन्धि (कुनै) विधान २३६
विमुक्त भन्ने ज्ञान हुन्छ ४४८	विहिंसा सङ्कल्प ३२
विमुक्ति ४४९	विहिंसासंज्ञा ३२
विमुक्ति पाँच प्रकारका छन् ४४८	विज्ञद्वारा निम्बित छन् ३३३
विमुक्तिलाई विमुक्त गर्दा २७०	विज्ञद्वारा प्रशंसित छन् ३३६

विज्ञान ४६२, अनन्त हो १४
 विज्ञानघातु ४६२, ४६४, मा जो
 छन्द हो ४६४
 विज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त
 ४४६
 विज्ञानबाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७
 विज्ञानन्त्यायतन १४, लाई समति
 क्रम गरी १४, सुख १३
 विज्ञानलाई जान्दैनन् ४५०
 विज्ञानलाई जान्दछन् ४५१
 बीणाको उपमाद्वारा ४४२
 बीणाको उपमादिई ४४०
 बीतद्वेष ३०
 बीतमल १७९, ४३३
 बीतमोह ३०
 बीतराग ३०
 बीर्यारम्भ गर्छ २९
 बीर्यवानहरूमध्येमा अग्र ४४०
 वृषभमुख १४५
 वेतन देऊ २१६
 वेदनाको विभाजन गरी २
 वेदनाको सम्बन्धमा २
 वेदना नित्य हो कि अनित्य ४४६
 वेदनाघातुमा जो छन्द हो ४६४
 वेदनाघातुमा जो छन्दराग हो ४७१

वेदनाघातु विज्ञानको घर हो ४६२
 वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७
 वेदना भनिएको हो ९
 वेदनामा वेदनानुपश्यना १३०
 वेदनानुपश्यी भई ४१५
 वेदनामा वेदनानुपश्यी १९४, भई
 १३१
 वेदनालाई जान्दछन् ४५१
 वेदनालाई जान्दैनन् ४५०
 वेदनाहरू ६, ७, ९
 वेनयिक २६६, २६७
 वेनयिको २६७
 वैमानिक प्रेतहरूलाई ११२
 वरभाव राखदछ २९९
 वरभाव र वरभाव राख्दैन ३०३
 वेरी हो भनी ३६५
 वंशारवचमा पुगी २१९

श, ष

शठ छन् १३१
 शयनासन सम्बन्धी २३५
 शयनासनहरूको अनुमति दिन्छु
 २३७
 शरीर छाडी मृत्युपछि ९२, १०७,

१५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५९	शिष्य बनाउनकोनिमित्त ३१७, ३१९
शरीरद्वारा पापकर्म गर्देन २१	शोर काटेको ६५
शरीरवर्णमा ४६, पनि नानात्व देखिन्छ ४६	शोर नुहाई २०६, २१३, २१४, २१६
शरीर सीघापारी ३०५	शोर निहुन्याई २६७, ३१३, ३२०
शल्यचिकित्सा २३२	शोर मुण्डन गरी ६३
शाक्य कुलबाट प्रव्रजित भई २१७	शोरले ढोग ४१४
शाग खाने २९३	शोरले बन्दना ३८
शान्तकायसंस्कार १२४	शीलव्रत उपादान ४६३
शान्त पारे २८८	शीलव्रतपरामर्श संयोजन १९५, ४१६, लाई ४३४
शान्त पार्नकोनिमित्त ३१५	शीलबाट ओघ तर्न सबै ३२८
शान्तपूर्वक चूपलागेर बसिरहेका देखे १२१	शीलबाट विमुख भई ९१, ९२
शान्त हुनु भएका वहाँ भगवान्ले ३१५	शीलमय होइन ३०
शारीरिक काम भर्कें ढंगको हुन्छ १३१	शीलरूपी घन ४२४
शालवृक्षहरू भवेतनिक छन् २७६	शीलवान् ९३, हुन्छ ३०, छन् वा दुश्शील ६०, हुन कि दुश्शील हुन् त ६६, ६८, हुनेका ९३
शान्त वृक्षहरूलाई २७६	शील विशुद्धिकोनिमित्त भगवान्को धर्ममा बस्नु भएको हो १००
शाला थियो १८	शीलसम्पदाद्वारा ९३
शाश्वत हो ४८	शुद्धजीवी गृही आचक्रहरू २०
शिक्षापद २६८, २६९, ३४५, (=नियम) प्रज्ञापन गर्ने छ ३४५	

शुभकृत्स्ना १११

शुक्ल ११३, कर्म १०९, १११, कर्म
छ १०८, कर्म र शुक्ल-
विपाकी कर्म १११, कर्म र
शुक्लविपाकी कर्म हो
११३, विपाकी १०८

शुश्रूषा गरी ३९५

सून्यागार ९४, २८५

शिक्ष भिक्षुहरू १२८

शोकपरिदेव १८६, दुःख १८३

शौण्ड ३७२

शंका र उपशंका उठघो ७२

शंका र उपशंका हुनुपर्ने ठाउँमा
तिमीमा शंका उत्पन्न भयो
७२

शंकारहित १७९

शंख कुठ्ठी ४१७

षडाङ्ग सम्पन्न १२४

अ

अमण गौतमकहाँ ब्रह्मचर्य पालन
गर्नेछु ३२०

अमण गौरव उत्पन्न गराइदिनु भयो
१७०

अट्टापूरवक प्रव्रजित भएको हुन्छ
२५६

अट्टारूपी धन ४२४

अट्टारूपी पानीले ४२२

अमण ब्राह्मण सहित २७५, २७६

अमण ब्राह्मणहरू ४७१, उर्ध्वविशा
४०६

अमण परिषद्मा ९२, ९३

अमण प्रसाद १७०

अमण प्रेम १७०

अमण वा ब्राह्मणहरूले ४४४,

४४५, रूपलाई जान्दछन्

४५१, रूपलाई जान्दैनन्

४५०

अमण-यक्ष १२९

अमण शाक्यपुत्रहरूकोनिमित्त १८९,
१९०

अमण शाक्यपुत्रहरूले १९०, सुन
चाँदी स्वोकार्दैनन् १९०

अमण सहित ब्राह्मण प्रजा १७८

अमणहरूकहाँ जाने काम छैन
३४९

अमणहरूलाई विनीत पादंछु ३०९

अमणहरूलाई विनीत पार्नु हुन्छ
३०९

श्रामणे र गरेर ११७
 श्रुतरूपी घन ४२४
 श्रुतवान् (= विद्वान्) आर्य-धावक
 ४४७
 शृंगार गनं लगाई ८८
 श्रेष्ठ छु ४४४, ४४५
 श्रेष्ठी कुलमा २०६
 श्रोतद्वारा शब्द सुनेर ४५७
 श्रोतविज्ञानलाई पनि जान्दछ ४५७
 श्रोतविज्ञेय शब्दहरू छन् ११
 श्रोतले शब्द सुन्दा ९
 श्रोतसंस्पर्शजन्य-वेदना ९

स

स्व-अर्थ १२५, १२६, अनुप्राप्त
 गरेका १२५
 संकल्प परिपूर्ण २९४
 सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन
 ३००, ३०१
 सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ
 २९४, २९५
 सत्कायदृष्टि ४३४, संयोजन १९५,
 ४१६
 सङ्कलिद्वाभा ४६

सकृदागामीको प्रत्यवेक्षणाज्ञानः
 ३३८
 सङ्गणिकता ३४४
 सङ्गायनमा सम्मिलित हुनुहुन्छ्योः
 ३२८
 सङ्गमेव गरेको कुरालाई लिएर
 ३५३
 सङ्गलाई विहार दान विनु अन्न हो
 २४०
 सङ्गलाई स्वस्थ राख्नकोनिमित्त
 ३४५
 सञ्चो छैन ३४२
 सठता १३१
 सठ हुन्छ २९९
 सठ हुन्न ३०३
 सठपुरुष चाहिँ टेढो जान्छ ३१८
 सढकबाट सढक ६४
 सन्तचित्तस्स भिक्खुनो १२५
 सप्तघनहरू हुन्छन् ४२५
 सप्तरत्नहरू जडित १९८
 सन्तपित २२०, २२२
 सन्तपित गरी सन्तुष्ट गराए ३९
 सन्तपित र सम्प्रवारित गरी २३८
 सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने ११, १२,
 १३, १४, १५

सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँछ ७१
 सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँदैन ७१
 सतिपट्टान भावना ११९, १३६,
 गर्न उपदेश विनुभयो ४०९

सतिपट्टानहरू १३१

सन्तुष्ट हुन्छ २९४

सन्तुष्ट हुन्न ३००

सन्तुष्टिताको ३४४

सन्दिशित ९०, ९४, २२१, २२३,
 २७०, ४३४

सवा जागरमानानं २३३

सदृश छु ४४४, ४४५

सद्वेष २७

सद्धर्म ३४६, स्थिरताकोनिमित्त
 ३४५

सनको वस्त्र पनि लगाउँछ २९३

स्वप्न जस्तै १६६

स्वप्न देख्छ १६६

सर्प २४०, आयो ३५८

सर्पको टोकाइबाट बच्ने ३५८

सम्पन्न कुशल ३, २१, २२, २३,
 २४, २५, ३६, ३७

सम्प्रतिष्ठित ९०, ९४, २२१,
 २२३, २७०, ४३४

सम्परायिक आश्रवहरू ३४५

सम्प्रलाप पनि म जान्दछु ६२

सम्प्रवारित २२०, २२२

सम्प्रज्ञप्तिक हुनुहुन्छ २६७

सम्प्रज्ञानी भई ३३६, ४१५, ४१६

सर्वप्रथम राजगृहमा भाउनु भएको
 वेलामा २३२

सम्बहुलजीवी २९७, ३०२

सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुन्छन्
 १६९, १७०

सबै ठाउँमा ३३७

सम्बोधि प्रदान गर्छ २४५, २४७

सम्यक्दृष्टि २४७, क हुन त ६८

सम्यक्स्मृति २४७

सम्यक् रूपले जानी १२६

सम्यक्वाचा २४७

सम्यक्समाधि २४७

सम्यक्संकल्प २४७

समयविनय ३४६

समय १८, पवदन्ति एत्याति
 समयप्पवादक १८

समय-प्रवादक १७, १८, १९, एक
 शालक (नामक) १९

समय समयमा आउँदथे ८४

समयमा छुट्टि दिने ४०१

समाधिज प्रीति-सुख १२

समुच्छेद गर्नकोनिमित्त १५६
 समुच्छेदविमुक्ति ४४८, ४४९
 समुत्तेजित ९०, २७०, ४३४
 समुत्थान ३२, ३४, हुन्छ २६,
 हुन्छन् २५
 समुत्थान कर्हाबाट हुन्छ ३०
 समुत्थान पनि बताएको छ ३२
 समुदय ४३३, लाई प्रभव भनी
 १२६
 स-मोह २७
 सम्मोदन गरी ११
 सम्मोदन गरे २६५
 सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरी २६२
 स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी
 ३१६, ३१७, ३२०
 स्वयं प्रत्यक्षीकरण गरी बताउनु
 सक्नु हुन्न २६२
 सयनासनको प्रबन्ध गरी २४०
 सराग २७
 सविचारयुक्त ३३
 सवितर्क सविचारयुक्त ११
 साँफ परिसक्यो ३७३
 साठी (६०) वटा २३३
 साथीवटा विहारहरू २३८
 साठीवटा विहारहरू तयार पारे
 २३७

साँढे बाह्रशय ८१, ९१
 साँढे बाह्रशय गोपालकहरूलाई
 आज्ञा दिए २२२
 साँढे बाह्रशय भकारीहरू २०६
 साँढे बाह्रशय महान भिक्षुसङ्घका
 साथ ८९
 सात जोताई बराबर ९९
 सातवटा जोताई बराबर होस्
 २०४
 सातवटा हलोको जोताई भएर
 जान्थ्यो २०७
 सातजना शंखहरूले १२५
 सात महीनामे ३१७
 सात वर्षमा ३१६
 ७ वर्षीय नातिनी विशाखालाई २०९
 स्वार्थ भएसम्म मात्र साथ दिन्छ
 ३७९
 सांदृष्टिक निर्जरता हो २६०
 सांदृष्टिक निर्जरताहरू २५९
 स्यानो बुधे बालकको चित्तारम्भण
 २४
 सामञ्जस्यं ४५१
 सामान्यर्थं ४५१
 सामुक्कंसिका ४३३, धम्मवेसना
 १७९

सार १४४, स्व प्राप्त ३०७, ३०९,
हुन्छ ३०८, ३१०

सारं जाडो छ ३७३

सारं गर्मी छ ३७३

स्याल जस्तो अकृतज्ञ नभई ३५५

स्याल भएर जन्मिनु भएको थियो
३५४

सालोहित ज्ञातिहरूले ३७४

सावदघ हुन् कि निरवदघ हुन्
३३३, ३३६

साहस-असाहसपूर्वक २४८

साहस र असाहसपूर्वक भोगको
खोजी गरी २५२

साहसपूर्वक भोगको खोजी गर्छ
२४८

साहसपूर्वक भोगको खोजी गरी
२४७

साक्षात्कार गर्दै २५६

सिकर्मा नाइके १, ५

सिद्धहरू बाँधी ९६, १०२

सिद्धहरूमा २०७

सिपाही २१५, हर्ष ५९

सिंह मुख १४५

सिंह जस्तै १२९

सिंहनाव ३२२, गरी ३२२

सिंह भएर जन्मिनु भएको थियो
३५४

सिंहशय्यामा लेट्नु भयो ९४

सुख ८, १५, १६, इन्द्रिय ८, दुःख

मिसिएको व्यापावयुक्त

११२, दुःखमा समान रहने

३८३, पूर्वक बस्ने १२,

बाट वञ्चित हुन ३७७,

भन्दा सुन्दरतर ११, १२,

१३, १४, १५, वेदना ६,

७, वेदनाका कुरा २, वेद-

नाको विषय ७, वेदनाको

विषय हो भनी ६, वेदना-

लाई १५, वेदनीय चक्षु-

विज्ञान ४५६, सौमनस्य

यही नै हो ११, १२, १३,

१५

सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ७८

सुखी र स्वस्थ पाछै २४७, २४८,
२४९, २५०, २५२, २५४

सुघर पारी ८६

सुगति कुर्गतिमा ३०८

सुगत शास्ताले ३७३, ३८७, फेरी

यस्तो भन्नुभयो ३३६,

३८२

सुगति स्वर्गलोकमा ९३
 सुन्दरतर १३, १४, १५
 सुवस्सं वज्जं अज्जेसं २१०
 सुन चांदी अनुरूप छ १८८
 सुन चांदी अनुरूप छैन १८९,
 १९०

सुन चांदी ग्रहण गर्नु हुन्न १८७
 सुन चांदी प्रतिग्रहण गर्देनन् १९०
 सुन चांदीबाट ब्रूर छन् १८९, १९०
 सुन चांदी स्वीकार्छन् १८७
 सुन चांदी स्वीकार्नु पर्छ १९१
 सुन चांदी स्वीकार्देनन् १८९
 सुन चांदीहरू छाडेर प्रव्रजित हुन्छन्
 १८९

सुपिनकूपमा १६६
 सुपोष्यता ३४४
 सुभरताको ३४४
 सुभाषित ९

सुरा ३६७, घूर्त ३७६, मेरय ३६७,
 ३६८, ३८१, पान गर्छ
 ३७७, पान गर्ने ३७६

सुलपित ९
 सुवर्ण-दुवर्ण ३०९
 सुवर्णमय छ १४३
 सुवर्णहरू निक्षेप गरेका छन् १९०

सुविमुत्तचित्तो १२४
 सुविमुत्त प्रज्ञा १२४
 सुहृदमित्र ३८२
 सुहृद मित्र भनी चिन्नुपर्छ ३८३,
 ३८५
 सूर्यलाई नमस्कार गर्छ २९८

सेठको छोरा भई जन्मेका थिए
 ४२६

सेनाकथा २८३
 सेनापतिले १३५
 सोण्ड ३७२
 सोफो पुरुषलाई म उपदेश गर्छु
 ३१८

१६ वर्षको उमेरमा ३२५
 स्रोतापत्ति फल पाउने थिए होखान्
 १३५

स्रोतापत्तिफल प्राप्त गरे २१०,
 ४२२

स्रोतापत्तिफल प्राप्त हुने १९६
 स्रोतापत्तिफल प्राप्त गर्न नसकेका
 हुन् १३६

स्रोतापत्तिफलमा २८, प्रतिष्ठित
 भएर ४२३

स्रोतापत्तिफललाई २८

स्रोतापत्तिफल साक्षात्कार गरे २१०
 स्रोतापत्ति मार्गसम्मलाई २८
 स्रोतापत्ति हुने थिए होलान् १३६
 स्रोतापन्नको प्रत्यवेक्षण ज्ञान ३३८
 स्रोतापन्न थिए ३४८
 स्रोतापन्न भई ४३४
 स्रोतापन्ना थिइन् ३४८
 सौमनस्य इन्द्रिय ८
 सौमनस्य स्थानीय धर्ममा ९
 सौमनस्य सहगत ज्ञान सम्प्रयुक्त
 असंस्कारिकचित्त ३४

संकल्प २३

संस्कारघातु विज्ञानको घर हो ४६३
 संस्कारघातुमा जो छन् हो ४६४
 संस्कारबाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७
 संस्कारलाई जान्दैनन् ४५०, ४५१
 संस्कृत बौद्ध साहित्यमा ४२९
 संग्राममा उत्साहित हुन्छ २२८,
 २२९

संगायनाकारक स्थविरहरूले २४२
 संयोजन १२६, १५२, १५३, १५५,
 १५६, १५९, हो १५८
 संयोजनको हेतुले गर्दा १५७, १५८
 संयोजनहरूको हेतुले १५६
 संयोजनहरूलाई १५५, क्षय गरी
 ४३४

संक्लिष्ट र परिशुद्ध हुन सकिन्छ
 ४३

संक्लिष्टाभा ५२, ५३, छन् कि ५१
 संवरविनय ३४६

संविभाजन र पुण्यादि गर्छ २४८,
 २५२

संविभाजन र पुण्यादि पनि गर्छ
 २४९, २५१, २५५

संविभाजन र पुण्यादि गर्दैन २४८,
 २४९, २५०, २५४

संसर्ग भएको हुन्छ ४६६

संसर्ग भएको हुन्छ ४६६

संज्ञा छ न संज्ञा छैन १४

संज्ञाघातु विज्ञानको घर हो ४६२

संज्ञाघातुमा जो छन् हो ४६४

संज्ञाबाट पनि विरक्त हुन्छ ४४७

संज्ञालाई अन्त गरी १३

संज्ञालाई जान्दछन् ४५१

संज्ञालाई जान्दैनन् ४५०

संज्ञावेदयितनिरोध १५, भन्दछन्
 १५

संज्ञावेदयित निरोधमुख २, १५,
 लाई १६

संज्ञासमुत्थान हो ३२, ३४

ह	हित र सुख हुन्छ ३६६
हजार रुपैयाँको एउटा थैली २०३	हिरण्य विडराखेका हुन्छन् २२३
हस्ती १४५	हिरण्यहरू चाहिवा १९७
हस्तीमुख १४५	हिम शृंखलाहरू १४३
हम्मिय २३७	हीन २४५, छु ४४४, ४४५
हरियो घाँस नभएको ठाउँमा १७८	होचो आसन लिई २८९
हलिद् ९६	होहल्ला २६१, २७८
हलेबो हो ९६	क्ष, झ
हलो जोत्थ्यो २०७	
हाँस्य २४	क्षत्री परिषद्मा ९२, ९३
हाड १६२	क्षमागर्नु होस् ३१६
हात खुट्टा चञ्चलपन देखिनेथ्यो	क्षमनीय र यापनीय छ १९४,
१२१	४१५
हात खुट्टा धुनको लागि ८७	क्षीर भोजन २९६
हात चाटेर खाने २९२	क्षीणालय १२५
हात्ती १९७, २१५, जस्तै १२९	क्षीणालवी १२७
हास्ने मात्र २४	ज्ञातयार्थचर्या १२३
हाल बुद्ध उत्पन्न भएको बेलामा	ज्ञान प्रदान गर्छ २४७
२०५	ज्ञानचक्षुले हेर्नुभयो ४३२

गाथा – सूची

अखिलत्थियो वारुणो नच्चगीतं ३७४	कतस्स पतिचयो नत्थि १२५
अक्खेहि विव्वन्ति सुरं पिबन्ति ३७४	अक्खुमा विसमानीव ४३६
अञ्जवत्थु हरो मित्तो ३७८, ३८२	अतुत्थं च निघापेय्य ३८७
अतिसीतं अति उण्हं ३७५	अतुघा विभजे भोगे ३८७
अत्थक्खायो च यो मित्तो ३८७	छन्दा दोसा भया मोहा ३६६
अनुप्पियं च यो आह ३८२	ततो वातातपो घोरो २३९
आपूरति यसो तस्स ३६६	तस्स सम्मा विमुत्तस्स १२५
अस्मा लोका परम्हा च ३७४	दवेय्य उजुभूतेसु २३९
आरका परिवज्जेय्य ३८२	दानं च पेय्यवज्जं च ४०५
उट्टानको अनलसो ४०५	दासकम्मकरा हेट्टा ४०५
उदकमिव इणं विगाहति ३७५	दिवा सोप्यं पारिचरिया अकाले ३७४
उपकारो च यो मित्तो ३८७	न दिवा सोप्यसीलेन ३७५
उस्सूरसेय्या परदारसेवना ३७४	नानाविसा नमस्सन्तं ३५१
एकेन भोगे भुञ्जेय्य ३८७	निहीयति यसो तस्स ३६६
एते अमित्ते चत्तारो ३८२	निहीयते कालपक्खे व चन्दो ३७४
एवं वासेट्टु जानाहि १५१	नेता विनेता अनुनेता ४०५
ओकं पहाय अनिकेतसारी ४६१, ४६८	पच्छिमे च भवेदानि ३५०
	पण्डितो जीवलोकास्मि ४३६
	परदारगमनञ्चेव ३६३

पाणातिपातो अदिप्रादानं ३६३
 पापमित्तो पापसखो ३७४
 पापा च मित्ता सुकवरियता च
 ३७४
 पुत्तद्वारा विसा पच्छा ४०५
 पुत्तो सिङ्गालको नाम ३५१
 भयस्स किच्चं करोति ३७८
 भोगे संहरमानस्स ३८७
 भोगो सन्निचयं यन्ति ३८७
 माता पिता विसा पुब्बा ४०५
 यो च अत्थेसु जातेसु ३७३

योघ सीतं च उण्हं च ३७६
 यो हि कोचि मनुस्सेसु १५१
 लेणत्थं च सुखत्थं च २३९
 वाणिजो सो न ब्राह्मणो १५१
 विहारवानं सङ्गस्स २३९
 विहारे कारये रम्मे २३९
 सद्धाघनं सीलघनं ४२४
 समानत्तता च धम्मेषु ४०५
 सरीसपे च मकसे २३९
 सीतं उण्हं पटिहन्ति २३९
 होति पानसखा नाम ३७३

लेखकका पुस्तकहरू —

संक्षिप्त बुद्धजीवनी (द्वितीयावृत्ति) ...	१/-
धम्मपद (तृतीयावृत्ति) ...	१/४०
गृही-विनय (द्वितीयावृत्ति) ...	१/-
अग्रश्रावक (अप्राप्य) ...	
कसको कुरा सत्य हो ? ...	
बुद्धशासनको इतिहास (प्रथम भाग) ...	४/-
पटाचारा स्थविरा चरित ...	
अम्बसक्कर प्रेतकथा	
बुद्धकालीन ब्राह्मण (अप्राप्य) भाग-१ (पृ. ५०४) ...	७/-
बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१ (पृ. ५८१) ...	८/-
बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१ (पृ. ६६५) ...	१०/-
बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१ (पृ. ५५६) ...	८/-
बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-१ (पृ. ७६६) ...	१६/-
बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-१ (पृ. ३७८) ...	६/-
बुद्धकालीन श्राविका-चरित भाग-१ (पृ. १००५) ...	२२/-
बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१ (पृ. ६६८) ...	१८/-
बुद्धकालीन प्रेतकथा ...	(पृ. ३८२) ... १०/-
बुद्धकालीन विमानकथा ...	(पृ. ४०४) ... १२/-
बुद्धकालीन दशैवटा ग्रन्थहरूको विषय-सूची ...	५/-
बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२ (पृ. ६००) ...	१५/-
बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-३ (पृ. ६८०) ...	१७/-
बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-२ (पृ. ५६२) ..	१५/-
बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३ (पृ. ६२४) ...	१५/-
जापान भ्रमणको डायरी	... ४/-

प्रतीक्षामा—

“जातक संग्रह” भाग-१